Sukot

[0016]

לחוג סוכות בגינת הפיסגה

מדור הגנים הבינקיבוצי

ליקוט סוכות לגנות

ליקוט ועריכה: צבי שוע (געש)
אריה בן-גוריון (בית-השיטה)
בשיתוף צוות בינקיבוצי של גננות מנוסות

מדור הגנים הבינקיבוצי • תשמ"א
בשיתוף עם ארכיון החגים הבינקיבוצי - בית-השיטה • פנימי

התוכן:

תוכן . . . . . 1.
פתח-דבר . . . . . 2.

תשרי/חשון/כסליו בטבע ובחקלאות

תקופת-תשרי . . . . . 5.
בטבע ובחקלאות / א. שמאלי . . . . . 8.
אילול ותישרין בכפר הערבי / מ. חדאד. . . . 15.
פטריות שלאחר הגשם / ע. פז . . . . . 17.
מה מנחה את הציפורים במעופן / ד. הלוי. . . . 18.
הסתכלות בכלי-כנף בעונה זו / א. שמאלי . . 21.
הדרזירים באים / ע. פז . . . . . 24.
על נדידת חסידות / ד. הלוי . . . . . 26.
בני היורה / ע. פז . . . . . 27.
העז באילנות / נ. הראובני. . . . . 28.
זכות היוצי עמדה לו לרימון / א. דפני . . . 31.
אהבה שכזאת (תלזון השדה) . . . . . 32.

סוכות - החג ומרכיביו

ההווות המועד הסתווי . . . . . 34.
בחינת המקורות בתורה ובנ"ך . . . . . 36.
החג בתקופת בית שני. . . . . 42.
הסוכה . . . . . 43.
סוכה / סכך / מסך. . . . . 52.
סוכות, ולא רק בחג-הסוכות / ש. הלוי. . . . 54.
ארבעת המינים . . . . . 58.
מצוות-ערבה במקדש / הושענה רבה . . . . . 64.
ניסוך-המים . . . . . 66.
נסך / נסיך / מסכה . . . . . 68.
שמחת-בית-השואבה . . . . . 69.
מצוות-הקהל. . . . . 70.
שמיני עצרת / שמחת-תורה. . . . . 74.
שמחת-החג ומועדות חברתית . . . . . 77.
השפעת הקבלה על מנהגי-סוכות. . . . . 78.
מנהגי-סוכות אצל עדות-ישראל. . . . . 81.

העלייה לרגל / ירושלים

העלייה לרגל בימי בית ראשון. . . . . 89.
בימי בית שני. . . . . 92.
ירושלים - קריה ופפיה (מקורות) . . . . . 95.
ירושלים היהודית במרוצת הדורות / מ. ברושי. 98.
"גוזמאות-ירושלים" ונימיה. . . . . 104.
בית-המקדש (ראשון ושני). . . . . 106.
בזכות אהבת-אחים נבנה המקדש על מקומו (אגדה) 110.
נקבת-השילוח . . . . . 111.
ירושלים באמנות היהודית. . . . . 111.
משירי ירושלים . . . . . 112.

ארבעת המינים

האתרוג . . . . . 114.
מה סח לי האתרוג / י. מרגוליו. . . . . 118.
הלולב . . . . . 122.
איך חזר התמר לארץ / א. שמאלי. . . . . 125.
על מטבע התבוסה. . . . . 127.
ההדס . . . . . 128.
ההדס - לכבוד שבת ולכבוד הכלה. . . . . 132.
מה סחו לי ההדסים / א. שמאלי . . . . . 133.
ערבה . . . . . 135.

מים/אדמה/אדם

המים: המים בתנ"ך. 140
בספרות חז"ל 147
על גשמים, עצירתם והורדתם במקורותינו 148
מלשונם של חז"ל, השקפתם והסתכלויותיהם. . . . 152
בקשת-גשמים בהלכה. 157
התרנגול והגשם 160
תפילת הגשם של פלחים ערבים / ד"ר נ. שלם. . . . 160
טל ומר / ד"ר נ. שלם 162
חג-המים בבורמה / ב. חבס 164
המים בישראל / אינג' י. פרושנסקי 165
אדמה: חלוקת אדמת-הארץ לנחלות. 168
חקלאות - סקירה היסטורית / ש. זרחי 169
עבודת-אדמה במקרא. 170
מלשונם של חז"ל. 174
החקלאות העברית הקדומה בא"י / ש"ד יפה. 175
שומרון ועמק-יזרעאל בחקלאות של בית ראשון / הראל. 178
חריש וזריעת-חורף, על "רביעה" ו"תלמי-רביעה" / יהודה פליקס . 180
המחרשה הארצישראלית, תולדותיה והתפתחותה / ש. אביצור . . 181
קק"ל / ל. אשדי 185
לובל / מ. נדל. 187
אדם: דגניה - 70 שנה 188
אנשי עליה שנייה / נ. אלתרמן 189
עם תמונת הצריף בארם גיוני 191

הפרוזדור לחג / החג בבית-הילדים

יומן-תצפיות לשלהי-קיץ / אורנים. 194
שקף-חלדונות / ש. לוי. 195
הצעות לפעילויות בארבעת המינים / ד. הלוי . . . 196
החרוב בבית-הילדים / ד. הלוי 198
קישוטי הסוכה / ר. ביאלר 202
יצירת-מים במציאות של מצוקת-מים / י. רשף . . . 203
לקט מתוך דיווחים של גננות 206
מנהג מקורי בבית-השיטה 209
מסכת-חג בסוכה לכלל הציבור / רביבים. 210

ספור וחרוז

הירורו / זאב 213
גשמים / ב. הלוי 214
טיול לגבעת האוצרות / ע. שן. 220
בשלו הפירות בגני / זאב. אסיף / ז. גלעד. . . . 221
הנשיכה בפיטם האתרוג / ת. שריג 222
האתרוגים / אגדת-עם / ימימה שי 225
אושפיזין / ל. אלבז 226
הסוכה על הגבול / ש. ניצן. 227
סוכת מיכל / זאב 229
סוכה קטנה / ת. שריג 230
אושפיזין בסוכת הילדים / ד. כהן. 231
בסכות תשבו שבעת ימים / ג. קדם 232
מפינת-החג: כרטיסים בכתב-יד / ש. צוקרמן. . . 234

זמר-חג / דינה כספי 238

אחרית-דבר 244

ילקוט-סוכות לגננות

פתח-דבר

בזה רואה אור ילקוטנו ה ש י ש י בסידרה; קודמיו היו מוקדשים ל חנ ו כ ה, ט " ו - ב ש ב ט, ר א ש - ה ש נ ה, פ ס ח ו ש ב ו ע ו ת.

גם ב י ל ק ו ט - ס ו כ ו ת לא שינינו באמות-המידה שגיבשנו לעצמנו במשך הזמן, והדברים אמורים הן לגבי העריכה והצורה, והן לגבי ההשקפה והתוכן: גם הפעם נבקש להרחיב את ידיעותיהם של המחנכים בתחום מקורותיו של החג ומשמעויות החג ומקומו של החג במחזור העונות בטבע ובחקלאות. עיקר תשומת-לב תוקדש להצעות של פעילויות, כי בלעדיהן אין חוויה ואין הזדהות, כמוסכם על הכל.

*

בין חגי-ישראל ח ג - ה ס ו כ ו ת הוא העשיר בתכנים ובסמלים. מועד זה מקנה את התחושה של הזמן ה"מעגלי", של י"ב ירחי-השנה ועונותיה. ואין תֵּימה - הרי הוא "חג-האסיף" בנקוף השנה:

"...באוספך מעשיך מן השדה."

חגו העיקרי של עובד-האדמה הוא, בשעה שמחזור-העבודה מסתיים, ומחזור-החיים בטבע מתחיל מחדש.

עיקר סמלו של החג היא ה ס ו כ ה. ברעיון של חובת-הישיבה בסוכה שבעה ימים מקופלת תפיסה חינוכית ברורה - למבוגר ובעיקר לילד: הישיבה בסֻכה יוצרת סיטואציה ריאלית, של תפיסה חושית נוכח מזג-האוויר הסתווי על רוחותיו החמות-סגריריות, חליפות, והחשש ליורה; פעם אחת בשנה היא "תולשת" את האדם מתוך ארבע קירותיו ומביאה אותו לידי מגע בלתי-אמצעי ו מ ת מ ש ך עם הטבע, שהוא חלק ממנה.

אך לפי משמעותה במסורת-ישראל היא גם מבקשת להזכיר את ראשית העם, את נדודיו במדבר בטרם התנחלותו על אדמת ארץ-ישראל - סמל וזכרון לתקופת הזוהר הבראשיתית של שוויון והיעדר רכוש ופער חברתי. לכן זו השעה, בה הלב והאוזן פתוחים לרעיונות של צדק חברתי, והקריאה לצאת מן הבית הבנוי והקבוע אל הסוכה הארעית המתנודדת ברוח. כאן נשמעת הקריאה לחזור למצבנו ההתחלתי הקדום - למצב השלמותי.

*

כמו בילקוטים קודמים שילבנו גם הפעם פרק לימודי מיוחד (בדומה לנושא הלחם,בילקוט-שבועות): מה טבעי יותר בחג-הסוכות, חג-האסיף וחג בקשת-הגשמים, מאשר לעסוק בנושאים של עבודת-האדמה והמים! לפיכך הרחבנו הפעם בסוגייה זו.

שנת-תשמ"א היא שנת יובלה של דגניה, אֵם-הקבוצות והקיבוצים, לכן גם התנועה הקיבוצית כולה חוגגת עם דגניה. על כן אנו מרשים לעצמנו לשמש פֹּה למחנכים ולהורים, בנים, נכדים ונינים, ומקדישים בזה את ילקוט-סוכות -

ל ד ג נ י ה ב ח ג ה !

*

גם הפעם המשיך לשתף איתנו פעולה צוות גננות מנוסות מאיחוד הקבוצות והקיבוצים, הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי. בעזרת גננות אלו נבדקו כל הנושאים מבחינת התאמתם החינוכית לעבודה המעשית.

הדפיס: זבולון סנדברג (בית-השיטה)

עזרה באיורים: רות אילן (בית-השיטה)

(איוריה מסומנים: ר.א.)

צבי שיא

אוריה בן-גוריון

חשבי/חשון/כסלו

בטבט ובחקלאות

תשרי/כסלו/טבת
בבית ובחקלאות

סיפור־התמיד

— — וְשׁוּב הִגִּיעַ אֶל קְצֵה הַקָּיץ הַגָּדוֹל וְהַסּוֹעֵר. נָדְמוּ רַעַשׁ־תְּנוּבוֹת וְזֶמֶר־הַפְּרוֹת. הִתְפָּרְקוּ נָנִים. עֵיפוּ שָׁדוֹת. אֶל הַשּׁוֹלַיִם נֶאֱסְפוֹת הַהֲמוֹלוֹת, וְאַחֲרִית־דְּבָרִים נִפְגֶּשֶׁת עִם רֵאשִׁית דְּבָרִים חוֹזְרִים. וּבָאֲוִיר הָרְווּי מְתִיקוּת שֶׁל תִּשְׁרֵי בָּאִים קוֹלוֹת־חַיִּים מֵעֹמֶק לֹא־נוֹדָע.

אָסִיף, פְּנֵיךְ אֶל מְרַחֲבֵי הַלֶּחֶם וְהַפְּרִי, וְאָזְנֵיךְ קְשׁוּבוֹת אֶל הַחוֹלֵף וְאֶל הַבָּא. אֶל מוּל שֶׁמֶשׁ מַקְדִּימָה לִשְׁקֹעַ. מֵעֵבֶר לִתְמֵרוֹת אָבָק שֶׁבַּשָּׁדוֹת — עוֹלִים פָּנָיו הָאֲחֲרִים שֶׁל הַקַּיִץ, וְאַתְּ עוֹשָׂה חֶשְׁבּוֹן עִם עַצְמֵךְ, עִם אָדָם וְעִם עוֹלָם. עִם אַחֲרִית וְעִם רֵאשִׁית חוֹזֶרֶת. וְחֶשְׁבּוֹנֵךְ עוֹבֵר אֶל דְּמֻמַת הָאֶבֶן, הַזּוֹכֶרֶת.

עֲיֵפוּת רַבָּה וְעֹמֶק שֶׁל רְאוּת. אַתְּ רוֹאָה עֵינַיִם רְתוּקוֹת. מִשְׁבָּצוֹת בְּאַחַד דְּמוּמִים, עֵינֵי רָעִים יוֹרְדֵי דוּמָה, עֵינַיִם כְּמֵהוֹת שֶׁל רִאשׁוֹנִים וְאַחֲרוֹנִים, שֶׁל יְשִׁישִׁים וּצְעִירִים, שֶׁאֵהֲבָתָם שָׁפוּכָה עַל אֵלֶּה הָרְגָבִים.

אָסִיף, אָסִיף שֶׁל פְּרִי וְשֶׁגֶד תְּנוּבוֹת, אָסִיף תְּהוּדוֹת חַיִּים שֶׁל פֶּה וְשֶׁל מַעֲבָר. וְרוּחַ הָעֲרָבִים הַטּוֹבָה מְרַשְׁרֶשֶׁת בַּקּוֹצִים אֶת סִפּוּר־הַתָּמִיד, שֶׁל הַיּוֹת וּכְלוֹת, שֶׁל זְרוֹעַ וְשָׁקוּעַ.

יהושע רבינוב
(זברית)

"תקופה"

במילון אבן־שושן:

נ ק ' ף - סָבַב וְחָזַר, עבר ושב. "ספג שָׁנָה עַל שָׁנָה / חַגִּים יְנַקֵּפוּ." (ישעיהו כט 1).

ת ק ו פ ה - הקפה, מחזור. חלק משנת־השמש, עונה; בשנה ארבע תקופות.

***

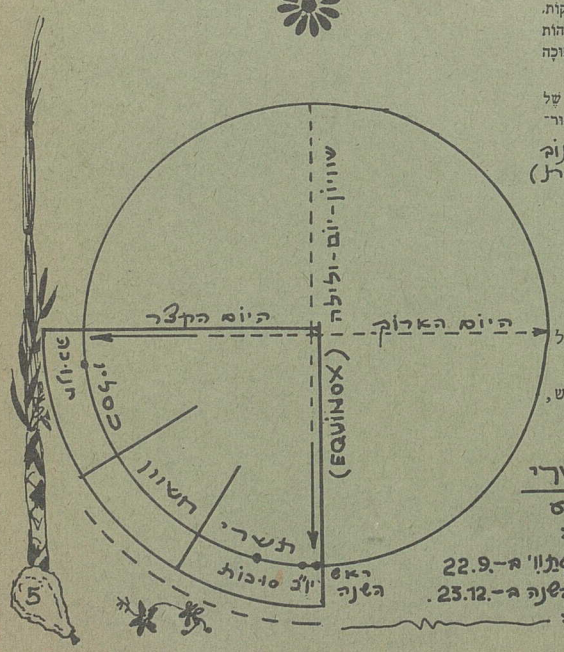

תקופת־תשרי
משתרשת על רגש
של מעל־השנה:
משוויון־יום־ולילה ב־22.9.
ועד היום הקצר בשנה ב־23.12.

***

מה בפרקנו הראשון?
חג־הסוכות ניצב בפתח עונת־החורף, וכדרכנו בילקוטים הקודמים, אף בילקוטנו זה נקדיש פרק מיוחד לתופעות העונה. רצוי להזכיר שכבר טיפלנו בנושא זה בילקוט ראש־השנה:

ע' 26 - תקופת־תשרי / ע.אלון,
ע' 28 - לקראת עונת־הגשמים / נ.הראובני
ע' 41 - הסתונית / א.דפני,
ע' 47 - הסתיו, נושא לגן־הילדים / י.גרן.

גם בילקוט־חנוכה עסקנו כבר בעונה זו:

ע' 11 - הכרכום / א.דפני,
ע' 13 - עונת־הסתיו ותמורותיה / נ.נפתלי,
ע' 17 - כסליו בטיול ובגינה / מ.גרשוני,
ע' 20 - הסתכלויות וגידולים בכסליו־שבט.

ואם נוסיף לכך, שלהלן עוד נעסוק בהרחבה במושאי־טבע שונים, כמו "ארבעת המינים" ו־"מים־אדמה־אדם" - הרי לימצא תחום זה "מכוסה" למדי... בכל זאת עדיין יש ויש מה לספר על עולם עשיר זה, ממנו נביא להלן:

* העונה ותופעותיה בטבע ובחקלאות,
* בכפר הערבי,
* עצים ופרחים,
* על נדידת הציפורים.

תמורות במזג-האויר

עם חג-הסוכות במחצית-תשרי נפתחת עונה חדשה במחזור העונות השנתי של ארץ-ישראל, והסימנים לכך גלויות לעינו של כל מסתכל. חוקר האקלים של ארצנו - פרופ' דויד אשבל, מסכם כך את סימני התמורה:

בתנאי האקלים הקיצי חלים בתשרי שנויים הגוררים מצבים חדשים במזג האויר, שלא היו קיימים כלל בכל חדשי הקיץ: להץ האויר שהיה ירוד כל הקיץ מתחיל פתאום לעלות. שקעים ברומטריים שנעדרו מן האזור במשך חדשים מופיעים פתאום ממערב (מן הים התיכון) או מדרום (מן הים האדום). במקום הרוחות המערביות הנושבות בחדשי יוני — ספטמבר באופן תדיר מתחיל סדר חדש: מופיעות רוחות מזרחיות ותנאים חמסיניים בלווי טמפרטורות גבוהות ולחות יחסית ירודה. וכבר אמרו קדמונינו על כך: "שלהי-דקיטא קשין מקיטא". במחזור הרוחות החדש עוברות רוחות מזרחיות לדרומיות ואהר כך למערביות. עם סוב הרוח מהכיוון המזרחי המדברי — היבשתי אל הכיוון המערבי ימי, יורדות הטמפרטורות ועולה הלחות, מתקשרים עננים ותנאי חורף משתררים באזור. עדיין אין התנאים כשרים לירידת גשמים ויעברו עוד כמה שבועות עד שגופי אויר קרים יגיעו מן אזור הקוטב הצפוני. גם על זה עמדו הקדמונים במאמר: "רוח צפון תחולל גשם", (משלי כ"ה, יג).

חודש תשרי הוא אם כן חדש התמורות המטאורולוגיות הגדולות במזרח הים התיכון. לאחר הפסקה של חדשים רבים מתחילים פתאום להתהוות על מדבר יהודה ענני ענק, טרוחי-מים, ושטפונות מתהוים מזמן לזמן במדבר יהודה תוך התפרקויות חשמל עצומות.

כנראה זהו הנימוק על שום מה קבעו הקדמונים להפסיק את תפילת הטל ביום האחרון של סכות ולהזכיר גבורות גשמים מעצרת (אחרון של חג הסוכות) ועד ראשון של פסח, במשך ששת החדשים שבין הימים השוים של הסתו לימים השוים של האביב.

(מתוך מאמרו ב-"בית-מקרא"/תשכ"ג)

*

הסונות באימרות-חז"ל

מבחינה זו לא חל כל שינוי מאז זמנים קדומים; חז"ל שבתנו ביטוי לרוב לרחשי-הלב של האיכר הישראלי, שקיומו היה תלוי באיתני-הטבע, מסכמים את הסתכלויותיהם בנידון בכמה וכמה אמירות. חלוקת השנה לשש עונות נזכרת במדרש בקשר להבטחת האל לנוח אחרי המבול:

לא אֹסִף לְקַלֵּל עוֹד אֶת הָאֲדָמָה ....

... עַד כָּל יְמֵי הָאָרֶץ: | זֶרַע וְקָצִיר, | וְקֹר וְחֹם, | וְקַיִץ וְחֹרֶף

וְיוֹם וָלָיְלָה– לֹא יִשְׁבֹּתוּ...

(בראשית ח' 22-21)

ואלה, דברי המדרש - בראשית רבה ל"ד 10:

"... חצי תשרי ומרחשון וחצי כסלו . . . . . | ז ר ע

חצי כסלו וטבת וחצי שבט . . . . . | ח ו ר ף

חצי שבט ואדר וחצי ניסן . . . . . | ק ו ר

חצי ניסן ואייר וחצי סיון . . . . . | ק צ י ר

חצי סיון ותמוז וחצי אב . . . . . | ק י ץ

חצי אב ואלול וחצי תשרי . . . . . | ח ו ם...

חלוקה זו המתחילה ב"חצי-תשרי", כלומר - בסוכות, ומסתיימת ב"חצי-תשרי", ייתכן שאינה מתכוונת לדיוק ריאלי, אלא מהווה נוסחה סיפרותית מכלילה, המזכירה חילופי עונות בטבע, במשולב עם שתי העונות החקלאיות החשובות - זרע וקציר.

חלוקה אחרת עוקבת אחרי עוצמת השמש והשפעתה על החקלאות:

מאיורי יעקב גוטרמן (מתוך) לחוברת - "מחזור השנה היהודית", תכנית לימודית נסיונית / אורנים.

"בארבעה שבילין חמה מהלכת: ניסן, אייר וסיוון מהלכת בהרים כדי לפשר את השלגין. תמוז, אב ואלול מהלכת בישוב כדי לבשל את הפירות. תשרי, מרחשון וכסליו מהלכת בימים כדי ליבש את הנהרות. טבת, שבט ואדר מהלכת במדבר שלא ליבש את הזרעים."

(בבלי, פסחים צד/2)

*

ואילו נסיון ולקח אחרים משתקפים בהסתכלות בכיווני הרוחות העונתיות, עניין המתקשר עם אחרון-של-סוכות גופא:

"במוצאי יום-טוב האחרון של חג (=סוכות) הכל צופין לעשן של המערכת (=שעל המזבח):

נוטה כלפי צפון - עניים שמחין ובעלי בתים עצבין, מפני שגשמי שנה מרובין ופירותיהן מרקיבין;

נוטה כלפי דרום - עניים עצבין ובעלי בתים שמחין, מפני שגשמי שנה מועטין ופירותיהן משתמרין;

נוטה כלפי מזרח - הכל שמחין; נוטה כלפי מערב - הכל עצבין..."

(בבלי, יומא כא/2)

*

לבסוף - סימני התקופות לפי ההסתכלות במראה האדמה:

"... אַרְבָּעָה שֵׁמוֹת נִקְרְאוּ לָאָרֶץ כְּנֶגֶד אַרְבַּע תְּקוּפוֹתֶיהָ – 'אֶרֶץ', 'תֵּבֵל', 'אֲדָמָה', 'אַרְקָא'. אֶרֶץ – כְּנֶגֶד תְּקוּפַת נִיסָן שֶׁהִיא מְרִיצָה אֶת פֵּרוֹתֶיהָ; תֵּבֵל – כְּנֶגֶד תְּקוּפַת תַּמּוּז שֶׁהִיא מְתַבֶּלֶת אֶת פֵּרוֹתֶיהָ; אֲדָמָה – כְּנֶגֶד תְּקוּפַת תִּשְׁרֵי שֶׁהָאָרֶץ עֲשׂוּיָה בּוֹלִין* בּוֹלִין שֶׁל אֲדָמָה; אַרְקָא – כְּנֶגֶד תְּקוּפַת טֵבֵת שֶׁהִיא מוֹרֶקֶת אֶת פֵּרוֹתֶיהָ.

(בראשית רבה יג 13)

*(=גושים סדוקים ומיובשים מחום הקיץ, בציפייה לגשם.)

בטבע ובחקלאות

מתוך הספר - א. שמטלי: מחזור הצומח והחי בארץ-ישראל

סתיו - מבט מן המרפסת

הצופית! סתיו־סתיו היא מופיעה בחצרי בקביעות ומבלה ביחידות בסבך הטקומית, המתקשטת בעונה זאת בשפע פריחה אדמונית. הדור בצבעו התכול־מבהיק, מרחף הזכר מעל הפרחים הלוהטים, מרפרף וצועק, מוצץ ומרעיש.

מן הטקומית הוא עובר אל עץ השסק, הטובל כולו בפריחה זהובה־ענוגה. מופיע ונעלם לסירוגין וישותו האגדית מושכת אליה מבטי חיבה והתפעלות... עצי ההדר שבחצר עומדים אפורים ועייפים, מסורבלים שפע פירות ירוקים ורעננים. תפוזי השמוטי והולנסיה עודם בוסר ומקהים את השיניים. אך באשכולית הירוקה־כהה נדלקים כבר פה ושם כוכבים גדולים, והם מציצים החוצה בסקרנות ומעוררים תיאבון.

הנני מושיט יד מהססת אל הקלמנטינה בעלת הענפים השמיטים. קוטף פרי אחד בסקרנות, פושט ממנו את כותנתו הדקה, פולחו לפלחים ושמם אט אט בפי.

– אח, כמה טוב פרי הביכורים...

עלי הגפן שעל המרפסת מסמיקים, ועלי האפרסק שלידה מצהיבים ונושרים. ומהו השטיח הזהוב, הפרוש לרגלי העץ הגדול והענף שבירכתי החצר?

– אלה הם פירות הגואיאווה המרובים והבשלים, שנשרו שפעים־שפעים מעל העץ וריפדו את הקרקע כבמרבד צהוב. ריח חריף ומבחיל עולה מסביבות העץ, ריח של שפע ושובע, המושך אליו המוני זבובים וחרקים שונים. הפקר! מופקרים ומותרים לכול מוטלים הפירות הגדולים ללא מלקט, נמקים בעושרם וכלים ללא תכלית.

רוח איננה נושבת, אך מפאתי מערב מגיחים אט־אט עננים כבדים, מכסים את השמים ומחביאים מאחורי אדרתם הכהה־אפורה את החמה.

– חורף מוקדם יהיה השנה.

– עוד היום ירד גשם באמת...

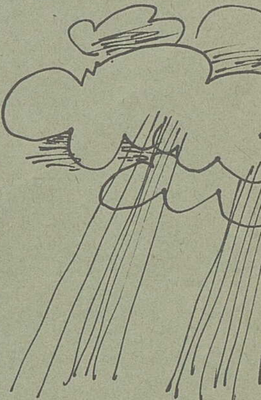

רוח מערבית מתעוררת אט־אט ואמירי הברושים המחודדים נעים חעים. באוויר חולף נחליאלי לבן. עולה ויורד ומשמיע ציוצים כבושים.

ומי זה מקפץ על עלי העצים ומרקד על הגג?

– באמת. גשם! ג־ג־ש־ש־ם!..

העצים מטהרים והאוויר מתרענן. קילוחים קילוחים יורד הגשם הראשון ושוטף הכול ומנקה, משובב ומעורר...

ברוך. מוריד הגשם!..

עלים מציצים אחרי גשם הראשון

המים, החודרים לאדמה ומרווים אותה, מעוררים את הפקעות והבצלים ממנוחת הקיץ הממושכת, וכעבור ימים מעטים מתחילים לבצבץ בכל הארץ עלים שונים. תחילה מציצים ה„מסמרות" הירוקים של החצב המצוי, העירית הגדולה, אחילוף קטן־הפרחים, לופית מצויה וכדומה. ואחר מופיעים קמעה־קמעה העלים והשושנות של לשון־הפר ולשון־הכלב, החוח הספרדי והדרדר הקיפח, הדודא המצוי (דודאים) והחרחבינה המכחילה, הכלנית המצויה ונורית אסיה – והארץ מתעטפת בטלית של ירק, טלית רעננה ומלבבת, המשמחת אדם ובהמה.

הבקר והצאן צוהלים בעיקר לקראת חתימת הדשא המשיית, הנוצרת מעלעליה הדקים והקטנים של סיסנית הבולבוסין למשפחת הדגניים. צמח זה, שבעל בולבוס זעיר הנהו, גדל בצפיפות באדמת בור ובתה ומהווה שטיח רצוף, דשא במובן המקובל. בימות החמה הוא נובל ונעלם מהעין. ועתה, עם רדת הגשמים הראשונים, „כרביבים עלי עשב", יתעורר, ומרבד ירוק מופיע קמעה־קמעה במקום העריה והחרבון. יגיל הרועה לקראת מרבד הקטיפה הרך והדשן, ינהל אליו את עדרו הרעב, יצמיד אל שפתיו את חליל הקנים וישתפך בצליליו למראה גדייו וטלאיו המלחכים בכל־פה – שיר הודיה ושבח למשיב הרוח ומוריד הגשם ולמלאך, הממונה על כל צמח וצמח, מכה בו ואומר לו: גדל!...

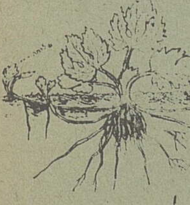

נורית אסיה בלבלובה

בסוף נובמבר או בראשית דצמבר, בהפסקה החלה בין גשם לגשם, טוב לערוך טיול בהרים ולראות אותם בהתעוררותם. הרי־יהודה, השומרון, הכרמל והגליל – ארץ־ההרים היא ארצנו – מלוא־חופניים יופי פיזר אלוהים על פניהם. ברוב ימות השנה כך, קל וחומר עתה, בחדשם את פניהם אחר תקופת היובש הממושכת. רחוצים ושטופים עומדים הסלעים והם מבהיקים מול קרני השמש הרכות, ורטיבות מעדנת עוטפת אותם, נעלמה ארשת הקדרות והאיבון מעל פניהם הרציניים, ובת־צחוק טובה וקורנת נסוכה כאילו עליהם. פסיגים וחתימת דשא מבצבצים בחרכים ובכוכים. מרבדי טחב רענן מוריקים־מצהיבים כקטיפה רכה בפינות מוצלות. ריח מיוחד, ריח צמחים רקובים וצמחים נובטים, ניגש בחלל וממלא את הלב נועם ועדנה. סתווניות היורה עומדת בעצם פריחתה. כתימה עבת־שורשים מצהיבה פה, וחיננית הבתה מלבינה שם. הסירה הקוצנית, שעמדה עגומה ויבשה במשך הקיץ, מתעוררת ומתחילה ללבלב, עלי החצב והעירית מזדקרים. ומדי פעם בפעם הנך נפגש בפרחי ההר היפים, המתחילים לפרוח בעונה זאת – הרקפת המצויה, הכרכום החורפי והנרקיס המצרי. כולם בעלי עיקרים הם (פקעת או בצל), שהיו טמונים במשך הקיץ בתוך האדמה; הגשמים הראשונים העלום ממחבואיהם לאוויר העולם ומייד פיתחו את פרחיהם. וקבוצה זאת, בהצטרפה לצמחים שהזכרנו בראשית הפרק, מהווים את „בני היורה", הצמחים האופייניים לפרק שנה זה.

העירית בַּלְבּוֹבָה

*

פריחת סתיו ושיחים

המושג סתיו קשור בתודעתנו בשלכת. ואם שלכת כאן, הרי שאין צמיחה ואין פריחה. ואמנם, נכון הדבר ביחס לרבים מצמחי ארצנו. התאנה והגפן, הרימון והחבוש עמרים את מחזור־חייהם השנתי עם בוא הסתיו ושוקעים אט־אט בתרדמת חורף. גם אלון התבור, האלה הארץ־ישראלית, כליל החורש והלבנה הרפואי, העצים הוותיקים של החורש הטבעי שלנו, מתעטלים אט־אט מעלוותם הירוקה.

אך המסתכל משך תשרי־חשוון בגינות הנוי, השדרות הנטועות ועבי הסיזל והבילוי – עיניו תראינה תופעה, העומדת בסתירה גמורה למושג שלנו. שיחים ועצים רבים, לא זו בלבד שאינם מראים סימני שלכת כלל, אלא הם עומדים בעצם הסתיו ובתוך הגשם במלוא פריחתם! לדוגמה נזכיר את החרציות. הפורחות בעונה זאת בשפע גניהם. עפרית־הכף בעלת הפרחים התכלכלים, וטקומית־הכף, המאדימה כולה בעתרת פרחיה הצינוריים. השסק היפאני טובל ממש בפרחים והבהבים. הקווארינה והאקליפטוס מקשטים המוני־המוני פרחים. וגם החרוב „שלנו", זה האזרח הוותיק שבארצנו פורח בשפע בעונת שנה זאת דווקא!

כדי להבין תופעה מעניינת זאת עלינו לשים לב לשמותיהם של הצמחים הפורחים בתקופה זאת. ובכוונה הדגשנו עפרית־הכף וטקומית־הכף, שסק יפאני וקווארינה אוסטרלית. ונדגיש גם: חרציות סיניות ויפאניות. ולמה הנני מציינים את מולדתם של הצמחים האלה? – כי כל הנזכרים כאן וכן רבים אחרים, אשר פורחים בגינות ובשדרות בעונת שנה זאת – גרים הם בארצנו, מוצאם מאפריקה הדרומית (ארץ הכף), יפאן וסין, אוסטרליה וכדומה – וזן מקום מוצאם עליהם: כלומר: הם ממשיכים לנהוג כאן, כאשר נהגו במולדתם. ושם הם פורחים בחודשי השנה האלה, שאינם חודשי סתיו כלל...

רצוננו לומר: לפני דורות אחדים, בתקופה שצמחיית ארצנו היתה יציבה וקבועה ושלטו בה, בעיקר, עצים ושיחים האופייניים לאגן הים התיכון, היו צמחים־פורחים בסתיו נדירים מאד. אך משהתחילו להכניס לגבולנו צמחים מכל קצווי־תבל, ובעיקר מהארצות הסרופיות, והצמחיה שלנו מתעשרת משנה לשנה במינים חדשים – הרי נוף ארצנו נישנה את דמותו בהדרגה ומחליף את צבעו האופייני – והסתיו מתחיל לפרוח...

נבדוק־נא בתשומת־לב שמות אחדים מקבוצת צמחים זאת ונעמוד על שורשיהם. הצמחים הוותיקים שלנו, שמותיהם מובאים בספרותנו העתיקה ושורשיהם עבריים־שמיים ברובם: שקד, תפוח, חבוש, ענב וכדומה. ואילו הצמחים הגרים, שמותיהם זרים כולם ואין להם יסוד בשפתנו – אבקליפטוס פירושו ביוונית „מכסה טוב", כי כפתור הפרח מכוסה כיפה להגן האבקנים שבספלול. אסקידוניה (שסק) – פירושו בתורכית: סלא העולם. קווארינה – על שם העוף האיסטרלי המפורסם, שענפי העץ דומים לקולמוסי־נוצותיו ועוד ועוד. כלומר: הצמחים הגרים האלה, שמותיהם זרים וגם התנהגותם מורה על פני נוף השלכת של חודשי תשרי וחשוון...

מרווה דגולה יבשה, למעלה — גביעים אחדים שהורטבו במים

ילקוט־סוכות לענות

בסיכום אפשר, איפוא, לציין: אם ראיתם שיחים ועצים עומדים בפריחתם בגינות הגני והשדרות בעונת הסתיו – בדקו אחריהם ותמצאו, שהם גֵרים בארצנו ומוצאם על־פי־רוב טרופי. כי צמחי הארץ הוותיקים אינם פורחים בעונה זאת, אלא נכנסים לתקופת מנוחה ושלכת.

האקליפטוס. האקליפטוס שייך למשפחת ההדסיים, שפריחתם מצטיינים באבקנים מרובים. כפתור הפרח דומה לקופסה קטנה, המכוסה מכסה בעל מקור. סמוך לפריחה נשר המכסה המחודד והאבקנים הלבנבנים פורצים מעומק הקופסה ומתבלטים החוצה.

פרחי האקליפטוס עשירים באבקה וצוף והופעתם בעונת שנה זאת, העניה בדרך כלל בפריחה, ברכה רבה בה לכוורנים, כי הדבורים צרות על העצים בהמוניהן ליהנות מסיגם וצופם. כולנו מכירים את דבש האקליפטוס המפורסם, שעינו כעין הענבר. העץ הוכנס לארצנו מאוסטרליה על־ידי הנדיב בסוף המאה התשע־עשרה, כדי לייבש את הביצות.

הקזוארינה. הקזוארינה שייכת למשפחת הקזוארינה ולמחלקת הצמחים הדו־פסיגיים. הנו מדגישים את העובדה האחרונה, כי רבים מוטעים על־ידי ענפי העץ הדקיקים הדומים לעלים ומונים את הקזוארינה בין הרב־פסיגיים. אין הדבר כך. די לבדוק „עלה" קזוארינה מקרוב כדי להיווכח, שזהו ענף העשוי פרקים־פרקים. בכל פרק ופרק ישבות טבעות־שיניים קטנטנות, שהן־הן העלים המנותנים של הקזוארינה.

הקזוארינה דו־ביתית היא: עץ אחד נושא עליו פרחי אבקה לחוד ועץ אחד – פרחי עלי לחוד. הפרחים האבקניים ערוכים בתפרחות־שיבולתיות וכל פרח ופרח מכיל אבקן אחד שצבעו חום. הפרחים העליניים מסודרים בתפרחות הדומות לאיצטרובלים זעירים וצלקותיהם ארגוניות. מולדת העץ היא אוסטרליה. אף הוא הוכנס לארצנו בסוף המאה התשע־עשרה.

השסק. השסק שייך למשפחת הוורדניים. רוב העצים שבמשפחה זאת – השקד, האגס, התפוח, המשמש ואחרים, משירים את עליהם בסתיו ושוקעים במנוחת חורף. ורק הוא, הגר, מוריק כל השנה ומתחיל לפרוח בתשרי. הפרחים ערוכים אשכולות־אשכולות.

אקליפטוס המקור:
1. עלה ולידו כפתורי־פרחים;
2. פרחים פתוחים; 3. הלקטים

***

סיכום

נשמי היזרה יורדים בהפסקות ולסירוגין, ובין גשם לגשם נוקדת החמה ועדנת אביב מרחפת בחללה של ארץ־ישראל. האדמה עודה חמימה, הטמפראטורה טרם ירדה, האויר לא נתקרר עוד והזרעים של צמחי הבר המרובים, הנפוצים ומפחרים על כל־מדרך כף־רגל, בלי שנבחין בהם, סופגים מים וקולטים חום, תופחים ונובטים מהר, ופסיגים מוריקים מתחילים להופיע פה ושם, כאילו חתימת זקן מבצבצת לו בפניו של .אף ברי" – שר המטר. הנה הציצו הפסיגים דמויי־הלב של החלמית המצויה, היוצרים לאט־לאט שטיח ירקרק וראשון בצידי הדרכים. הנה בצבצו הפסיגים המועגלים של מקור־החסידה הגדול, הניכרים בצבע האדום שבצידם האחורי. פה מתגלים הפסיגים הצרים והארוכים של האמיר הקוצני, ושם – אלה הרחבים והבשריים של מיני התורמוס. בימים אלה יש בידינו להכיר את צמחי החורף לפי פסיגיהם, אחר שלמדנו להכירם לפי זרעיהם בימות החמה. ואין כל־קושי בדבר. כי לכל צמח פסיגים מיוחדים בתבניתם האופיינית ואין להחליפם. אם תרצה, שלוף בוהירות

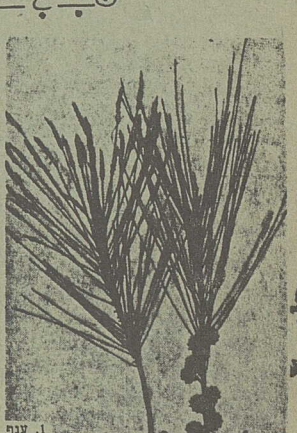

קזוארינה דקיקה:
1. ענף נושא פרחי־עלי;
2. ענף נושא פרחי־אבקה

מס. 71.
פסיגי מקור־החסידה הגדול

מס. 76.
פסיגי הכליניות המצויה

פסיגי הברקן הסורי

את הנבט מתוך הקרקע ותמצא לפעמים קרובות את קליפת הגרעין הריקה שתסייע בידך לזהות את הפסיגים. ה„שען" של מקור החסידה עוד קיים מתחת לפסיגים. השבלול של האספסת עודנו כרוך מסביב לשורש, והקליפה הקרומית דמויית הכַּלָּה עודה דבוקה לפסיגים המעובים של הכְּלִייניות. הזדרז והסהכל, מהר וצייר לך דברים אחדים (כמצוייר בטבלת הפסיגים), כי כעבור ימים מעטים הפסיגים מצטמקים וקמלים.

בשעת הסתכלותך נסיון:

לפי הסתכלותנו נובטים זרעי החלמית המצויה כעבור ארבעה ימים אחר הגשם, אספסת הגליל כעבור חמישה ימים, ברקן ווחוח כעבור חמישה־שישה ימים, קחוון כעבור שנים־עשר יום.

זרעי צמחי־בר שונים: 20. גזר זהוב; 21. נירית הקמה; 22. חבלבל השדה; 23. שלמון סורי; 24. דביקה משולשת; 25. קורנס דק; 26. דדדר קיפח; 27. עולש מצוי; 28. עכובית הגלגל

נעתוק הסתכלות:

מרכזי־נביטה מובהקים הם התילים שליד קיני נמלים וכדאי לבקרם וללמוד את הרכבם. במשך הקיץ והסתיו שעברו צברו הנמלים בקיניהן זרעים מזרעים שונים, קלפום ואת הקליפות הרחיקו החוצה, והזרעים שהוצאו יחד עם הקליפות או שרדו על שפת הקן – נובטים עתה בשפע ויוצרים מנבטה צפופה ורבת מינים.

פסיגים שונים צבועים צבע אדום בצידם העליון או האחורי. זהו האנתוקיאן המרוכז בהם, שתכונתו למשוך אליו קרני־חום. רבים מצמחי החורף מכילים בתוכם מהאודם הזה...

פסיגים של אמיך קוצני | פסיגי הסביון האביבי | פסיגי הביקיה הצרפתית | פסיגי התורמוס | פסיגי החלמית המצויה

תלויית בחיים אחים

אגדה מימי־הביניים מספרת: מעשה באחד מנשאי הצלב, שהיה לו ידיד יהודי באחת מערי צרפת. וכשחזר למולדתו מארץ־ישראל, זכר את ידידו הזקן והביא לו מתנה מארץ־אבותיו – שושנת יריחו יבשה ונובלת. הזקן התרגש מאוד, נשק לצמח שהובא לו מהארץ הקדושה במו פיו ובכה עליו מרוב נעגועים ואהבה. ופתאום קרה נס: הדמעות, שנפלו על הגבעולים היבשים, החיים, והצמח שב לתחייה. והדבר היה לפלא...

ילקוט־סוכות לבנות

שושנת יריחו יבשה וסגורה

שושנת יריחו, שנפתחה אחר־הגשם

שיחת פרחים ראשון

סוד הצמח להתקבצות

פלא זה מתרחש בכל סתיו ברבים מצמחי ארץ־ישראל, ולא רק בשושנת יריחו המפורסמת. תופעה זאת נראית בתפרחות היבשות של המרווה הדגולה, בקינרס הסורי, בבר־כוכבא מצוי, בקחוון מצוי ועוד ועוד. הללו אינם מפיצים את זרעיהם בקיץ, אלא שומרים עליהם בקרקפות־הם היבשות והמכווצות או בנביעי פרחיהם הסגורים והמתקשים (מרווה דגולה). סידור זה מגן על הזרעים מפני ציפרים, נגלים ומזיקים אחרים, שלא יאכלו במשך חודשי החמה הממושכים. אך מכיון שירד הגשם והקרקפות או הנביעים היבשים נתלחלחו – מייד ייפתחו ויאפשרו לזרעים, שיש להם עתה תנאים נוחים לנביטה, להתפזר באין מפריע. את התנועה הנפלאה הזאת, התפשקות עלי המעטפת של הקרקפת היבשה לצדדים, יכול כל אחד לראות במו עיניו. טול גבעול יבש של בר־כוכבא בימי הקיץ – קרקפתו סגורה ומכווצת. הכנס אותה לרגע קט לפה והשהה אותה כדי שתספוג מהריר שבה – ומייד יתפשקו קשקשי הקרקפת לצדדים, ה„פרח" יפתח והזרעים יתגלו כשהם הקועים במצעית. אם יזדמן לך גבעול יבש של המרווה הדגולה — תראה בנביעיו היבשים תנועה כפולה: הנביעים היבשים משולשלים למטה, לחוצים אל הגבעול המרובע וסגורים. דיה טבילה קלה בכוס מים – ומייד יתרוממו הגביעים כדי 90° ויותר וייפתחו, והזרעים החבויים ייראו לעין וייתכן שיתפזרו. אחר הגשם שים לב לקרקפות יבשות ממשפחת המורכבים, ותראה, שרבות מהן, שהיו מכווצות במשך הקיץ, מתפשקות חרעיהן מיתגלים.

*

העוקב בעיניים פקוחות אחר התפתחות הצמחיה בארץ בקביעות, יעמוד על החיזיון היפה הקשור בחילוף צבע הנוף. עין הארץ בחשוון אינו כעינו בניסן, ונוף שבט שונה מנוף אייר תכלית שינוי.

בחודשי הקיץ האחרונים שולט ברוב אזורי הארץ הצבע החום־אפור של האדמה הערומה והחרוכה. גשמי היורה הראשונים מוחים בבת אחת את מעטה השיממון והארץ כולה עוטה טלית שכולה ירק.

בחר לך גבעה, מדרון הר או חלקת בור קטנה והסתכל בה בהדרגה ותהנה את עינך ולבך. האדום־עמוק של הכלנית מתחלף באדום־זהוב של נורית אסיה ואדום־להט של הפרג. הצהוב־כתום של הסביון וציפרני החתול מתחלף בצהוב־תרוג של ההרצית וכדומה. מלוא החפניים יופי פיזר אלוהים על פני הרי ארץ־ישראל ועמקיה, ועלינו רק לפקוח את העיניים ולשאוב ולקלוט.

*

הזדמנות

חודשי טבמבר־דצמבר הם חודשי הזריעה העיקריים לתבואות החורף בארץ. הזריעה תלויה, כמובן, בגשמים, אם הקדימו או איחרו לרדת באותה שנה. סדר הזריעה הוא כדלקמן: שיבולת שועל ובקיה לחציר, שעורה ולבסוף חיטה. בחדשים אלה שוקעים שדות הארץ מרוב עובדים, והעובר בהם יראה בעיניו אופני עיבוד שונים, שמרחק אלפי שנים מבדיל ביניהם: המחרשה הערבית, העשויה רובה עץ ונסחבת על־ידי שור וחמור או גמל; והמחרשה האירופית, הקשורה לפרדות, סוסים או טרקטור. זריעה במפולת יד, כשהזורע נושא עליו את משך־הזרע, וזריעה במכונה משוכללת. המפזרת עשרות שקי גרעינים ליום.

עד היום טרם הוכרע בין החקלאים – מהו המועד המתאים ביותר לזריעה לפני היורה או אחריו, אך אף המקדימים ביותר אינם זורעים בתשרי.

.... נעירת חמור וגעיית בן־בקר, חרחור גמל, צהילת סוס ודרדור הטרקטור ממלאים את חלל השדות הרעננים שירת עבודה ושמחת זריעה. ואכן, אין לך ימי־נועם ועדנה כימים אלה שבין גשם לגשם. שבהם הזריעה נעשית: השמים בהירים ורכים, האוויר צח, שקוף ומעודן. השמש המדרימה פושרת ומלטפת, והכול מסביב מצהיל פנים, מעודד ומבטיח. – תכלה שנה וקללותיה, תחל שנה וברכותיה!

הערבים זורעים בדצמבר גם פול, עדשים וחלבה.

*

פירות בתשרי

רוב עצי הפרי הגדלים בארץ מבשילים את פירותיהם עד אלול. מעטים ביניהם – הרימון, התאנה והחבוש נושאים אמנם פירות גם בתשרי, אך אחרונים הם ואינם תופסים מקום חשוב בכלכלת יום־יום. חודש זה הוא אחד הקשים בין חודשי השנה בכלכלת היישוב. פירות הקיץ נגמרו, ופירות החורף המיוחדים, ההדר למינהו, טרם הבשילו. משום כך ישנה חשיבות מרובה לעצים הטרופיים שהוכנסו בשנים האחרונות לארץ, המבשילים את פירותיהם בתקופת הביניים דווקא. עצים אלה, האננה, הגואיאווה המנגו, והאבוקדו, הולכים ותופסים לאט־לאט מקום נכבד במטעים הזעירים, שפירותיהם מיועדים לכלכלת הבית בישראל. ואם כי טעמם חדש חר, הם מתחבבים על אוכליהם בהדרגה.

הגואיאווה· הגואיאווה שייכת למשפחת ההדסיים ומולדתה הם האזורים החמים של אמריקה. לא ידוע בדיוק אימתי הוכנסה הגואיאווה לארץ־ישראל, כי עצים מעטים גדלים בכפרי הערבים בדרומה של ארץ־ישראל זה שנים רבות. העץ ירוק תמיד, אך מחליף את עליו באביב. הפרחים, הנפתחים ביוני, לבנים וגדולים ודומים לפרחי ההדס. הפרי הבשל מצהיב, בעל ריח חריף ומלא וגדוש גרעינים קשים. פרי הגואיאווה מכיל רק כחמישה אחוזים סוכר, אך עשיר מאוד בויטאמין ג׳.

האבוקדו· מולדת האבוקדו היא אמריקה המרכזית. לארץ הוכנסו העצים הראשונים בראשית המאה העשרים. צמח זה שייך למשפחת העריים, שקרובו בארץ הוא הער האציל (הדפנה). לרוב מוריק העץ תמיד, אך יש ויעמוד גם בשלכת. הפריחה חלה בין פברואר לאפריל. הפרי דמוי־אגס ומשקלו יגיע לפעמים עד קילוגרם וחצי. צבעו ירוק־צהוב, ארגמן עד שחור כמעט ומכיל בתוכו גלעין גדול. חשיבותו בשל השמן, האצור בפרי כדי 14 אחוז.

מאויריו המקוריים של אוהרן הלוי (דגניה א׳)

זוחלים

הטמפראטורה, היורדת עם בוא הגשמים, גורמת להאטת פעילותם הערה של הזוחלים. התלויה בעיקר בחום השורר סביבם. הנחשים מתכנסים למאורות וחורים ושוקעים בקיפאון. הלטאות, הנראות בימות החמה לרוב בכל מקום ומקום, מספרן יורד פתאום, כי מרביתן מתחבאות בגומות ובסדקים. הצבים חופרים לעצמם מקלטים בתוך הקרקע ומסתתרים בתוכם, והזיקיות חדלות לצוד חרקים ויושבות רדומות למחצה בין ענפי עצים ושיחים. רק בצהרי ימי־שמש שבין גשם לגשם נראית פה ושם בין הזוחלים התעוררות, הנמשכת שעות מעטות.

הקור והרטיבות מבריחים את הזוחלים לתוך האדמה, אך מוציאים מתוכה לאוויר העולם בעלי־חיים אחרים, שפעילותם מתפתחת ועולה עם הגשמים דווקא, כגון הקרפדה הירוקה, צפרדע האילן, מיני חלזונות, השלשול ואחרים. הללו, שגורשו למעמקי האדמה בראשית הקיץ מחמת היובש, מתעוררים עם בוא הגשמים, ומתחילים לחיות את חייהם על פני הקרקע, לקלוט מזון ולהתרבות.

ה.א.

קרפדה

הקרפדה הירוקה· נדירה בימות־החמה ורק בודדות מזדמנות בערבים במקוות לחים. רובן חבויות בחורים ומאורות שבאדמה, כי החום מייבש את עורן וממיתן.

אם יזדמן לכם להזיז חבית מים שבמשתלה או בגינה בחודשי הקיץ, ודאי תראו קרפדות רבות, התקועות במנהרות שמתחתיה. הגשמים, המרטיבים את האדמה, והאדים, המרווים את האוויר לחות, מוציאים את הקרפדה ממחבואיה ומסמרה עולה מערב לערב. ולמה בערב דווקא? כי בעל-חיים לילי הוא הקרפדה, ורק עם שקיעת החמה תצא לבקש לה את מזונה: חרקים, שלשולים וכדומה. שלוליות המים, הנוצרות עם גבור הגשמים, מושכות אליהן את הקרפדות כבחבלי קסם, כי בתוכן תוכלנה להטיל בימים הקרובים את מחרוזות-הביצים הארוכות.

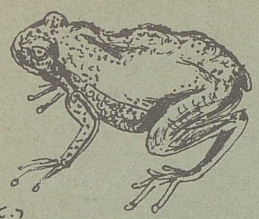

ר. א.

קרפדת האילן

צפרדע האילן: בימי-שמש שבין גשם לגשם נשמע תכופות קרקור-שיר ממושך. הנעים לאחן ועולה על-פי-רוב מבינות לשיחים או עצים. הילדים מוטעים תכופות וחושבים שזהו קול ציפור בלתי ידועה להם. ולא היא. זוהי שירתה של צפרדע האילן הקטנה והירוקה. אם תלך בזהירות אחר הקול ותתקדם בכיוון ממנו הוא מגיע, תמצא את המשורר יושב לו בין העופים או על גבי עלים, כשהוא מקרקר-שר ארוכות. מין זה מדמן לפעמים במשתלות ולידי בריכות גם בימי הקיץ. אך עם בוא הגשמים הוא מתעורר לתחיה ומתחיל להנעים זמר, כי עת-דודים היא לו עונת הגשמים ובימים הקרובים יקשור קשרי משפחה, והנקבה תטיל את ביציה בשלוליות מים ובנבים קטנים שבאדמה.

התרבות הקרפדה הירוקה: בדצמבר מתקשרות הקרפדות לשלוליות המים והזכרים מתחילים להשמיע את קרקורם הרם. בינואר מטילה הקרפדה הירוקה מחרוזות-ביצים ארוכות, והן מזדמנות תכופות בשלוליות מי-גשמים ונחלים בהיותן כרוכות ומפותלות סביב צמחים, אבנים ועצמים אחרים שבמים. הקרפדה מבכרת מים רדודים על פני מים עמוקים, כי הראשונים מתחממים יותר בשמש הפושרת ומחישים את התפתחות העוברים בביצים.

ר. א.

קרפדת הנחל

המחרחת עשויה מקפא רירי ומכילה בתוכה אלפי ביצים שחורות.

כעבור שנים-עשר יום בערך אחר הטלת הביצים מניחים הראשנים לאויר העולם. בימי הראשונים אין הראשן נזקק כי אין לו פה והוא חי על חשבון המזון שהביא אתו מהביצה. בתחתית ראשו יש לו שתי פטמות-מציצה שבהן הוא נאחז בעצמים שונים שבמים כדי שלא ישקע, ומשני צידי צווארו נראים זימים ענפים, שבהם הוא נושם.

כעבור ימים אחדים נעלמות פטמות-המציצה ופי הראשן נפתח והוא מתחיל לשחות במים ולבקש לו מזון: אצות, רקבי צמחים וחומרים אורגנים אחרים.

כעבור שבועות אחדים מופיעות בחלק האחורי של הגוף הרגליים האחוריות. הזימים מתכסים קיפולי-עור ומתכנסים פנימה ולאט-לאט מתפתחות הריאות והרגליים הקדמיות. לבסוף, אחר שישה שבועות בערך, מצטמצם הזנב ונספג בגוף. הפה מתרחב והלשון מתפתח והראשן מגיע לגמר גלגולו ויוצא מן המים כקרפדה קטנה.

בשלוליות מים מזדמנים בחודש זה גושים ריריים, המכילים מאות ביצים זעירות. אלה הן הביצים של צפרדע האילן הקטנה והירוקה, שהזכרנו בחודש הקודם. צפרדע יפה זאת חיה על עצים ושיחים, שאל עליהם תדבק בדיסקוסים שבקצות אצבעותיה. בתקופת ההטלה תרד למים ושם תטיל את ציבורי הביצים. עם ההטלה גדל הביצה כמילימטר, ורק חלק קטן שבה כהה. הביצים שוקעות במים וכעבור שתים עשרה שעות הן תופחות ומגיעות לגודל 4 מ"מ. הגלגל נמשך כשלושה חודשים. צפרדע האילן מטילה את ביציה גם בגבי-מים זעירים שבגזעי אילנות, חגוי-סלעים וכדומה.

סימנים להכרת ביצים ורכושנים

הקרפדה הירוקה: שרוך הביצים מגיע באורכו לעשרה, חמישה-עשר מטר, מספר הביצים עד שבעת אלפים. הביצים ערוכות בשורה אחת וכשהשרוך מתפרוץ הן מסתדרות בשתי שורות. צבע הביצה שחור מלמעלה וצהבהב למטה. הראשן שחור מגבו ובטנו זהובה-נחושתית. תקופת הגלגול כחודש.

צפרדע האילן: אשכולות – ביצים קטנים, חמישים-מאה באשכול. הביצה צהבהבה. הראשן אפור-ירקרק, מוהיב בגבו ומכסיף בבטנו. תקופת הגלגול כחדשיים.

חופש איגוד ותשרין בכפר הערבי

מוניס חדאד (סקיסין)

ספטמבר מכונה בערבית - א י ל ו ל,
אוקטובר מכונה - ת ש ר י ן.
למעשה גם אוקטובר וגם נובמבר מכונים ת ש ר י ן:

הראשון - תשרין אוּל,
והשני - תשרין תַאנִי.

מבחינת השם הם זהים, איפוא, לירחים העבריים אלול ותשרי. שניהם נחשבים בכפר הערבי כחודשי מנוחה - להלכה; כי למעשה הם גדושים בעבודה, והכפר הומה בהם כמרקחה.

אֵלול נחשב בעיקר כסוֹפה של השנה החולפת וכראשיתה של השנה החדשה (ה-27 בו): הסכמים של החכרת קרקעות פג תוקפם באילול; "שכירים" שעבדו במשך שנה שלמה אצל בעל-קרקעות כלשהו - בחרי-שה, רעייה ובכל העבודות האחרות תמורת שכר זעום ביותר - "משתחררים" באילול מ"חוזי-העבודה" הקודמים, ומתקשרים בחוזים חדשים, אם אצל מעבידיהם הישנים (אם התייחסו אליהם היטב בשנה שחלפה), או אצל מעבידים חדשים; זו התקופה בה דואגים הפועלים לנהל מו"מ להעלאת-שכר, לעמוד על המקח, ולדון ב"תביעות הסוציאליות" השונות, כמו מנוחה בימי-חג-ומועד, הוצאות ביגוד והנעלה וכדומה.

אילול נחשב כעונה חקלאית "מתה", בניגוד לעונות ה"בוערות" שקדמו לה (כגון: הבציר, הקציר, הדייש ושאר עבודות הגורן), ולאלה שתבואנה אחריו (כגון: החרישה והזריעה).

"נישואי תיישמ" אפילו....

פיתגם עממי אומר: "החתן לקח את הכלה, והאנשים חזרו לבתיהם כ'תיישים'", והוא נאמר בדרך כלל אחרי החתונה, כשהכלה כבר מצוייה בבית חתנה, לציין שהחתן הוא "הנהנה" העיקרי. ואכן, אין כימי אילול לנישואין: הכפריים בטלים מעבודת-השדה, מזג-האויר נוח ומתאים מאין-כמוהו, האיכר מכר כבר את יבולו והשיג מימון, ואין כל עונה אחרת בשנה המתאימה יותר לעריכת נישואין.

ברם, לא רק סיבות אלה הופכות את הימים לימי-נישואין, אלא כנראה נושא הפוריות בטבע מתקשר עם נושא הפוריות באדם, אשר נהג בשכבר הימים לחקות את הטבע. הוכחה לכך אפשר למצוא גם בעובדה שהתיישים, שהופרדו מעדר-העיזים עוד ביוני, רעו לבדם ושהו ב"הסגר" במשך התקופה מיוני עד ספטמבר, מוחזרים עתה לעדר לשם הרבעה. בתקופה זו מידלדל חלב העיזים בגלל הדלדול במרעה.

כיבוד הבית

הטיפול בבית וטיפוחו נחשבים כעבודה נשית מובהקת; האישה השוקדת על העבודה החקלאית יחד עם בעלה במשך העונה החקלאית, מנצלת את ה"הפוגה" הזאת כדי לטפל ולטפח את ביתה. בסמוך לכפר היא חופרת עפר, לשה אותו ומורחת על פני הרצפה; וכאשר שכבת העפר החדשה מתייבשת, היא ממרקת ומקרצפת אותה, מוסיפה שיירי שמן-זית להברקה, וחוזרת וממרקת...

עפר נוסף היא לשה כדי לשפץ את הגג, וגם עליו היא מורחת שכבה עבה; שכבה זו (בתערובת עם תבן או קש) נועדה להגן על הבית מפני מי-הגשם העלולים לחלחל ולדלוף פנימה בימי החורף הגשו-מים. (השווה בעמ' 153 את המדרש, המדבר על "ריח הגגות" בעונה זו!)

לעיתים קרובות האישה מסיידת את ביתה בעונה זו: היא מַשְׁרָה סיד במים במשך יומיים-שלושה, ואחר כך מסיידת בעזרת מטאטא, המשמש לה כמברשת.

הנשים נוהגות לכבס בימים אלה את הכביסה הַ"חשובה" שלהן, כלומר - את ציפיות המזרונים, הכרים, השמיכות וכו', אותם אין מכבסים בדרך כלל בתדירות גבוהה.

*

מירקחות, כיבושים וייבושים...

בימים אלה של אילול ותשרין דואגת האישה למלאי מספיק של פירות וירקות כבושים ומיובשים. היא "מרוצצת" זיתים ירוקים וכובשת אותם במי-מלח, כדי שיחזיקו מעמד במשך שנה. באותה שיטה היא גם כובשת ירקות: פלפל, עגבניות ירוקות וחצילים.

בה-בעת היא מייבשת גם תאנים (דבלות), ענבים (צימוקים) ועוד. מתפוחים, חבושים וענבים מכינות הנשים ריבות, כשהעיקרון הוא להרתיח את הפירות הרחוצים והמקופלים בתוספת תמיסת-מים וסוכר.

*

עץ ופחמים לחמים

האדמה הממתינה לחרישה, זרועה בעונה זו בקוצים, שיחים ועצי-יער, אשר גדלו בה פרא ומפריעים לעיבוד. לכן יוצאים עתה האיכרים לשדותיהם כדי לנקותם מכל המפריע לחרישה: העצים נאספים ומו-באים הביתה, כדי שישמשו חומר להסקה ולחימום בחודשי החורף הסגריריים; ואילו הגזעים הגדולים מיועדים לייצור פחם. איכרים רבים מייצרים פחם בכמויות קטנות המיועדות לצריכה עצמית; אך יש מהם המייצרים פחם למטרות מסחריות. אלה לא יסתפקו במה שעקרו משדותיהם-הם, אלא יטלו רשות מן הממונים: יגדעו ויכרתו עצי אלון, בעיקר מן היער, כדי לייצר פחם ב"מפחמה".

כדי להפוך גזעי-עץ לפחמים גוזרים את העצים לגזרים קטנים (של 40-60 ס"מ), ומסדרים אותם בצורת קונוס קטוע; בתוך משאירים חלל ריק קטן, מכסים את הערימה בעלים יבשים ושכבת עפר, כדי למנוע התפרצות העשן החוצה, משחילים סמרטוט טבול בחומר דליק דרך פתח החלל שהושאר, ומבעירים את האש. אחרי יומיים-שלושה, כשהעשן המיתמר דרך אותו פתח-אוורור או ארובה הופך משחור ללבן, יודעים כי העצים הפכו כבר לפחם, ואז מכבים את האש, ממתינים עד שה"מפחמה" תתקרר, חופרים ומוציאים פחם טוב...

*

"מסוכותיהם - למיטותיהם"

נוהגים לומר - "מן עורשכּוּ - לפּוּרשכּוּ", כלומר - "מסוכותיכם - למיטותיכם", וזוהי ה"נקודה היהודית" שבעניין:

האיכרים למדו מנסיונם במשך שנים ואולי דורות, כנראה, שחג-הסוכות מוּעד לירידת גשמים; ואם לא בחול-המועד - אז במוצאי-החג. לכן קבעו שזו העת למעבר מן הסוכות אל המיטות החמות, שהרי החורף כבר מתחיל. אפשר שזה מוטיב יהודי שחדר לפולקלור הערבי, כשׂריד של ניסוך-המים בשמחת-בית-השואבה בחג-הסוכות...

על כל פנים - בימים אלה מתחילים לזרוע זריעת-"עסיר", כלומר - זריעה מוקדמת ובטרם ירדו הגשמים, ומתוך תקווה שהשמיים לא יעצרו את ברכתם והגשם ירד. אם הגשם נעצר והזרעים נרקבו, או היו בסכנה, ואימת הבצורת מרחפת בחללו של עולם, יוצאים בתהלוכות בסימטאות הכפר וברחובותיו, מקוננים, מתפללים ומתחננים, מתיזים מים ומבקשים את רחמי השמיים...

(ועוד על "תפילות-גשם של פלחים ערבים" - בעמוד 160)

פטריות שלאחר הגשם

אורנית

הפטריה דמוית המטריה, המשמשת כמקום־מחסה לגמדים שבסיפורי הילדים ופרסומת מסחרית למרקים, היא רק אחת מצורותיהן של הפטריות הצצות לאחר הגשם. אנשי־המדע טוענים כי מצויים בעולם אלפי מינים של פטריות בצורות מצורות שונות, ורובן אינן נראות אלא מבעד לערשותיו המגדילות של המיקרוסקופ. קצת לחות, מצע של חומר אורגני — והרי לכם בית גידול לפטריות. הכסות חירקרקה־אפרפרה על התפוז המרקיב, כמוה ככתמים־השחורים המתפתחים על לחם רטוב — אינם אלא פטריות עובש, שבנות־מינן משמשות כחומר־גלם לתעשיית הפניצילין. הסטרפטומיצין ושאר מיני ה"מיצינים" האנטי־ביוטיים. למנין יתרונותיהן של הפטריות המיקרוסקופיות נצרף גם את העובדה כי תסיסת מיץ־הענבים והפיכתו ליין מותנית בנוכחותה של אחת ממיני הפטריות, והשמרים שבעיסה, שבזכותם עולה ותופח הלחם — אף הם נמנים עם הפטריות. ער כאן הטור של הזכות. ואילו בטור החובה נציין כי החלדון והכשותית, אותן מחלות־צמחים, וכן גם הקמשון והקמחון, אינן באות יש מאין ונגרמות על־ידי פטריות.

פטריות למאכל

מסתבר כי מנינן של אלה מגיע בארץ ל־20 לערך. אך צרה צרורה היא שלא תמיד ניתן לכל בר־בי־רב להבחין בין **פטריות־מאכל** לפטריות־רעל — הבחנה הדרושת לימוד ונסיון שאינם נקנים על רגל אחת. **אמנם מקובלים סימנים מסוימים שונים, אך ברובם סימני־הבל הם, ורק הכרה אישית עם סוג הפטריה תמנע היסוסים וחששות בזמן האכילה, שכן ישנן פטריות שלא בכדי נאמר עליהן שאיש לא אכל מהן פעמים!**

ניתיקנית

אך בטרם נצא ל"ציד" הפטריות, כדאי להעת כי אותו כובע אחריו אנו תרים, אינו אלא חלק בלבד מן הפטריה — גוף הפרי שלה, שתפקידו ליצור, לפזר ולהפיץ את הנבגים — הם "הזרעים" של הפטריות שכמחם כאבק הפורח. הפטריה עצמה, אינה אלא גוש של קורים לבנים הקרויים בשם תפטיר וטמונים בקרקע. על־כן כשאורים את הפטריה — זהו שם הפועל שיוחד לאיסוף הפטריות — יש להקפיד שהתפטיר לא ייפגע. אם תמשכו בכובע — שלום לעפרו של התפטיר שהועלה קרבן על מזבח הגסטרונומיה. אך אם תבצעו פעולה זו תוך כדי סיבוב הרגל, ינותק הקשר בינו לתפטיר — ואזי גם באתם על סיפוקכם וגם תוכלו לצפות ליבול חדש בשנה הבאה.

מתי באה שעתן של הפטריות הצצות כידוע אחר הגשם? הופעתן משתנה משנה לשנה בהתאם למשטר הגשמים, אך לא נחטא לאמת אם נציין כי בין מחצית נובמבר לסוף ינואר מותר לנו לצפות למצאן בשפע. אך גם בעונה זו נזכור־נא כי הפטריות הזקנות — גם של אותם מינים מופרים ואכילים — אסורות הן בהנאת אכילה, כי במשך תהליך ההבשלה חלים בהן שינויים העלולים להרע לאוכליהן. פטריית המאכל הנפוצה והמקובלת ביותר היא האַרנית, היא מוכרת גם בשם "פטריית תנובה". פטריה זו — אין חשש להמרתה באחרת. היא מצויה בכמויות ניכרות בכל יערות הארנים בארץ, וביחוד ביערות צעירים, ומכאן אף שמה. קוטר כיפתה עשוי להגיע עד 12 ס"נ. צבעה החום־ערמוני גורם להסואתה בקרקעית היער. ומחייב את פיתוח חדש־ההסתכלות על מנת לגלותה. צדן התחתון של פטריות אלה צהוב ומראהו כספוג העשוי נקבים־נקבים. אם נזכור כי תפקידו של הכובע, פרט מלספק את רעבוננו, הוא להפיץ את הנבגים — נבין כי נקבים אלה הם מסלולי דרכם של הנבגים החרצה.

מטריינית

פטריה אחרת הראויה למאכל, והיא נפוצה ביותר בכל אזורי הארץ תחת ארנים, ברושים, איקליפטוסים ועצים אחרים היא האחלמית. קל לזהותה כי סגולה היא מכף רגל ועד ראש ואין בלתה בצבע זה. עם הזמן צבעה הולך ומבהיר.

פטריות אחרות שראוי להתכבד בהן הן הפקועיות. הן זכו בשם זה כי רגלן מעוטרת בטבעת עבה, המשווה לה מראה מעין הפקעת. סימן זיהוי נוסף — שכובען נפרד בנקל מהרגל. ששה מינים שונים נושאים שם זה — אך לפחות אחד מהם דומה בצעירותו לאמניטת האביב — שכל שומר נפשו ירחק ממנה.

וטרם מנינו את הדבקה והנרתיקנית, את הישעור והמטריינית ועוד רבות אחרות.

***

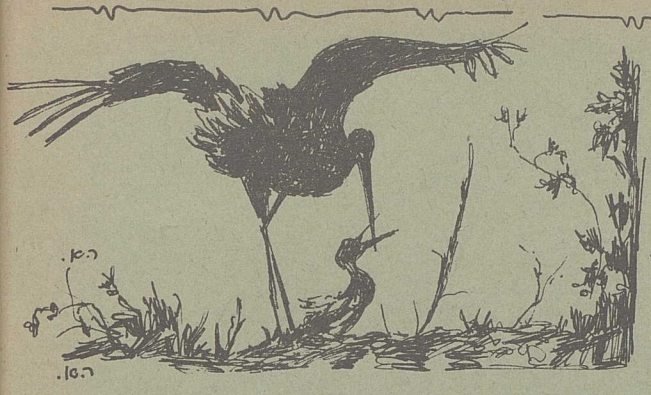

מה מַנחה את הציפורים במסען?

מאת עובדות של כושר-הניווט של הציפורים

כושר התמצאותן של הציפורים היה ידוע לבני-אדם כבר לפני זמן רב. השימוש ביונים-דואר היה נפוץ בתקופות העתיקות הן בימי שלום והן בעתות מלחמה. יונים מסוגלות למצוא את דרכן אל שובך הנמצא גם במרחק של מאות קילומטרים. אך כושר-הניווט הנפלא של העופות מתגלה בעיקר בעונת הנדידה, כשהן עוברות מסע של אלפי קילומטרים. לאחדים מכם זכור אולי סיפורו של הנחליאלי הקיטע, שחזר לחצרו של קיבוץ בית-זרע במשך שלוש עונות.

הסברים ראשוניים וניסיונות ראשונים

*

בתחילה חשבו החוקרים שהציפורים מחוננות בזיכרון מיוחד. אחרי שהן עוברות פעם או פעמיים מעל לאזור מסויים, נחרת בזכרונן כל פרט ופרט של הנוף, והן מסוגלות למצוא את דרכן לפי שרשרת-הרים, נהרות, קווי-חוף או סימנים אחרים. הציפורים המבוגרות והמנוסות מושכות אחריהן את הצעירות ומשמשות להן מורי-דרך. אך דווקא החלק האחרון של ההסבר עורר ספקות לגבי נכונותו. חובבי ציפורים וחוקרים, שעסקו בסימון עופות-מסע על-ידי טבעות, גילו, שבמינים רבים יוצאים לדרך הצעירים לפני הוריהם. בעקבות התצפיות נערכו גם ניסויים. להלן אתאר אחדים מהם:

א. חוקר-ציפורים פולני הביא במטוס ללוד שתי חסידות צעירות. הוא שיחרר אותן בישראל – והן חזרו לארץ מוצאן ללא עזרת חסידות מבוגרות!

ב. בתחנה לחקר ציפורים בצפון גרמניה נאספו 50 חסידות צעירות. הן הוחזקו בכלובים ושוחררו רק אחרי שהחסידות האחרונות יצאו כבר למסע-הסתיו. עופות בלתי-מנוסים אלה פנו ישר דרומה והגיעו למשכנות החורף אשר באפריקה. במעקב מדוייק אחריהן התברר, שהן שמרו בקפדנות על נתיב-המסע הקבוע!

ג. יום אחד נאספו מספר ס ע ו ר י ם (עופות-ים) צעירים המקננים במחילות בחופים המערביים של אנגליה. הם הועברו לבוסטון אשר בחוף המזרחי של ארצות-הברית ושוחררו שם. הם חזרו למחילותיהם כעבור 12 יום! צעירי עוף-ים אחר, ס ע ו ר ו ן, הועברו מהחוף המזרחי של ארצות-הברית לאנגליה והם חזרו למקום היוולדם בחצותם את האוקיינוס האטלנטי במשך פחות משבועיים!

כושר-הניווט תורשתי

*

הניסויים הללו הוכיחו באופן ברור, שכושר הניווט אינו תכונה אשר הציפורים צריכות ללמוד אותה מהוריהם, אלא היא ע ו ב ר ת ב ת ו ר ש ה מ ד ו ר ל ד ו ר. כדי להבין תכונה תורשתית מהי, נביא דוגמה שניה:

גוזליהן של ציפורים שבקעו מן הביצים במדגרה ו ל א ר א ו מ ע ו ל ם א ת ה ו ר י ה ם והוחזקו בכלובים, בנו שם את קיניהן בדיוק לפי התבנית של בני-מינן שחיו בחופש! מובן, בתנאי שסופקו להם חומרי-בניין מתאימים. תכונות מסוג זה, העוברות בתורשה, נקראות בלשון המדע א י נ ס ט י נ ק ט י ם או יצרים. כך נוהגים לדבר על יצר הנדידה והניווט או על יצר הבנייה של הקן.

אולם, לאחר שקבענו שקיים יצר נדווט, אין אנחנו מסבירים את כושרן המופלא של הציפורים, אלא מעלים בעייה: מהו מנגנון-הנידווט ומה מפעיל אותו?

*

תסבירים חברים - מצפן-השמש והכוכבים

WHITE STORK FLAMINGO BLACK STORK

חוקר-הדבורים המפורסם פ ו ן - פ ר ש, הוכיח כבר לפני יותר מ-40 שנה שחרקים אלה מוצאים את דרכם אל מקורות-הצוף ובחזרה אל הכוורת - לפי זווית מסויימת ביחס לשמש. תגליות אלו עוררו את חוקר-הציפורים הגרמני, ק ר מ ר, לערוך ניסויים בכיוון זה. הוא החזיק בכלובו זרזירים ושם לב לכך, שבהגיע עונת-הנדידה הסתווית, הם מתעופפים בכיוון פחות או יותר קבוע - כיוון מעופם של הזרזירים שחיו בסביבה. הוא כלא מיספר זרזירים בכלובים בעלי דפנות אטומים, כך שהם לא יכלו לראות שום עצם מהסביבה, אלא רק קטע מן השמים. בימי שמש הם הוסיפו להתעופף בכיוון-הנדידה כמו קודם, אבל בימים מעוננים מעופם היה מפוזר, בלי כיוון מסויים.

לאחר-מכן הוא שיכלל את ניסוייו והתקין בדפנות האטומים של הכלובים אשנבים, שדרכם אפשר היה להכניס את קרני השמש בכיוונים הרצויים בעזרת מראות. נתברר שכאשר חדרו קרני-השמש דרך האשנבים באופן טבעי, שמרו הזרזירים במעופם על כיוון הנדידה - צפון-מערב. אבל כשהקרניים הוטו ב-90 מעלות, גם הזרזירים שינו את כיוון מעופם לדרום-מערב, כלומר - בדיוק ב-90 מעלות! בניסויים אלה הוכיח קרמר, שלפחות חלק מהציפורים הנודדות מנווט את מסעו בעזרת מצפן השמש.

ומה על הציפורים הנודדות בלילה, כמו הנחליאליים, אדומי-החזה, חימריות הניזונות מחרקים, אותם הם אוספים במשך היום? מעקב אחרי סיבכים (ציפורי-שיר קטנות המצויות בארצנו) ושרשירים (אחד מברווזי-הבר הנפוצים אצלנו בחורף) הראו שבלילות מעוננים מסעם נעשה איטי ובכיוון בלתי-ברור. מכאן צצה המחשבה שציפורים אלו מכוונות את מסען לפי הכוכבים. באוניברסיטת פריבורג, בגרמניה, הותקן חדר גדול בעל תקרה מקומרת, שעליו אפשר היה להקרין את התמונה הלילית של השמים. כשהוכנסו לחדר הניסוי מיספר סיבכים, הם עפו לרוב בכיוון קבוצות כוכבים מסויימות.

*

ניסויים מיוני-דואר

הניסויים הראשונים לבחינת כושר-הניווט של הציפורים נערכו תחילה בעופות-המסע. משום כך קשה היה להמשיך במחקר שיטתי, שהרי בנדידה מתרחשת רק פעמיים בשנה וגם הגוזלים בוגרים עלים רק בעונה מסויימת. משום כך חיפשו החוקרים ציפורי-ניסוי אחרות, שאפשר להפעילן בכל ימות השנה. היו אלה יוני-דואר.

מגדלי היונים שמו לב לכך, שציפורים מאומנות עושות את דרכן ביתר מהירות וביתר דיוק מאשר הבלתי-מנוסות. הם הגיעו למסקנה שתוך האימונים לומדות היונים להכיר עצמים בולטים בסביבתן. היו ניסויים, בהם עפו הציפורים תחילה לעבר בניין גבוה, מיגדל-מים, או הר בודד, ומשם כאילו קבעו את כיוון מעופן המדוייק. כדי לבחון את ההסבר, הכינו שני חוקרים גרמניים עדשות-מגע עמומות מחומר פלסטי, שהותאמו במיוחד לעיני היונים. קבוצה אחרת של יונים צוידה בעדשות בגודל ובצורה דומה, אך עדשות אלה היו שקופות. היונים בעלות העדשות השקופות מצאו את דרכן ללא קושי. אחדות מבעלות העדשות העמומות סירבו לעוף, אבל אחרות התרוממו באוויר. כשעקבו אחריהן במטוסים קלים, נתברר, שהן עפו בכיוון הנכון, אבל בגובה רב יותר מהרגיל. כשהגיעו מעל למטרה, פשטו לפתע את רגליהן כלפי מטה ונחתו כמו הליקופטרים קטנים. אחרות עפו כ-20 ק"מ מעבר למטרה, אבל חזרו ומצאו אותה.

ילקוט-סוכות לענות

השימוש במצפן-השמש
בידי מכשיר נוסף

אלה מכם שלמדו על המצפן, יודעים ודאי, שהוא מראה בכיוון הצפון בגלל מצאותו של הקוטב המגנטי, בסמוך לקוטב הצפוני. לפי המשוער, מצויים שם בתוך האדמה מירבצי מתכת ענקיים, המשפיעים על המחט המגנטית. אך כיצד יכולות הציפורים לכוון את מעופן לפי השמש, כשמצבה ברקיע משתנה במשך היום? כשהציפור עפה מזרחה בבוקר, השמש היא מולה, בצהריים - מימינה, ולפנות ערב - מאחוריה. כדי למצוא את הכיוון לפי השמש, צריכה הציפור להיות מצויידת במין שעון פנימי, אשר יראה כמה זמן עבר מאז הזריחה. חוקר גרמני בשם ש מ י ד ט - ק נ ל ג בחן את ההשערה הזאת בניסוי מעניין:

הוא העביר מיספר יוני-דואר לחדרים סגורים, שאותם אפשר היה להאפיל ולהאיר לפי הצורך. כאשר בחוץ זרחה השמש בשעה שש, הוא הדליק את האורות בחדרי היונים רק ב-12 בצהריים, כלומר - באיחור של שש שעות. הוא החזיק את היונים בתנאי יום ולילה מלאכותיים במשך חמישה ימים רצופים. אחרי הכנה זאת הוא שיחרר אותן במרחק רב משובך-המוצא, יחד עם קבוצת יונים שהיו בתנאים טבעיים. אלו האחרונות שבו הביתה ללא קושי, ואילו יוני-הניסוי עפו דרומה במקום מזרחה, כלומר, הן טעו ב-90 מעלות! זהו רבע המעגל שכדור-הארץ עושה בסיבובו סביב צירו במשך שש שעות. ניסויים אלו הוכיחו, שהיונים המצויידות במין שעון פנימי, שבעזרתו הן יכולות להתאים את זווית התעופה למצבה המשתנה של השמש.

*

שקנאים באסוון

האם יש לציפורים חוש מגנטי?

השאלה הזאת נשאלה כבר לפני מיספר שנים וזאת משתי סיבות:

א. נוכחו לדעת שיוני-דואר וציפורים אחרות מוצאות את דרכן גם בימים מעוננים, כאשר אין אפשרות להשתמש במצפן השמש.

ב. טעויות ניווט של יוני-דואר באזורים מסויימים של ארצות-הברית.

לפני כעשר שנים נערכו הניסויים הראשונים, כדי לענות על השאלה הזאת. לקבוצה אחת של יונים הוצמדו מוטות מגנטיים זעירים, ולקבוצה אחרת - מוטות פליז באותו גודל ולמשקל. לפליז אין תכונות מגנטיות. היונים נושאות מוטות-הפליז חזרו אל השובך ללא כל הפרעה, בעוד שבעלות המגנטים טעו בדרך. המגנט, שהיה צמוד לגופן, בילבל אותן. חשוב מאוד להוסיף, שההבדל בכושר הניווט היה קיים רק בימים מעוננים, בעוד שבימים בהירים לא גרם המגנט לטעויות, כי אז ניווטו היונים לפי מצפן השמש.

כעבור זמן-מה שוכללו הניסויים הללו על-ידי שימוש באלקטרו-מגנטים, כלומר - באמצעות מוטות-ברזל, ההופכים למגנטים על-ידי העברת זרם חשמלי סביבן. האופייני למגנט מסוג זה הוא שעם הפיכת כיוון הזרם החשמלי משתנים גם הקטבים של המגנט, כלומר - הקוטב הצפוני נהפך לדרומי או להיפך.

לצורך הניסוי צויידו יוני-הדואר באלקטרו-מגנטים זעירים ביותר, שמשקלם אינו עולה על החבילות הקטנות שציפורים אלו היו רגילות לשאת על גופן. את המכשיר להפקת זרם-החשמל אפשר היה להפעיל על-ידי גלי-רדיו. הציפורים חולקו לשתי קבוצות. באחת הופנה הקוטב הצפוני לראש, ובשניה - לעבר הזנב. כששוחררו הציפורים בימים מעוננים, עפו שתי הקבוצות בכיוונים מנוגדים. ממטוסים, שעקבו אחרי מעוף היונים, הפכו את כיוון הזרם החשמלי שבאלקטרו-מגנטים באמצעות גלי-רדיו, ואז שינו גם היונים את כיוון מעופן!

סלעית אירופית

מניסויים אלה אפשר להסיק:

א. ליונים יש חוש מגנטי;

ב. חוש זה משמש לניווט בימים מעוננים, כשאין מצפן השמש יעיל;

ג. מקומו של החוש המגנטי - בראש.

*

האם גם חוש-הריח עוזר?

חוש-הריח של רוב מיני העופות איננו מפותח ואף ממלא בחייהם תפקיד נחות לעומת העין. והינה, בשנים האחרונות נערכו ניסויים על-ידי חוקרים איטלקיים המצביעים על כך, שגם חוש-הריח עוזר ליוני-הדואר במציאת דרכן.

לדעת החוקרים, לומדות היונים להכיר בחודשים הראשונים של חייהן את הריחות השולטים בסביבתנו. במשך האימונים הן קושרות את הריחות עם הכיוונים ונעזרות בהם במציאת דרכן.

לאחרונה נערכו ניסויים לבחינת ההשערה הזאת. הוקמו שני בתי-גידול זה בצד זה. האחד בעל דפנות מרושתות, והשני בנוי מחומר פלסטי שקוף, אך אטום לריחות. לצורך הניסוי נלקחו שתי קבוצות יונים צעירות, 30 בכל קבוצה. הן הוחזקו בחילופין בשני הכלובים, כל פעם שלושה ימים. את נחיריהן של קבוצה אחת, ששימשה אחר-כך לניסוי, אטמו בחומר שאינו מעביר ריחות בזמן שהותם בכלוב המרושת. שתי הקבוצות שהו, איפוא, בשני בתי-הגידול זמן שווה עם כיסוי-אף ועם נחירים פתוחים. כששוחררו היונים במקום מרוחק, פיגרו היונים בעלות הנחירים האטומים אחרי הקבוצה ששהתה בכלוב המרושת בנחירים פתוחים.

ניסוי זה מוכיח שחוש-הריח מסייע ליונים במציאת דרכן, אך יעילותו מוטלת בספק כשיש לנווט במסע למרחקים גדולים.

לסיכום אפשר להגיד, שהעופות מנווטים את מסעם באמצעים שונים: מצפן-השמש מדריך אותם בימים בהירים, ותמונת הכוכבים - בלילות בהירים, החוש המגנטי משמש בימים מעוננים. בהתמצאות במרחקים קצרים נעזרים העופות בחוש הריח. כמו-כן נראה שהם נעזרים, במידה מסויימת, גם בסימני דרך בולטים.

לבסוף עוד הערה חשובה: כמו בשאר התכונות, גם בכושר ההתמצאות קיימים הבדלים בין ציפורים שונות.

(מתוך "משמר לילדים")
ועוד על הנושא -
ב"הד החינוך"
• תשכ"ט א-ב
• תשל"ה/תמוז

◎◎◎

א. שמאלי:

הסתכלות בבעלי-כנף בעונה זו:

מסע הציפרים לארץ-ישראל ועל פניה, שנפתח בחודשי אב-אלול, גובר ועולה בתשרי והארץ שוקקת מרוב אורחות צפוניות. ציפרי הקיץ יצאו רובן את הארץ והפליגו לפונדקי החורף שלהן. היציבות מצטמצמות, כביכול, ומתכנסות אל מאחורי הקלעים, ועל רקע הארץ מופיעות ציפרי החורף, הכובשות את כולה. בחצר ובגן, בפרדס ובחורשה, בשדה ובבתה, על-יד נהרות ועל חוף הים - בכל מקום תראה העין את הפנים החדשות, השוהות כאן כאורחות-חולפות בדרכן לאפריקה, או שבאו לבלות בגבולותינו את ימות הגשמים.

גלים-גלים, בזרם גובר מיום ליום, מגיעות הציפרים, ובוקר-בוקר נגלים מינים חדשים, שלא נראו עוד ביום הקודם. במרומי השמים חולפות כפעם בפעם הזוויות החדות של להקות העגורים והקשתות הגדולות והצפופות של השקנאים. העצים מתמלאים בזבחים, ירוקיות וחכלילי-זנב. חלל האוויר רוחש סנוניות לבנות בטן. ובכל-אשר תלך מזדמנים נחליאלים לבנים, כשהם רצים על פני הקרקע או עולים ויורדים באוויר, וסהרוניהם השחורים מבהיקים על חזיהם.

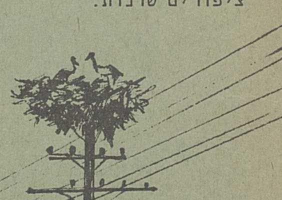

זוג חסידות שבנה לו קן על עמוד-חשמל ברמת-מגשימים...

ציפורי-סתיו-וחורף

בתשרי: השלווים מתרבים, הנחליאלי הצהוב ממשיך להתרוצץ בחצרות הבקר ובשדות־המרעה, ומבין העצים נשמע עוד פה ושם קולו של הזמיר האירופי, המתחבא. כדרכו, בתוך סבך העופים גם במסעו. לפעמים קרובות תקלוט אזנו קריאות פיד. טיק־טיק חחרות ונשנות, העולות ממחבוא העצים. אם נעקוב אחריהן ונבלוש בעינינו בסבך נראה ציפור בגודל דרור הבית בערך, שונבה וחזה אדמדמים, מצחה לבן וצווארה שחור. זהו חכליל־החזה המצוי השוהה בתקופה זאת בארץ בדרכו לאפריקה. אורח־חולף הוא ועם התקרב ימות הגשמים ייעלם מארץ־ישראל וירד לפונדק חורפו שבארצות הנילוס. במטעים מופיעים בבת־אחת המוני בזבזים אירופים. הממלאים אותם רחש וקולות חדשים, שלא נשמעו בארץ במשך חודשי הקיץ.

מסע הציפרים־הצפוניות, שהתחיל על פני הארץ ולתוכה באוגוסט נסתיים בראשית דצמבר. החולפות עברו דרומה, לאפריקה, ומינים חדשים אינם מוסיפים לבוא. החורפות השתכנו באזוריה השונים של ארץ־ישראל ומבלות את ימות־הגשמים בחצרות ובגינות, בשדות ובבתה, בביצות או על שפת הים, בודדות או בזוגות, במחנות או בלהקות. ביניהן שורר כעין שיווי־משקל קצר בעולם העוף של ארץ־ישראל, החודש היחיד מחודשי החורף, שבו קבועה האיפאונה ואין בה תנודות.

מאליו מובן, שתשומת הלב נתונה בחודש זה לאורחות־החורף, כי הן ממלאות את הארץ וגראות בכל אשר נפנה. את הבולטות שבהן הזכרנו בחודשים הקודמים, בימים בהם חלפו על פנינו או באו להשתכן בתוכנו. החודש נסב את תשומת הלב למינים אחדים בלבד, כדי שלא להכביד על הקורא ולא להעמיס עליו נטל ציפרים.

קולות חורף

ציפרים חדשות – זמירות חדשות. ענה־ענה וציפריה, תקופה־תקופה וקולותיה. כשם שהארץ מחליפה את לבושה וצבעה פעמים אחדות במשך השנה, כן מתחלפים ומשתנים הקולות הממלאים את חללה. באביב קולטות אזנינו בכל מקום את צרצורי הפשוש, סלסולי החוחית ופכפוכי הבולבול. בקיץ מושכים את תשומת לבנו תרתורי התור, שריקות השרקרק וקילוחי ההתחטאות של החמריה. אך משבאים ימות הגשמים, מתחלפת המקהלה וקולות אחרים, זרים ובלתי ידועים לנו, ממלאים פתאום את הלל הארץ. ציפרי־הקיץ יוצאות ואינן. הציפרים היציבות נדחות כאילו הצידה ונעלמות מהאופק, ורשות־הדיבור ניתנת לאורחים, החודרים לכל חצר וגינה, תופסים כל מטע וחורשה וכובשים את השדות. קולות אלה, הנשמעים בארץ בתקופת הגשמים דווקא, מתמזגים עם הענים והגשמים, הרוחות והירק הרענן ומהווים יחד את הרקע, הנזון ומצב־הרוח המיוחד של החורף הארץ־ישראלי.

מבין השיחים שבחצר נשמעות בוקר וערב קריאות שניק־שניק־שניק־שניק תכופות ומידרדרות הפורצות כוסס מתוך הסבך. אלה הם קולותיו של אדום־החזה המעורר בעוד החושך על הארץ יתעורר ויתחיל לצלצל במחבואו, ומיד יענו לו בני מינו מעברים שונים, וכאילו שעונים־מעוררים נתנו קולם מסביב, לעורר את הישנים משנתם הממושכת בלילות הסגריר.

מתוך בניין נידח שבקצה החצר עולה לפעמים קרובות קול רועד פיט־טק־טק־טק, פיט־טק־טק־טק! זוהי קריאתו של חכליל־החזה הציברלטרי, שהתיישב לו

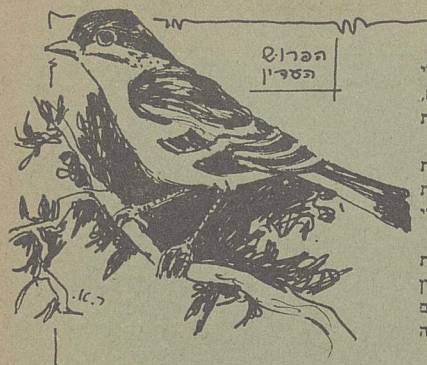

הפרוש
הסדין

ר. א.

בודד בפינה דחויה וקנה לו בה שביתת־קבע לכל ימות השנה.

פינק־פינק־פינק! – נוקפים צלצולי מתכת קטועים וקצובים מבין העצים שמאחורי החלק או עולים מבין ערוגות הירק שליד הבית – הפרוש העדין מדבר. אחד, שנים, שלושה, שואלים ועונים, וכל החצר מלאה שיחה המצלצל, הגובר כאילן ברדת הגשם ומתמזג בטפטוף הטיפות החדגוני והמשעמם.

מיהו העולה וירוד חליפות בקשתות גדולות באויר ומסוגר קריאות־התחטאות צ־ו־א־י־ס לסירוגין? – זהו הנחליאלי הלבן. הנה ירד לארץ, רץ ברגליו הנמשות על פני הקרקע הלחה וצד יתושים בקסיצות זריזות, מבליע את חזהו השחור, ומדי פעם מפעם ישמיע צואיס רך ולבבי.

ריד, ריד, ריד! – מהבוקר עד הערב עולות מהפרדס והמטע שריקות קצובות ותכופות, המתקרבות ומתרחקות לסירוגין. פעמים נדמה לך, שילד מהלך לו בין העצים ושורק לו להנאתו. אך לא. זוהי הירוקית השורקת, המקפצת בין העצים ומפיה הקטן מתמלטות השריקות, הממלאות את העצים ומפסיקות את הדממה הנעה השוכנת ביניהם.

יום־חורף בהיר־שחקים ורווי רוח. שמש מלטפת ממעל וירק רענן מסביב. מהלך אתה בין הפרדסים ומהנה את עיניך ולבך – ופתאום מגיע צרצור חדגוני וממושך לאזניך, החוזר בהפסקות קצרות, עובר ונחלש לסירוגין, ולא קול של יחיד, אלא מקהלה שלמה חברה בין ענפי אחד העצים ויחד תנסר: היטץ־היטץ היטץ־היטץ־לי־צי־צי־י! – כאן חבורה של הבזבוז האירופי, ציפור קטנה וכתומה ממשפחת הדרורים, הבאה לבלות בארץ את ימות הגשמים ומבלה על־פי־רוב במחנות.

על גדר הנבלת עם המטע או השדה הזרוע יושבת קבוצת ציפרים בגודל דרור ושרה במקהלה. השיר חדגוני, ואותו הזמון חוזר פעמים רבות עד לידי שעמום ממש: ציק־ציק־ציק, ט־ר־י־י! הגב, הראש והכנפיים חומים־אפורים, והבטן האדמדמה־אפורה משורטטת לאורכה קווים חומים. זהו הגבתוך העפרתי, המגיע זמר בשעות השמש שבין גשם לגשם. את מזונו יתור לו על פני השדות, אך כדי לזמר יבחרו לעצמם תמיד גדר, עץ, חוט מתח וכדומה, ומשם יצקצקו וזמזמו.

ומיהו הצוהל צהילות הי־אה, הי־הי־הי! ביום גשם וסגריר לתוך חלל הערפל והטחב? – הדיה השחורה היא זאת, קבוצה גדולה התיישבה על אמירי הברושים שבשדרה, אחת־אחת על שיאו של עץ, ומשם תשלחנה קריאות כבושות ומתחטאות, המתערבות במשק הגשם ומשב הרוח. לפעמים קרובות נראות הדיות בבורות אשפה ומזבלות, מקומות בהם תחפשנה לעצמן את מזונן.

ר. א.

גאיר
אנ־יא־ר

גם בשדות הפתוחים נשמעת ב־מות־הגשמים שירה חדשה. קולו של העפרוני המצויר, משורר השדות הוותיק, נדם כאילו בעונה זאת. ואת אזינו מושכים ציוצים אחרים בגיר המוריק, ציוציו של עפרתי השדה (הזרעית) אחי הראשון, הבא אלינו לימות הגשמים בהמוניו וממלא את השדות: גירל־טרייד, גירל־טרי־יד! ציפור זאת נשמעת יותר מאשר היא נראית, כי צבעיה מתלכדים בצבע העפר (עפרתי), ואף בעל העין המנוסה ביותר לא ירגיש בה בעומדה על פני האדמה.

את חלל השדות ממלאים בחודש הגשמים קולותיהם של ערוב הזרע ועורב קאק. בלהקות גדולות יתעופפו בשדות החרושים והמוריקים ויחרישו את אזני האיכרים בצריחותיהם הקולניות. עורב הזרע ישמיע קריאות צרודות קרע־קרע, או גע־גע, והקאק – יק־יק או קיאה־קיאה.

מעל שיחים בולטים בשדות או בבתה ונשמעות לפעמים קרובות קריאות צר־פיט, טק־טק! נעקוב אחר בעל הקול ונראה ציפור קטנה. שראשה וצוארה שחורים, חזה ובטנה אדומים כחלדה, גבה, כנפיה וזנבה חומים ופסים בהירים מלבינים לצידי צווארה, כנפיה ומעל לזנבה. לפניו הדוחל שחור־הצוואר, אורח־חורף מצוי ומועיל.

שלדג לבן־צווארי (צייד הצפרדעים) שוכן בעיקר על מים שבעמק־הירדן יהשפילה, שבהם יקנן במחילות שבקירות, גדות הנהרות והאגמים. אך בימות־הגשמים ויראה תכופות במרחק עשרות קילומטרים מאזורי דירתו וקולו – קי־קי־קי־קי – יפתיע את אזני הצופים בציפרים.

ר. א.

שורק־
הגיר

ראשית קינון

.... ולבסוף מעניין לציין, שאחדות מהציפרים היציבות מתעוררות מקפאת־החורף בעצם ימי הקרה של ינואר ומתחילות לשיר ולחולל את מחול האביב כהכנה לבניין המשפחה והקן. הראשון מתעורר מרפיונו השורש הונבן, שהיה חברי בצל כאילו וקולו לא נשמע בימי הסגריר. זעיר־ציפרים זה שוקד להקדים את פני האביב, ובעוד הקור והגשמים בעצם תקפם יעלה ריחו באפו ויתחיל לרנן ולרקוד. בשבוע האחרון של ינואר ייראה הזכר תכופות על גדר, כלונס או שיח, כשהוא מניע את זנבו ומשמיע צרצורים, או מרחף באוויר כפרפר, מרטיט את כנפיו ומשמיע ריטוטים סוערים. לפעמים גם יתהפך באוויר ויעשה מעשה־להטים בחמוזנו. בימים האחרונים של החודש יתחיל לאסוף חומרי בניין והזכר והנקבה יניחו יסוד לקן בין שיחים או עשבים גבוהים.

גם הצופית הישראלית, היפה שבציפרי ארץ־ישראל, מתעוררת בחודש זה ומתחילה לשיר ולקנן. שני המינים האלה בונים קינים סגורים ומקורים. מחמת הקור והגשם עליהם להכין מקלט ספון וסגור ביותר, כדי להגן על הביצים המוטלות מפני מזג האויר הקשה.

הנשר, הגדול שבעופות הארץ, מתחיל אף הוא בינואר לשאת זרדים ועפעפים באצבעותיו תיגש לשיפוץ קינו הישן וחידושו.

דרור הבית נראה בינואר, בסחבו במקורו פקעות־צמר ומטליות לעליזת הגג. אך לא לבניין קן חדש להסלה ישא חומרים אלה. מן זה מקנן רק במארס. עתה יסיף ריפוד לקינו הישן וחבריו כדי למצוא לו מחסה בלילות הקור שבינואר; כי דרור הבית, שלא כציפרים אחרות, שומר אמונים לקינו גם שלא בתקופת הדגירה, והוא משמש לו לפעמים קרובות דירה קבועה, שבה יישן בתקופת החורף.

הציפורים באים! / עזריה פל

בין שאמרתם להם "להתראות" באביב אשתקד ובין ששכחתם — שוב חזרו הזרזירים לבלות עמנו את ימי־החורף.

מדי שנה הם מגיעים אלינו בהמוניהם, בסוף אוקטובר לערך, ונשארים כאן עד לסוף פברואר, עת שבים הם למעון־הקיץ שלהם באירופה.

שנים רבות לא היה ברור מאין באים הזרזירים. הם מצויים בכל רחבי אירופה ובמרכז אסיה — ביערות ובכרי־מרעה, בשדות מעובדים ובביצות ואף מהגינות העירוניות לא ייעדרו. והנה, הודות לטבעות המוצמדות לרגלי הגוזלים בעת שהותם בקן, ועליהן מסומן מיקום הטיבוע, התברר כי רוב הזרזירים החורפים בארצנו ראו אור שמש ראשון ברוסיה — אליה אף ישובו מדי קיץ. רבים מהם נושאים טבעות עליהן מתנוסס בכבוד השם מוסקבה. מענין לציין כי היו אלה זרזירים שנשאו לראשונה טבעות־אלומיניום, כנהוג בטיבוע צפרים עד היום. פעולת הטיבוע נעשתה בדנמרק בשנת 1899 והצלחתה פתחה את הדרך ללימוד דרכי הנדידה.

כל עוד מצויים הזרזירים באירופה הם חיים להם חיי־משפחה שקטים ושלוים, ובונים את קיניהם בחורים שונים — טבעיים ומלאכותיים ואף במחילות של ארנבות, החפורות בקרקע. מאחר שמזונם העיקרי הוא חרקים שונים, בכל דרגות התפתחותם, וכן שבלולים ותולעים, וזאת בנוסף לפירות עסיסיים, הכוללים לטעמם של הזרזירים אף זיתים, נחשבים הזרזירים כעופות מועילים והחקלאים מכינים תיבות קינון במיוחד עבורם.

במרוצת השנים האחרונות התרחבו תחומי תפוצתם של הזרזירים ומספרם התרבה, בעיקר במערב אירופה ובצפונה. ב־1935 נרשם לראשונה זוג זרזירים שדגר באיסלנד. כיום וזו עוף נפוץ באי. גם בסקוטלנד ובסקנדינביה הם התרבו במידה רבה. הסברה המקובלת על צופי הצפרים היא כי הזרזיר, כמוהו כדרור־הבית, עוקב בהתפשטותו אחר האדם, ישוביו ושדותיו. ואם לא די בהת־פשטותם הטבעית, הובאו הזרזירים לאזורים שונים בעולם, בהם הם התאקלמו והתרבו מיד בהצלחה, עד כי הם מהווים גורם מתחרה בצפרים המקומיות — כמו בצפון אמריקה, בדרום־אפריקה ובאוסטרליה.

ילקוט־סיפורים לבנות

בשנת 1890 הובאו מאנגליה ושוחררו בפארק המרכזי של ניו־יורק 60 זרזירים. יש הטוענים כי פעולה זו נעשתה כדי להכניס קצת חיים לגן זה, וגירסה אחרת טוענת כי הדבר נעשה על־ידי חובב שקספיר, שהחליט ליבא לארצות־הברית כל צפור המוזכרת בכתביו של המחזאי הנערץ עליו. מכל מקום, מחשש כי ששים הפרטים הראשונים לא ייקלטו בארצם החדשה, הביאו להם שנה לאחר־מכן תגבורת של ארבעים פרטים. כיום מצויים צאצאיהם של אותם הזרזירים בכל רחבי אמריקה הצפונית, כולל קנדה ואלסקה. הערכה זהירה אומדת את מספרם בחמישים מיליון!! תהליך דומה אירע אף באפריקה הדרומית ובאוסטרליה.

לאחר עתת הקינון מתקבצים הזרזירים ללהקות ענק. להקות אלה מהוות מטרד חמור ביותר באזורים שונים בעולם. ידוע כי הם אשמים במספר התרסקויות של מטוסי־סילון. ממון רב הוצא בחיפוש שיטות להטרדתם ולהברחתם ממקומות רגישים. אך טרם נמצאה שיטה אמינה ושימושית לכך.

אולם מסתבר כי אין הזרזירים מוכנים ללון, כך סתם, במלון לילה ארעי ומקרי. תצפיות של השנים האחרונות הראו כי הזרזירים, המתפזרים במשך היום בכל רחבי הארץ, עפים מדי ערב עד עשרות קילומטרים ובלבד שיגיעו לאחד מ"בתי־המלון" המפורסמים. אולם כפי שהמוניטין של בתי־מלון עולים ויורדים, כך גם לגבי מקומות לינתם. היו שנים ואחד ממקומות אלה היו סבכי גאון הירדן והפרדסים ליד גשר, ששמעם יצא להם בכל רחבי העמק. מדי ערב אפשר היה לעקוב אחר תרגיליהן ותעלוליהן של עשרות הלהקות בנות אלפי הפרטים כל אחת החולפות מעל לעמק כשמגמת פניהן מזרחה — כדי לשוב למחרת לפת־שחרית למערבו של העמק. תמונה דומה אפשר היה לראות בשמורת החולה שהיותה במשך שנים מספר בסיס לילי לכל זרזירי עמק החולה ומרומי הגליל. הקנים והגומא באזורים נרחבים בשמורה היו מתכסים עם ערב בציפוי שחור מרפרף ומצפצף שאין לו תחילה ואין לו קץ. משום־מה סר חינה של השמורה והם החלו לחפש תחליף. תחילה עברו למסעף־גומא ואחרי שנודע להם כי צה"ל עלה לגולן — הם עלו בעקבותיו והתמקמו על האיקליפטוסים שבמחנה עליקה. כה רבים היו, שאף כי משקלו של כל זרזיר כשמונים גרם בלבד, כרעו הענפים תחתיהם וחסמו את הכביש העולה לקוניטרה. בסתיו 1972 שוב העתיקו את מקומם — והפעם לאל־חמה. ואילו זרזירי דרום הארץ והנגב המערבי מתכנסים מזה כמה וכמה שנים ללינה בנחל הבשור.

אלא שאין הזרזירים קופאים על שמריהם, והם מגלים חוש־הסתגלות מפתיע לשכלולי הטכניקה של המאה העשרים. השימוש בחוטי חשמל וטלפון ואף באנטנות טלויזיה כתחנות מנוחה ותצפית — הפכו לחלק בלתי־נפרד מהוי חייהם. אך מסתבר כי יצרם החברתי כה מפותח עד כי אין הם מסתפקים בחברת בני־מינם בלבד, ומשיכה מוזרה התפתחה בהם בשנים האחרונות אל משכנות האדם ומרכזי החברתיים. כך הפכו העצים שברחוב דיזנגוף בין הכיכר לשדרות הקרן הקיימת למלון שזכה ל"סוג" גבוה במועצת הזרזירים, ואליו היו מתרכזים כל הזרזירים החורפים במרחב עמק החוף — בלי שהתנועה הסואנת והתאורה הפלואורסצנטית תפריע את שלוחם ואת תהליכי העיכול בקיבתם, שתוצאותיה זכו לחרפות לא מעטות...

הלינה בתחומי הישובים נובעת כנראה משיקולים בטחוניים. מקומות אלה הם בטוחים יותר מאויביהם השונים ובעיקר מפני התנשמות — שבשר הזרזירים חביב עליהן במיוחד. טוענים כי גם להתלהקות העצומה ולתרגילי האירובטיקה תפקיד בטחוני. כל זרזיר כשלעצמו הנו צפור קטנה וחלושה המהווה מזון פוטנציאלי לכל עוף דורס המשחר לטרף. אך זרזיר בתוך להקת זרזירים — זה כבר משהו אחר! ואמנם תנועות הלהקה שכל פרטיה פונים יחד ימינה או שמאלה, למעלה או למטה אינם לראוה בלבד אלא תרגולים המכוונים למנוע, על־ידי משב־רוח המתעורר בהן, את הדורס מלהתקרב ללהקה ולדחותו מפניה.

יש המנסים לראות בכמויות הזרזירים אות לכמות הגשמים וככל שהם רבים יותר כן ירבו הגשמים. אך למרות שהזרזירים "מנבאים" בכנפיהם שנת ברכה אין החקלאים בארץ מחבבים אותם במיוחד כי נוקיהם הממשיים מרובים מתועלתם הנבואית. בארץ הם עוברים לצמחונות תעדיפים נבטים רכים. שדה שפשטה בו להקת זרזירים — לא נותר ממנו כבר הרבה.

וכמו לא די בהם — בזרזירים כשלעצמם, הלכו וכרתו ברית־ידידות עם העורבים ולהקותיהם המעורבות פושטות יחדיו על השדות. אך בכל מקרה, העורבים הם מיעוט מבוטל בקרב הזרזירים, כך שאם נרצה להיות נאמנים למציאות, יהיה עלינו להפוך את היוצרות ולומר "הלך עורב אצל הזרזיר".

בסוף פברואר ייעלמו הזרזירים מהארץ. אך אל חשש. בשנה הבאה ישובו עם צאצאיהם אשר ייבקעו במשך הקיץ באירופה.

*

איזק: נופים וטבע מנגב עד חרמון

יקוט־סופות לענות

בנוף העמק הופיעו לאחרונה להקות של חסידות החגות בשמים או חונות בשדות ועל גדות בריכות הדגים. רוב רובן הן חסידות לבנות שרק אברות כנפיהן שחורות. אך פה ושם נראים בתוך ההמון הלבן גם כתמים כהים. אלו הן החסידות השחורות שדומות לקרוביהן הלבנות במבנה גופן ובאורח חייהן אך נבדלות מהן בעיקר בצבען, משום שהחלק התחתון בלבד של גופן הוא לבן. חוץ מזה יש גם הבדל מה בגודלן, שהן נמוכות קומה במקצת מהחסידות הלבנות. בנוסף לזה מקננות השחורות בחורשות ולפעמים גם על סלעים בעוד שהלבנות דוגרות בתוך יישובי אדם ולעתים קרובות על גגות הבתים ועל ארובות העשן. אלו וכן אלו הן עוברות-אורח בארצנו ומתעכבות אצלנו לחנייה-ביניים כדי לנוח בדרך הנדידה ולסעוד את לבן בצפרדעים, קרפדות, עכברי שדה, חרקים או בדגיגים המזדמנים בשולי הבריכות.

העובדה שהחסידות הן עופות בולטים באזורי הדגירה שלהן בדרום, במרכז ובצפון אירופה והן בדרך מסען אל משכנות החורף ובנדידה האביבית חזרה צפונה, שימשה נושא נוח לחקר נדידת הצפורים. כבר למעלה מ-40 שנה צוידו מאות רבות של גוזלים בטבעות אלומיניום ע"י מוסדות מדע שונים כדי לקבוע את מסלול נדידתם ומשכנות החורף שלהן. גם כותב שורות אלו השתתף במיבצע הסיבוב הגדול שנערך לפני חצי יובל שנים בהונגריה. על סמך מציאותן של חסידות מסומנות רבות יש היום בידינו מפה מדויקת על מסעותיהן. נתברר כי החסידות המקננות במרכז אירופה וצפונה אינן עושות את דרכן דרומה בקו ישר ובמסלול אחד, אלא הן מתחלקות לשני מחנות. אלו הדוגרות ממזרח לנהר וַיְזֶר (נהר בגרמניה המערבית הזורם אל הים הצפוני) נודדות דרך רומניה, יוון, טורקיה, לבנון, ישראל, מצרים וסודן ומבלות את החורף באזורים החמים של מזרח ודרום אפריקה, בעוד אלו הדוגרות ממערב לוַיְזֶר פונות דרך צרפת, ספרד ומיצר גיברלטר אל חופי אפריקה המערביים ועוקפות את הסהרה מדרום. כך הן מאריכות כמובן, את הדרך אבל יש בנתיב נדידה זה גם יתרון מסויים, כי הן אינן עוברות ע"פ ים התיכון (רוחבו של מיצר גיברלטר אינו עולה על 15-20 ק"מ) והן יכולות לחנות בדרכן ואף למצוא מזון בשפע. בנוסף לזה הן מנצלות את זרמי האויר החמים העולים עם התחממות פני הקרקע, מתרוממות בָּדאֵיה על כנפיהן הפרושות וגולשות בקו אלכסוני בכיוון הנדידה. כך הן מחקדמות עלה וגלוש מבלי להיזקק למאמץ שרירים רב (אכן, הן יודעות לחסוך באנרגיה).

מתוניה מוגרינה
על מסע החסידות

לפני שנתיים הרציתי באחד הקיבוצים השכנים על הזרזירים המצויים במיספר רב באזורנו בימות החורף ולפי בקשת הקהל הרחבתי את הדיבור גם על נדידת הציפורים. בשיחה שהתפתחה בעקבות ההרצאה סיפר אחד החברים מיוצאי גרמניה, שבזמן ביקור במולדתו ראה באחד המוזיאונים לטבע חסידה לבנה במצב משומר הנושאת בגופה חץ. לפי דברי ההסבר לא פגע החץ בשום אבר חיוני וכך היה לחסידה הכוח לסייע את מסעה בטרם נפחה את נשמתה. מומחים שבדקו את ראש החץ קבעו שהוא נורה ע"י בן שבט השוכן באיזור האגמים הגדולים במזרח אפריקה. הסיפור הזה קיבל מאז אישור כפול. עתון מדעי הביא צילום צבעוני על שתי חסידות שהביאו בגופן חצים מאפריקה ולפני מיספר שבועות מצאתי אותן גם בספר חדש העוסק בנדידת הציפורים (ראה תמונות).

"החסידה מהיכוד מצל"

בניגוד לתושבי אפריקה השולחים את חציהם לעבר החסידות, נחשבנת עופות אלה אצל רוב תושבי אירופה למביאות מזל ומשום כך אינם פוגעים בהם לרעה. יתכן שגם השם העברי רומז לכך כי הרי מי ייקרא חסיד או חסידה אם לא זה הגומל חסד ועושה טובות לאחרים? והשם הערבי "אבו סעד", כלומר: "אבי העזרה" מבטא את זה בפירוש. הכינוי הזה יהיה מובן לכל אחד הי ודע על פחדם של הפלחים הערבים מהנחשים המהווים כידוע, חלק מתפריטן של החסידות. בנוסף לכך משמידות החסידות גם עכברים וחרקים, המזיקים בחקלאות.

הן גם נחשבות

חסידות שנלכדו עם חץ בגופן

לאחד האויבים הטבעיים של להקות הארבה. יתכן שגם הקשר בין הולדת תינוק והחסידה מקורו בכך שגידול המשפחה נחשב למזל ול-ברכה. לפי הסבר שקראתי בספר הונגרי ה-עוסק באמונות העממיות מקורו של קשר זה בהרגלי הדגירה של החסידה הלבנה. כפי שהזכרתי כבר הן בונות את קניהן על גגות בתים ועל ארובות העשן. באזורים הכפריים בהם רבים הקנים יסודה של משפחה קשור בד"כ בהקמת בית ותחת גגותיהם של זוגות צעירים נולדים כרגיל, תינוקות...

(מתוך העלון האיזורי
של עמק-הירדן)

בני היורה/עוזי פל

כבר חז"ל קבעו: "יורה — בחשון". ולמה נקרא שמו יורה? — "שמרווה את האדמה". ואכן, עשרות מילימטרים ניתכים במטח-הגשמים הראשון ונבלעים בקרקע הצמא. דומה, כי לא נגזים אם נאמר כי אין עוד כגשמי היורה לשנות באחת את מראה הארץ: לא עוד נופי-קיץ עייפים, המסתתרים מאחורי מסך אובך; לא עוד עצים קודרים ושיחים עטויי אבק; אף השדות ימירו את גלימתם הקמולה והדהויה באדרת-ירק רעננה וחדשה. לא יחלפו אלא ימים ספורים ומתוך הפלומה הירקרקת יבצבצו ויעלו אף פרחים — בני היורה.

שלא כ"מבשרי היורה" השבים ופורחים מדי שנה, בערך באותו מועד, מקדימים בני-היורה או מאחרים בפריחתם בהתאם לגשם הראשון: הקדים — אף הם כך; בושש מלבוא — אף הם מתמהמהים. אך משיבוא — יספיקו ארבעה-חמישה ימים כדי להפריח את פעמוניו הכחולים של הכדן קטן-הפרחים. אין הוא מתנשא אל-על, כקרובי החצבים, שזה מקרוב סיימו את פריחתם. קטן וצנוע הוא. כל גבהו כ-15 ס"מ ואינו מעורר כל תשומת-לב. ניתן לחלוף על-פניו בלי הרגש בו כלל. עיקר ייחודו — בזריזותו. קשה קצת יותר להתעלם מסתוניות היורה. כמו לפקודה מגיחות הן בהמוניהן כיומים-שלושה לאחר הכדנים. קבוצות-קבוצות יכסו את גבעות הכורכר בחוף ואת מדרוני ההרים. מהן לבנבנות חיוורות ומהן ורודות כהות. סימנן ששה אבקנים זהובים לפרח; ואילו לכרכומים שחזותם דומה, וחלוציהם מספיקים לפרוח עם אחרוני הסתוניות, ושכמה מהם בגוני סגול-ורוד — שלושה בלבד.

החלמונית –
מלכת מבשרי־הגשם / אוסף תמני

החלמונית מופיעה סמוך לירידת הגשמים הראשונים. הבית הראשון בשיר שלמעלה מיטיב לתאר, כיצד ביובש השורר סביב, בגוון הצהוב־אפור האחיד — כל פרח שיצוץ, ולו יהיה הקטן ביותר, יחולל הפתעה מרשימה. קיימים כתריסר מיני צמחים אמיצים, „מבשרי הגשמים", המת־עקשים לפרוח דוקא בעונה זו של השנה, שלכל הדעות אינה הנוחה ביותר לכך; והמלכותית מכל מבשרי־הגשם היא ללא ספק החלמונית הגדולה. אין פלא איפוא, שהחברה להגנת הטבע ערכת מדי שנה סיורים מיוחדים לחזות בפריחתה.

איך מזהים חלמונית? אין דבר קל מזה. אם לפניך פרח גדול (7 עד 10 ס"מ), הדומה במבנהו לסתוונית או לכרכום וצבעו צהוב־כתום עז ו־מאיר־עיניים — משמע שעניין לך עם החלמו־נית הגדולה. אפשר לגלותה ממרחק של מאות מטרים, מה עוד שלרוב מופיעות החלמוניות קבוצות־קבוצות בנות עשרות ואפילו מאות פרטים. מי שאינו מתלהב ממחזה מרהיב שכזה — פשוט אין לו תקנה...

ששת עלי־העטיף של פרח החלמונית מחו־ברים בבסיסם ויוצרים צינור; הצינור עטוף בקרום ירקרק („מתחל"), המזכיר את זה של הנרקיס. לא בכדי נמנים שניהם על אותה המש־פחה, משפחת הנרקיסיים. התפיחה הכדורית ש־מתחת לכותרת הנרקיס היא השחלה, וגם השחלה של החלמונית נמצאת מתחת לפרח (בתוך הקר־קע!) — והנה לנו „קו־אופי" משותף נוסף לאותה משפחה.

כל צמח של חלמונית עשוי להפריח שניים עד חמישה פרחים, המקיימים ביניהם מעין „תו־רנות". בסך־הכל פורח אותו צמח שבועיים־שלושה. משך הפריחה הלזו הרבה בחסדיהם של החמסינים הפוקדים אותנו בעונה זו, ואם כבדים הם — יקצרו בהרבה את עונת החלמוניות.

תפוצת זרעים בעזרת נמלים

הפריחה נסתיימה והבצל חבוי בעומק של 20—25 ס"מ בערך, עטוי גלדים חומים מבחוץ ההולכים ומצהיבים פנימה. זהו הצמח היחיד ב־ארץ, שיש לו בצל צהוב מבפנים.

חלמונית בנגב, בקרבת אגם־ירוחם

כחודש אחרי הפריחה מופיעים העלים. הללו רחבים למדי (כרוחב אצבעו של אדם מבוגר), דמויי סרגל ומסולסלים קמעא בקצותיהם. מביני־הם מופיע הפרי הבשרני והכדורי, שגודלו כשל שזיף קטן או שסק. פרי זה מצוי סמוך לפני האדמה או סנטימטרים ספורים מעליה. לפעמים נמשכת מקצה הפרי ציצת חוטים יבשים — אלו שרידי הצלקות שבפרח.

לקראת הקיץ נובלים העלים והפרי מתייבש ונסדק. הזרעים נופלים בסמוך לצמח־האם ולכ־רגות". בסך־הכל פורח אותו צמח שבועיים־שלושה. משך הפריחה הלזו הרבה בחסדיהם של החמסינים הפוקדים אותנו בעונה זו, ואם כבדים הם — יקצרו בהרבה את עונת החלמוניות.

תפוצת זרעים בעזרת נמלים

הפריחה נסתיימה והבצל חבוי בעומק של 20—25 ס"מ בערך, עטוי גלדים חומים מבחוץ ההולכים ומצהיבים פנימה. זהו הצמח היחיד ב־ארץ, שיש לו בצל צהוב מבפנים.

חלמונית בנגב, בקרבת אגם־ירוחם

כחודש אחרי הפריחה מופיעים העלים. הללו רחבים למדי (כרוחב אצבעו של אדם מבוגר), דמויי סרגל ומסולסלים קמעא בקצותיהם. מביני־הם מופיע הפרי הבשרני והכדורי, שגודלו כשל שזיף קטן או שסק. פרי זה מצוי סמוך לפני האדמה או סנטימטרים ספורים מעליה. לפעמים נמשכת מקצה הפרי ציצת חוטים יבשים — אלו שרידי הצלקות שבפרח.

לקראת הקיץ נובלים העלים והפרי מתייבש ונסדק. הזרעים נופלים בסמוך לצמח־האם ולכ־אורה נראה, שאין להם כל דרך להתפזר ולפרוץ, כשם שיש לרוב הזרעים. אל דאגה, גם לכך נמצא פתרון: הזרעים שחורים ועליהם יש תוספת לבנה. זהו גופיף שומני, המשמש מאכל־תאווה לנמלים. הללו להוטות אחרי הפתיון, נושאות עמן את הזרעים למחילותיהן וכך מפיצים אותם.

(מתוך: סלעית)

הסלע באילנות – בצלף / עזרא הראובני

הצלף מזהיר ביפעת פרחיו ובעלוותו הירוקה־רעננה דווקא בימי החום והיובש, והוא מגיב יבולים בשפע עד כי היה לסמל הפוריות. הוא נפוץ על פני הארץ כולה: באזורים גשומים ושחונים, בקרקעות דשנות ובקרקעות דלות, בסלע הרך והקשה, במדבר ובנגב, בגליל ובשומרון. הצלף הוא ה„עז באילנות": נאחז בסלע ומחדר לתוכו; נזרע בכותל ומשגשג בין אבניו; נסה לקצצו והוא יעלה מחדש ויפרח שוב ושוב, ועוזתו הוקבלה בכך לעזותו של עם ישראל (בגמרא, ביצה כ"ה, ע"ב).

הצלף, חלקיו, ותכונותיו השונות, משולבים במקו־מות רבים במקורות תרבותנו: בתנ"ך, במשנה, בגמרא, במדרשים ובספרות הקבלה. עיון בכמה מן המקורות הללו מגלה לנו עולם ומלואו מחיי הצלף, כשהם משולבים בחיי אבותינו וביצירותיהם התרבו־תיות. הבה נפתח כמה מספרינו העתיקים:

"אילן צלף רמוז בשמו"

„ויהיו בני ישראל במדבר וימצאו איש מקושש עצים ביום השבת... ויוציאו אותו כל העדה אל מחוץ

למחנה וירגמו אותו באבנים כאשר צוה ה' את משה" (במדבר ט"ו, ל"ב—ל"ו).

„ותקרבנה בנות צלפחד... ותעמודנה לפני משה... פתח אהל מועד לאמר: אבינו מת במדבר והוא לא היה בתוך העדה הנועדים על ה' בעדת קורח כי בחטאו מת ובנים לא היו לו. למה יגרע שם אבינו מתוך משפחתו כי אין לו בן? תנה לנו אחוזה בתוך אחי אבינו ו'. ויקרב משה את משפטן לפני ה', ויאמר אל משה לאמר: כן בנות צלפחד דוברות! נתון תתן להם אחוזת נחלה בתוך אחי אביהם והעברת את נחלת אביהן להן. ואל בני ישראל תדבר לאמר: איש כי ימות ובן אין לו והעברתם את נחלתו לבתו" (במדבר כ"ז א'—ח').

„מעשה בחסיד אחד, שיצא לטייל בכרמו בשבת לידע מה הוא צריך, וראה שם פרצה אחת וחשב עליה לגדרה בשבת. במוצאי שבת אמר: הואיל ו' חשבתי עליה לגדרה בשבת, חס ושלום, איני גדרה עולמית. מה פרע לו הקב"ה? — זימן לו אילן אחד של צלף ועלה בתוכה וגדרה, והיה מתפרנס ממנו כל ימי חייו" (ויקרא רבה ל"ד, ט"ו, וכן במקומות אחרים בנוסחים שונים).

„החסיד הזה היה צלפחד, שחילל שבת והוא היה המקושש, ונתקן על־ידי החסיד הזה, שבא לידי נסיון ונתגבר על יצרו ושמר את השבת. ומקדם מת על חילול שבת ותחה על־ידי זה היתה לו פרנסתו שלא יהא עני חשוב כמת. ואילן צלף רמוז בשמו — צלף חד', והמבין יבין" („דבש לפי" של החיד"א בשם „ילקוט ראובני" מן המאה ה־17, המביאו בשם „עמק המלך" שנתחבר, כנראה, בידי אחד מתלמידי האר"י, וכן במקומות אחרים בנוסחים שונים).

ומה „יבין המבין"?

ראשית: המבין באילנות יבין כי הגדרת אילן היא „כל שאינו מוציא עליו מעיקרו", כפי שלימדונו רבותינו בתוספתא (כלאים ג', ט"ו). מכאן: הצלף ממיני אילנות הנהר, או מימיני „עצים" כלשון המקרא.

שנית: המכיר את מזגזר חייו של הצלף יבין מהי שרשרת האסוציאציות שהביאה את רבי עקיבא לומר: „מקושש — זה צלפחד" (שבת צ"ו, ב'). שהרי „אילן צלף" ה„רמון בשמר" עומד בשלכת בימות הגשמים, ענפיו הדקים מתים ומחייבשים, ומקוששי עצים להסקה עוסים עליו כמוצאי שלל. והרי המקושש אשר מת בחטא חילול שבת לא פורש מה שמו (ראה לעיל ו'), ולעומתו צלפחד ש„בחטאו מת", כעדות בנו־תיו, לא פורש מה היה חטאו.

הקיש אפוא רבי עקיבא פסוק לפסוק, סיפור לסי־פור, ונמצא לו כי לא זו בלבד שאילן צלף רמוז בשמו, אלא גם עצם החטא ה„אלמוני" שחטא צלפחד במדבר רמוז באחד השימושים החשובים של אילן הצלף.

במסורת המדרשית נקלט הרעיון, היכה שורש, ואף עשה ענף ונשא פרי: צלפחד זוהה במסורתנו עם המקושש, ומסתבר שלא נתקנה נשמתו עד שלא נתגלגלה בגופו של אותו חסיד (אלמוני!) שנמלך בדעתו ולא נפתה ליצרו לחלל את השבת. ומה פרס יאה יותר מאילן צלף ברוך־פרנסה לאדם הנושא בחובו את נשמתו של צלפחד?

הצלף משגשג בין אבני החומה

פרי לפרנסה ופרי כהגדרתו הבוטאנית

„ר' אליעזר אומר: הצלף מתעשר תימורות ואב־יונות וקפרס. ר' עקיבא אומר אין מתעשר אלא אב־יונות מפני שהן פרי" (משנות ד', א').

„על העלים ועל התימורות אומר בורא פרי האדמה ועל האביונות ועל הקפריסין אומר בורא פרי העץ" (ברכות ל"ו, ע"ב).

„בית שמאי אומרים (על הצלף) כלאים (בכרם) ובית הלל אומרים אינו כלאים. אלו ואלו מודים שחייב בערלה" (תוספתא כלאים ג', י"ז).

„אמר ר' יהודה אמר רב: צלף של ערלה בחו"ל זורק את האביונות ואוכל את הקפריסין. למימרא דאביונות פירי וקפריסין לא פירי" (שם, שם).

בימינו גדל הצלף בר: עולה בכתלים ובסלעים ובמקומות שאין בהם חפץ. אולם ציטוטים אלה מתוך הדיונים הרבים של חז"ל על הצלף וחלקיו השונים מעידים על חשיבותו הרבה בימיהם כמניב יבולים המפרנסים את בעליהם. דבר היותו חייב בערלה (איסור אכילת הפרי במשך שלוש השנים הראשונות למן הנטיעה) מלמד שנטעו אותו וגידלוהו במטעי תרבות. וכך אמנם עולה גם ממקומות אחרים בדברי חז"ל.

שלושת יבוליו העיקריים, המשמשים עד היום כ־מעדני־שימורים, היו חייבים במעשרות. ואלו הם: תימורות — אלו הענפים הצעירים בהתפתחותם, המיתמרים ועולים ומפתחים את עליהם הזעירים.

קפריסין — הלא הם פקעי הפרחים טרם נפתחו, הנמכרים עד היום בחנויות המעדנים כיבוא שימורים מאיטליה, מספרד, מפורטוגל ומארצות אחרות שבהן עבודת הידיים זולה. הקפריסין הללו נמצאים גם בתוך דגי ה„אנצ'ורי" המגוללים בקופסות השימורים ובמעדנים אחרים. אין ספק כי גם שמו הלטיני של הצלף הקוצני — Capparis spinosa — קשור ב„קפריסין" הללו, וכך גם אחד משמותיו בערבית („קובר") והשמות הדומים בלשונות אירופיות, כגון ה־caper באנגלית.

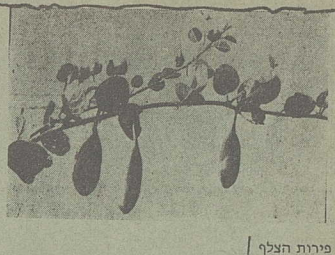

פירות הצלף

אביונות — אלו הפירות המתפתחים מאותם פרחים שלא נקטפו בעודם פקעים. בהיות פירות אלה צעירים, בני ימים אחדים, אף הם נאספים ונכבשים בשימורים.

בכך מסתברים יפה דברי ר' עקיבא שהבאנו לעיל: הוא דיקדק להבחין כי על אף העובדה, שהיבול הידוע ביותר של הצלף הם הקפריסין, הרי האביונה הוא הפרי האמיתי (כלומר „פרי", כפי שמגדירים היום במונחי הבוטאניקה). לפיכך, אמר ר' עקיבא: יש לעשר רק את האביונות. ואמנם הבחנה דומה מוצאים גם בדברי ר' יהודה בשם רב, על איסור אכילת אביונות של ערלה בחו"ל לעומת היתר אכילתם של הקפריסין.

מכל אלה מתברר, שאמנם היתה לצלף חשיבות כלכלית מרובה בימי אבותינו, ואין פלאיה בסיפור על ה„פרנסה" שצמחה לו לאותו צדיק בדמות הצלף שעלה בפרע שבגדרו.

דוגמה ומופת להנבת פרי בימות המשיח

כאשר ישב רבן גמליאל ודרש בפני תלמידיו על אשר נזכה לו בימות המשיח, אמר: „עתידין אילנות שיתנו פרי בכל יום ויום". על כך העיר לו אחד התלמידים: „והלא כתוב, אין כל חדש תחת השמש? !". אמר לו (רבן גמליאל): „בוא וראה דוגמתן בעולם הזה". — יצא והראהו צלף! (שבת ל', ע"ב). ואמנם, פרחי הצלף נפתחים חדשים לערבים: בכל ענף מענפיו קיימת מעין „תורנות" בפתיחת הפקעים לפרחים. בכל ערב, טרם שקיעת השמש, נפתח פרח חדש ורענן, שכל אבקניו מתפרצים ומזדקפים מתוכו כמיזרקה נאה — ובתוך מזדקר העלי, תפוח ומוארך, הנישא על עוקץ דק וארוך המכונה „נושא העלי" — גינופור בלשון הבוטנאים. וכתיאור חז"ל: „כל הקלפין (העלים) גדלות עם הפרי, וזה (הצלף) — פרי מלמעלן וקלפין מלמטן!" (ירושלמי, מעשרות פ"ד, ה').

פרח הצלף חי כעשרים שעות. טרם תחלוף יממה מאז נפתח בהדרו והוא כבר נפול ונבול ורק פריו הצעיר — האביונה — מזדקר מתוכו, ירוק ומבריק. אותה שעה נפתח שכנו לענף — הפקע החדש שהגיע תורו. וכך, בתקופת הפריחה הארוכה (במקומות שונים אפשר למצוא צלף פורח מלפני פסח ועד לאחר סוכות), ממשיך הצלף לפתוח יום־יום פרחים חדשים ולעשות פרי חדש מדי יום ביומו. יתרה מזאת: אוספי „יבול הקפריסין" חייבים להגיע אל אותו שיח מדי יום ביומו, כדי ללקט מבין ענפיו את כל הפקעים בני הגיל המתאים לכבישה. שאם ידלגו על יום אחד, יאבדו את יבולו של אותו יום. הא הדין, כמובן, גם לגבי המלקטים את הפירות הצעירים, האביונות, שיצלחו לשימוש רק בהיותם בני ימים אחדים, ולא לאחר מכן.

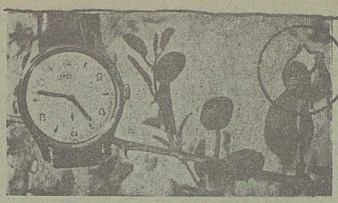

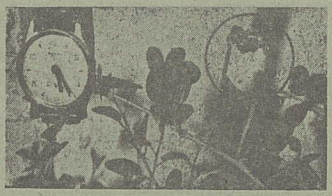

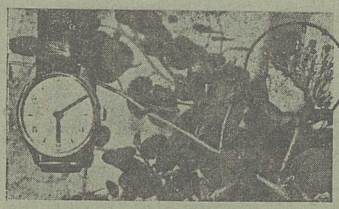

מהלך הפתיחה של פרח הצלף בשעות הערב

ובנות צלפחד — על מה פרנסתן?

כמסופר לעיל זכו בנות צלפחד בטענותיהן לקבלת נחלה בארץ, ואף נקבע בזכותן תקדים במשפט התורה. על מקום הנחלה הזאת של בנות צלפחד מספר לנו הארכיאולוג הנודע יוחנן אהרוני (בספרו „ארץ ישראל בתקופת המקרא"), שהיה ב„הר אפרים הצפוני", במרחק לא רב משומרון. באיזור זה מרובות הן קרקעות־הגיר שלא יצלחו לגידול עצי פרי משובחים, אולם הצלף גדל שם עד היום בהמוניו. נקל אפוא לשער, כי בימי המקרא נוצלו מקומות כאלה לגידול הצלף ולטיפוחו, ובכך מתבהר קשר מעניין בין השם צלפחד ובין פרנסתם של יוצאי חלציו. אמור מעתה: לאותו מדרש המספר על הצלף, שפירנס את החסיד ש„אירח" את נשמתו של צלפחד, יש שורשים עמוקים במציאות הישראלית הקדומה מימי ההתנחלות.

(מתוך: "טבע וארץ")

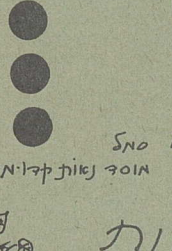

זכות היופי עמדה לו לרימון / שמעון דפני

הרימון נמנה עם שבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ־ישראל, ככתוב: "ארץ חיטה ושעורה וגפן ותאנה ורימון, ארץ זית שמן ודבש" (דברים ח׳, 8). אם נבחן רשימה זו ממבט שני נראה, כי כל המינים, פרט לרימון, היוו מרכיב עיקרי בסל־המזונות הקדום בארץ, ולכן לא ייפלא מדוע נמנו על שבחי הארץ. ומה יש בו ברימון, שזכה אף הוא למעמד מכובד זה? אין זאת אלא שיופיו וצורתו יוצאת־הדופן הם שחיבבו אותו על קדמונינו. צורתו של הרימון שימשה כתבנית לקישוטים רבים שהיו בבית־המקדש, כגון כותרות העמודים במקדש שלמה, שהיו מעוטרות ברימוני־זהב. מעילו של אהרון הכוהן היה מעוטר ברימוני תכלת וארגמן. בשיר־השירים מתואר יפי הרעיה "כפלח הרימון רקתך", והכוונה בוודאי למחצית רימון אדמומית ונאה.

המרגלים שנשלחו לתור את ארץ־כנען הגיעו עד נחל אשכול, "ויכרתו משם זמורה ואשכול ענבים אחד, וישאוהו במוט בשניים, ומן הרימונים ומן התאנים (במדבר י"ג, 23). זוהי עדות נאמנה לכך, שגדלו רימונים בארץ־ישראל לפני כיבוש כנען על־ידי בני ישראל. ציורי־קיר ותבליטים, שנמצאו באשור ובמצרים, מעידים על עתיקות גידול הרימונים במזרח התיכון. מוצאו של הרימון, כנראה, בהרי פרס ואפגניסטן, ואילו כיום נפוץ הוא ברחבי תבל, באקלים סובטרופי וממוזג, כגידול־תרבות.

"יורש" לגפן

הרימון הוא צמח נשיר ומצוי בשלכת בעונת הגשם. התעוררות הניצנים מוקדמת למדי וחלה כבר בסמוך לפורים. ניצני הרימונים וענפיו הצעירים בולטים בצבעם האדום ומוריקים לאט־לאט, ולקראת האביב פורח הרימון בשפעת פרחים ארגמניים זוהרים — בערך באותה העונה, בה מצטנעת הגפן בפרחיה הירקרקים והקטנים, ככתוב בשיר־השירים: "נשכימה לכרמים, נראה אם פרחה הגפן, פיתח הסמדר, הנצו הרימונים" (ז׳,13).

מבנה פרחי הרימון מיוחד במינו: הפרח בעל חמישה או שישה עלי־גביע בשרניים ונוקשים, המאוחים זה לזה בבסיסם ויוצרים תבנית של כתר; פנימה להם מצויים חמישה עלי־כותרת אדומים־כהים, דקיקים, ואבקנים מרובים. הכתר תפוח בבסיסו במעין גולה ושם מצויה השחלה. כאשר מתפתח הפרי, תופחת השחלה מתמלאת זרעים עסיסיים, ואילו הגביע נשאר ככתר קטן בראשו של הפרי. הבשלת הפירות חלה בסמוך לסוכות וכמעט אין סוכה "הגונה" ללא רימונים לקישוט.

פתגמים ומטבעות־לשון קשורים בטבעו של הרימון ומעידים על חיבתם של אבותינו לפרי זה. הרימון שימש סמל של מלאות, כפי שנאמר: "הריקנים שבך מלאים מצוות כרימון". על ר׳ מאיר, שלמד אצל אלישע בן־אבויה שסטה מהיהדות, נאמר: ר׳ מאיר רימון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק", כלומר: נהנה מן הטוב שבו, אך ברר את הפסול שבו.

לתעשיה ולרפואה

השם "רימון" משותף לשפות שמיות רבות בשינויים קלים בלבד בין שפה לשפה. על מוצאו של השם מביא אליעזר שמאלי שתי גירסאות. האחת: רימון ← מלשון "מורם" (מנופח), ולפי הצעה השניה ← מלשון "רימה", תולעת. ואכן

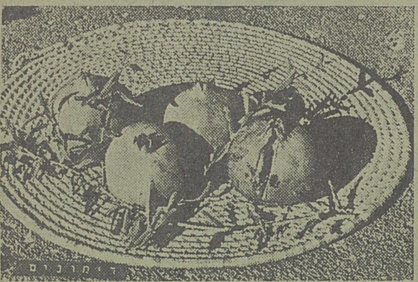

...כְּפֶלַח הָרִמּוֹן רַקָּתֵךְ,
מִבַּעַד לְצַמָּתֵךְ;...

...שְׁלָחַיִךְ—פַּרְדֵּס רִמּוֹנִים
עִם פְּרִי מְגָדִים,...

שיר-השירים ד׳

רוב הרימונים נגועים על־ידי רימותיו של הפרפר כחליל־הרימון. אבותינו נצטרכו לכן לבחור היטב את גרגרי הרימון בטרם אכילה, ואילו בימינו משתדלים להתגבר על הנגע על־ידי כיוס (עטיפת) הרימונים הצעירים או על־ידי ריסוסים. התקפת כחליל־הרימון היא אחד הגורמים לצמצום משק הרימונים בארץ, כיוון שהוא דורש עבודת־ידיים מרובה.

אבותינו הרבו להשתמש ברימון, ובייחוד בקליפתו, לצורכי תעשיה ביתית: "קליפי אגוזים, קליפי־רימונים... כדי לצבוע בהם בגד קטן בסבכה", כלומר: הם השתמשו בקליפת הרימון לצביעת בגדים.

כבר הבוטנאי היווני דיוסקורידס מציין, שמישחה שהוכנה מציפת פרי הרימון משמשת להרחקת תולעים ולהריגתם. שימוש רפואי זה נפוץ מאד עד ימינו מדרום־אפריקה והודו ועד ארצות העולם

החדש. מבחר גדול של שימושים רפואיים ברימון מצוי בספרי־הרפואה ההודים ולא נביא כאן אלא מקצתם: שיקוי המוכן מזרעים טבולים בחלב משמש להמסת אבני כליה; מיץ מהעלים הטריים ומפירות צעירים משמש כתרופה נגד דיזנטריה; מקליפת השורש מכינים אמצעי להורדת חום ולטיפול במקרי דימום; למטרה האחרונה משמ־שים גם ניצני הפרחים. כל חלקי הצמח משמשים, איפוא, למטרות רפואיות אלו או אחרות, והסיבה היא שהם מכילים חומרים הנקראים "אלקלואי־דים" ו"טנינים„ הידועים היטב בפעולתם הרפו־אית. הטנינים משמשים גם כחומרי בורסקאות ועד היום נפוץ, במיוחד סביב אגן הים התיכון, השימוש בקליפת רימונים לצורכי עיבוד עורות, במיוחד במרוקו. בסיציליה נחשב ענף הרימון כסגולה להבטחת בריאות תושבי הבית.

(ועוד על הרימון - בילקוט-שבועות, ע' 61.)

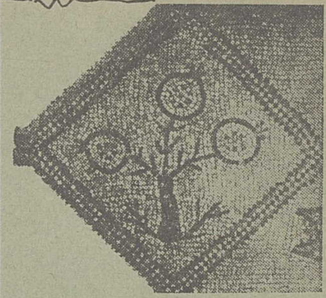

ציור של עץ הרימון מריצפת פסיפס בבית-הכנסת בבית-אלפא.

אהבה שכזאת -

תעלולי חלזון-השדה בפרייה ורבייה

חיצי אהבה

חי חי ועונתו. האביב לציפורים, הקיץ לצבים, החורף לקרפדות והסתיו... לבעלי החיצים.

מיד לאחר היורה, לאורה של שמש סתווית, יוצאים הם באלפיהם ממחבואם: מן הסדקים שבקרקע, ממחילות נסתרות ומנקיקים שבסלע. זוגות זוגות מונחים הם אז על הקרקע, על הסלעים הלחים, דבוקים ואחוזים זה בזה לאחר שירו (הלכה למעשה) זה בזה חיצי אהבה זעירים שבזעירים. חיצים גירניים, שתפקידם (כמעט בלי ספק) לגרות את יצר ההזדווגות.

האוהבים כפליים

אחר כך משרבב כל אחד מבני הזוג צינור זרע מיוחד, ובו הוא מעביר את זרעו אל גוף חברו. אכן בעלי החיים האלה הינם אנדרוגינוסים, כלומר, כל אחד מהם הוא גם זכר וגם נקבה, והם אוהבים כפליים בו־זמנית. וראיה: לאחר ההפריה הם נפרדים איש לדרכו וכל אחד מהם מוצא לו פיסת קרקע לחה ותחוחה להטיל בה את הביצים המופרות.

משתמה עונת הרביה הם מתפנים לזלילה, הנמשכת כל החורף ועד לאביב המאוחר. הם זוללים בפה מלא - מְנַבטים רכים ועד שלכת אשתקד.

ו.א.

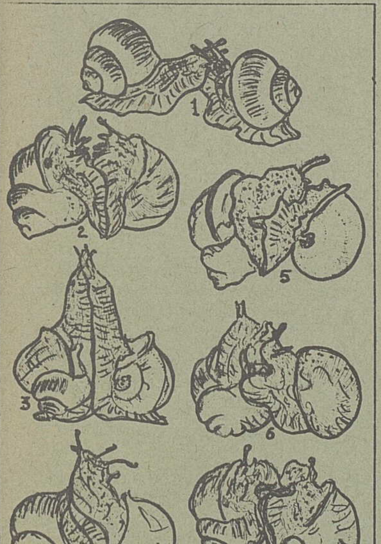

1. פגישה 4.3.2. חיזור (ריקוד-אהבה)
5. החילזון השמאל יורה חיצים בימני
6. ההפרייה ההדדית
7. פרידה - להתראות בסתיו של השנה הבאה!

סופות:
החג ומרכיביו

ומה בפרקנו השני?

* מקורותיו של החג בתנ"ך ובספרות-חז"ל,
* מרכיבי החג ומצוותיו,
* המשך עיצובו בקבלה ובמנהגים של העדות.

החג - הִתְהַוּוּתוֹ ומרכיביו

בכל החומר הפרסומי והמקורי בנושא חג-הסוכות לא מצוייה הרצאת-דברים רצופה ותמציתית, צמודה למקורות אך מודעת לתמורות, שתוכל לשרת את צרכינו ושתניח את דעתנו בגישתנו לחג. לפיכך נאלצנו אנו לעשות את מלאכת ההרצאה הרצופה והשיטתית, ולהלן נפרוש מצע שאמנם אין בו חידוש, אך הוא נאמן ככל האפשר לאמות-מידה עקרוניות ברוח של אנטרופולוגיה משווה, בתפישה היסטורית-חברתית, ומתוך יחס של כבוד ויקר למורשת אבותינו, עשירת הערכים האנושיים והיהודיים.

*

ריבוי המרכיבים המגוונים של חגנו זה מחייב לטפל בנפרד בעיקרי הנושאים. נשתדל להשחיל את חוט-השני ולבחון את המרכיבים לפי שיטה אחידה, כאשר סדר-הדברים יהיה כך:

תחילה נשקיף על צמיחת המועד הסתווי הזה מדורות ראשונים, נבחון את המקורות, מבלי להיכנס לפרטים, ורק לאחר מכן נקדיש תשומת-לב לכל אחד מן המרכיבים בפני עצמו:

* מצוות-הסוכה / ארבעת המינים /
* ניסוך-המים / שמחת בית-השואבה /
* מעמד-הקהל / שמיני-עצרת/
* שמחת-תורה.

לבסוף נסקור בקצרה את השפעת הקבלה מן המאה ה-16 ואילך — הגיבוש האחרון של החג, וכן את מנהגי-העדות שצמחו בהתאם למקומות מגוריהם.

* פרקים בפני עצמם נקדיש לעלייה-לרגל ולבחינה הבוטאנית של ארבעת המינים.

התהוות המועד הסתווי

סוכות הוא האחרון מבין ח ג י - ת ש ר י בלוח העברי שבידינו. מן המקורות שנבחון ניווכח, שהיה זה החג הנכבד בחיי האומה בְּשֶׁבֶת ישראל על אדמתו; ומכאן עולה מאליה השאלה, מדוע הצמידה לו התורה בו-בחודש עוד שני מועדים בפני עצמם: ראש-השנה ויום-הכיפורים?

סוכות - ראש-השנה הישראלי הקדום

מתוך השוואה עם הידוע על חגים של תחילת השנה אצל עמי-קדם אולי אפשר להניח, ששלושת מועדי-תשרי היו בתחילתם חג א ח ד, שטקסיו נמשכו בין שבוע לשבועיים. ואמנם כך מצאנו בספרים ההיסטוריים שבתנ"ך, שסוכות המכונה שם "החג" סתם (כמו אצל חז"ל מאוחר יותר), נמשך שבועיים; בחנוכת מקדש-שלמה, הוא הבית הראשון, נאמר:

(א) אָז יַקְהֵל שְׁלֹמֹה אֶת זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל,
אֶת כָּל רָאשֵׁי הַמַּטּוֹת, נְשִׂיאֵי הָאָבוֹת לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל,
אֶל הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה יְרוּשָׁלָם–
לְהַעֲלוֹת אֶת אֲרוֹן בְּרִית יהוה מֵעִיר דָּוִד (הִיא צִיּוֹן).
(ב) וַיִּקָּהֲלוּ אֶל הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה כָּל אִישׁ יִשְׂרָאֵל
בְּיֶרַח הָאֵתָנִים, בֶּחָג– הוּא הַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי.
— — — — — — — — — —
(סה) וַיַּעַשׂ שְׁלֹמֹה בָעֵת הַהִיא אֶת הֶחָג, וְכָל יִשְׂרָאֵל עִמּוֹ
–קָהָל גָּדוֹל מִלְּבוֹא חֲמָת עַד נַחַל מִצְרַיִם– לִפְנֵי יהוה אֱלֹהֵינוּ
שִׁבְעַת יָמִים וְשִׁבְעַת יָמִים, אַרְבָּעָה עָשָׂר יוֹם. (מלכים א' ח' 1,2,65)

זהו הדגם הקלאסי של החג העונתי המרכזי בתולדות הדתות: תחילה שבעה ימים של "התמעטות" (כדוגמת התמעטותו של הירח לקראת סוף החודש), של הרגשת אשם ופחד, ושל טקסי הקדשה, צום, כפרה והיטהרות חמורים; ואחריהם פרץ שמחה חוגגת שנמשכה שבוע שני. רמז למרכזיותו של חג-תשרי אחד, הוא-הוא "חג-ה'" במסורת-ישראל, נמצא בספר החיצוני של ספר-היובלים (שאמנם התחבר בימי הבית השני, וניכרת בו קירבה לאחת הכיתות, אך טמונות בו כמה וכמה מסורות קדומות); וכך מסופר שם על אברהם אבינו:

וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לַיְיָ אֲשֶׁר הִצִּילוֹ וַיְשַׂמְּחֵהוּ
בְּאֶרֶץ מְגוּרָיו וַיַּעַשׂ חַג שִׂמְחָה גְּדוֹלָה בַּחֹדֶשׁ הַהוּא שִׁבְעַת יָמִים
אֵצֶל הַמִּזְבֵּחַ אֲשֶׁר בָּנָה בִּבְאֵר-שָׁבַע: וַיִּבֶן סֻכּוֹת לוֹ וְלַעֲבָדָיו בֶּחָג
הַהוּא וְהוּא רִאשׁוֹן עָשָׂה חַג הַסֻּכּוֹת בָּאָרֶץ: וּבְשִׁבְעַת הַיָּמִים הָאֵלֶּה
יַקְרִיב אַבְרָהָם מִדֵּי יוֹם בְּיוֹמוֹ עַל-הַמִּזְבֵּחַ עוֹלָה לַיְיָ ... (כ"ב 20-23)

סורג-שיש
מבית-כנסת, אשדוד.
משמאל למנורה
נראה לולב
מאוגד עם
הדסים וערבה.
מימין ללולב -
אתרוג.

השנה החקלאית - סופה ותחילתה

אפשר ששורשי המועד נעוצים עוד בשלב של כלכלת-מרעה נוודי למחצה, הוא המועד הסתווי של שוויון יום-ולילה. יש בידינו עדות המגנה את פולחן-השמש בבית-המקדש, שהוא פולחן מובהק של עובדי-אדמה, שהיה מן הסתם מצוי בארץ-ישראל בתקופת בית ראשון:

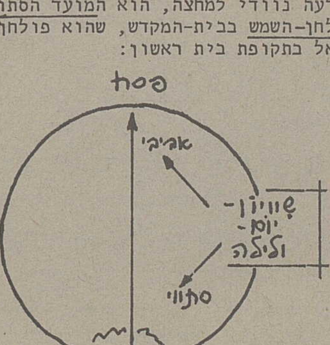

(ולפני כן בחזון-יחזקאל –
על פולחן התמוז:

(יד) וַיָּבֵא אֹתִי אֶל פֶּתַח שַׁעַר בֵּית יהוה
אֲשֶׁר עַל הַצָּפוֹנָה –
וְהִנֵּה שָׁם הַנָּשִׁים יֹשְׁבוֹת,
מְבַכּוֹת אֶת הַתַּמּוּז.
(טו) וַיֹּאמֶר אֵלַי:
הֲרָאִיתָ, בֶן אָדָם?
עוֹד תָּשׁוּב תִּרְאֶה תּוֹעֵבוֹת גְּדֹלוֹת מֵאֵלֶּה.
יחזקאל ח')

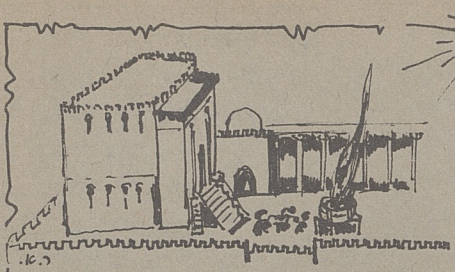

(טז) וַיָּבֹא אֹתִי אֶל חֲצַר בֵּית יהוה הַפְּנִימִית,
וְהִנֵּה פֶתַח הֵיכַל יהוה
–בֵּין הָאוּלָם וּבֵין הַמִּזְבֵּחַ–
כְּעֶשְׂרִים וַחֲמִשָּׁה אִישׁ,
אֲחֹרֵיהֶם אֶל הֵיכַל יהוה וּפְנֵיהֶם קֵדְמָה,
וְהֵמָּה מִשְׁתַּחֲוִיתֶם קֵדְמָה, לַשָּׁמֶשׁ. (יח' 16)

עובדה זו זכורה היטב עוד בדור עריכת המשנה כ-600 שנה מאוחר יותר, כמובא במשנה סוכה (בקשר עם שמחת בית-השואבה (עליה נדון במקומה להלן):

הָיוּ תוֹקְעִין וְהוֹלְכִין,
עַד שֶׁמַּגִּיעִין לְשַׁעַר הַמִּזְרָח. הִגִּיעוּ לְשַׁעַר הַיּוֹצֵא
לַמִּזְרָח, הָפְכוּ פְּנֵיהֶן לַמַּעֲרָב, וְאָמְרוּ: אֲבוֹתֵינוּ שֶׁהָיוּ בַּמָּקוֹם
הַזֶּה "אֲחֹרֵיהֶם אֶל הֵיכַל ה' וּפְנֵיהֶם קֵדְמָה, וְהֵמָּה מִשְׁתַּחֲוִים
קֵדְמָה לַשָּׁמֶשׁ"; וְאָנוּ לְיָהּ עֵינֵינוּ... (משנה. סוכה ה' ד')

זהו, אפוא, חגם הגדול של עובדי האדמה, שדווקא בחלוף הסתיו יכולים להתפנות לתת פורקן לשמחתם לאחר עבודות האסיף והאכסנה של תנובת השדה והכרם; זו השעה של סוכת הגפנים שבפתחי הבקתות, של אודם הרימונים וסגול התאנים, המציצים מעבר לגדר האבנים של הבוסתן, של אסמי הטין שנתמלאו תבואה ושל הכדים העומדים מלאי יצהר שהובא מן הגיתות; זו השעה שבה יש לחוג ולשמוח באיסוף יבול פרי-האדמה ופרי-העץ, לבוח ולייחל לגשם ולטל שירוו את השדות.

המרכיב החקלאי ניצב במוקד אופיו של חג-ראש-השנה המשוער גם מן הבחינה של חילוף-העונות באקלימה של ארץ-ישראל בחודש תשרי, חילוף המסמל את מחזור השנים. כלומר -אין זה סוף השנה החקלאית בלבד, אלא בו בזמן גם תחילת השנה החדשה, כאשר בלב האיכר מקננת הדאגה והציפייה לעונת הגשמים הקרבה, בה תלוייה הצלחתו להוציא את לחמו מן הארץ.

כפי שעוד יובהר בהמשך עיוננו, גם המשמעויות הסמליות של הסוכה וארבעת המינים, שמצוותם מפורשת בתורה, שייכות למרכיב החקלאי ולמרכיב הגשם - המים, והוא שהטביע את חותמו על חגנו בכללותו.

מיזוג המקורות התורה

הזכרת החג בארבע רשימות החגים שבתורה איננה אחידה, לא בציון שמו ולא בהנמקתו ובמנהגיו, דבר שמעיד על ריבוי שרשיו ועל הדינאמיקה של התפתחותו.

בספר ש מ ו ת: רשימת שלוש הרגלים לא מוסרת תאריך מדויק של החג, ומציינת להנמקתו את היסוד החקלאי-עונתי בלבד:

סוכה, מיניאטורה מאחד מקודקי, יוון/1700

יעקוב-סוכות לעונת

דף-עיטור לסוכות
גרמניה או הולנד, מאה י"ח

(יד) שָׁלֹשׁ רְגָלִים תָּחֹג לִי בַּשָּׁנָה:
(טו) אֶת חַג הַמַּצּוֹת תִּשְׁמֹר –
שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל מַצּוֹת,
כַּאֲשֶׁר צִוִּיתִךָ:
לְמוֹעֵד חֹדֶשׁ הָאָבִיב,
כִּי בוֹ יָצָאתָ מִמִּצְרָיִם;
וְלֹא יֵרָאוּ פָנַי – רֵיקָם.
(טז) וְחַג הַקָּצִיר –
בִּכּוּרֵי מַעֲשֶׂיךָ אֲשֶׁר תִּזְרַע בַּשָּׂדֶה.
וְחַג הָאָסִף בְּצֵאת הַשָּׁנָה –
בְּאָסְפְּךָ אֶת מַעֲשֶׂיךָ מִן הַשָּׂדֶה. (כג 14-15)

רשימת המועדים הקצרה בפרק ל"ד, שעניינה כנראה השבתת העבודות החקלאיות בימים הקדו-שים – "בחריש ובקציר תִּשבות" – כוללת לפי הסדר את "חג המצות", "היום השביעי", "חג-השבועות", ולבסוף —

וְחַג הָאָסִיף – תְּקוּפַת הַשָּׁנָה. (לד 22)
(הסבר למושג "תקופה" – בעמוד 5)

בספר ד ב ר י ם: כאן ניכרת הרחבה הן בצד ה"טכני" – ציון התאריך המדוייק של החג, והן בצד ה"אידיאולוגי" – ריכוז הפולחן בירושלים, הוא "המקום אשר יבחר ה'", והדרישה לשתף בשמחת החג את המעמדות החלשים והנזקקים שבחברה:

(יג) חַג הַסֻּכֹּת
תַּעֲשֶׂה לְךָ שִׁבְעַת יָמִים,
בְּאָסְפְּךָ מִגָּרְנְךָ וּמִיִּקְבֶךָ;
(יד) וְשָׂמַחְתָּ בְּחַגֶּךָ
אַתָּה וּבִנְךָ וּבִתֶּךָ וְעַבְדְּךָ וַאֲמָתֶךָ
וְהַלֵּוִי וְהַגֵּר וְהַיָּתוֹם וְהָאַלְמָנָה,
אֲשֶׁר בִּשְׁעָרֶיךָ.
(טו) שִׁבְעַת יָמִים תָּחֹג לַיהוה אֱלֹהֶיךָ
בַּמָּקוֹם, אֲשֶׁר יִבְחַר יהוה –
כִּי יְבָרֶכְךָ יהוה אֱלֹהֶיךָ
בְּכֹל תְּבוּאָתְךָ וּבְכֹל מַעֲשֵׂה יָדֶיךָ,
וְהָיִיתָ אַךְ שָׂמֵחַ. (טז 13-15)

****

בספר ו י ק ר א: ספר זה נחשב במחקר כמאוחר שבין חמשת-חומשי-התורה, וזאת בגלל חתירתו לקביעת דפוסים מגובשים בעבודת-המקדש בכלל, ובטקסי החגים בפרט. הדבר

ניכר בבירור גם בדיני חג-הסוכות שבפרק כ"ג, ובו אנו שומעים לראשונה על "שמיני עצרת", על "לקיחת" ארבעת המינים ועל מצוות הישיבה בסוכה, כאשר ההנמקה עוברת להיות היסטורית-תיאולוגית ונקשרת ליציאת-מצרים:

(לג) וַיְדַבֵּר יהוה אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר:

(לד) דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר:

בַּחֲמִשָּׁה עָשָׂר יוֹם

לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הַזֶּה –

חַג הַסֻּכּוֹת, שִׁבְעַת יָמִים, לַיהוה.

— — — — — — —

(לט) אַךְ בַּחֲמִשָּׁה עָשָׂר יוֹם

לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי,

בְּאָסְפְּכֶם אֶת תְּבוּאַת הָאָרֶץ –

תָּחֹגּוּ אֶת חַג יהוה שִׁבְעַת יָמִים;

בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן שַׁבָּתוֹן

וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי שַׁבָּתוֹן.

(מ) וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן

פְּרִי עֵץ הָדָר, 1.

כַּפֹּת תְּמָרִים 2. ארבעת המינים

וַעֲנַף עֵץ עָבֹת 3.

וְעַרְבֵי נָחַל – 4.

וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי יהוה אֱלֹהֵיכֶם

שִׁבְעַת יָמִים;

(מא) וְחַגֹּתֶם אֹתוֹ חַג לַיהוה,

שִׁבְעַת יָמִים בַּשָּׁנָה.

חֻקַּת עוֹלָם לְדֹרֹתֵיכֶם:

בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי תָּחֹגּוּ אֹתוֹ.

(מב) בַּסֻּכֹּת תֵּשְׁבוּ שִׁבְעַת יָמִים;

כָּל הָאֶזְרָח בְּיִשְׂרָאֵל

יֵשְׁבוּ בַּסֻּכֹּת –

(מג) לְמַעַן יֵדְעוּ דֹרֹתֵיכֶם

כִּי בַסֻּכּוֹת הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל

בְּהוֹצִיאִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם.

אֲנִי יהוה אֱלֹהֵיכֶם. (ויק' כג, 39-43)

סוכות בדורות הפרוס-סיני

פֶּרֶק-הַחַג

בספר ב מ ד ב ר: עניין מיוחד יש לספר-במדבר (המקור ה"כוהני") בעבודת הקרבנות, ואם נשווה את מספר הקרבנות שהוא קובע לחג-הסוכות לזה של חגים אחרים, ניווכח פעם נוספת כי זהו החג החשוב מכולם.

פרק כ"ט שבמדבר אינו מזכיר אותו בשמו זה, אך הוא קובע פירוט הקרבנות בשביל "חג לה'", שיחול "בחמישה-עשר יום לחודש השביעי": 13 פרים ביום הראשון, 12 ביום השני, 11 ביום השלישי – וכן הלאה במניין פוחת והולך עד ליום השביעי, ובסך-הכל 70 פרים (ומכאן עיקר כינויו בפי חז"ל – "פרי-החג", כאשר הם באים לתת טעם מדרשי לעניין תמוה זה, להלן), ונוסף להם שני אילים ו-14 כבשים ליום. כנגד זה נדרשים בפרק כ"ח (19) לחג-הפסח שני פרים בלבד, איל אחד ושבעה כבשים, וכך גם לחג-השבועות (שם 27). ההשוואה המספרית מדברת בעד עצמה – 70 פרים כנגד שניים!

לקוט-סוכות לענות

יתר המקורות בתנ"ך

עדות לקדמותו של חג-הסוכות מצאנו, כאמור לעיל, גם בסיפור של חנוכת בית-המקדש הראשון על ידי שלמה המלך, וכן בדברי הנביא יחזקאל מסוף ימי הבית. ועוד - אולי החג האמור בישעיהו ל' 29 הוא חג-הסוכות:

(כט) הַשִּׁיר יִהְיֶה לָכֶם
כְּלֵיל הִתְקַדֶּשׁ חָג,
וְשִׂמְחַת לֵבָב –
כַּהוֹלֵךְ בֶּחָלִיל
לָבוֹא בְהַר יהוה אֶל צוּר יִשְׂרָאֵל.

מחזור לסוכות
זולצבאך, גרמניה תקפ"ו/ 1826
תחריט-נחושת, מתאר הקפות של הושענה רבה בבית-הכנסת.

בית ספרי הנביאים אין רמז ברור לחג חוץ מנבואת זכריה, נביא בתחילת הבית השני, על אחרית הימים וברכת הגשם מירושלים:

(טז) וְהָיָה כָּל הַנּוֹתָר מִכָּל הַגּוֹיִם
הַבָּאִים עַל יְרוּשָׁלָםִ –
וְעָלוּ מִדֵּי שָׁנָה בְשָׁנָה
לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְמֶלֶךְ יהוה צְבָאוֹת
וְלָחֹג אֶת חַג הַסֻּכּוֹת.

(יז) וְהָיָה, אֲשֶׁר לֹא יַעֲלֶה
מֵאֵת מִשְׁפְּחוֹת הָאָרֶץ אֶל יְרוּשָׁלַםִ
לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְמֶלֶךְ יהוה צְבָאוֹת –
וְלֹא עֲלֵיהֶם יִהְיֶה הַגָּשֶׁם.

(יח) וְאִם מִשְׁפַּחַת מִצְרַיִם לֹא תַעֲלֶה וְלֹא בָאָה –
וְלֹא עֲלֵיהֶם תִּהְיֶה הַמַּגֵּפָה,
אֲשֶׁר יִגֹּף יהוה אֶת הַגּוֹיִם
אֲשֶׁר לֹא יַעֲלוּ לָחֹג אֶת חַג הַסֻּכּוֹת?

(יט) זֹאת תִּהְיֶה חַטַּאת מִצְרָיִם
וְחַטַּאת כָּל הַגּוֹיִם,
אֲשֶׁר לֹא יַעֲלוּ לָחֹג אֶת חַג הַסֻּכּוֹת...

(זכריה יד 16-19)

- ירושלים - מרכז-העולם
- בירושלים יקבלו את ברכת-הגשם
- רעיון השוויונית לכל בני-העולם, פרבות הצומח והחי

בספר נחמיה מסופר במפורט על חידושו של חג-הסוכות על ידי שבי ציון, ועל עריכתו על פי הכתוב בספר ויקרא:

(יג) וּבַיּוֹם הַשֵּׁנִי נֶאֶסְפוּ
רָאשֵׁי הָאָבוֹת לְכָל הָעָם,
הַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם–
אֶל עֶזְרָא הַסֹּפֵר
וּלְהַשְׂכִּיל אֶל דִּבְרֵי הַתּוֹרָה.
(יד) וַיִּמְצְאוּ כָתוּב בַּתּוֹרָה
אֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה בְּיַד מֹשֶׁה–
אֲשֶׁר יֵשְׁבוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בַּסֻּכּוֹת
בֶּחָג בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי;
(טו) וַאֲשֶׁר יַשְׁמִיעוּ וְיַעֲבִירוּ קוֹל
בְּכָל עָרֵיהֶם וּבִירוּשָׁלַם לֵאמֹר:

"צְאוּ הָהָר וְהָבִיאוּ
עֲלֵי זַיִת וַעֲלֵי עֵץ־שֶׁמֶן
וַעֲלֵי הֲדַס וַעֲלֵי תְּמָרִים
וַעֲלֵי עֵץ־עָבֹת–
לַעֲשֹׂת סֻכֹּת, כַּכָּתוּב!"

• חמישה מינים ?
• בשביל סוכות ?

(טז) וַיֵּצְאוּ הָעָם וַיָּבִיאוּ
וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם סֻכּוֹת
אִישׁ עַל גַּגּוֹ וּבְחַצְרֹתֵיהֶם
וּבְחַצְרוֹת בֵּית־הָאֱלֹהִים
וּבִרְחוֹב שַׁעַר־הַמַּיִם
וּבִרְחוֹב שַׁעַר־אֶפְרָיִם.
(יז) וַיַּעֲשׂוּ כָל הַקָּהָל, הַשָּׁבִים מִן הַשְּׁבִי,
סֻכּוֹת;
וַיֵּשְׁבוּ בַסֻּכּוֹת,
כִּי לֹא עָשׂוּ מִימֵי יֵשׁוּעַ בִּן־נוּן כֵּן בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
עַד הַיּוֹם הַהוּא;
וַתְּהִי שִׂמְחָה גְּדוֹלָה מְאֹד.

(יח) וַיִּקְרָא בְּסֵפֶר תּוֹרַת הָאֱלֹהִים יוֹם בְּיוֹם,
מִן הַיּוֹם הָרִאשׁוֹן עַד הַיּוֹם הָאַחֲרוֹן,
וַיַּעֲשׂוּ חָג שִׁבְעַת יָמִים,
וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי–עֲצֶרֶת, כַּמִּשְׁפָּט. (ח 13–18)

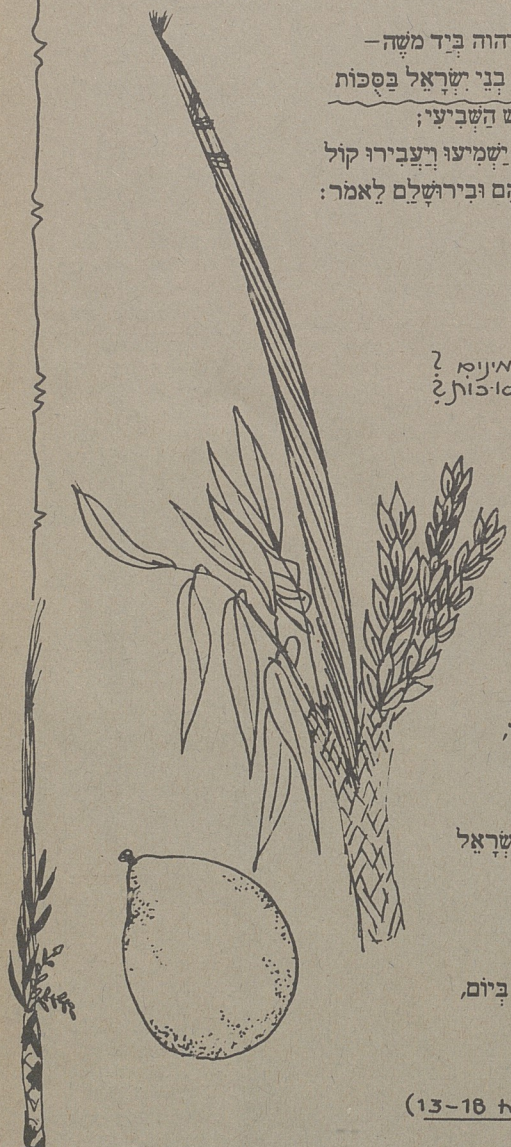

ילקוט-סוכות לבנות

כלומר - יש כאן ישיבה בסוכה וחמישה מינים, ואף שמיני-עצרת ו"שמחה גדולה"; אולם אין כאן שמחת-האיכר בתום שנת-העמל (כי בתקופת-נחמיה התקלאות עדיין לא שוקמה), כפי שאין כאן זכר לבקשת-גשמים, פרט לציון ההתכנסות בשער- ה מ י ם. ואולי הצדק עם אלה, הרואים בכך השתקפות אורח מחשבתם ומאורעיהם של ראשית שבי-הגולה, תושבי ירושלים העירוניים מבני-הכהונה הגדולה ונכבדי העדה. איו אנו יודעים כיצד נהגו כל אותו זמן המוני איכרי יהודה שלא הוגלו, כדברי הכתוב בספר מלכים ב' כ"ה 12:

וְלִיוֹגְבִים (יב) וּמְדַלַּת הָאָרֶץ הִשְׁאִיר רַב-טַבָּחִים לְכֹרְמִים וּלגבים.

(כב) וְהָעָם הַנִּשְׁאָר בְּאֶרֶץ יְהוּדָה
אֲשֶׁר הִשְׁאִיר נְבוּכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל ...

שאלה גדולה היא האם אפשר לקבל פשוטו כמשמעו את הנאמר כאן על מצוות-הסוכה וארבעת המינים, שכביכול לא נהגו בישראל במשך כ-600 שנה מאז כיבוש-כנען ועד שיבת-ציון.

מסיבות ברורות ניתן לומר, שבספרות התנ"ך ניכרת "יצירה" מחמירה בכל הנוגע לטקסי חג-הסוכות העממיים המושרשים מזמנים קדומים, שנשאו אופי מאגי "כחוקות הגויים" במרחב כולו. הדבר בולט לעין בהשוואה עם מקורות בית שני, בהם נעיין בהמשך, העומדים רובם ככולם בסימן של בקשת גשמים. כדברי פרופ' י"ש ליכט (באנציקלופדיה המקראית):

"...לא יצויר שהמעשים הקשורים בבקשה על הגשמים שהיו נהוגים בבית השני... חודשו כולם יש-מאין בתקופה שלאחר המקרא. אדרבה - בקשת הגשמים הוא צורך גדול; ואפשר לראות בה יסוד ראשון-במעלה וקדום-בזמן בעבודת האלוהים בכל אתר ואתר, וכל שכן במועד שלפני בוא הגשמים, היינו בתשרי. שתיקת המקרא בעניין זה אומרת דרשני; אבל אפשר להסבירה בצירופם של שני גורמים: א) אין הסופרים נזקקים לעניין המובן מאליו לקוראיהם; ב) הם נזהרים שלא לייחס חשיבות למעשים שנודף מהם ריח של השקפה מיתית או מאגית".

* * *

ב.פיקאר: סוכה אצל יהודי אשכנז לפני כ-155 שנה (תחריט-נחושת).

ילקוט-סוכות לצעירים

החג בתקופת בית שני - סקירה כללית

בתקופת בית שני היה כל חג וחג טבוע בחותם משלו, ואם חג הפסח התייחד באופי החינוכי-משפחתי, הרי דמותו של חג-הסוכות מובלטת בשמחת הציבור במקדש ובחוצות ירושלים, בתהלוכות חגיגיות ובפאר הרב המלווה את עבודת הקודש במקדש. בכל אלה העם נוטל חלק פעיל, כאשר נוכחותם של המונים - רבבות-רבבות - מוסברת גם בכך, שסוכות נתייחד בלי ספק, מכל ההגלים ונהייה לחשוב שבהם. במידה רבה כמו הופקע המקדש ממרותם והנהגתם של גדולי-הכהונה ועבר לרשות-העם. יתר על כן - במקורות מסופר כיצד בחלק מטקסי-החג, שהיו חביבים במיוחד על העם, הוא כפה נוהגים אלו על הכוהנים הגדולים ה-"צדוקים", לעשותם בעל כורחם. בכך נתמכו על ידי בעלי האסכולה הדתית של חכמי ה"פרושים", שברובם המכריע מוצאם מפשוטי-העם אף הם, מה גם שחג-הסוכות חל בעונה נוחה להשתחררות עובד-האדמה ממשקו - כאמור, בתום עונת-האסיף, באקלים נוח, והוא יכול לעלות לירושלים.

אם מצוות הסוכה שליכת מעצם טבעה לתחום הפרט, הרי המצוות ונוהגי החגיגות המיוחדים בירושלים, ששלון לחג את האופי של עצרת שמחה עממית, הם ארבעה:

1. ארבעת המינים,
2. הערבה של המקדש,
3. ניסוך-המים,
4. שמחת בית-השואבה (או השאובה).

כדעת רוב החוקרים, לפנינו מעשים פולחניים שיסודם במחשבה העממית, לפיה תלויות תופעות הטבע המכטיחים את הצלחת עבודת-האדמה, בקיומם של פולחנים סמליים-מאגיים. מובן איפוא שבשאלה קיומית ראשונה-במעלה זו, לא היה מקום לפשרות עם "משכילים נאורים" מבני הכהונה הגדולה. אם בספרות המקרא ניכרת זהירות כלפי תחום פולחני זה, כנרמז לעיל, גלוי לעין שמקורות-חז"ל מהווים תמורה ברורה בנידון זה: מעתה כאילו הוסר החשש ואנו שומעים פרטי-פרטים של מעשים ש"נודף מהם ריח של השקפה מלחית או מאגית" (כדברי פרופ' ליכט הנ"ל). קשה יהיה להכריע מה מכל אלה פרי של גיבוש מאוחר, ומה בחזקת הסרת-הלוט מנוהלים עתיקים ומושרשים מדור-דור בחג העונתי.

פרושים וצדוקים

עם נצחונות בית-חשמונאי על השלטון הסלווקי-הלניסטי ותומכיהם ביהודה - המתיוונים, התחיל להתגבש ביהודה זרם דתי, שלימים פונה "הפרושים". שם זה נגזר כנראה מן הפועל פ ר ש/נבדל, במובן של הקפדה על דיני-הטהרה, ומשאת נפשם היתה שלטון הדת והמוסר והתבדלות גמורה של עם-יהודה מיתר אומות-העולם ומנהגיהם. אך בעיקר ראו חובה לעצמם שלא לצמצם את פעילותם רק בגבולות של שמירת חוקי הדת ובדברים שבין-אדם-למקום (=אלוהים), כי אם גם להיות "עמלים עם הציבור". היות וגם מבחינת מוצאם החברתי היו קרובים לעם הרחב, הם התייצבו לצידו בדרך כלל בכל הנוגע לנוהלי פולחן מושרשים, וכן כאשר השליטים ממלכי בית-חשמונאי התנכלו לעניינים חיוניים של העם; מה גם שהיתה להם הסתייגות עקרונית כלפי שאיפתם לשאת ב"שני הכתרים": זה של הכהונה הגדולה וזה של המלוכה (שמסורת התנ"ך המקודשת שייכה לבית-דויד בלבד).

כנגדם ניצבו ה"צדוקים", קרוב לוודאי על שם משפחת הכוהנים לבית-צדוק, שריכזו סביבם, מחוץ לאותם כוהנים, גם את רבי-המלוכה, שרי-הצבא והעשירים. אלה היו יורשיהם של המתייוונים בעניינים רעיוניים לא מעטים; וגם אם הודו כי התורה היא חוקתם הקדושה של היהודים, זו נחתמה לחלוטין ואין החיים החדשים כפופים לה. אין להוסיף עליה תורה-שבעל-פה כמסורת ופירוש, כדעתם של הפרושים.

המחלוקת שבין פרושים וצדוקים נמשכה כ-300 שנה, וקשה לקבוע במה התחילה וכיצד התרחבה והעמיקה. מכל מקום היה נצחונם של הפרושים מוחלט וסופי, וכולנו כיום הננו מבחינה רוחנית צאצאיהם של הפרושים...

* * *

מצוות-סוכה
מתוך -
ספר תפנקיים
אמסטרדם, 1723

הסוכה

דעות מדעות שונות הושמעו על משמעותה של הסוכה בתפיסה הדתית של ישראל. נסקור להלן דעות שונות בנידון, ונפתח בגישתו הקיצונית במובן ידוע של ד. אשבל, חוקר אקלימה של ארץ-ישראל (במאמר ב"בית מקרא" כט, חשוון תשכ"ז):

"יעוד מראשית האנושות נהגו לעורר את האלים כמעשי-מאגיה: ליצור מצבים בם יתקדרו השמיים, ורוחות מתאימות יתעוררו ויביאו ענני כבדי-מים מן הים, וירדו הגשמים הראשונים של השנה החדשה ויאפשרו לבני האדם לחרוש את האדמה ולזרוע את תבואות החורף.

הקדמונים לא הסתפקו בתפילות-גשם והוסיפו כמה מצוות מעשיות. לסוכה שהקימו היה תפקיד לדרבן את אלוהי הגשמים לעצב את הענני הדרושים. דבר זה נעשה בצורה פרי-מיטיבית, כפרובוקציה כביכול, משל כאילו אומרים: 'אינני חוששים לגשם שיירד ואנו יוצאים דווקא לגור בסוכה בחוץ, אך כי העונה מאוחרת מאוד והערבים קרירים למדי.'

כללים שונים בבניין הסוכה מסייעים ברעיון הפרובוקציה; למשל, הסכך אינו צריך להיות עבה ביותר, והכוכבים צריכים להיראות מבעד הסכך של הגג - גם זו הוכחה לאלוהי הגשם כי אין אנו חוששים..."

בהמשך דבריו משייך אשבל גם את ארבעת המינים, את ניסוך-המים ואת המשחק באבוקות בוערות בשמחת בית-השואבה לתחום זה, ועוד ניגע במרכיבים אלא במקומם.

*

יש קרבה בין הסבר מיתו-מאגי זה לבין האסכולה המכונה "מיתוס ופולחן" ומתוך השוואה עם הידוע על חגי הסתיו במיסופוטמיה יש המציעים פירוש דומה לחג הישראלי בשלבו הקדום. במרכזו של החג המיסופוטמי עמד טקס שנתי של המלכת האל מדי שנה וחתונתו עם אלת הפריון. כנציגם של אלים אלה שימשו הכוהן והכוהנת שבמקדש, וכאמצעי להבטחת הפוריות בשנה הנכנסת הם ביצעו במקדש, תחת סוכה ערוכה בדמות חופה, אקט מיני סמלי. לפי זה גם הסוכה הישראלית מקורה בפולחן זה, וחיזוק לכך נמצא בניסוך-המים, הנושא סממנים מובהקים של טקס פוריות מיני.

*

גם אם לראשונה שמענו בספר-ויקרא את ההנמקה הקושרת את מצוות הסוכה עם יציאת-מצרים, אין זה אומר שאכן זו המשמעות הראשונית. כתוב זה תמוה, כיוון שאינו רומז למעשה מסויים המסופר באותו מאורע; ואף לגופו תמוה הוא, שכן א ו ה ל י ם ולא סוכות הם סימן למגורים במדבר*, ובדין רואים רוב החוקרים בכתוב זה תוצאה אחרונה של המגמה להקנות משמעות לאומית-היסטורית לחגים בכלל, אף כי בתחילה לא היתה להם משמעות זו. ברוח זו יובן המדרש האגדי המפקיע את משמעות הסוכה מן המציאות הטבעית מכל וכל:

* ושוב בפיון - ס' 54. ולקוט-סוכות לענות

כִּי בַסֻּכּוֹת הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (ויק' כג 43) - ענני כבוד היו! דברי רבי אליעזר.

רבי עקיבא אומר: סוכות ממש עשו להם..." (תוספתא, סוכה ב/2)

התחלה - דירת ארעי של עולי-רגלים

פרופ' י.ש. ליכט מסביר כך את התהוותה המשמעות הדתית של הסוכה:

"הסוכה היא דירת ארעי, שמקים לו האיכר כשהוא רחוק מביתו (השווה סוכתו של יונה - ד' 5) ואינה דומה לאוהל, המשמש דירת-קבע מיטלטל לנווד. ומכאן הספקות שנתעוררו בדבר קדמותו של הכתוב המנמק את מצוות הישיבה בסוכות כזכר ליציאת-מצרים (ויקרא כ"ג). אולם אם הסבר מאוחר כאן, הרי סימן הוא שהמנהג קדם להסבר. לכן קשה לקבל כפשוטם את דברי נחמיה (ח' 17), שבני ישראל לא ישבו בסוכות בחג-הסוכות מימי יהושע בן-נון ועד ימיו, וכוונתו מן הסתם שלא קיימו את המצווה כהלכה ודרך-קבע.

...שימושה הרגיל של הסוכה הוא כדירת-ארעי לשומרי-פירות, הלנים בשדות ובכרמים. רמזים לנוהג זה מצינו במקרא (ישעיהו א' 8, איוב כ"ז 18) ובדברי תנאים: "סוכת שומרי פירות" (בבלי, סוכה 2/ח), "סוכת גינוסר" (משנה, מעשרות ג'); והוא מקובל על חקלאי הארץ גם בדורות האחרונים.

יש המסבירים את סוכת החג כגלגולה של סוכת שומרי-פירות בדרך זו: כיוון שהישיבה בסוכות היתה נהוגה בתקופת הבשלת הפירות, הפכה סמל לעונה זו ולשמחתה. פירוש זה נתקבל על דעתם של חוקרים רבים, אך אפשר להקשות: מה לה לסוכת שומרי-הפירות ולחג-האסיף, המסמל את איסופם של הפירות לבית-האיכר? ומה לה ולחג הנערך בבית-המקדש, הרחק משדהו של האיכר? בעלי אסכולת "מיתוס ופולחן" רואים בה סמל ל"חתונת הקודש"...

...ביוון הקדומה נהגו בכמה מקומות להקים סוכות לכבוד החגים... מנהגם של אנשי ספַּרטה היה לערוך את חגיהם מחוץ לעיר, במקומות מקודשים, ולהקים שם סוכות שבהן הסבו על מצע של עלים ואכלו סעודת-חג מיוחדת. מן המקבילות שביוון משתמע טעמה הפשוט של סוכת-החג שבישראל: חג-הסוכות הוא המועד העיקרי של העלייה-לרגל, וסוכותיו אינן אלא דירות-ארעי שעולי-הרגל הקימו לעצמם: תחילה שימשו, אפוא, הסוכות צורך מעשי, לימים נעשו סמל-החג ומצווה.

נחמיה מספר שהעם עשו להם סוכות איש על גגו ובחצרותיהם (ח' 16), וכן בחצרות המקדש ובמקומות אחרים בעיר. מכאן שגם תושבי ירושלים, שלא נזקקו לדירות-ארעי עשו סוכות-לעצמם... ולא העולים מערי השדה בלבד..."

דיוני- הסוכה מהלכתית-הל"ג

ספרות התורה-שבעל-פה מתמקדת בגיבושן של "הלכות" ונוהלים קבועים ומדוייקים בעבודת הקודש, והוא הדין לגבי הלכות-סוכה. בדרך כלל אין ההלכה מפרשת את טעמיה ה"אידיאולוגיים", אך לרוב אין קושי לגלותם. נביא להלן מקורות אחדים, מתוכם נכיר ארבעה מן העקרונות שחז"ל הקדישו להם תשומת לב מיוחדת בנידון:

1. חומריה של הסוכה וקישוטה מבפנים;
2. עשייתה מתוך מודעות ולא כלאחר-יד;
3. פשטותה-עממיותה בסוג חומריה ומידותיה;
4. כאמצעי חינוכי וכסמל שוויוני-חברתי.

ואין צריך לומר שהבסיס למצווה כולה הוא הכלל -

כָּל שִׁבְעַת הַיָּמִים אֶזְרָח יִשְׂרָאֵל יֵשְׁבוּ בַּסֻּכּוֹת (ויק' כג 42)

(משנה, סוכה א' 9)

1. דיני הסוכה, תוארים וישוב

בספר-נחמיה קראנו (לעיל) באיזה חומרים השתמשו עולי-בבל לבניית סוכותיהם - "עלי זית ועלי עץ שמן ועלי הדס ועלי תמרים ועלי עץ עבות" (על זיהויים הבוטאני - בפרק הבא על ארבעת המינים). הלכת-חז"ל כמעט ואינה מתייחסת לסוגי העצים לבניית הסוכה ורק קובעת שני תנאים; האחד -

— זֶה הַכְּלָל, כֹּל שֶׁהוּא
מְקַבֵּל טֻמְאָה וְאֵין גְּדוֹלוֹ מִן
הָאָרֶץ, אֵין מְסַכְּכִין בּוֹ. וְכָל דָּבָר
שֶׁאֵינוֹ מְקַבֵּל טֻמְאָה וְגְדוֹלוֹ מִן
הָאָרֶץ, מְסַכְּכִין בּוֹ. (שם, א' 4)

והשני — אותו חומר ש"גידולו מן הארץ" אסור שיהיה "מחובר לקרקע", כפי שמודגם באותה משנה:

— הַדְּלָה עָלֶיהָ
אֶת הַגֶּפֶן וְאֶת הַדַּלַּעַת וְאֶת הַקִּסּוֹם
וְסָכַךְ עַל גַּבָּהּ, פְּסוּלָה. וְאִם הָיָה
סְכּוּךְ הָרַבֶּה מֵהֶן, אוֹ שֶׁקְּצָצָן,
כְּשֵׁרָה.

אולם אין זה עוד בהכרח אותה סוכה ירוקה ורעננה של שבי-ציון, כי המשנה מתירה במפורש לסכך גם בחומרים יבשים לחלוטין:

— חֲבִילֵי קַשׁ
וַחֲבִילֵי עֵצִים וַחֲבִילֵי זְרָדִין, אֵין
מְסַכְּכִין בָּהֶן. וְכֵן שֶׁהֵתִירָן,
כְּשֵׁרוֹת. וְכֵן כְּשֵׁרוֹת סַדָּפָנוֹת. (א' 5)

יתר על כן - אפילו "מסככין בנסרים", בלוחים של חרש-העץ. אולי יש כאן רצון להיבדל מ"חוקות הגויים" וטקסיהם, ומעתה הדגש על האופי החקלאי של החג עובר לפנימה של הסוכה, שכן מצווה מן המובחר להרבות בקישוטיה עם חומרים ההולמים אופי זה:

"יתולה בה אגוזין ורימונים וגלוסקאות ואשכולות של ענבים ועטרות של שיבולים." (תוספתא, סוכה ג' 7)

טומאה וטהרה

חוקי טומאה וטהרה - שורשם במסורות ודעות קדומות המשותפות לשבטי-ישראל ולעמי סביבתם ההיסטורית. שני גורמים פועלים ומתלכדים במסורות אלה: אחד סאניטרי ואחד דתי (היחס לאלוהים). הגורם הסאניטרי כרוך בדעות ואמונות על טיבה של המחלה, ולפי דעת האדם הפרימיטיבי היא באה מכוח פעולתן של רוחות רעות, ועל כן גם מעשה הריפוי הוא מאגי, וההשבעה (לחש) תוספת בו מקום חשוב.

גם חוקי הטומאה והטהרה שבמקרא כוללים את שני היסודות האלה, ועיתים ניכרים בהם עקבות אמונות עממיות, אבל בגיבושם בתורת-משה ובשאר ספר התנ"ך מכריע היסוד הדתי המונותאיסטי: חוקי הטומאה מבטאים לחס של יראת-כבוד לאלוהים, כי סיבת המחלה איננה רוח רעה, אלא המרי באלוהים ובדברי נביאו. ההשבעה המאגית בידונה לגנזה בתורה, אף כי "נבונו-לחש" ושאר תשמישי כישוף לא פסקו לגמרי מקרב שומרי התורה ובוודאי לא ברפואה העממית.

המילה טומאה משמשת לציון מצבים ותכונות פיסיים של גופים, אם חולפים או קבועים, המרועים בזוהמה או מהווים גורם מזהם. הטומאה גוררת איסור המגע, הוצאה מן החברה וכדומה - הכל לפי תכונתה של הטומאה. בסיפור העממי ובספרות הנבואה מתוארים סוגי חטאים חמורים כמו עבודת אלילים וזנות כמטילי טומאה בחוטא, ולפיכך חל לעיתים השם טומאה על-שקיעה בחטא.

דיני הטומאה בהלכת-חז"ל שהתגבשו עם הזמן, רבים ומורכבים, ואין כאן המקום להרחיב. נציין רק שהיסוד הסאניטרי גבר, ו"אבות-הטומאה" בהלכה הם: טומאת-מת, שרצים, נבלת-בהמה או חיה טמאה, "טומאה מיניית", מחלת-הצרעת. ה"דברים המקבלים טומאה" על ידי מגע ב"אבות-הטומאה" (הנזכרים במשנה לגבי חומרי-הסוכה) - הם: אדם, בגדים, כלים שונים, אוכלים שנרטבו ומשקים.

(על-פי: האנציקלופדיה המקראית ועוד)

2. הגייה מתוקנת ומודגשת

יש לטרוח בבניית הסוכה בהתאם לציווי - "חג סוכות תעשה לך" - תעשה, ולא מן העשוי! ולכן קובעת המשנה:

סֻכָּה הַיְשָׁנָה —
בֵּית שַׁמַּאי פּוֹסְלִין, וּבֵית הִלֵּל מַכְשִׁירִין. וְאֵיזוֹ הִיא סֻכָּה
הַיְשָׁנָה? כָּל שֶׁעָשָׂאָה קֹדֶם לְחַג שִׁלְשִׁים יוֹם. אֲבָל אִם עָשָׂאָה
לְשֵׁם הֶחָג, אֲפִלּוּ מִתְּחִלַּת הַשָּׁנָה, כְּשֵׁרָה. (א' 1)

כלומר - מדי שנה יש לבנות סוכה חדשה, ואין לצאת ידי חובה בנטילה חד-פעמית של מטפסים שונים, כמו גפן, דלעת וקיסום, שישמשו סכך לאורך השנים ויחסכו טרדה חוזרת...

3. מידותיה הגדולות

אם נזכור שארץ-ישראל מעולם לא היתה מבורכת בעצים גבוהי-גזע, נבין את מידותיה של הסוכה בהלכה:

סֻכָּה שֶׁהִיא גְּבוֹהָה לְמַעְלָה מֵעֶשְׂרִים אַמָּה, פְּסוּלָה.

וְשֶׁאֵינָהּ גְּבוֹהָה עֲשָׂרָה טְפָחִים... - פְּסוּלָה.

(משנה סוכה א' 1)

כלומר - החל מ-0.80 מ' בערך הסוכה כשרה. עמודי-פינה מתאימים היו בהישג-ידם אף של בעלי אמצעים מוגבלים. כנגד זה אמידים מופלגים בעם יכלו להרשות לעצמם בניית סוכה מפוארת בגובה של כ-10 מ', כעדותה המהימנת של מסורת זו:

"מעשה בסוכת הלני שהיתה גבוהה יותר מעשרים אמה, והיו זקנים נכנסין ויוצאין אצלה, ולא אמרו לה דבר?!... והלא בניה תלמידי חכמים היו! וכולן היו ישנין בתוכה?!..." (תוספתא סוכה א' 1)

"הֲלָנֵי הַמַּלְכָּה"

אחת ההצלחות הגדולות בתולדות הגיור היתה התיהדותה של השושלת המלכותית של חֲדָיֵב שבמסופוטאמיה במחצית הראשונה של המאה ה-1 לספירה. אזאטס המלך שלח גם את בניו לירושלים שילמדו היטב גם את הלשון העברית ואת תורת-ישראל. בני שושלת מלכות זו היו לגורם קבוע בחברה היהודית, ומהם שנטלו חלק פעיל במרד הגדול ברומאים. בייחוד נתבלטה בפעילותה בירושלים המלכה הלני, שקשרה קשרים עם חכמיה. בני בית המלוכה בנו להם מערכת-קברים מפוארת ליד ירושלים, הידועה עד היום בשם "קברי המלכים".

ציור הכניסה לקברי המלכים (1772)

ילקוט-סוכות לבנות

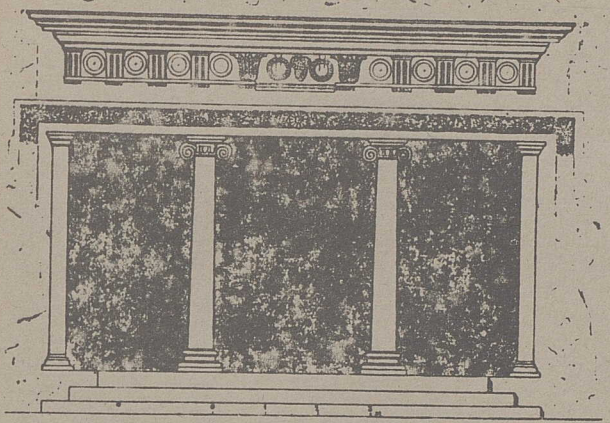

חגיגת "קברי האלכים" - שיחלור

ג. אמצעי חינוכי
וסמל חברתי

דגש חזק שמה ההלכה על חובת כל אדם מישראל לשתף את עצמו בגופו במצוות הישיבה בסוכה, החל מילדים בגיל הרך, ועד למעוטי-היכולת. לגבי גיל המינימום קובעת המשנה:

קָטָן שֶׁאֵינוֹ צָרִיךְ לְאִמּוֹ, חַיָּב בַּסֻּכָּה.

מַעֲשֶׂה - וְיָלְדָה כָּתוֹ שֶׁל שַׁמַּאי הַזָּקֵן וּפָחֲתָה אֶת הַמַּעֲזֵיבָה וְסָכְכָה עַל גַּבֵּי הַמִּטָּה בִּשְׁבִיל הַקָּטָן: (ה' ה)

(* ופיחתה את המעזיבה =
= שבר מקצת מן התקרה כנגד פיות שלה...)

ומעניינת הגדרת התלמוד למושג "קטן"

"יכל שנפנה (=עושה צרכיו) ואין אימו מקנחתו... כל שנעור משנתו ואינו קורא 'אמא, אמא!'" (בבלי, סוכה כח/2)

עקרונית קובעת ההלכה - "אין אדם יוצא ידי חובתו בסוכתו של חברו" (בבלי, סוכה כז/1), כלומר - בדומה לחג-הפסח והכרזתו החגיגית "לשנה הבאה בני חורין!", אף בסוכות ניכרת המגמה להחזיר על כנו את המצב השוויוני-ראשוני לגבי כל אדם מישראל.

הקיטוב המעמדי בין אמידים לבין עניים שהתחולל במשך ההיסטוריה, מן הדין שיתבטל לפחות למשך שבעת ימי החג, בשעה שאף העשיר יעזוב את ביתו המפואר ויעשה את סוכתו "קבע" לתקופה זו. והיות ומדובר במצווה ש"אין בה חיסרון כיס" (בבלי, עבודה זרה ג/1), והחומרים הדרושים מצויים בטבע, הרי ביכולתו של כל אחד ואחד להקים סוכה לעצמו, ולפחות במשך שבעה ימים (בדומה לפסח) כל אחד ואחד הוא בחזקת "בעל בעמיו". בנקודה זו כדאי להעיר, שהסוכה כסמל למצווה של הכנסת-אורחים התהווה מאוחר יותר בגולה, כי בארץ היתה סוכה לכל משפחה ומשפחה (ועל סמל זה - להלן, בסעיף של חידושי הקבלה הצפתית).

בחינת משמעויות נוספות

לצד משמעותה החקלאית של הסוכה, שזכרה לא פג לאורך הדורות, צמחו מסוף בית שני ואילך הסברים סמליים נוספים, שבחלקם כבר היתה להם אחיזה במקורות קודמים, ובחלקם יובנו על רקע אובדן-העצמעות וסבלות-הגלות. ויש שהמוטיבים משמשים בערבוביה, כפי שמצאנו כבר אצל פילון האלכסנדרוני במאה ה-1 לס' בספרו "על החוקים". יש בפיו הסבר ענתי לסוכה כסמל השוויון בין היום והלילה שחל בחודש זה - "שכן בסוכה יש כמות שווה של אור וצל"; ולצד זה - גם פיתוח אותו הסבר היסטורי-לאומי, ללא הזכרת ש מ ח ת האיכר בחג-האסיף, אלא ש מ ח ה אחרת:

"...ואולם אפשר (שהסוכה באה) להזכירנו את הנדודים הארוכים שנדדו אבותינו במרחבי המדבר, ושנים הרבה היו דרים שם באוהלים בכל מקום חניה. אלא חייב אדם לזכור באושרו - את העוני, בימי תפארתו - את שפלותו, בגדולתו - את מצבו שהיה אדם פשוט, בימי שלום - את סכנות המלחמה, על פני היבשה - את סערות הים, ובעיר - את המדבר. לפי שאין לך דבר שיש בו ל ש מ ח נ ו יותר מזכרון ימי הרעה בימי טובה ביותר..."

לחסבר ההיסטורי יש חשיבות מרכזית בחשיבה הדתית, והוא לחזור ויודגש גם בדורות מאוחרים יותר, כמו במדרש פסיקתא דרב כהנא, שנערך בערך במאה ה-8 לספירה:

"למה ישראל עושים סוכה? לניסים שעשה להם הקדוש-ברוך-הוא בשעה שיצאו ממצרים! שהיו ענני כבוד מקיפים אותם ומסוככות עליהם, שנאמר - "כי בסוכות הושבתי את בני ישראל וגו'".

ואילו במאה ה-11 לס' עוד עולה בושמו של חג-האסיף מן הסוכה לצד המוטיב ההיסטוריוסופי, בדברי הרשב"ם, הוא רבי שמואל בן מאיר, נכדו של רש"י. קרוב לוודאי שבפירושו לאותו פסוק מקראי הוא שאף השראה מן הסביבה החקלאית בה התגורר בצפון-צרפת:

"...בשעת אסיף, אשר מלאו הגרנות בר והיקבים תירוש ויצהר, ציווה הכתוב לישב בסוכה לזכרון כי במדבר ישבו באוהלים ולא היה להם קרקע ולא דגן ותירוש ויצהר, לבלתי רום לבבם על בתיהם המלאים כל טוב..."

רעיונות אוניברסליים

מן הרעיון של סולידאריות חברתית-לאומית צמח הרעיון של סולידאריות כלל-אנושית, עד שהסוכה והחג בכלל באו לסמל את החזון של אחרית-הימים ושל שלום עלי אדמות; רעיון זה נעוץ כבר בתחושת הציפייה לגשמי-העונה, שהיא משותפת לכל אדם באשר הוא:

ארון-קבורת - סרקופג, אבן, מדרי המלכים

אָמַר רַ' שִׁמְעוֹן בֶּן יוֹחַאי: שְׁלֹשָׁה דְּבָרִים שְׁקוּלִים זֶה כָּזֶה, וְאֵלּוּ הֵן:

אֶרֶץ וְאָדָם וּמָטָר.

אָמַר רַ' לֵוִי: תְּשַׁלְשְׁתָּן מְשֻׁלָּשׁ אוֹתִיּוֹת.

לְלַמֶּדְךָ שֶׁאִם אֵין אֶרֶץ אֵין מָטָר,

וְאִם אֵין מָטָר אֵין אֶרֶץ,

וְאִם אֵין שְׁנֵיהֶם - אֵין אָדָם.

(תוספתא סוטה ג' 3)

יתר על כן - הרעיון בדבר אחריות עם-ישראל לשלומם של אומות העולם כבר בא לידי ביטוי במדרש המוסב על קרבנות החג - אותם 70 פרים במספר פותח ההולך, שהזכרנו במקומם (בספר במדבר); וכך שואל המדרש:

"הבי שבעים פרים כנגד מי? (והתשובה:) כנגד שבעים אומות (רש"י: "מתמעטים והולכים...")

...בזמן שבית המקדש קיים - מזבח מכפר עליהם..." (בבלי, סוכה נה/2)

ופירושו של המדרש: הקרבת "שבעים פרי החג" בסוכות בא לכפר על עוולות שאומות-העולם גרמו לנו משך השנה שחלפה, ובסוכות אנו פותחים איתם דף חדש של יחסי שלום. לפי זה בסוכות מצוי גם רעיון השלום בין העמים לביניבו והשלום האוניברסאלי בכלל.

ואם מדרש אחר קובע -

"עתיד הקדוש-ברוך-הוא לעשות סוכה לצדיקים לעתיד לבוא", (ילקוט שמעוני, איוב)

- מן הסתם כלולים בכך גם צדיקים מאומות-העולם, כי -

"אין מלך המשיח בא אלא ליתן לאומות העולם שש מצוות, כגון סוכה ולולב, תפילין..." (שוחר טוב, תהילים)

התפילה - וּפְרוֹשׂ עָלֵינוּ סֻכַּת שְׁלוֹמֶךָ וּבְצַל כְּנָפֶיךָ תַּסְתִּירֵנוּ. בָּרוּךְ אַתָּה, יְיָ, הַפּוֹרֵשׂ סֻכַּת שָׁלוֹם עָלֵינוּ וְעַל כָּל עַמּוֹ יִשְׂרָאֵל וְעַל יְרוּשָׁלָיִם. (בערבית של שבת), והמושג של "סוכת-שלום" שהתקבל בעקבותיה, מבטאים שאיפה של כל אדם ואדם לשלום-העולם ואחווה כל-אנושית. אולם רעיונות אוניברסאליים לחוד, ומציאות היסטורית לחוד: נוכח סבלות-הגלות גבר בעם-ישראל הצד המשיחי-לאומי של הסוכה כסמל למלכות-ישראל, משא הגעגועים של העם לדורותיו.

עוד חז"ל הנהיגו להוסיף לברכת-המזון בחג-הסוכות את הפסוק המבוסס על עמוס ט' 11 -

-"בַּיּוֹם הַהוּא אָקִים אֶת-סֻכַּת דָּוִיד הַנֹּפֶלֶת"-

"הרחמן - הוא יקים לנו את סוכת דוד הנופלת!"

ניתן לומר שהסוכה שימשה תמיד כסמל למאווים הכמוסים ביותר, הכל לפי נסיבות הזמן והמקום. ברוח זו מובנים לנו דברי התשובה שהשיב רבי צבי הירש אשכנזי במאה ה-18 על השאלה - מדוע שואלים את הקושיא של "מה נשתנה" רק בפסח, ולא בסוכות:

..."הרי זה משום כך, שבפסח רואה לפניו הילד דברים שהם בניגוד להווי היהודי: כל המשפחה מסובה לשולחן בשלווה, מעשה בני-חוץ, והכל מתנהל במשטר ובסדר; והרי הוא מתפלא - "מה נשתנה?" מהיכן ליהודים סדר ומנוחה ושלווה? כנגד זה בסוכות, כשהוא רואה שעוזבים את הבית ועוקרים אל הסוכה, הרי זה בשביל הילד היהודי כדבר טבעי ומובן; כי על כן הוא יודע, שהיהודים הם עם נודד, תמיד נעים ונדים, לעולם אינם בטוחים בביתם שהוא באמת ביתם. ומשום כך אין הילד רואה בזה משום חידוש ואינו מתעורר לשאול שום קושיא..."

שתי הסוכות "לפניכם" לבנו

הדימוי של הקמת סוכה פלאית תופס מקום ניכר בחזונות על אחרית-הימים. לפי זה מוכנות ומזומנות לצדיקים בשעה זו שני סוגים של סוכה: האחת - מסוככת בעצי פרי נאים, סוכה "צמחונית", והשנייה - עשוייה מעור בעל-חי, סוכה "בשרונית". על הראשונה כתוב כך:

"...באותה שעה הקדוש-ברוך-הוא עושה סוכה לצדיקים, ומטמין אותם לתוכה, שנאמר - 'כי יצפנני בסוכה ביום רעה' (תהילים כז 5)... כל מי שמקיים מצוות-סוכה בעולם הזה, הקב"ה נותן לו חלק לעתיד לבוא בסוכתה של סדום,...מסוככת בשבעה אילנות שהן מסוככות זו על גב זו: גפן, תאנה, ורימון, ופרסק ושקדים ואגוז, ותמרים על גביהם." (ילקוט שמעוני תרנ"ג)

לפי זה תבורך באחרית הימים בקעת-סדום המלחה והשוממה מעצי-פרי נאים, ומענפיהם תלבנה אותה סוכה מצילה ורחנית. המקובלים הוסיפו פירוש של נוטריקון ואמרו: סוכת-דויד-המלך-משיח...

כנגד זה על השנייה נאמר:

"עתיד הקדב"ה לעשות סוכה מעורו של לויתן..."
(בבא בתרא עה/ב)

"כל מי שמקיים מצוות-סוכה בעולם הזה, הקדב"ה מושיבו בסוכתו של לויתן לעתיד לבוא, שנאמר - 'התמלא בשוכות עורו' (איוב מ 31, וההמשך - "ובצלצל דגים ראשו"; ובפסוק 25 - 'תמשוך לויתן בחכה'.) (ילקוט שמעוני תרנ"ג)

הכתוב משווה א-ל בסיום למדרש:

(כה) תִּמְשֹׁךְ לִוְיָתָן בְּחַכָּה
וּבְחֶבֶל תַּשְׁקִיעַ לְשֹׁנוֹ?

(כו) הָתָשִׂים אַגְמֹן בְּאַפּוֹ
וּבְחוֹחַ תִּקֹּב לֶחְיוֹ?

(לא) הֲתִמְלֵא בְשֻׂכּוֹת עוֹרוֹ
וּבְצִלְצַל-דָּגִים-רֹאשׁוֹ?...

ילקוט-סוכות לענות

במסורת האגדה העממית ניתנה עדיפות לסוכה זו דווקאה מעורו השחור והמבריק של אותו יצור ענקי, ששחטו הקב"ה בכבודו ובעצמו. מה גם שטעם ראשו של הלוויתן, שיוגש כמטעם לצדיקים, הוא אחד משישים מגן-העדן... לפיכך נוהגים עד היום, כשנפטרים מן הסוכה ויוצאים ממנה בשמיני עצרת, נלחצים אל דפנותיה, ואגב ליטוף וגיפוף אומרים:

"יהי רצון מלפניך...כשם שקיימתי וישבתי בסוכה זו, כך אזכה לישב בסוכת עוֹרוֹ של לוויתן!"

משמאל: מן המיתוס האכדי, כ-2000 לפני הס':
אל תוקף נחש-דרקון
בעל שבעה ראשים.

למטה: חותמת-גליל חיתית,
כ-1000 לפני הס':
אלים נלחמים במפלצת בעלת 7 ראשים.

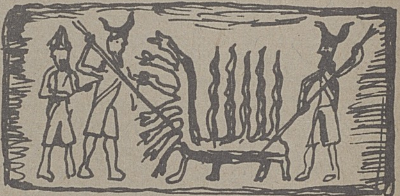

"לִוְיָתָן"

במיתולוגיה של המזרח הקדמון מסופר על מלחמתו של אלוהי-השמיים נגד מפלצות שונות שהתקוממו נגדו. ביניהם נזכר "לוויתן-נחש-בריח" ואחרים שבסוף נוצחו והומתו. המסורת על מפלצות מעין אלה חדרה גם לתחום ישראל, ורמזים על הכנעתן בידי האל האחד בשעת בריאת-העולם מצויים במקומות אחדים בתנ"ך. למשל - תהילים ע"ד 13-14:

(יג) אַתָּה פוֹרַרְתָּ בְעָזְּךָ יָם,
שִׁבַּרְתָּ רָאשֵׁי תַנִּינִים עַל הַמָּיִם,
(יד) אַתָּה רִצַּצְתָּ רָאשֵׁי לִוְיָתָן—
תִּתְּנֶנּוּ מַאֲכָל לְעַם לְצִיִּים;...

הרעיונות המיתיים הקדומים תורגמו לרעיון המשיחי, לפיו עתידים כוחות-הרשע להישמד מן העולם באחרית-הימים, רעיון שכבר בא לידי ביטוי בדברי ישעיהו הנביא על התחדשות מעשה הגבורה של אלוהים נגד המפלצות והכנעתן הסופית:

(א) בַּיּוֹם הַהוּא יִפְקֹד יהוה
בְּחַרְבּוֹ הַקָּשָׁה וְהַגְּדוֹלָה וְהַחֲזָקָה
עַל לִוְיָתָן נָחָשׁ בָּרִחַ
וְעַל לִוְיָתָן נָחָשׁ עֲקַלָּתוֹן,
וְהָרַג אֶת הַתַּנִּין אֲשֶׁר בַּיָּם... (כז 1)

המשך ישיר למסורות אלו מצוי בספרי הגבוזים, בברית החדשה, בספרות חז"ל ובספרות הקבלה. באגדות על הסעודה הגדולה לצדיקים בסוכה של אחרית הימים מדובר גם על "שור הבר" האגדתי, "בהמות" בלשון חז"ל בתלמוד:

"בְּהֵמוֹת בְּהַרְרֵי אֶלֶף". (תהלים נ', י)

בְּהֵמָה אַחַת הִיא רִבּוֹצָה עַל אֶלֶף הָרִים וְאֶלֶף הָרִים מְנַדְּלִין לָהּ מַאֲכָל לַאֲכִילָתָן שֶׁל צַדִּיקִים... (=בעתיד לבוא) (ויק"ר ראה כה 10)

המשך לפירוש החברתי של מצוות-הסוכה בדבריו של רבי יצחק משה עראמה (1494-1420), מחבר הספר "עקידת-יצחק", אוסף מדרשים ופירושים לתורה:

"חג הסוכות, אשר בו יעזבו האנשים כל ענייני הכסף... וכל דבר שנקרא נכסים, ויוצאים אל סוכה קטנה, אשר אין בה רק ארוחת-יום-ביומו, ועל הרוב מיטה ושולחן וכיסא ומנורה - שהיא ה ת ע ו ר ר ו ת נ פ ל א ה, שלא יתעסק האדם להרבות מאלו הקניינים, כי די בהכרחי לבד כל ימי חיותו בפרוזדור הזה, שהוא דירת-ארעי..."

צורה מקורית של סוכה?

ד"ר מנשה הראל מעלה סברה מעניינת על צורתה המקורית של הסוכה אצל יושבי הכפרים בישראל של בית ראשון, וזאת על סמך המסופר בספר מלכים ב' ו' 2-1:

(א) וַיֹּאמְרוּ בְנֵי הַנְּבִיאִים אֶל אֱלִישָׁע:
הִנֵּה נָא הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֲנַחְנוּ יֹשְׁבִים שָׁם לְפָנֶיךָ צַר מִמֶּנּוּ.
(ב) נֵלְכָה נָּא עַד הַיַּרְדֵּן
וְנִקְחָה מִשָּׁם אִישׁ קוֹרָה אֶחָת
וְנַעֲשֶׂה לָנוּ שָׁם מָקוֹם לָשֶׁבֶת שָׁם.
וַיֹּאמֶר: לֵכוּ.

כיצד השתמשו בקורה אחת לבניית סוכתם? דומה שלראשונה בנו את הסוכה כעיגול, נעצו קורה אחת כאוד במרכז העיגול, וסביבה בראדיוס של 3-5 מטר תפרו תעלה עגולה, נעצו את הצד הרחב של ענפי עץ ארוכים ודקים יותר באמצע, ואת קצותיהם קשרו בעבותים לראש הקורה. לכניסה הותירו פתח צר בלבד.

(אשריה 76, 10)

סֻכָּה/מָסָךְ/סְכָךְ
-בחינה לשונית

עיון לשוני קצר במקורות-התנ"ך יש בו כדי לשפוך אוא על צמיחתם של מושגים אלה. ראשיתה של ס ו כ ה אולי מעולם-הטבע, במובן של מִסתור לחיות-הבר בסבך-החורש:

(לו) קוֹל צַעֲקַת הָרֹעִים,
וִילְלַת אַדִּירֵי הַצֹּאן,
כִּי שֹׁדֵד יהוה אֶת מַרְעִיתָם.
(לז) וְנָדַמּוּ נְאוֹת הַשָּׁלוֹם
מִפְּנֵי חֲרוֹן אַף יהוה.
(לח) עָזַב כַּכְּפִיר סֻכּוֹ,... (ישעיהו כה 36-38)

מכאן עובר המושג לכינוי של מבנים ארעיים, שרועים-נודדים נהגו להקים לצאנם כמסתור בפני להט החום בקיץ וצליפת גשמי החורף:

(יז) וְיַעֲקֹב נָסַע סֻכֹּתָה-וַיִּבֶן לוֹ בָּיִת, וּלְמִקְנֵהוּ עָשָׂה סֻכֹּת.
עַל כֵּן קָרָא שֵׁם הַמָּקוֹם סֻכּוֹת. (בראשית לג 17)

(ו) וְסֻכָּה תִּהְיֶה לְצֵל יוֹמָם מֵחֹרֶב
וּלְמַחְסֶה וּלְמִסְתּוֹר מִזֶּרֶם וּמִמָּטָר. (ישעיהו ד' 6)

ומן השלב הזה אל חקלאות הקבע; שומרי שדות וכרמים שוהים בסוכות ומלונות, כדי לשים-עין על פרי עמלם:

(ח) וְנוֹתְרָה בַת־צִיּוֹן
כְּסֻכָּה בְכָרֶם,
כִּמְלוּנָה בְמִקְשָׁה,
כְּעִיר נְצוּרָה. (ישעיהו א' 8)

גם היוצאים למלחמה מקימים מחנות-ארעי של סוכות, בעיקר כאשר הם מטִילים מצור על עיר לזמן-מה:

(יא) וַיֹּאמֶר אוּרִיָּה אֶל דָּוִד:
הָאָרוֹן וְיִשְׂרָאֵל וִיהוּדָה יֹשְׁבִים בַּסֻּכּוֹת
וַאדֹנִי יוֹאָב וְעַבְדֵי אֲדֹנִי עַל פְּנֵי הַשָּׂדֶה חֹנִים-
וַאֲנִי אָבוֹא אֶל בֵּיתִי לֶאֱכֹל וְלִשְׁתּוֹת
וְלִשְׁכַּב עִם אִשְׁתִּי?... (שמואל ב' יא 11)

(טז) וַיֵּצְאוּ בַּצָּהֳרָיִם.
וּבֶן־הֲדַד שֹׁתֶה שִׁכּוֹר בַּסֻּכּוֹת,
הוּא וְהַמְּלָכִים... (מלכים א' כ 16)

פרוכת לארון-הקודש לחג-הסוכות. 1816.
מוזיאון יהודי, פראג.
הכתובת הרקומה - עלפי עמוס ט 11

גם על יונה הנביא נסופר שמתגורר בסוכה לזמן-מה מתוך המתנה לראות כיצד יפול דבר:

(ה) וַיֵּצֵא יוֹנָה מִן הָעִיר.
וַיֵּשֶׁב מִקֶּדֶם לָעִיר
וַיַּעַשׂ לוֹ שָׁם סֻכָּה
וַיֵּשֶׁב תַּחְתֶּיהָ בַּצֵּל-
עַד אֲשֶׁר יִרְאֶה מַה יִּהְיֶה בָּעִיר. (יונה ד' 5)

מטִבעה הסוכה היא מבנה קל מחומרים המצוילים בחורש, קל להקמה וקל לפירוק, בדומה ל"ביתו" של העש:

(יח) בָּנָה-כָעָשׁ בֵּיתוֹ
וּכְסֻכָּה עָשָׂה-נֹצֵר? (איוב כז 18)

וכפירושו של ד"ר ענת (תנ"ך לעם):

בָּנָה · כאשר הרשע בונה ביתו בגזל. כָעָשׁ בֵּיתוֹ? · האִם מתפורר ביתו כבגד, אשר אֲכָלוֹ עש? וּכְסֻכָּה עָשָׂה נֹצֵר · או האם מִתפרק ביתו כסוכה, שעושה נוטר כרמים? (נצר - נטר).

מאותה סיבה הסוכה גם משמשת סמל לחורבן-יצירות, היא נוטה ליפול בקלות וזקוקה לחיזוק:

(יא) בַּיּוֹם הַהוּא
אָקִים אֶת סֻכַּת דָּוִד הַנֹּפֶלֶת
וְגָדַרְתִּי אֶת פִּרְצֵיהֶן
וַהֲרִסֹתָיו אָקִים... (עמוס ט יא)

עד כאן - הסוכה כמבנה המספק הגנה לאדם ובהמתו. ומכאן עבר המושג למובן של מקום-מסתור פלאי של האלוהות, לרוב בענני-שמיים, ולכן האל גם מגן על יקיריו בסוכה של עננים:

(יב) שָׁת חֻשְׁךְ-סִתְרוֹ,
סְבִיבוֹתָיו סֻכָּתוֹ:
חֶשְׁכַת מַיִם, עָבֵי שְׁחָקִים:.. (תהילים יח 12)

(כג) אַף אִם יָבִין מִפְרְשֵׂי-עָב,
תְּשֹׁאוֹת סֻכָּתוֹ? (איוב לו 29)

(כא) תַּסְתִּירֵם בְּסֵתֶר פָּנֶיךָ
מֵרֻכְסֵי אִישׁ,
תִּצְפְּנֵם בְּסֻכָּה
מֵרִיב לְשֹׁנוֹת. (תהילים לא 21)

ומן הדימוי של ענפי הסוכה הנארגים זה בזה אל מלאכת האריגה:

(יג) וַתֹּאמֶר דְּלִילָה אֶל שִׁמְשׁוֹן:
עַד הֵנָּה הֶתְלְתָּ בִּי
וַתְּדַבֶּר אֵלַי כְּזָבִים.
הַגִּידָה לִּי
בַּמָּה תֵּאָסֵר?
וַיֹּאמֶר אֵלֶיהָ:
אִם תַּאַרְגִי אֶת שֶׁבַע מַחְלָפוֹת רֹאשִׁי
עִם הַמַּסָּכֶת. (שופטים טז 13)

כך גם בלשון-חז"ל: ל ו ס ך = לארוג בנול אריגה אופקי. שני המובנים - זה של מסתור וכיסוי וזה של אריגה - מתחברים ב- "מ ס ך", והוא נזכר ברוב הכתובים כפריט באוהל-המועד ובבית-המקדש - מרבד או וילון תלוי על פתח:

(לו) וְעָשִׂיתָ מָסָךְ לְפֶתַח הָאֹהֶל:
תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מָשְׁזָר
מַעֲשֵׂה רֹקֵם:
(לז) וְעָשִׂיתָ לַמָּסָךְ חֲמִשָּׁה עַמּוּדֵי שִׁטִּים... (שמות כו 36)

המסך משמש גם לצרכי חולין, ואפשר לכפות בו בעת הצורך את פתח הבאר, למשל:

(יח) וַתִּקַּח הָאִשָּׁה וַתִּפְרֹשׂ אֶת הַמָּסָךְ עַל פְּנֵי הַבְּאֵר
וַתְּשַׂטַּח עָלָיו הָרִפּוֹת.
וְלֹא נוֹדַע דָּבָר.
(כ) וַיָּבֹאוּ עַבְדֵי אַבְשָׁלוֹם אֶל הָאִשָּׁה הַבַּיְתָה וַיֹּאמְרוּ:
אַיֵּה אֲחִימַעַץ וִיהוֹנָתָן? (שמואל-ב יז 20-19)

בלשון סמלית - "פרישת מסך" של עננים פירושו - הגנה:

(לט) פָּרַשׂ עָנָן לְמָסָךְ,
וְאֵשׁ-לְהָאִיר לָיְלָה. (תהילים קה 39)

ולהיפך - "גילוי מסך" הוא סמל להסרת ההגנה מבן-החסות:

(ח) וַיָּגֶל אֶת מָסַךְ יְהוּדָה;
וַתַּבֵּט בַּיּוֹם הַהוּא
אֶל נֶשֶׁק בֵּית הַיָּעַר;... (ישעיהו כב 8)

גם הפועל "ס כ ך" משמש במובן של כיסוי והגנה ומחסה:

(ב) וְהָיוּ הַכְּרֻבִים, פֹּרְשֵׂי כְנָפַיִם לְמָעְלָה.
סֹכְכִים בִּכְנָפֵיהֶם עַל הַכַּפֹּרֶת (שמות כה כ)

(ד) בְּאֶבְרָתוֹ יָסֵךְ לָךְ,
וְתַחַת כְּנָפָיו תֶּחְסֶה:
צִנָּה וְסֹחֵרָה-אֲמִתּוֹ: (תהילים צא 4)

(ח) יהוה אֲדֹנָי, עֹז יְשׁוּעָתִי-
סָכַכְתָּה לְרֹאשִׁי בְּיוֹם-נָשֶׁק: (תהילים קמ 8)

ה ס כ ך - בלשון-חז"ל הוא כינוי לתקרת הסוכה, אך גם סתם לענפים התלויים בערבוביה. במובן זה נבין את הפועל "לסכסך", המובא פעם אחת בלבד בתנ"ך:

(ב) וְסִכְסַכְתִּי מִצְרַיִם בְּמִצְרַיִם -
וְנִלְחֲמוּ אִישׁ בְּאָחִיו וְאִישׁ בְּרֵעֵהוּ.
עִיר בְּעִיר, מַמְלָכָה בְּמַמְלָכָה. (ישעיהו יט 2)

לבסוף - יש לשים לב: ה"מסכה" שאנו מתירים בה את זהותנו האמיתית בפורים, שונה היא במובנה מזו שבתנ"ך; שם הכוונה לפסל אלילי ל צ ג ק ממתכת, מלשון נסך/יצק. רק פעם אחת בתנ"ך בא ה מ ס כ ה במובן של כיסוי, בדומה ל"מסך" הנ"ל:

(ז) וּבִלַּע בָּהָר הַזֶּה
פְּנֵי הַלּוֹט הַלּוֹט עַל כָּל הָעַמִּים:
וְהַמַּסֵּכָה הַנְּסוּכָה עַל כָּל הַגּוֹיִם- (ישעיהו כה 7)

סוכות – ולא רק בחג הסוכות

מאת שבתאי לוי
(בית־הספר)

גזעי התמר כעמודים וכקורות לסוכה

בהגיע חודש תשרי נוהגים אנו לבנות סוכה ולשבת בה, לזכר הימים בהם ישבו אבותינו בסוכות בהיותם במדבר — שעות אחדות בשנה. משעזבו אבותינו את המדבר והתנחלו בארץ־מזרע, חדלו לשכון בתוך סוכות; ואילו הבדווים תושבי סיני מקיימים את צורת המגורים הזאת כל ימי חייהם. הבדווי, שהוא נווד, ינהג שלא בחכמה אם יקים לו ולילדיו מבנה־קבע משוכלל, כי חייב הוא לבנות ולפרק ללא הפסק את משכנו, בהתאם לנהייתו אחר מקומות מרעה לצאנו. בימות החורף נוהגים הבדווים לשכון בתוך אוהלים, ופעמים אף בבתים. אולם בבוא הקיץ הם עוברים לגור במבנים קלים, שבנייתם אינה מצריכה טרחה רבה; ממילא אינם חייבים לספק להם בעונה זו מחסה מפני הגשם.

אקלים שונה — מגורים שונים

תנאי האקלים בסיני אינם אחידים. ליד חופי מפרץ אילת ומפרץ סואץ הלילות נעימים, אך ביום נושבת רוח שרבית חמה, המלווה לפעמים בסופות חול. במרכז סיני מתנשאים הרים גבוהים, כמו הר קתרינה, שפסגתו מגיעה לגובה של 2,642 מ'. באזור זה (המדובר בקיץ בלבד!) נושבת רוח נעימה — הנקראת בפי הבדווים "טראוונה" — במשך כל היום. בין ההרים הרמים ובין חופי המפרצים משתפלים הרים נמוכים וביניהם מתפתלים ואדיות עמוקים. כאן תנאי האקלים מתחלפים: יש שהם קשים ויש שהם נוחים ונעימים כמו בהרים הרמים.

צורת המגורים של הבדווים מותאמת לתנאי האקלים. לכן נמצא בסיני צורות רבות ומגוונות של מגורים. אבל דבר אחד משותף לכולן: חייבות הן לספק צל ועם זאת להיות פתוחות לרוח. לכן יאה להן השם הכולל "סוכה", כלומר: משהו הסוכך מפני קרני השמש ואינו אטום וסגור מסביב. סוכה כזאת פעמים אינה אלא צל עץ, גג מבד, ענפי שיחים או אפילו מחסה בצל סלע. הבדווי מכנה את סוכתו בשם "ערישה".

סוכה של צל עצים

באזורים הנמוכים בסיני, בוואדיות, גדלים עצי שיטה. נופם פרוש לרוחב והוא מוגבה דייו מעל הקרקע, וכך נוצר מתחתיו מקום מוצל, נעים ורחב, שאפשר לשהות בו במשך שעות היום. האם וילדיה, שאצל הבדווים אינם נוהגים להתרחק ממקום־המגורים, עושים כאן את שעות היום; ואילו את הלילה עושה המשפחה תחת כיפת השמיים ולא תחת העץ, כי השמיים בלילות סיני משרים אווירה נעימה ולוטפת.

מתחת לעץ מתקינים אח לבישול משלוש אבנים, שעליהם מניחים את הסירים ויתר כלי הבישול. על העץ תולים את הבגדים ואת המזון, שלא ייאכל בידי העזים הרעבתניות. בראותך עץ ועליו קופסאות, ארגזים, שקים ושאר סמרטוטים — אות הוא כי זהו עץ־מגורים.

בהגיע הזמן לשנת הצהריים משכיבה האם את ילדיה על החול וישנה יחד אתם עד בוא שעת הקימה; אז עוסקים במלאכות שונות כגון אריגה, טיפול בעזים וכדומה. בהגיע העדר הנהוג בידי הבת הגדולה — שכן הבנות הן הרועות, ואין זה נאה לבן להיות רועה — קושרים את העזים אל חבל הנקרא "ריבאק", זו ליד זו, ומאביסים אותן. באותה שעה יורד הערב על המדבר וחום היום מתחלף במשב של רוח נעימה.

לפני העץ, תחת כיפת השמיים, בונים את נוסף ולידו שמים ערימת חפצים מכוסה. האם מגלה את הערימה ופורשת את השמיכות לא הרחק מן האח. בינתיים חזר האב מסיוריו אחר הגמלים וכל המשפחה מתכנסת סביב האש וסועדת ארוחת ערב. בשעת לילה מוקדמת יורד שקט על המדבר וכל בני המשפחה הולכים לישון שנת־ישרים. עם שחר היא אורות את חפציה וחוזרת לשכון תחת העץ. אם יש הכרח לנדוד למקום אחר, אין לך דבר פשוט יותר מאשר לבחור עץ חדש ולחסות בציוריו. לו. ראיתי משפחות, שהסתפקו בצל שיחי רותם, כאשר לא נמצא להם עץ שיטה.

ש ב ת י (הוא שבתאי לוי מבית־השיטה) זכה לחיות בסיני כשלוש שנים רצופות עם הבדואים, ולמד מקרוב את אורחות חייהם. שבתי היה לידידם ולשוכן אוהליהם. לכן ביקשנוהו לזכות אותנו בהתרשמויותיו בנושא – סוכות במדבר־סיני כהקבלה והשוואה בין הסיפור המקראי למציאות הבדואית בסיני.

מאמרו המקורי המפורט – בידינו. מצאנו ב"סלעית" את מאמרו המובא כאן.

ילקוט־סוכות לבנות

סוכה בצל סלע

לא בכל מקום מצויים עצים מצילים. ב-אזורי סיני הגבוהים אין לא עצי שיטה ולא עצים אחרים, אך יש שם ואדיות עמוקים בעלי קירות-סלע זקופים המתנשאים לגובה רב. הבדווית באזורים אלה בוחרת לה קיר-ואדי בעל מפנה צפוני ומותחת בעזרת כמה כלונטאות, מן הקיר והלאה, יריעת שק ה-משמשת כגג. המצוק יחד עם השק ימנעו מן השמש להפריע את מנוחת בני המשפחה.

בסיני הצפוני יש צניחים ומערות בציר-הוואדיות, שבהם שורר צל עולמים. אלא שלא די בצל — לא פחות חשוב ממנו הוא משב-הרוח, וזה איננו מצוי מטבע הדברים לא במערות ולא בצניחים או בנקיקים.

סוכה מעצי תמר

במדבר קשה להשיג חומרי בניין לסוכה. אין עצים רבים שאפשר לכרות מהם קורות, ואם יש עצים, הריהם דרושים למטרות אח-רות, כגון האבסת העזים בעליהם. לכן אשרי הבדווי במדבר שיש לו עצי תמר. אולם רוב התמרים גדלים בנאות-מדבר, ואלה מספרם קטן למדי. מלבד זאת כבר אמרנו, שהבדווי הוא נודד ואינו יכול לגור במקום קבוע. משום כך יכול הבדווי להסתייע בדק-לי תמר רק כאשר הוא שוכן קרוב לנווה-המדבר או בתוכו.

כיצד מכין לו הבדווי סוכה מדקלי תמר? הוא כורת את הגזע ומציב אותו בעמוד. עליו הוא מניח קורות, שאף הן עשויות מגזע של עץ תמר, ובמעשה מקלעת הוא סוגר בכפות תמרים את הקירות וסוכך בהן את הגג. השימוש בגזעי תמר נעשה בתוך הנווה או בקרבתו, משום שהם כבדים ומ-סורבלים.

סוכה בתוך "חישה" — היפה מכולן

מי שנאלץ להקים את סוכתו במקום מרו-חק מן הנווה, כורת כפות תמרים, לוקח קורות דקות מעצים אחרים ובונה סוכה מעורבת.

בנווי-המדבר שיש בהם תמרים מוצאים לעתים קבוצת תמרים צפופה, הנקראת "חישה" בערבית, כשביניהם מרחב מספיק למגורים. קולעים קירות סביב הגזעים מכ-פות תמרים, משאירים פתח, וכך נוצרת סוכה, הנסככת בנופם הטבעי של עצי ה-תמר — ואין לך סוכה יותר יפה מסוכה כזאת. אלא מה? אין הבדווי נוהג לגור בנווי-מדבר. אל הנווה הוא בא עם משפח-תו לעונת הגידוד, לאסוף את הפרי, לארזו או לבשל ממנו "דבש-תמרים", ולאחר שהות בת חודש-חודשיים הוא עוזב את הנווה כדי לצאת אחר הצאן וכן לא מעט בגלל האוויר הטוב המצוי בהרים ולא בתוך הנווה.

בנווי-המדבר המשופעים תמרים מתכנ-סות בעונת הגידוד הרבה משפחות. עם גמר הגידוד מתקיים חג התמרים, הנקרא בער-בית "עיד א-תמר". אותו יום זובחים גמל ואוכלים סעודת בשר. החל בערב ועד עלות השחר רוקדים, שרים ושמחים. בתום חג-התמרים יוצאות המשפחות למקומן הקבוע בוואדיות השונים והנווה נשאר ריק ושומם.

במקומות שאין בהם עצי תמר נוהגים להקים את מסגרת הסוכה מכלונסאות. את הגג סוככים בענפי שיחים מאלה המצויים במקום. על-פי רוב אלה הם שיחים של חמרת השיח או של הרותם.

סוכות מיריעות

עשוי הקורא לשאול, מדוע הבדווים גרים באוהל רק בחורף, ולא בכל ימות השנה. התשובה היא פשוטה. האוהל עשוי מצמר-עזים, שהוא חומר יקר. בקיץ מפוררים ה-

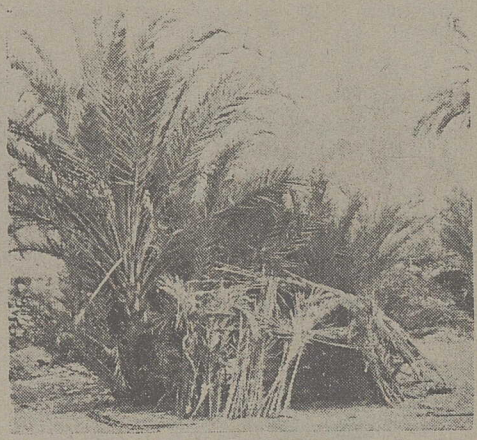

סוכה על טהרת כפות התמרים

שמש והרוח החמה את החוטים והיריעות, בעוד שבחורף מחזקת הרטיבות את היריעות ואין האוהל מתבלה. לכן שומרים את האוהל לימות הקור והגשמים, שכנגדם אין מחסה זולתו, בעוד בקיץ האפשרויות רבות ומגוונות.

בדווי שאינו יכול לנצל עצים, לא עצי שיטה ולא תמרים, מצטייד ביריעות מבד או שק, מקים את מסגרת הסוכה מכלונסאות ומותח עליהן את היריעות. לרוב מספקים בשלושה קירות ובגג עשויים מיריעות. את השעות הנעימות של הלילה מבלים בחוץ וביום מסתתרים בסוכה מפני השמש.

סוכות גדורות

במרומי סיני, בחיק הוואדיות החבויים בין ההרים הגבוהים, מצויים בוסתנים. אלה הם גנים המניבים פירות מפירות שונים. שם אוויר הקיץ קריר ביום וקר מאד בלילה. בני שבט ה"ג'ביליה" ושבט ה"אולאדסעיד" נוהגים להעלות לכאן את בני משפחותיהם, נשים זקנים וטף, על-מנת שיגורו בבוסתנים כל ימות הקיץ עד בוא הסתיו. הגברים יוצאים לעבוד באזורי סיני השונים ואחת לשבועיים עד שלושה שבועות באים הם לכמה ימים לבקר את בני משפחותיהם. הנשים עובדות בבוסתנים ושומרות עליהם.

גם עדרי הצאן מועלים למרומי ההרים ונהנים מן הצמחיה, שגדלה כאן בחורף מבלי שאיש טרם הספיק לשלוח בה את עדריו.

האוויר הנעים ביום וקור הלילה השורר בבוסתנים מחייבים את הבדווים להתקין מגורים, שהם שילוב של סוכה ובית. בעזרת אבנים בונים קיר עגול בגובה של מטר ומשאירים בו פתח לכניסה. מכלונסאות מקימים גג בדמות חרוט: ראשי הכלונסאות מחוברים ביחד ורגליהן נשענות על הקיר. אליהן מוסיפים ענפים צולבים ומכסים בשיחי לענת-המדבר המצויה שם בשפע.

הבדווים נוהגים לבנות בבוסתנים גם בתים של ממש, המשמשים כמחסנים לפירות ולחפצים. לפני הבית מקימים סוכה בעזרת כלונסאות. את הקירות אין חוסמים לבד מהגג. לרוב מדלים גפן על הגג, המצל על הישב בתוכה, ובהבשיל הענבים מדלים את האשכולות מעל היושבים; בשעת רצון אין לך אלא להושיט יד ממקום מושבך כדי ליהנות מענבים טעימים.

מדוע אין קישוטים?

הבדווי אינו נוהג לקשט את משכנו הקבוע, על אחת כמה וכמה לא את משכנו הארעי, הלא היא הסוכה. סוכות בודדות מבין המאות שביקרתי בהן ברחבי סיני

בקיץ תופסים צל ליד הרותם . . .

נמצאו מקושטות בשטיח צבעוני ובתמונה שנתלו על הקיר. לאחרונה נוהגים הבדווים לגזור תמונות צבעוניות מן העתונות הישראלית ולקשט בהן את הסוכה.

מדוע אין הבדווי מקשט את מעונו? אכן, שאלה במקומה. התשובה מורכבת למדי. ראשית, אין בסיני פרחים מתאימים לקישוט. שנית, הבדווי עני ואין בכוחו לקנות חפצי-חן לקישוט. שלישית, הפירוק והבניה התכופים של הסוכה מסלקים מתודעתו את עניין הקישוט. בסיכום אפשר לומר, כי אדם המתהלך רעב או חי בצמצום אינו מתפנה לחשוב אלא על צורכי הקיום הראשוניים.

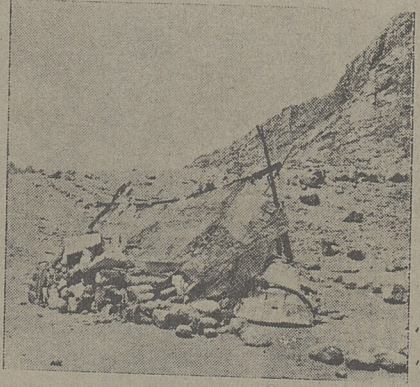

. . . ובחורף — אהל במקום הסוכה

כמו בימי אבותינו

יש להניח, כי אבותינו חיו בסוכות דומות לאלה שבהן חי הבדווי של היום, כי התנאים ששררו במדבר בימי אבותינו לא נשתנו מאז. אישור לדמיון בין צורות המגורים של הבדווים לבין אלו של אבותינו מוצאים אנו בתנ"ך, שתאוריו על חיי האוהל מזכירים בדייקנות מופלאה את תנאי המגורים של הבדווים בני זמננו.

אפשר היה לשער, כי הבדווים יציינו את המעבר משיכון-הקיץ לשיכון-החורף באופן חגיגי, אך לא כך פני הדברים. בהדרגה ובשקט מתנהל חילוף השיכון. כל משפחה לחוד, בלי קשר לאחרות, מחליטה מתי לנטוש את העץ או צוק הסלע ולנטות את האוהל, או לנטוש את הסוכה ולעבור למבנה אחר. בתקופת המעבר מקיץ לחורף אפשר לראות בסיני בכל יום, במשך שבועיים עד שלושה שבועות, כיצד יורדים גמלים עמוסי ציוד מן ההרים הגבוהים, ובאותה עת מתארגנים בני המשפחות בבתיהם לקראת הקור והשלג של החורף. המעבר הדרגתי של הבדווים למגורי חורף בהתאם לאזורים השונים אינו תופעה בעלת זמן קבוע ואחיד, ולכן אינו חג!

גם אבותינו לא ציינו את המעבר ממגורי-קיץ למגורי-חורף. רק לאחר תקופה ארוכה של ישיבה בארץ-ישראל, מחוץ למדבר, נקבע חג-הסוכות לזכר הימים של מגורים בסוכה במדבר.

טעמה של הסוכה אינו רק בזכרון ההיסטורי, כי מי שמקיים את מצוות הישיבה בסוכה, טועם מקצת מן הרעננות שיש בחיים שבטבע החופשי. וזה לכשעצמו מתנה שאין כמותה.

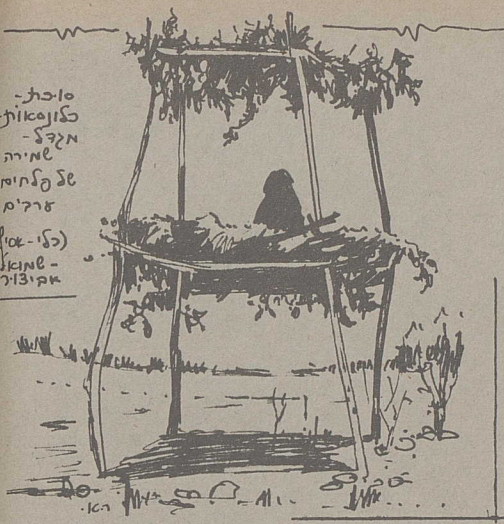

סוכת-כלנאות-מצפה-שמירה של פלחים ערבים (כלי-אסף - שמואל אפיוב)

חוקר הטבע -

נ ג ה ה ר א ו ב נ י

בספרו -

בסוד אילן ושיח (1957)

מציע לראות בארבעת המינים תזכורת סמלית לשלבים ההיסטוריים העיקריים של עם-ישראל בראשיתו:

המסע במדבר ושלבי התנחלותו כחקלאים בארץ-ישראל.

זכר ליציאת מצרים

אין בידינו דברים ברורים אשר מהם נוכל לדעת מה הם הסמלים שביסוד מצוות „ארבעת המינים". נראה, שבמרוצת הדורות הלכו הסמלים הללו והתפתחו. הלכו והשתנו. אולי לא נטעה אם נטעה, ש„ארבעת המינים" נועדו מתחילה לפתח בצורה סמלית את הרגשות והזכרונות שלמענם נועדה הישיבה בסוכה: — היציאה מארץ מצרים וחיי המעבר אל מושב הקבע; „למען ידעו דורותיכם כי בסוכות הושבתי את בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים" (ויקרא כג 43). אם הסוכה באה להזכיר לדורות הבאים ולהמחיש את ישיבת הערבי בסוכות בדרך יציאת מצרים, שמא נוספו „כפות התמרים" לעורר את זכרונות הנדודים במדבר, וערבי הנחל — אולי באו להעלות את החוויה של מעבר הירדן בדרך אל התישבות הקבע? — ועם שני אלה לוקח ה„עץ העבות", לסמל את היערות הפראיים שכיסו את מרבית הרי הארץ בתקופת ההתנחלות. ואשר רק לאחר שבראו אותם יכלו בני ישראל לעבד אדמתם ולנטוע כל עץ פרי. — ובא „פרי עץ הדר" לסמל סופו של תהליך ההתנחלות: מיציאת מצרים ועד ל„איש תחת גפנו ותחת תאנתו".

ארבעת המינים -

משמ סוכה או משמ נטילה ?

ספר-ויקרא בדפרו על מצווה זו, מסיים את הפיסקא בקריאה - "ושמחתם וגו'", אך אינו מפרט כ י צ ד שמחים במינים שנמנו. גם לעצם ה"לקיחה" לא ניתן כל טעם, ובמסורת-הפרשנית מצוינות שתי דעות:

א) לקיחה לשם עשיית-הסוכה, כפי שהבינו כנראה בימי שיבת-ציון (לעיל - נחמיה ח' 14 וגו', אם כי שם שומעים על חמישה מינים, ועל כך בהמשך), וכפי שסבר עוד במאה ה-2 לס' רבי יהודה בן בתירה:

"אין סוכה נוהגת אלא בארבע מינים שבלולב."

כנגד דעת הרוב -

"...סוכה של כל דבר!" (תוספתא, סוכה ג/2)

ב) לקיחה ביד כמצווה בפני עצמה, או בלשון חז"ל - "נטילת לולב" (והכוונה לאגד של ד' המינים), ונענועים בו לפי כללים קבועים.

הפירוש הראשון לא השתקע ביהדות, ורק אצל השומרונים ואצל קראים אחדים הוא נוהג. אך גם ל"נטילת הלולב" יש היסטוריה, ובתחילה ככל הנראה היא לא היתה קשורה בחג-הסוכות בלבד.

כדעתו של גדליה אלון (מחקרים בתולדות ישראל א', ע' 81) - "נראים הדברים שנטילת לולבין נהגו בה בישראל בשאר הזדמנויות של שמחה, ובייחוד בחדות נצחון לאומי." ניכר הדבר בכירור בספר החשמונאים א' י"ג; המתאר את כניסת שמעון החשמונאי אל הַחֲקְרָא בירושלים:

...וַיָּבֹא אֵלֶיהָ בְּשִׁלְשָׁה וְעֶשְׂרִים לַחֹדֶשׁ הַשֵּׁנִי בִּשְׁנַת אַחַת
וְשִׁבְעִים וּמְאָה בְּהַלֵּל וּבְכַפּוֹת תְּמָרִים וּבְכִנּוֹרוֹת וּבְתֻפִּים וּבְנְבָלִים
וּבְשִׁירִים וּבְזִמִּרוֹת כִּי נִשְׁמַד אוֹיֵב נָדוֹל מִיִּשְׂרָאֵל:...

לפי הברית החדשה גם קבלת הפנים לישוּ בירושלים היתה מלווה ב"נטילת לולבים":

וְהִנֵּה מַמְהֶרֶת כְּשָׁמְעָהּ הֶמוֹן רַב אֲשֶׁר בָּאוּ לָחֹג הֶחָג כִּי
בָּא יֵשׁוּעַ יְרוּשָׁלָיִם: וַיִּקְחוּ בְיָדָם כַּפּוֹת תְּמָרִים וַיֵּצְאוּ
לִקְרָאתוֹ וַיָּרִיעוּ לֵאמֹר הוֹשִׁיעָה נָּא בָּרוּךְ הַבָּא בְּשֵׁם יְיָ
מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל: (יוחנן יב 13-12)

ספר היובלים, שממנו כבר ציטטנו (שזמן חיבורו קרוב לזה של ס' החשמונאים), מייחס לאברהם אבינו מלבד קיום מצוות-סוכה גם קיום מצווה זו, אך נראה כאילו שני מינים שימשו לו לנענוע, ושניים הנותרים בהקפות סביב המזבח:

...וְעָשׂוּ בְּסֻכּוֹת וְשָׂמוּ כְתָרִים עַל רֹאשָׁם
וְלָקְחוּ עֲנַף עֵץ-עָבֹת וַעֲרַבֵי-נָחַל: וַיִּקַּח אַבְרָהָם לְבוּת תְּמָרִים וּפְרִי
עֵץ הָדָר וַעֲנַף מַרְי יוֹם בְּיוֹמוֹ אֶת הַמִּזְבֵּחַ בָּעֲנָפִים שֶׁבַע לַיּוֹם
וּבַבֹּקֶר יְהַלֵּל וְיוֹדֶה לֵאלֹהָיו עַל-הַכֹּל בְּשִׂמְחָה:... (ל"ג 31-30)

ואילו בספר-חשמונאים ב' (שחובר מאוחר יותר מחלק א'), לדעת רבים, מסופר על חג-החנוכה שיהודה ואנשיו חגגו במכוון בצורה דומה לחג-הסוכות. בהקשר זה מדובר שם על "נטילת לולב" אך הוא מאוגד בשני מינים בלבד, וללא "פרי עץ הדר":

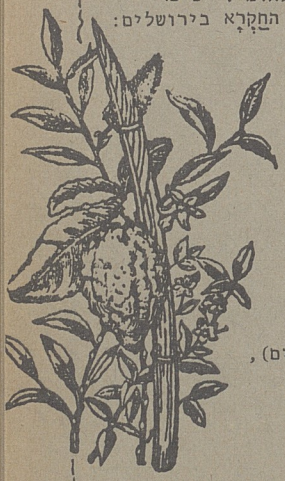

לקוט-סוכות לענות

...וְנֹהֲגִים

אֶת־שִׂמְחַת הַיָּמִים בְּשִׂמְחָה כְּחַג־הַסֻּכּוֹת בְּזִכְרָם אֶת־דִּרְעוֹתָם לְפָנֵי זְמַנָּה כְּחַג הַסֻּכּוֹת בָּהָרִים וּכְמִקְרוֹת כְּחַיּוֹת הַשָּׂדֶה: וְעַל־כֵּן בְּעָנְפֵי עֵץ עָבוֹת יִבְעָטֵי הֶדֶר וּכְפוֹת[ו] תְּמָרִים בִּידֵיהֶם הוֹדוּ לַאֲשֶׁר הִצְלִיחַ בְּיָדָם לְסַבֵּר אֶת־סִבּוֹנוֹ:... (י' 7-6)

ה"נטילה" מהלכה ומשמעות המינים

דינם של "נטילה-נענוע" מפורט במשנה, סוכה ג':

*"הושיעה נא" - כנף מרגה

*"הצליחה נא" - כנף הדס

וְהֵיכָן הָיוּ מְנַעְנְעִין? בְּ"הוֹדוּ לַה'", תְּחִלָּה וְסוֹף וּבְ"אָנָּא ה', הוֹשִׁיעָה נָּא"; דִּבְרֵי בֵית הִלֵּל. וּבֵית שַׁמַּאי אוֹמְרִים: אַף בְּ"אָנָּא ה', הַצְלִיחָה נָּא". אָמַר רַבִּי עֲקִיבָא: צוֹפֶה הָיִיתִי בְרַבָּן גַּמְלִיאֵל וּבְרַבִּי יְהוֹשֻׁעַ, שֶׁכָּל הָעָם הָיוּ מְנַעְנְעִין אֶת לוּלְבֵיהֶן, וְהֵן לֹא נָעֲנְעוּ אֶלָּא בְּ"אָנָּא ה', הוֹשִׁיעָה נָּא". (תלכה 9)

תהילים קיח:

(א) הוֹדוּ לַיהוָה כִּי טוֹב,
כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ!

(ב) יֹאמַר נָא יִשְׂרָאֵל:
"כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ!"

(ג) יֹאמְרוּ נָא בֵית אַהֲרֹן:
"כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ!"

(ד) יֹאמְרוּ נָא יִרְאֵי יהוה:
"כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ!"...

כלומר - הנענועים התלוו לקריאת ה"הלל", מזמורי תהילים קי"ג-קיח, וליתר דיוק - בתחילת מזמור קיח - "הודו לה' כי טוב", ובסופו - "כי לעולם חסדו", וכן באמצעיתו - "אנא ה' הושיעה נא".

לגבי השאלה, כנגד מה מכוונים ארבעת המינים, סתמה התורה את דבריה בס'-ויקרא, מן הסתם כדי שלא לתת מקום לפירוש מיתי או מאגי, כי מעשים דומים לזה הם יסוד קדום ונפוץ בדתות רבות; מכל מקום רומז הדמיון לקדמות-הנענועים האלה, ואין לראות בהם מנהג שהתחדש בבית שני. יתר על כן: בדומה למה שראינו בנושא הסוכה, אף כאן לא נרתעו חז"ל מלכלול בספרות התלמודית פירושים "חשודים" לנענועים. כמובן מאליו הם ראו קשר עניני בין ה"הנפה" של "שתי הלחם של שבועות" (ראה בילקוט-שבועות, ע' 23) לבין נענועי הלולב:

"נענוע - מי הזכיר שמו?!

(מארמית; כלומר - תוהים בגמרא היכן בכלל נצטווינו בתורה על נענועי הלולב.)

"...שתי הלחם ושני כבשי עצרת... -

"מוליך ומביא" - למי שהארבע רוחות שלו, "מעלה ומוריד" - למי שהשמיים והארץ שלו...

"מוליך ומביא" - כדי לעצור רוחות רעות, "מעלה ומוריד" - כדי לעצור טללים רעים...

וכן בלולב;..."מוליך ומביא" ואומר: זהו חץ בעיני השטן!"

(מארמית - "דין גירא בעיניה דשטנא!") (תנחומא, סוכות לח/1)

בחשיבה המיתית אין לפעולות אלו משמעות "סמליות" גרידא, כי אם כוח של ממש להשפיע על איתני הטבע, וזאת בשתי דרכים אפשריות: האחת - כדברי חז"ל - מחוות של השבָעה-הרתעה כנגד כוחות ההרס של סערות-החורף, שליחי ה"שטן", לבל ישמידו את ניצני התבואה שנזרעה; והשנייה - כיוון הלולב לארבע רוחות השמיים כדי לעוררם שיביאו את ענני-הגשם לברכה. ולפי העיקרון המאגי של "דומה בדומה" (אימו נחזור וניפגש בטקסים של ניסוך-המים, להלן): כפי שמנערים ומרעישים בלולבים, כך יבואו נא רוחות-הסתיו עם גשמיהם וירעישו בצמרותיהם של עצי התמר הגבוהים...

מה מייצגים ארבעת המינים?

לגופם של ארבעת המינים נאמרו דברים שונים, ולעיתים אף מופרכים מבחינה בוטאנית. למעשה אין מינים אלה מייצגים את חקלאותה של ארץ-ישראל ב"חג-האסיף", ואף לא את צמחייתה האופיינית. ואם רצו לראות בהם קשר למים או לגשם, הרי מחוץ לערבה בוודאי ניתן למצוא צמחים אחרים עם תכונות מובהקות יותר מבחינה זו. על כן אין בדברי התנא רבי אליעזר, כדי לספק הסבר מלא:

...

ראשון:
אנשי ירושלים מסוכות

"רבי אלעזר אומר: ארבעה מינין הללו אינן באין אלא לרצות על המים. וכשם שארבעה מינין הללו אי-אפשר להם בלא מים, כך אי-אפשר לעולם בלי מים."

(מכלי, תענית ב/2)

בדומה לכך דעת הרמב"ם, ארבעת המינים הם-הם הנציגים הנאים ביותר, היפים ביותר והטובים ביותר לפירות ולעשבים:

"...ונראה לי בארבעת המינים שבלולב, שהם שמחה בצאתם מן המדבר, אשר היה לא מקום זרע ותאנה וגפן ורימון, ומים אין לשתות, אל מקום האילנות נותני-פרי והנהרות, ולקח לזכרון זה - הנאה שבפירות האדמה (תמר, לולב), והטוב שבריחות (אתרוג), והיפה שבעלים (הדס) והטוב שבעשבים (ערבה)..

(מורה נבוכים ג' מ"ג)

*

בעיון הבוטאני המפורט עוד נעמוד על תכונותיהם של ארבעת המינים, שאינן מסליעות להסברים הנ"ל. יש רושם שעוד אצל חז"ל היה מי שחש אין-אונים בפני חידה זו ללא פתרון מתקבל על הדעת. את תחושתם זו הם ביטאו בדרך המדרש, המייחס אפילו ל"יחכם באדם" - שלמה המלך בספרו משלי שלמה את התמיהה בפני בחירת ארבעת המינים אלה דווקא:

(מ"א ה, י-יא) 'וַתִּרֶב חָכְמַת שְׁלֹמֹה וְגו' מֵחָכְמַת כָּל הָאָדָם', 'שֶׁב לוֹ תְּמַהּ עַל אַרְבָּעָה מִינִין הַלָּלוּ, שֶׁנֶּאֱמַר: (משלי ל, ח) 'שְׁלֹשָׁה הֵמָּה נִפְלְאוּ מִמֶּנִּי', 'שְׁלֹשָׁה הֵמָּה': פֶּסַח, מַצָּה וּמָרוֹר, (שם שם, שם) 'וְאַרְבָּעָה לֹא יְדָעוּתִים', אֵלּוּ אַרְבָּעָה מִינִין שֶׁבַּלּוּלָב שֶׁמְּבַקֵּשׁ לַעֲמֹד עֲלֵיהֶם. 'פְּרִי עֵץ הָדָר' - מִי יֹאמַר שֶׁהוּא אֶתְרוֹג, כָּל הָאִילָנוֹת עוֹשִׂין פֵּרוֹת הָדָר? 'כַּפֹּת תְּמָרִים' - הַתּוֹרָה אָמְרָה: טֹל שְׁתֵּי כַפּוֹת תְּמָרִים לְהַלֵּל בָּהֶן, וְהוּא אֵינוֹ נוֹטֵל אֶלָּא לוּלָב, לְבָה שֶׁל תְּמָרָה? 'וַעֲנַף עֵץ עָבֹת' - מִי יֹאמַר שֶׁהוּא הֲדַס, הֲרֵי הוּא אוֹמֵר בְּמָקוֹם אַחֵר: (נחמיה ח, טו) 'צְאוּ הָהָר וְהָבִיאוּ עֲלֵי עֵץ שֶׁמֶן וַעֲלֵי עֵץ הֲדַס וַעֲלֵי תְמָרִים וַעֲלֵי עֵץ עָבֹת'? 'וְעַרְבֵי נָחַל' - כָּל הָאִילָנוֹת גְּדֵלִין בַּמַּיִם? 'וְאַרְבָּעָה לֹא יְדָעוּתִים'... (ויקרא רבה ל/15)

התירוץ בסופו של המדרש הוא איפוא, שבאמת "קטנים", לא-ייצוגיים ולא מרשימים הם מינים אלה, אך אל לו לאדם להרהר אחרי מצוות האל, שכן לפניו הם "גדולים". ובכלל אולי יש כאן מוסר השכל חברתי: אסור לזלזל ב"קטנים", בפשוטי-העם, כי דווקא הם חביבים בפני המקום...

בסיכומו של עניין זה – ספק אם בימינו עוד ניתן לרדת לסוף משמעותם המקורית של המינים בהקשר הפולחני, של כל מין לחוד ושל הארבעה במאוגד. ואגב – על אגידתם קובעת ההלכה:

אֵין אוֹגְדִין אֶת הַלּוּלָב אֶלָּא בְּמִינוֹ; דִּבְרֵי רַבִּי יְהוּדָה. רַבִּי מֵאִיר אוֹמֵר: אֲפִלּוּ בְּמִשְׁחָה. אָמַר רַבִּי מֵאִיר: מַעֲשֶׂה בְאַנְשֵׁי יְרוּשָׁלַיִם, שֶׁהָיוּ אוֹגְדִין אֶת לוּלְבֵיהֶן בְּגִימּוֹנִיוֹת שֶׁזָּהָב. אָמְרוּ לוֹ: בְּמִינוֹ הָיוּ אוֹגְדִין אוֹתוֹ מִלְּמַטָּה. (משנה סוכה ג' 8)

"גימונו" = פשלה מעוקלת של הלולב עצמו

האם נימת ההסתייגות מ"גימוניות של זהב" בידי בעלי היכולת לא רומזת אף היא לאותה מגמה חברתית, המבקשת להעלות על נס בחג זה במיוחד עקרונות של שוויון ופשטות-הליכות?

משמעויות המינים במדרש ובמסמל

כל האמור לעיל אינו גורע כהוא זה מן הסמליות המופלאה, שייחסו הדורות לארבעת המינים: פעם רואים בהם סמלי-האלוהות ופעם של גוף-האדם, פעם את סמלי-האבות ופעם של האימהות, פעם את עם-ישראל על שכבותיו החברתיות-דתיות ופעם סמל לגעגועים משיחיים, ועוד כהנה וכהנה כיד דמיונו של הדרשן.

כמאל לאלוהים - ויקרא רבה ל'9:

דָּבָר אַחֵר: פְּרִי עֵץ הָדָר – זֶה הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא, שֶׁכָּתוּב בּוֹ: (תהלים קד, א) 'הוֹד וְהָדָר לָבָשְׁתָּ'. 'כַּפֹּת תְּמָרִים' – זֶה הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא, שֶׁכָּתוּב בּוֹ: (שם צב, יג) 'צַדִּיק כַּתָּמָר יִפְרָח'. 'וַעֲנַף עֵץ עָבֹת' – זֶה הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא, דִּכְתִיב בֵּהּ: (זכריה א, ח) 'וְהִנֵּה עֹמֵד בֵּין הַהֲדַסִּים'. 'וְעַרְבֵי נָחַל' – זֶה הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא, דִּכְתִיב בֵּהּ: (תהלים סה, ח) 'סֹלּוּ לָרֹכֵב בָּעֲרָבוֹת בְּיָהּ שְׁמוֹ'.

כמאל לעוף האדמה - שם, שם 14:

*

רַ' מָנִי פָּתַח: (תהלים לה, י) 'כָּל עַצְמֹתַי תֹּאמַרְנָה ה' מִי כָמוֹךָ' – לֹא נֶאֱמַר פָּסוּק זֶה אֶלָּא בְּשָׁבִיל לוּלָב. הַשְׁדָּרָה שֶׁל לוּלָב דּוֹמָה לַשְׁדָּרָה שֶׁל אָדָם, וְהַהֲדַס דּוֹמֶה לָעַיִן, וְהָעֲרָבָה דּוֹמָה לַפֶּה, וְהָאֶתְרוֹג דּוֹמֶה לַלֵּב. אָמַר דָּוִיד: אֵין בְּכָל הָאֵבָרִים גָּדוֹל מֵאֵילּוּ, שֶׁהֵן שְׁקוּלִין כְּנֶגֶד כָּל הַגּוּף. הֲוֵי: 'כָּל עַצְמֹתַי תֹּאמַרְנָה'.

כמאל לאומות העולם - שם, שם, 10:

*

דָּבָר אַחֵר: פְּרִי עֵץ הָדָר – זֶה אַבְרָהָם, שֶׁהִדְּרוֹ הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא בְּשִׁיבָה טוֹבָה, שֶׁנֶּאֱמַר: (בראשית כד, א) 'וְאַבְרָהָם זָקֵן בָּא בַּיָּמִים', וּכְתִיב: (ויקרא יט, לב) 'וְהָדַרְתָּ פְּנֵי זָקֵן'. 'כַּפֹּת תְּמָרִים' – זֶה יִצְחָק, שֶׁהָיָה כְּפוּת וְעָקוּד עַל גַּבֵּי הַמִּזְבֵּחַ. 'וַעֲנַף עֵץ עָבֹת' – זֶה יַעֲקֹב; מָה הֲדַס זֶה רָחוּשׁ בָּעָלִין, כָּךְ הָיָה יַעֲקֹב רָחוּשׁ בְּבָנִים. 'וְעַרְבֵי נָחַל' – זֶה יוֹסֵף; מָה עֲרָבָה זוֹ כְּמוּשָׁה לִפְנֵי שְׁלשָׁה מִינִין הַלָּלוּ, כָּךְ מֵת יוֹסֵף לִפְנֵי אֶחָיו. דָּבָר אַחֵר: 'פְּרִי עֵץ הָדָר' – זוֹ שָׂרָה, שֶׁהִדְּרָה הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא בְּשִׁיבָה טוֹבָה, שֶׁנֶּאֱמַר: (בראשית יח, יא) 'וְאַבְרָהָם וְשָׂרָה זְקֵנִים'. 'כַּפֹּת תְּמָרִים' – זוֹ רִבְקָה; מָה תְּמָרָה זוֹ יֵשׁ בָּהּ אֹכֶל וְיֵשׁ בָּהּ עֻקְצִין, כָּךְ הָעֲמִידָה רִבְקָה צַדִּיק וְרִשְׁעָ. 'וַעֲנַף עֵץ עָבֹת' – זוֹ לֵאָה; מָה הֲדַס זֶה רָחוּשׁ בָּעָלִין, כָּךְ הָיְתָה לֵאָה רְחוּשָׁה בְּבָנִים. 'וְעַרְבֵי נָחַל' – זוֹ רָחֵל; מָה עֲרָבָה זוֹ כְּמוּשָׁה לִפְנֵי שְׁלשָׁת הַמִּינִין, כָּךְ רָחֵל מֵתָה לִפְנֵי אֲחוֹתָהּ...

והמדרש הידוע מכולם - כסמל לעם-ישראל
על שכבותיו החברתיות השונות ועל אחריותן זו לזו:

דָּבָר אַחֵר: פְּרִי עֵץ הָדָר – אֵלּוּ יִשְׂרָאֵל; מָה אֶתְרוֹג זֶה יֵשׁ בּוֹ טַעַם וְיֵשׁ בּוֹ רֵיחַ, כָּךְ יִשְׂרָאֵל יֵשׁ בָּהֶם בְּנֵי אָדָם שֶׁיֵּשׁ בָּהֶם תּוֹרָה וְיֵשׁ בָּהֶם מַעֲשִׂים טוֹבִים. 'כַּפֹּת תְּמָרִים' – אֵלּוּ יִשְׂרָאֵל; מָה הַתְּמָרָה הַזּוֹ יֵשׁ בָּהּ טַעַם וְאֵין בָּהּ רֵיחַ, כָּךְ הֵם יִשְׂרָאֵל יֵשׁ בָּהֶם בְּנֵי אָדָם שֶׁיֵּשׁ בָּהֶם תּוֹרָה וְאֵין בָּהֶם מַעֲשִׂים טוֹבִים. 'וַעֲנַף עֵץ עָבֹת' – אֵלּוּ יִשְׂרָאֵל; מָה הֲדַס זֶה יֵשׁ בּוֹ רֵיחַ וְאֵין בּוֹ טַעַם, כָּךְ יִשְׂרָאֵל יֵשׁ בָּהֶם בְּנֵי אָדָם שֶׁיֵּשׁ בָּהֶם מַעֲשִׂים טוֹבִים וְאֵין בָּהֶם תּוֹרָה. 'וְעַרְבֵי נָחַל' – אֵלּוּ יִשְׂרָאֵל; מָה עֲרָבָה זוֹ אֵין בָּהּ טַעַם וְאֵין בָּהּ רֵיחַ, כָּךְ יִשְׂרָאֵל יֵשׁ בָּהֶם בְּנֵי אָדָם שֶׁאֵין בָּהֶם לֹא תּוֹרָה וְלֹא מַעֲשִׂים טוֹבִים. וּמָה הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא עוֹשֶׂה לָהֶם – לְאַבְּדָן אִי אֶפְשָׁר! אֶלָּא אָמַר הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא: יִקָּשְׁרוּ כֻּלָּם אֲגֻדָּה אַחַת וְהֵן מְכַפְּרִין אֵלּוּ עַל אֵלּוּ. (שם,שם, 12)

ציור מימי-הביניים:
יהודי המחזיק
בלולב ואתרוג.

מאוחר יותר ביקשו בעלי הרמז והסוד לראות בארבעת המינים סמל לדביקות באמונה המשיחית ובשיבה לירושלים, וזאת בשיטה הידועה של נוטריקון למילה "אעלה", שבסוף מזמור קל"ז בספר תהילים;

כלומר - אותיות א/ע/ל/ה הן ראשי-תיבות של ארבעת המינים:

א/תרוג - ע/רבה -
ל/ולב - ה/דס...

עַל־נַהֲרוֹת ׀ בָּבֶל שָׁם יָשַׁבְנוּ גַּם־בָּכִינוּ
בְּזָכְרֵנוּ אֶת־צִיּוֹן:
עַל־עֲרָבִים בְּתוֹכָהּ תָּלִינוּ כִּנֹּרוֹתֵינוּ:
כִּי שָׁם ׀ שְׁאֵלוּנוּ שׁוֹבֵינוּ
דִּבְרֵי־שִׁיר
וְתוֹלָלֵינוּ שִׂמְחָה שִׁירוּ לָנוּ מִשִּׁיר צִיּוֹן:
אֵיךְ נָשִׁיר אֶת־שִׁיר־יְהוָה עַל אַדְמַת נֵכָר:
אִם־אֶשְׁכָּחֵךְ יְרוּשָׁלִָם תִּשְׁכַּח יְמִינִי:
תִּדְבַּק לְשׁוֹנִי ׀ לְחִכִּי אִם־לֹא אֶזְכְּרֵכִי
אִם־לֹא
אַעֲלֶה
אֶת־יְרוּשָׁלִַם עַל רֹאשׁ שִׂמְחָתִי:...

מתוך ספרו של יגאל ידין:
איגרות מדבר יהודה
צבא-בר-כוכבא
חוגג את חג-סוכות

בימי מרד בר-כוכבא

עדות מפתיעה ומרשימה בדבר קיום קפדני של המצווה במאה השנייה לספירה הגיעה לידינו באמצעות שני מכתבים ממפקדתו של בר-כוכבא, אותם פירסם פרופ' י. ידין בספרו - איגרות מדבר-יהודה. נושאה של האיגרת הראשונה הוא צו מאת בר-כוכבא לספק לו את ארבעת המינים הדרושים לו לחג-הסוכות הממשמש ובא. תרגומה העברי הוא:

(1) שמעון ליהודה בר מנשה לקרית ערביה. שלחתי לך שני חמורים, כדי שתשלח
(2) עמהם שני אנשים אצל יהונתן בן בעיה ואצל מסבלה, כדי שיעמיסו
(3) וישלחו למחנה אצלך לולבים ואתרוגים. ואתה שלח אחרים מאצלך
(4) ויביאו לך הדסים וערבות והתקן ושלח אותם למחנה מפני
(5) הצבא רב. היה שלום.

כלומר - בר-כוכבא שולח שני חמורים שצריך ללוותם אל שניים מאנשיו בשם יהונתן ומטבלת, היושבים כידוע לנו בעין-גדי. שם יש לטעון את החמורים בלולבים ואתרוגים, שעין-גדי היתה מפורסמת בהם, ולהחזירם למחנה הצבא המרכזי. בנוסף לאלה יש לאסוף הדסים וערבות הגדלים בקרבת מקום, ולשגר גם אותם למחנה.

באיגרת השנייה מופנית דרישה לאותו יהונתן לשלוח בידי מוסר-האיגרת לולבים ואתרוגים בשביל "המחנה היהודי" (הכותב כנראה נוכרי ושפתו יוונית), להזדרז במשלוח ו"לא לעשות אחרת". מלשון המכתב יוצא, שהעניין דחוף "בגלל החג", ואף זו עדות לחשיבות המצווה בעיני הדור ההוא. הזמן הוא לאחר חורבן הבית, ולכן בוודאי אין כאן עוד הכוונה להתהלוכה מסביב למזבח, וייתכן שהעניין קשור בתפילה לנצחון צבאי, כמתבקש מן הנסיבות של מרד וקרבות....

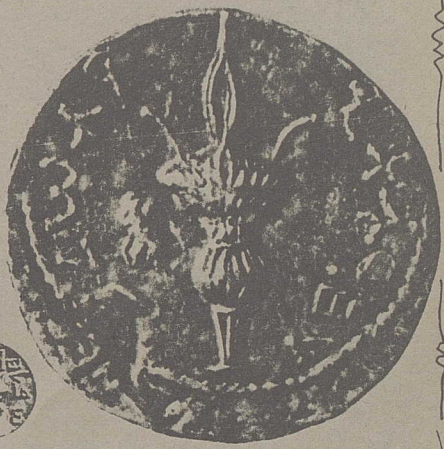

מן הצד השני של המטבע -
חצית הדיוקן בזוית שרבעה שמאלית
ומשקוף. הכתובת - "שמעון".

הכתובת מסביב - "לחירות ירושלים - שמעון".
משמאלו - אתרוג.
באמצע - אגד-עלה עם הדסים וערבה,
עליה שייחסו חשיבות בולטת לצרכנות המינים:
עלה שיחסו חשיבות בולטת לצרכנות המינים:
גם לפני מטבע-כסף זה, מימי מרד בר-כוכבא,

ובמשק פורות רבים של עלה ונכר

עם צאת העם לגולה הוא נשא עימו את ערכיו הלאומיים-פולחניים. למרות שהיה מנושל מאדמתו, ולמרות שלא את פרי עמלו אכל, ולא לו נענו השמיים בברכתם, החזיק בכל הטקסים הקשורים בארבעת המינים. הוא דקדק בהם למרות תנאי חייו הקשים, ולא חסך מאמצים, לא זמן ולא ממון כדי להשיג את ארבעת המינים, הנדירים כל כך ברוב ארצות הגולה. בקהילות-ישראל המרוחקות ביותר היתה לעיתים אגודה אחת משמשת את הקהילה כולה בעוברה מאיש לרעהו, למען זַפותו במצוות הברכה...

סדר הושענות לשמחת-תורה
נכתב בצנעה/תימן לפני 200 שנה

אגדות-ערבה בתקדש - הושענה רבה

מלבד הערבה שבלולב מצאנו בבית שני מצוות-ערבה לעצמה, בכל יום משבעת-ימי-החג ובמיוחד ביום השביעי:

מַצַּות עֲרָבָה כֵּיצַד? מָקוֹם הָיָה לְמַטָּה מִירוּשָׁלַיִם וְנִקְרָא מוֹצָא. יוֹרְדִין לְשָׁם וּמְלַקְּטִין מִשָּׁם מֵרִבְיוֹת* שֶׁלַּעֲרָבָה, וּבָאִין וְזוֹקְפִין אוֹתָן בְּצִדֵּי הַמִּזְבֵּחַ, וְרָאשֵׁיהֶן כְּפוּפִין עַל גַּבֵּי הַמִּזְבֵּחַ. תָּקְעוּ וְהֵרִיעוּ וְתָקְעוּ. בְּכָל יוֹם מַקִּיפִין אֶת הַמִּזְבֵּחַ פַּעַם אַחַת, וְאוֹמְרִים: 'אָנָּא ה' הוֹשִׁיעָה נָּא, אָנָּא ה' הַצְלִיחָה נָּא'. רַבִּי יְהוּדָה אוֹמֵר: 'אֲנִי וְהוּ הוֹשִׁיעָה נָּא'. וְאוֹתוֹ הַיּוֹם מַקִּיפִין אֶת הַמִּזְבֵּחַ שִׁבְעָה פְעָמִים. בְּשָׁעַת פְּטִירָתָן, מָה הֵן אוֹמְרִים? 'לְפִי לָךְ, מִזְבֵּחַ! לְפִי לָךְ מִזְבֵּחַ! רַבִּי אֱלִיעֶזֶר אוֹמֵר: 'לְיָהּ וְלָךְ, מִזְבֵּחַ! לְיָהּ וְלָךְ, מִזְבֵּחַ!'. כְּמַעֲשֵׂהוּ בַּחֹל כָּךְ מַעֲשֵׂהוּ בַּשַּׁבָּת, אֶלָּא שֶׁהָיוּ מְלַקְּטִין אוֹתָן מֵעֶרֶב שַׁבָּת וּמַנִּיחִים אוֹתָן בְּגִנְיוֹת שֶׁלְּוָהֵב, כְּדֵי שֶׁלֹּא יִכְמְשׁוּ. רַבִּי יוֹחָנָן בֶּן בְּרוֹקָה אוֹמֵר: חֲרִיוֹת* שֶׁלְּדֶקֶל הָיוּ מְבִיאִין וְחוֹבְטִין אוֹתָן בַּקַּרְקַע בְּצִדֵּי הַמִּזְבֵּחַ, וְאוֹתוֹ הַיּוֹם נִקְרָא יוֹם חֲבוּט חֲרִיוֹת.

מִיָּד הַתִּינוֹקוֹת שׁוֹמְטִין אֶת לוּלְבֵיהֶן וְאוֹכְלִין אֶתְרוֹגֵיהֶן. (משנה, סוכה ד' 5,6)

• "מִרְבִיוֹת" – ענפים רכים של ערבה.
• "חֲרִיוֹת" – ענפים של דקל.

בדומה למרכיבי החג האחרים לא קשה לגלות אף כאן את הרובד המאגי המקורי של הטקסים. ממרחבי תרבות רבים ידוע לנו על הקפות-ריקוד פולחניות סביב "אבני-גשמים" שנועדים להורדת גשמים. הוא הדין לגבי חיבוטי הערבה או ענפי הדקל באדמה, המתפרשים לאור מנהגי עמים שונים, כפעולה פולחנית בעזרת חפץ מאגי, שבכוחו להשפיע על פוריות האדמה במגע של כוח, איום ומכות.

סמליות נוספת של חיבוט ענף הערבה הירוק היא – לחקות את פעילות הטבע (או האל) בעונה זאת של הסתיו, כאשר עוד מעט העץ ישיר את עליו ויעמוד ערום בחורף. בשעה זו האדם מבקש מן האל שבכוח המים והגשם העץ יתכסה מחדש בעלים ויחייה, ולכן הוא אומר – "אנא ה'– הושיעה נא!".

ייתכן שבחוגים "משכילים" מסויימים חששו באותם דורות לסכנה של חדירת האלילות – ("עבודה זרה" בלשון חז"ל), זו שלפי השקפתה משאירה לא מעט כוח בידי ה א ד ם להבטיח את קיומו שלא על ידי התנהגות מוסרית, אלא בכוח הטכניקה המאגית גרידא. כנגד זה הפרושים, כנראה, לא חששו להתערערות האמונה באל האחד ולהתרופפות הציות לדרישותיו הערכיות.

לקוט-סופות לענות

על כן לא יפלא שהתקרית, הנזכרת בתלמוד, בדבר הקפדתם של "עמי הארץ" על קיום מצוות-הערבה בכל תנאי, מתוארת ברוח אוהדת ברורה:

> "פעם אחת חל שביעי של ערבה להיות בשבת, והביאו מורביות של ערבה מערב-שבת והניחום בעזרה (כדי לא לחלל שבת בליקוטם והבאתם). והכירו בהן ביתוסין (=צדוקים) ונטלום וכבשום תחת אבנים (= מעשה הכשלה: כי בשבת אסור להרים "משא כבד"). למחר הכירו בהן עמי-הארץ ושמטום מתחת האבנים (=גררו אותם מבלי להרים את "המשא הכבד"), והביאום הכוהנים וזקפום מצידי המזבח, לפי שאין ביתוסין מודים שחיבוט-ערבה דוחה את השבת."

(בבלי, סוכה מג/2)

בדורות אחרונים - הושענה רבה

כזכר להקפות ולנענועי הלולב במקדש, המלווים בקריאה - "אנא ה' הושיעה נא", נקראו הפיוטים שנתחברו במיוחד ליום זה בימי-הביניים - "הושענות". גם לנוהג העתיק של "חיבוט-ערבה" ניתן זכרון בבית-הכנסת, כאשר חובטים בענפי-ערבה עד תלישת כל עליהם, וגם ענפים אלה מכונים "הושענות". ובכלל ביום זה פג תוקפה של מצוות ארבעת-המינים ומותר להשתמש בהם לצרכים שונים (ראה בסקירת מנהגי העדות, להלן).

אם בתקופת בית שני הגיעו הטקסים של בקשת-גשמים לשיאם בשביעי-של-סוכות, עם הזמן קיבל יום זה משמעות נוספת: לא רק דינם של מים נגזרים בשעה זו, כי אם גם דינם של בני-אדם. כך יש להבין את הכינוי שהיום קיבל במסורת - "יום הושענה רבה", כלומר מארמית - "הושענה הגדולי". בהתאם לכך חדרו אליו מנהגים שונים של יום-כיפור, כמו הדלקת-נרות בבית-הכנסת בליל הושענא-רבה, ליל-שימורים וכד' - "כי משעת הנעילה הונח משפט האדם בצריך-עיון והשקפה לטובה - הכל לפי המעשה..." ("חמדת ימים", המאה ה-17).

אגדה להושענה רבה

מעשה היה באיש אחד...שהיה מוכר כל אשר לו ומוציא כספו לצדקות. פעם אחת ביום של הושענא-רבה נתנה לו אשתו עשר פרוטות, אמרה לו:

צא, קנה לבניך כלום מהשוק!

כשיצא לשוק, פגעו בו גבאי צדקה, אמרו לו:

תן חלקך בזאת הצדקה, שאנחנו קונים חלוק אחד ליתומה אחת!

לקח עשר הפרוטות ונתנן להם. נתבייש ללכת לביתו, הלך לבית-הכנסת וראה שם מאלה האתרוגים שהתינוקות מקלקלים ביום הושענא רבה,* לקח מהם ומילא את השק והלך לפרוש בים הגדול עד שבא לעיר המלך. משבא לשם, אירעה השעה ונמצא המלך חושש במעיו. אמרו לו בחלום:

רפואתך - אכול מאלה האתרוגים שהיהודים מתפללים בהם ביום הושענא רבה - ואתה מתרפא!

חיפשו באותה שעה בכל הספינות ובכל העיר - מצאו לאותו האיש, יושב על השק. אמרו לו:

יש אצלך כלום?

אמר להם:

איש מסכן אני ואין אצלי דבר למכור.

חיפשו בשק ומצאו אלה האתרוגים ואמרו לו:

אלה מהיכן?

אמר להם:

מאלה שהיהודים מתפללים בהם ביום הושענא רבה.

הטעינו השק והעלוהו לפני המלך. אכל המלך אלה האתרוגים - ונרפא. פינו השק ומילאוהו דינרים. אמר לו המלך:

שאל לך עוד שאלה ואני עושה!

אמר לו:

שואל אני שיוחזר לי רכושי ושכל העם יצא לקראתי.

עשו לו כך, וכשהגיע לאותה העיר, יצא כרוז לפניו ויצאו כל העם לקראתו...

***

* הכוונה לנאמר במשנה, סוכה ד' 7, לאחר שמסתיים בבית-המקדש חיבוט-הערבה בהושענה רבה:

"מייד התינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין אתרוגיהן..."

ניסוך-המים

קרבנות - נסכים

הנסכים ידועים כחלק מפולחן הקרבנות במזרח הקדמון, ואף במקרא הם היסוד השלישי ביסודות המזון המשולבים במערכת הקרבנות:

1. מן החי (דם-קרבן);
2. מן הצומח: דגנים, סולת;
3. משקאות, ובמיוחד המובחר שבהם - היין.

כך, למשל, כאשר התורה באה לצוות על שני הקרבנות היום-יומיים, הם כוללים את שלושת היסודות האלו:

אֶת קָרְבָּנִי לַחְמִי לְאִשַּׁי, רֵיחַ נִיחֹחִי,
תִּשְׁמְרוּ לְהַקְרִיב לִי בְּמוֹעֲדוֹ.

כְּבָשִׂים בְּנֵי שָׁנָה, תְּמִימִם,

יין • (ה) וַעֲשִׂירִית הָאֵיפָה סֹלֶת – לְמִנְחָה
שמן • (ז) וְנִסְכּוֹ:
רְבִיעִת הַהִין לַכֶּבֶשׂ הָאֶחָד;
בַּקֹּדֶשׁ הַסֵּךְ נֶסֶךְ שֵׁכָר לַיהוה.

(במדבר כח ד-3)

התפיסה הקמאית היתה, כלשון האציקלופדיה המקראית (ע"ע נסכים): "כשם שהאלים 'אוכלים' את הזבחים, כך הם 'שותים' את הנסכים". ובאשר לניסוך של מים - אין עדות בכתובים שזה נהג בתקופת בית ראשון כחלק סדיר של הקרבנות, אף כי הוא נזכר בשני מקומות:

(ה) וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל:
קִבְצוּ אֶת כָּל יִשְׂרָאֵל הַמִּצְפָּתָה,
וְאֶתְפַּלֵּל בַּעַדְכֶם אֶל יהוה.

(ו) וַיִּקָּבְצוּ הַמִּצְפָּתָה
וַיִּשְׁאֲבוּ מַיִם וַיִּשְׁפְּכוּ לִפְנֵי יהוה... (שמואל א' ז 5-6)

(מ) וַיִּקְּחוּ שְׁלֹשֶׁת הַנִּבְרִים בְּמַחֲנֵה פְלִשְׁתִּים
וַיִּשְׁאֲבוּ מַיִם מִבְּאֵר בֵּית-לֶחֶם אֲשֶׁר בַּשָּׁעַר
וַיִּשְׂאוּ וַיָּבִאוּ אֶל דָּוִד.
וְלֹא אָבָה לִשְׁתּוֹתָם וַיַּסֵּךְ אֹתָם לַיהוה...

(שמואל ב' כג 16)

כנראה הנסיבות המלחמתיות רומזות למשמעות של בקשת עזרתו של האל להצלחה במערכות-קרב.

ניסוך-המים במקדש

הבדל עקרוני מפריד בין נסך-הקרבן לבין ניסוך-המים של סוכות, למרות הדמיון במונח הלשוני ובטכניקת הניסוך עצמו. יתר על כן - שני ה"ספלים המנוקבין", לתוכם היו מנסכים את היין ואת המים, היו מותקנים זה לצד זה במזבח של בית שני, כעדות המשנה (להלן), ולעיתים הכוהן המנסך אפילו לא היה מקפיד והחליף ביניהם. למרות זאת כרוכה בניסוך-המים משמעות אחרת לגמרי, הן במעשה הטקסי והן במים כמהות.

בפעם הראשונה אנו שומעים על מצווה זו במשנה, מסכת סוכה, ומתוך קביעתם העקרונית של חז"ל בתלמוד ברור, שהם היו מודעים לעובדה שאף כאן יש בבחינת חידוש:

"...ערבה וניסוך-המים - הלכה למשה מסיני." (תלמוד בבלי, סוכה לד/1)

כלומר - זו אחת המצוות שנאמרו למשה בסיני בעל-פה, מבלי שנצטווה לכלול אותן בתורתו הכתובה... וזה תיאור הטקס באותה משנה:

נִסּוּךְ הַמַּיִם כֵּיצַד? צְלוֹחִית שֶׁלּוּזָהָב מְחֻזֶּקֶת שְׁלֹשֶׁת לֻגִּין הָיָה מְמַלֵּא מִן הַשִּׁילוֹחַ.* הִגִּיעוּ לְשַׁעַר הַמַּיִם, תָּקְעוּ וְהֵרִיעוּ וְתָקְעוּ. עָלָה בַכֶּבֶשׁ וּפָנָה לְשְׂמֹאלוֹ, שְׁנֵי סְפָלִים שֶׁלְּכֶסֶף הָיוּ שָׁם. רַבִּי יְהוּדָה אוֹמֵר: שֶׁלְּסִיד הָיוּ, אֶלָּא שֶׁהָיוּ מְשָׁחָרִין (פְּנֵיהֶם) מִפְּנֵי הַיַּיִן. וּמְנֻקָּבִין כְּמִין שְׁנֵי חֻטְמִין דַּקִּין: אֶחָד מִמַּעֲבֶה וְאֶחָד דַּק, כְּדֵי שֶׁיְּהוּ שְׁנֵיהֶם כְּלִין בְּבַת אַחַת. מַעֲרָבִי שֶׁלְּמַיִם, מִזְרָחִי שֶׁלַּיַּיִן. עֵרָה שֶׁלַּמַּיִם לְתוֹךְ שֶׁלַּיַּיִן וְשֶׁלַּיַּיִן לְתוֹךְ שֶׁלַּמַּיִם, יָצָא.

(משנה, סוכה ד' 9)

* "השילוח" - ראה בפרק על ירושלים ע' 111.

כלומר - בכל יום מימי החג היה מתקיים הטקס, לרבות בשבת, ולשם הניסוך היו שואבים מים מן המעיין הקדוש של השילוח. אין במשנה כל נתינת טעם לטקס זה, אך כאשר בתלמוד באים חז"ל לתת טעם לדבר, מתגלה מייד אופיו המיוחד, שלא כנסך-קרבן:

"מפני מה אמרה תורה - נסכו מים בחג?

אמר הקדוש-ברוך-הוא: נסכו לפני מים בחג

כדי שיתברכו לכם גשמי השנה."

(תלמוד, ראש השנה טז/1)

הנה מבצבץ מקורו המאגי של המעמד הפולחני הזה לפי התפיסה של "דומה בדומה": על ידי שפיכת מים על האדמה מעורר האדם את השמיים לשפוך אף הם את מימיהם-גשמיהם על תלמי הזרע. אופיו הפרימיטיבי של הניסוך הוא קמאי ומוחשי עוד יותר, לדעת חוקרים רבים, והוא "מסמל" מגע מפרה בין אל-השמיים לבין אֵלַת-האדמה. בסוף-הקיץ האדמה "בתולה" ובעונת הגשמים היא מצפה ל"הריונה"; כינוי הגשם רביעה = הרבעה, הפרייה. גם הפעם אין המדרש נרתע מלהשתמש בדימוי זה בגלוי:

מַה טַּעַם: (תהלים מב, ח) 'תְּהוֹם אֶל תְּהוֹם קוֹרֵא לְקוֹל צִנּוֹרֶיךָ' . . .

אָמַר ר' לֵוִי: הַמַּיִם הָעֶלְיוֹנִים זְכָרִים וְהַתַּחְתּוֹנִים נְקֵבוֹת, וְהֵן אוֹמְרִים אֵלּוּ לְאֵלּוּ: קַבְּלוּ אוֹתָנוּ, אַתֶּם בְּרִיּוֹתָיו שֶׁל הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא וְאָנוּ שְׁלוּחָיו, מִיָּד הֵם מְקַבְּלִים אוֹתָן, הָדָא הוּא דִכְתִיב: (ישעיה מה, ח) 'תִּפְתַּח אֶרֶץ' – כְּנֶגְקֵבָה זוֹ שֶׁהִיא פּוֹתַחַת לַזָּכָר, (שם שם, שם) 'וְיִפְרוּ יֶשַׁע' – שֶׁהֵן פָּרִין וְרָבִין, (שם שם, שם) 'וְצֶדָקָה תַּצְמִיחַ יַחַד' – יְרִידַת גְּשָׁמִים (שם שם, שם) 'אֲנִי ה' בְּרָאתִיו' – לְכָךְ בְּרָאתִיו, לְתַקְנוֹ שֶׁל עוֹלָם וּלְיִשּׁוּבוֹ.

(בראשית רבה יג 13)

אין ספק שהאמונה בחירוניותו וחשיבותו של הניסוך היתה מושרשת ביותר בלב המוני העם, ולכן לא הרשו לבטלו או לגרוע ממנו כל פרט, כעדות אותה משנה בהמשך:

וְלַמְנַסֵּךְ אוֹמְרִים לוֹ: הַגְבֵּהַ יָדְךָ!
שֶׁפַּעַם אַחַת נִסֵּךְ אֶחָד עַל גַּבֵּי רַגְלָיו,
וּרְגָמוּהוּ כָּל הָעָם בְּאֶתְרוֹגֵיהֶן.

(משנה, סוכה ד' 9)

מסורת זו תואמת את מה שאמרנו לעיל על המאבק בין צדוקים ופרושים: במעשה זה ביקש אותו כוהן צדוקי (אלכסנדר ינאי?) בפומבי להתחמק מנוהג שהורוהו הפרושים, או אף לבזותו וללעוג לו, והעם שעמד בהמוניו בעזרת-המקדש לא הניחוהו ותקפו אותו ללא רחם.

נסיכת המסכה

מדינה עשירית

ס ך בא בתנ"ך כמעט תמיד בקשר עם הקרבת קרבן של נוזלים, כמו יין, דם ומים. על מובן זה של הפועל כבר עמדנו לעיל. אך הפועל נָסַךְ בא גם במובן של יציקת מתכת, וזאת לרוב לשם עשיית פסל אלילי:

(יט) הֶפֶסֶל נָסַךְ חָרָשׁ,
וְצֹרֵף בַּזָּהָב יְרַקְּעֶנּוּ,
וּרְתֻקוֹת כֶּסֶף צוֹרֵף: (ישעיהו מ' 19)

וה"מוצר המוגמר" נקרא "מסכה".
עגל-הזהב המפורסם - למשל:

אֱלֹהֵי מַסֵּכָה - לֹא תַעֲשֶׂה לָךְ.
(שמות לד' 17)

(ג) וַיִּפְרְקוּ כָּל הָעָם אֶת נִזְמֵי הַזָּהָב, אֲשֶׁר בְּאָזְנֵיהֶם
וַיָּבִיאוּ אֶל אַהֲרֹן.
(ד) וַיִּקַּח מִיָּדָם וַיָּצַר אֹתוֹ בַּחֶרֶט וַיַּעֲשֵׂהוּ עֵגֶל מַסֵּכָה.
וַיֹּאמְרוּ:
אֵלֶּה אֱלֹהֶיךָ, יִשְׂרָאֵל,
אֲשֶׁר הֶעֱלוּךָ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם (שם לב' 3,4)

אולם השורש הזה משמש גם במובן "ארצי" - של תיפקוד אנושי-גופני - הטלת שתן:

(ד) וַיָּבֹא אֶל גְּדֵרוֹת הַצֹּאן עַל הַדָּרֶךְ, וְשָׁם מְעָרָה,
וַיָּבֹא שָׁאוּל לְהָסֵךְ אֶת רַגְלָיו;
וְדָוִד וַאֲנָשָׁיו בְּיַרְכְּתֵי הַמְּעָרָה יֹשְׁבִים...
(שמואל א' כד' 4)

שם-העצם נ ס י ך בא פעם אחת במובן של קרבן-נסך:

(לח) אֲשֶׁר חֵלֶב זִבְחֵימוֹ יֹאכֵלוּ,
וְיִשְׁתּוּ יֵין נְסִיכָם? (דברים לב' 38)

אך בדרך כלל הנסיך הוא מנהיג שהוקדש לתפקידו הרם בטקס של יציקת שמן הקודש על ראשו:

וַהֲקִמֹנִי עָלָיו שִׁבְעָה רֹעִים
וְשִׁמנָה נְסִיכֵי אָדָם... (מיכה ה' 4)

(ו) "וַאֲנִי נָסַכְתִּי מַלְכִּי
עַל צִיּוֹן, הַר קָדְשִׁי!" (תהלים ב' 6)

יעקוב-סוכות לענות

ר.א.

תיאור ממשי של "משיחה" כזאת מצוי בסיפור על הקדשת המלך הישראלי הראשון:

(א) וַיִּקַּח שְׁמוּאֵל אֶת פַּךְ הַשֶּׁמֶן וַיִּצֹק עַל רֹאשׁוֹ וַיִּשָּׁקֵהוּ וַיֹּאמֶר: הֲלוֹא כִּי מְשָׁחֲךָ יהוה עַל נַחֲלָתוֹ לְנָגִיד! (שמואל א׳ י׳ 1)

קרוב ל-נסך הוא הפועל ס ו ך, ואף הוא קשור בנוזלים, מריחת נוזלים על הגוף, או בלשון מודרנית - מתחום הקוסמטיקה:

(ט) וָאֶרְחָצֵךְ בַּמַּיִם
וָאֶשְׁטֹף דָּמַיִךְ מֵעָלָיִךְ
וָאֲסֻכֵךְ בַּשָּׁמֶן (יחזקאל טז 9)

(ג) וְרָחַצְתְּ וָסַכְתְּ
וְשַׂמְתְּ שמלתך עָלַיִךְ שִׂמְלֹתַיִךְ
וירדתי הַגֹּרֶן וְיָרַדְתְּ (רות ב׳ 3)

קרבן-נסך לאלה עשתורת על חותמת-גליל. טבפד, מאה 22 לפני הס׳.

שמחת בית-השואבה - חג-האורים

המעמד הגדול של שמחת העם במקדש בחג נערך בלילות-החג, במעמד הקרוי בספרות התנאים "שמחת בית-השואבה". מקובל לקשר "שמחה" זו עם שאיבת-המים לשם ניסוכו על גבי המזבח, אלא שבכל התיאור במשנה אין דבר המקשר בין שני טקסים אלה. בוודאי לא נבוא להסתמך על המדרש שבפרשו את השם מתרחק מפשוטו של לשון:

"למה נקרא שמה "בית-שואבה"? שמשם שואבים רוח הקודש על שם - 'ושאבתם' מים בששון ממעייני הישועה' (ישעיהו יב 3)" (ירושלמי, סוכה ה׳)

וכבר שיערו כמה חוקרים כי "שמחת בית-השואבה" או "השאובה" או "השובה". (לפי כמה נוסחאות) פירושו כ"שוּבְתא". בסורית: לפיד, שביב-אש. ואכן הבולט בשמחה זו הוא מדורות האש אשר הדליקו בחצרות המקדש ואבוקות האור שהשתמשו בהן למרבה השמחה:

כָּל מִי שֶׁלֹּא רָאָה שִׂמְחַת בֵּית הַשּׁוֹאֵבָה, לֹא רָאָה שִׂמְחָה מִיָּמָיו.

בְּמוֹצָאֵי יוֹם טוֹב הָרִאשׁוֹן שֶׁלֶּחָג יָרְדוּ לְעֶזְרַת הַנָּשִׁים, וּמְתַקְּנִין שָׁם תִּקּוּן גָּדוֹל. וּמְנוֹרוֹת שֶׁלְּזָהָב הָיוּ שָׁם, וְאַרְבָּעָה סְפָלִים שֶׁלְּזָהָב בְּרָאשֵׁיהֶן וְאַרְבָּעָה סֻלָּמוֹת לְכָל אֶחָד וְאֶחָד, וְאַרְבָּעָה יְלָדִים מִפִּרְחֵי כְהֻנָּה וּבִידֵיהֶם כַּדִּים שֶׁלְּשֶׁמֶן שֶׁלְּמֵאָה וְעֶשְׂרִים לֹג, שֶׁהֵן מַטִּילִין לְכָל סֵפֶל וָסֵפֶל.

מִבְּלָאֵי מִכְנְסֵי כֹהֲנִים וּמֵהֶמְיָנֵיהֶן מֵהֶן הָיוּ מַפְקִיעִין, וּבָהֶן הָיוּ מַדְלִיקִין, וְלֹא הָיְתָה חָצֵר בִּירוּשָׁלַם שֶׁאֵינָהּ מְאִירָה מֵאוֹר בֵּית הַשּׁוֹאֵבָה.

הַחֲסִידִים וְאַנְשֵׁי הַמַּעֲשֶׂה הָיוּ מְרַקְּדִים לִפְנֵיהֶם בַּאֲבוּקוֹת שֶׁלְּאוֹר שֶׁבִּידֵיהֶן, וְאוֹמְרִים לִפְנֵיהֶן דִּבְרֵי שִׁירוֹת וְתֻשְׁבָּחוֹת. וְהַלְוִיִּם בְּכִנּוֹרוֹת וּבִנְבָלִים וּבִמְצִלְתַּיִם וּבַחֲצוֹצְרוֹת וּבִכְלֵי שִׁיר בְּלֹא מִסְפָּר, עַל חֲמֵשׁ עֶשְׂרֵה מַעֲלוֹת הַיּוֹרְדוֹת מֵעֶזְרַת יִשְׂרָאֵל לְעֶזְרַת הַנָּשִׁים כְּנֶגֶד חֲמִשָּׁה עָשָׂר שִׁיר הַמַּעֲלוֹת שֶׁבַּתְּהִלִּים, שֶׁעֲלֵיהֶן הַלְוִיִּם עוֹמְדִין בִּכְלֵי שִׁיר וְאוֹמְרִים שִׁירָה. וְעָמְדוּ שְׁנֵי כֹהֲנִים בְּשַׁעַר הָעֶלְיוֹן, שֶׁיּוֹרֵד מֵעֶזְרַת יִשְׂרָאֵל לְעֶזְרַת הַנָּשִׁים, וּשְׁתֵּי חֲצוֹצְרוֹת בִּידֵיהֶן. קָרָא הַגֶּבֶר, תָּקְעוּ וְהֵרִיעוּ וְתָקְעוּ. הִגִּיעוּ לְמַעֲלָה עֲשִׂירִית, תָּקְעוּ וְהֵרִיעוּ וְתָקְעוּ. הִגִּיעוּ לָעֲזָרָה, תָּקְעוּ וְהֵרִיעוּ וְתָקְעוּ.

(משנה, סוכה ה׳ 4-1)

ושוב ניצבים אנו בפני סימנים מובהקים של חשיבה מאגית: הַבְעָרַת הָאֵשׁ והלהטוטים בה באים לעזור לאלים בשליחת הברקים, הקורעים את השמיים בימי גשם עז. כך וגם אחרת: עם החלשת כוחה של השמש בעונה זו יש לחממה לבל תיתם לגווע, וכדי שתתעורר בשעתה ותנביט את גידולי החורף. לא מקרה הוא שדווקא בהקשר זה הזכירו בשעת הטקס גופא את "חטאיהם" של הקדמונים, שסגדו לשמש במקדש באותו מקום עצמו.

ועתה נחזור לראשית דברינו על הדגם הקלאסי של חג ראשית-השנה (ושל כל חג עונתי), המתחיל בפנים חמורות והמסתיים בפנים שוחקות: עם טקס זה של בית-השואבה הגיעה השמחה לשיאה, דרך הקפות-מחולות, תרועות, תקיעות ושירה, אכילה ושתייה; כרגיל בטקסי הפוריות של העמים - זו השעה של פורקן-תענוגות "בֵּינוֹ לְבֵינָה". אולם זהו גם בחזקת "הקוו האדום", שאפילו הפרושים לא היו מוכנים לחצות; ולכן בנקודה זו נקטו אמצעים לעצור בעד חוללות והפקרות של המוני העם, אף כי לא העתיקו את מקום השמחה מ ע ז ר ת - ה נ ש י ם:

"...כיוון שראו בית-דין שהן באין לידי קלות-ראש (=פריצות וכדי) - עשו שלוש גזוזטראות בעזרה, שָׁם נשים רואות בשמחת-בית-השואבה, וכשהיו רואין שמחת-בית-השואבה לאו היו מעורבין (= נשים לחוד וגברים לחוד)." (תוספתא סוכה פ' 1)

אין זה אומר שראשי החכמים מבית-מדרשם של הפרושים ראו פחיתות-כבוד לעצמם להשתתף בשמחה זו; להיפך - עדויות מהימנות מספרות לנו על כך שהם לקחו חלק בולט ומצטיין בשמחה זו:

"אמרו עליו על הלל הזקן כשהיה שמח בשמחת בית-השואבה, אמר כן: אם אני כאן - הכל כאן..."

אמרו עליו על רבן שמעון בן גמליאל כשהיה שמח בשמחת בית-השואבה היה נוטל שמונה אבוקות של אור וזורק אחת ונוטל אחת, ואין נוגעות זו בזו. וכשהוא משתחווה נוגע שני גודליו (= אגודליו) בארץ - ושוחה (מתכופף) ונושק את הרצפה - וזוקף ואין כל בריה יכולה לעשות כן..." (תוספתא סוכה פ"ג ה"ו)

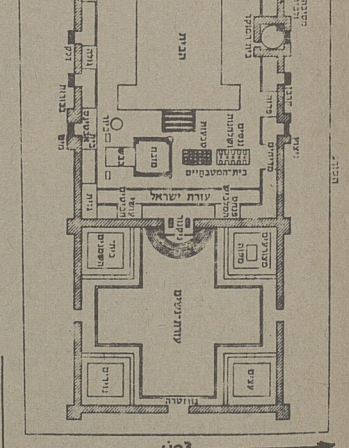

תכנית בית שני - שיחזור ע"פ המקורות

מצוות-"הקהל"

המקורות בתורה ובמשנה

עוד מצווה שאין לנו ידיעות על קיומה הלכה-למעשה בבית ראשון, מצוייה בספר דברים:

(י) וַיְצַו מֹשֶׁה אוֹתָם לֵאמֹר:
מִקֵּץ שֶׁבַע שָׁנִים, בְּמֹעֵד שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה, בְּחַג הַסֻּכּוֹת,
(יא) בְּבוֹא כָל יִשְׂרָאֵל לֵרָאוֹת אֶת פְּנֵי יהוה אֱלֹהֶיךָ
בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחָר –
תִּקְרָא אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת נֶגֶד כָּל יִשְׂרָאֵל, בְּאָזְנֵיהֶם.
(יב) הַקְהֵל אֶת הָעָם –
הָאֲנָשִׁים וְהַנָּשִׁים וְהַטַּף וְגִרְךָ, אֲשֶׁר בִּשְׁעָרֶיךָ –
לְמַעַן יִשְׁמְעוּ וּלְמַעַן יִלְמְדוּ

וְיָרְאוּ אֶת יהוה אֱלֹהֵיכֶם
וְשָׁמְרוּ לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל דִּבְרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת.
(יג) וּבְנֵיהֶם, אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ –
יִשְׁמְעוּ וְלָמְדוּ לְיִרְאָה אֶת יהוה אֱלֹהֵיכֶם
כָּל הַיָּמִים, אֲשֶׁר אַתֶּם חַיִּים עַל הָאֲדָמָה,
אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיַּרְדֵּן שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ.
(דברים לא 10-13)

*

במשנה ובברייתות נשמרו פרטי הלכותיה של מצווה זו המכונה שם "פרשת-המלך", ואף מתואר מעמד שנתקיים סמוך לדור החורבן, בימי המלך אגריפס הראשון או השני:

פָּרָשַׁת הַמֶּלֶךְ כֵּיצַד? מוֹצְאֵי יוֹם טוֹב הָרִאשׁוֹן שֶׁלֶּחָג,
(= כשהוא 3 ריקי לביות - "האחרון שלחג".)
בַּשְּׁמִינִי בְּמוֹצָאֵי שְׁבִיעִית, (= שנת-השמיטה)
עוֹשִׂין לוֹ (= לאנקי) בִּימָה שֶׁל עֵץ בָּעֲזָרָה, וְהוּא יוֹשֵׁב
עָלֶיהָ, שֶׁנֶּאֱמַר: 'מִקֵּץ שֶׁבַע שָׁנִים בְּמוֹעֵד' וְגו' (דב' לא)
חַזַּן הַכְּנֶסֶת נוֹטֵל סֵפֶר תּוֹרָה וְנוֹתְנָהּ לִרְאֹשׁ הַכְּנֶסֶת,
וְרֹאשׁ הַכְּנֶסֶת נוֹתְנָהּ לַסְּגָן, וְהַסְּגָן נוֹתְנָהּ לְכֹהֵן גָּדוֹל,
וְכֹהֵן גָּדוֹל נוֹתְנָהּ לַמֶּלֶךְ, וְהַמֶּלֶךְ עוֹמֵד וּמְקַבֵּל
וְקוֹרֵא יוֹשֵׁב.
אַגְרִפַּס הַמֶּלֶךְ עָמַד וְקִבֵּל וְקָרָא עוֹמֵד, וְשִׁבְּחוּהוּ
חֲכָמִים. (= על שקרא עומד את ספר-התורה בידו –
"והקדימו כבוד תורה לכבודו"...)
וּכְשֶׁהִגִּיעַ לְ'לֹא תוּכַל לָתֵת עָלֶיךָ אִישׁ נָכְרִי' (שם יז)
– זָלְגוּ עֵינָיו דְּמָעוֹת. אָמְרוּ לוֹ: אַל תִּתְיָרֵא אַגְרִפַּס,
אָחִינוּ אַתָּה, אָחִינוּ אַתָּה, אָחִינוּ אַתָּה!
וְקוֹרֵא מִתְּחִלַּת 'אֵלֶּה הַדְּבָרִים' עַד 'שְׁמַע',
'וְשָׁמַע', 'וְהָיָה אִם־שָׁמוֹעַ', 'עַשֵּׂר תְּעַשֵּׂר', 'כִּי תְכַלֶּה
לְעַשֵּׂר', וּפָרָשַׁת הַמֶּלֶךְ,
וּבְרָכוֹת וּקְלָלוֹת, עַד
שֶׁהוּא גּוֹמֵר כָּל הַפָּרָשָׁה.

(משנה, סוטה
ז' 8)

"טאץ'יפס המלך"

בשני מקומות מספרת המשנה, אגב הדגמת הלכה-למעשה, על התנהגות ראוייה לשבח של "אגריפס המלך":

פעם אחת - ב"הקהל, פרשת-המלך", ופעם אחרת במשנת-ביכורים (ג 4), לפיה היה המלך נוטל את סל-הביכורים על כתפו בכבודו-בעצמו "עד שמגיע לעזרה" (ראה בילקוט-שבועות שלנו ע' 54).

שני מלכים בשם זה ידועים לנו:

אגריפס הראשון, 44-37, לספירה, נכדו של הורדוס מאשתו מרים החשמונאית. את חינוכו קיבל ברומי, ושם גם סיגל לעצמו אורחות-חיים של בזבזנות, שגרמו לו לא מעט טלטולים והרפתקאות. לבסוף שיחק לו מזלו והשליטים הרומיים נטו לו חסד וכך יכול היה לשוב לארץ-יהודה. עתה כנראה השתדל לשאת חן בעיני בני עמו והפגין נאמנות למצוות התורה וחסידות יתירה.

אגריפס השני, 95-50 לספירה, בנו של אגריפס הראשון, לא מלך ביהודה, אם כי מן הסתם ביקר בה לא פעם. השלטון ביהודה היה בידי הנציבים הרומיים, והקיסר קלודיוס מסר לו את מדינת-כלקיס שבלבנון. מאוחר יותר הוא שלט על הגולן, החוורן, הבשן, טבריה, מגדל ועוד. בימיו פרץ המרד הגדול, שבו הוא ראה אסון לעם ולכן שמר על עמידה-מן-הצד. כך יכול היה להאריך את שלטונו כ-25 שנה לאחר חורבן ירושלים.

הדעות חלוקות בדבר זהותו של אגריפס שבמשנה, וקשה להכריע. כך או כך - מוצאם מצד הורדוס הוא שגרם לאותן "דמעות זולגות" למקרא הפסוק - "לא תוכל לתת עליך איש נוכרי". אבל בהסתמך על אשתו היהודייה הכשרה של הורדוס - מרים החשמונאית, יכלו חכמים להכיר באגריפס בלב שלם - "אחינו אתה!"

מסתבר שהיתה זו מצוה חשובה במיוחד, כי בניגוד לחובת העלייה-לרגל שהיתה מוטלת על הגברים בלבד, זו חלה על "האנשים והנשים והטף..." וכבר הדגישו חז"ל את חשיבות נוכחותם של הילדים במעמד זה:

"...אם אנשים באים ללמוד, נשים באות לשמוע - טף למה בא? כדי לתת שכר למביאיהם!"
(תוספתא, סוטה ז, 9)

קטעי-התורה שיש להשמיעם - ולקרוא

לפיכך יש לשאול: במה היתה חשיבותו המופלגת של "הַהֶלֶל"? תשובה על כך יש לחפש באותם קטעים שהיו משמיעים באוזני הנוכחים באותה שעה:

(1) "יאלה הדברים עד שמע" - דברים א' 1 - עד ו'; כאן מתחיל מעין "נאום-פרידה" של משה ברגע בו שבטי-ישראל, בניהם של יוצאי-מצרים, נערכים לקראת כיבוש-כנען בתום ארבעים שנה של נדודים במדבר -

(ח) רְאֵה! נָתַתִּי לִפְנֵיכֶם אֶת הָאָרֶץ;
בֹּאוּ וּרְשׁוּ אֶת הָאָרֶץ,
אֲשֶׁר נִשְׁבַּע יהוה לַאֲבֹתֵיכֶם,
לְאַבְרָהָם, לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב -
לָתֵת לָהֶם וּלְזַרְעָם אַחֲרֵיהֶם. (ג' 8)

כהכנה לכך הוא מסכם ב"נאומו" את כל האירועים מאז יציאת-מצרים ומשבץ תוך כדי כך דברי אזהרה והדרכה כמו זה -

(טז) וָאֲצַוֶּה אֶת שֹׁפְטֵיכֶם בָּעֵת הַהִוא לֵאמֹר:
שָׁמֹעַ בֵּין אֲחֵיכֶם - וּשְׁפַטְתֶּם צֶדֶק
בֵּין אִישׁ וּבֵין אָחִיו וּבֵין גֵּרוֹ:
(יז) לֹא תַכִּירוּ פָנִים בַּמִּשְׁפָּט -
כַּקָּטֹן כַּגָּדֹל תִּשְׁמָעוּן;
לֹא תָגוּרוּ מִפְּנֵי אִישׁ -
כִּי הַמִּשְׁפָּט לֵאלֹהִים הוּא.
וְהַדָּבָר אֲשֶׁר יִקְשֶׁה מִכֶּם -
תַּקְרִבוּן אֵלַי, וּשְׁמַעְתִּיו. (ג' 16)

וכמובן הוא רואה לנחוץ לחזור על "עשרת-הדיברות" (שכבר הובאו בספר שמות).

(2) "ושמע" - ו' 4 - 9 - קריאה נרגשת לשמור אמונים לאל האחד ולמצוותיו, ולהקדיש את כל המאמצים כדי להנחיל אמונים אלו גם לדורות הבאים - "ושיננתם לבניך":

(ד) שְׁמַע, יִשְׂרָאֵל!
יהוה אֱלֹהֵינוּ יהוה אֶחָד.
(ה) וְאָהַבְתָּ אֵת יהוה אֱלֹהֶיךָ
בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדֶךָ -
(ו) וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה
(אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם)
עַל לְבָבֶךָ;
(ז) וְשִׁנַּנְתָּם לְבָנֶיךָ וְדִבַּרְתָּ בָּם:
בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתֶךָ
וּבְלֶכְתְּךָ בַדֶּרֶךְ
וּבְשָׁכְבְּךָ וּבְקוּמֶךָ:
(ח) וּקְשַׁרְתָּם לְאוֹת עַל יָדֶךָ,
וְהָיוּ לְטֹטָפֹת בֵּין עֵינֶיךָ.
(ט) וּכְתַבְתָּם
עַל מְזוּזוֹת בֵּיתֶךָ וּבִשְׁעָרֶיךָ.

(3) והיה אם שמוע" - יא 13-21 - קטע שבחלקו יש חזרה על דברי "שמע", אך קשרו עם חגנו מובן מן ההבטחה -

(יד) וְנָתַתִּי מְטַר אַרְצְכֶם בְּעִתּוֹ:
יוֹרֶה וּמַלְקוֹשׁ;
וְאָסַפְתָּ דְגָנֶךָ וְתִירֹשְׁךָ וְיִצְהָרֶךָ,
(טו) וְנָתַתִּי עֵשֶׂב בְּשָׂדְךָ לִבְהֶמְתֶּךָ,
וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ.

ילקוט-סוכות לענות

(4) "עשר תעשר" - י"ד 22-29: המצווה של הפרשת עשירית היבול ואכילתו בקדושה "במקום אשר יבחר", וזו מצווה שמעצם תוכנה ראויה להישמע באוזני עולי-הרגל בבית-המקדש בירושלים:

(כב) עַשֵּׂר תְּעַשֵּׂר אֵת כָּל תְּבוּאַת זַרְעֶךָ,
הַיֹּצֵא הַשָּׂדֶה שָׁנָה שָׁנָה –
(כג) וְאָכַלְתָּ לִפְנֵי יהוה אֱלֹהֶיךָ בַּמָּקוֹם,
אֲשֶׁר יִבְחַר לְשַׁכֵּן שְׁמוֹ שָׁם:
מַעְשַׂר דְּגָנְךָ, תִּירֹשְׁךָ וְיִצְהָרֶךָ,
וּבְכֹרֹת בְּקָרְךָ וְצֹאנֶךָ –
לְמַעַן תִּלְמַד לְיִרְאָה אֶת יהוה אֱלֹהֶיךָ כָּל הַיָּמִים.
(כד) וְכִי יִרְבֶּה מִמְּךָ הַדֶּרֶךְ כִּי לֹא תוּכַל שְׂאֵתוֹ
(כִּי יִרְחַק מִמְּךָ הַמָּקוֹם,
אֲשֶׁר יִבְחַר יהוה אֱלֹהֶיךָ לָשׂוּם שְׁמוֹ שָׁם),
כִּי יְבָרֶכְךָ יהוה אֱלֹהֶיךָ – (כה) וְנָתַתָּה בַּכָּסֶף;
וְצַרְתָּ הַכֶּסֶף בְּיָדְךָ וְהָלַכְתָּ אֶל הַמָּקוֹם,
אֲשֶׁר יִבְחַר יהוה אֱלֹהֶיךָ בּוֹ.
(כו) וְנָתַתָּה הַכֶּסֶף בְּכֹל אֲשֶׁר תְּאַוֶּה נַפְשֶׁךָ:
בַּבָּקָר וּבַצֹּאן וּבַיַּיִן וּבַשֵּׁכָר
וּבְכֹל אֲשֶׁר תִּשְׁאָלְךָ נַפְשֶׁךָ –
וְאָכַלְתָּ שָׁם לִפְנֵי יהוה אֱלֹהֶיךָ
וְשָׂמַחְתָּ אַתָּה וּבֵיתֶךָ.
(כז) וְהַלֵּוִי אֲשֶׁר בִּשְׁעָרֶיךָ –
לֹא תַעַזְבֶנּוּ, כִּי אֵין לוֹ חֵלֶק וְנַחֲלָה עִמָּךְ.

(5) "כי תכלה לעשר" - כ"ו 12-15: יש כאן ביטוי חוזר לדרישה של אחריות ודאגה לשכבות החלשות, וכן לקשר עם האופי החקלאי של החג:

(יב) כִּי תְכַלֶּה לַעְשֵׂר אֶת כָּל מַעְשַׂר תְּבוּאָתְךָ
בַּשָּׁנָה הַשְּׁלִישִׁת, שְׁנַת הַמַּעֲשֵׂר –
וְנָתַתָּה לַלֵּוִי, לַגֵּר, לַיָּתוֹם וְלָאַלְמָנָה,
וְאָכְלוּ בִשְׁעָרֶיךָ וְשָׂבֵעוּ.
(יג) וְאָמַרְתָּ לִפְנֵי יהוה אֱלֹהֶיךָ:
"בִּעַרְתִּי הַקֹּדֶשׁ מִן הַבַּיִת
וְגַם נְתַתִּיו לַלֵּוִי וְלַגֵּר, לַיָּתוֹם וְלָאַלְמָנָה –
כְּכָל מִצְוָתְךָ אֲשֶׁר צִוִּיתָנִי;
לֹא עָבַרְתִּי מִמִּצְוֹתֶיךָ וְלֹא שָׁכָחְתִּי:
(יד) לֹא אָכַלְתִּי בְאֹנִי מִמֶּנּוּ
וְלֹא בִעַרְתִּי מִמֶּנּוּ בְּטָמֵא
וְלֹא נָתַתִּי מִמֶּנּוּ לְמֵת;
שָׁמַעְתִּי בְּקוֹל יהוה אֱלֹהָי,
עָשִׂיתִי כְּכֹל אֲשֶׁר צִוִּיתָנִי.
(טו) הַשְׁקִיפָה מִמְּעוֹן קָדְשְׁךָ מִן הַשָּׁמַיִם.
וּבָרֵךְ אֶת עַמְּךָ, אֶת יִשְׂרָאֵל,
וְאֶת הָאֲדָמָה, אֲשֶׁר נָתַתָּה לָנוּ –
כַּאֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לַאֲבֹתֵינוּ:
אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבָשׁ."

(6) "ורפרשת המלך" - י"ז 17-20: כאן מנויים הכללים והסייגים שהתורה קובעת למוסד המלוכה בישראל. כלומר - מיגבלות "דימוקראטיות" על אף המעמד המלכותי הרם:

(טז) שׂוֹם תָּשִׂים עָלֶיךָ מֶלֶךְ,
אֲשֶׁר יִבְחַר יהוה אֱלֹהֶיךָ בּוֹ;
מִקֶּרֶב אַחֶיךָ תָּשִׂים עָלֶיךָ מֶלֶךְ;
לֹא תוּכַל לָתֵת עָלֶיךָ אִישׁ נָכְרִי,
אֲשֶׁר לֹא אָחִיךָ הוּא.
(יז) רַק לֹא יַרְבֶּה לוֹ סוּסִים
וְלֹא יָשִׁיב אֶת הָעָם מִצְרַיְמָה
לְמַעַן הַרְבּוֹת סוּס –
וַיהוה אָמַר לָכֶם:
"לֹא תֹסִפוּן לָשׁוּב בַּדֶּרֶךְ הַזֶּה עוֹד."
(יח) וְלֹא יַרְבֶּה לוֹ נָשִׁים –
וְלֹא יָסוּר לְבָבוֹ.
וְכֶסֶף וְזָהָב לֹא יַרְבֶּה לוֹ מְאֹד.
(יז) וְהָיָה כְשִׁבְתּוֹ עַל כִּסֵּא מַמְלַכְתּוֹ –
וְכָתַב לוֹ אֶת מִשְׁנֵה הַתּוֹרָה הַזֹּאת עַל סֵפֶר
מִלִּפְנֵי הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם:
(יט) וְהָיְתָה עִמּוֹ, וְקָרָא בוֹ כָּל יְמֵי חַיָּיו,
לְמַעַן יִלְמַד לְיִרְאָה אֶת יהוה אֱלֹהָיו
לִשְׁמֹר אֶת כָּל דִּבְרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת
וְאֶת הַחֻקִּים הָאֵלֶּה לַעֲשֹׂתָם –
(כ) לְבִלְתִּי רוּם לְבָבוֹ מֵאֲחָיו...

דמויות של מלך - הצדיק-פרק / 1526

(7) "וברכות וקללות" - כל פרק כ"ח, שבא להבטיח שכר על שמירת התורה ועונש על אי-קיומה; ובין הברכות זו מזו השמים עליה מתפללים בחג-הסוכות -

(יב) יִפְתַּח יהוה לְךָ אֶת אוֹצָרוֹ הַטּוֹב, אֶת הַשָּׁמַיִם,
לָתֵת מְטַר אַרְצְךָ בְּעִתּוֹ
וּלְבָרֵךְ אֵת כָּל מַעֲשֵׂה יָדֶךָ:...

*

ניתן לומר שלפנינו סיכום תמציתי של עיקרי האמונה שבתורה, עם דגש חזק על הדרישות החברתיות של צדק ומשפט, פשטות-ההליכות ואחריות הדדית - כל אלה ערכים שהפרושים העלו על נס כנגד הצדוקים.

אך לא בכדי נהפכת "מצוות-הקהל" בפי חכמים ל"פרשת-המלך", כי המלכים בבית שני היו מלכי-בית-חשמונאי הכוהנים, שרובם נטו להזדהות עם השקפת הצדוקים: חכמים-תנאים השלימו עם מלכות זו שלא מבית-דויד בתנאי שהמלכים יקבלו עליהם את סמכותם הדתית של התורה הפרושית; ולא היתה הזדמנות מתאימה יותר לתת גושפנקא פומבית לכך, ולו אחת-לשבע-שנים, מאשר במעמד זה ברוב-עם, דבר שהיקנה לו רוממות וחינוכיות חיבוכית יוצאות מגדר הרגיל.

שמיני עצרת - שמחת-תורה

שמיני של סוכות נחשב בעיני חז"ל "רגל בפני עצמו", כפי שכבר צויין בנפרד במקרא:

בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי —
מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם,
וְהִקְרַבְתֶּם אִשֶּׁה לַיהוה;
עֲצֶרֶת הִוא,
כָּל מְלֶאכֶת עֲבֹדָה לֹא תַעֲשׂוּ.
(ויקרא כג 36)

(לה) בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי —
עֲצֶרֶת תִּהְיֶה לָכֶם,
כָּל מְלֶאכֶת עֲבֹדָה לֹא תַעֲשׂוּ.
(לו) וְהִקְרַבְתֶּם עֹלָה, (במדבר כט 35)
אִשֵּׁה רֵיחַ נִיחֹחַ לַיהוה: פַּר אֶחָד...

למושג "עצרת" אולי היה לו בתחילה מובן של המנעות, להיות עצור מ- (ראה את המדרש בע' 75), ועם הזמן נתפרש כ"עצרת-עם", חגיגה ברוב-עם, ובשני

ל. מנקס: הקפות בשמחת-תורה

ילקוט-סוכות לענות

המובנים ניתנת ל"שמיני" זה מעמד נבדל. גם לפי קרבן הפר האחד ניכרת ההבחנה הנבדלת: האחד לעומת השבעים. על כך מסתמך המדרש בבקשו טעם לזה, כי אין במקורות כל רמז לתוכנו המיוחד של המועד:

"אתה מוצא בחג (סוכות) ישראל מקריבים בחג שבעים פרים על שבעים אומות... אמר להם הקדוש-ברוך-הוא: שבעת ימי החג הייתם מקריבים לפני קרבנות על אומות העולם, אבל עכשיו הקריבו על עצמכם (=פר אחד) - "ביום ה- שמיני עצרת תהיה ל כ ם".

(תנחו-אשו, פנחס)

ועוד - לפי ההלכה אמנם עדיין אוכלים בסוכה ביום זה, אך מבלי לברך "לישב בסוכה".

לפי העיקרון של "יום-טוב שני של גלויות" קיימו בתחילה מחוץ לארץ-ישראל שני ימים של שמיני-עצרת, אך החל מן המאה ה-11 אנו שומעים על תוכן חדש ושם חדש ועצמאי של מועד זה - "יום-שמחת-תורה". כשמו - כן הוא: שמחה והתרפקות על הנכס הקדוש והיקר ביותר במורשת היהדות - תורה-מסיני. שורשו של העניין נעוץ בנוהג קדום למדי לקרוא בתורה בכל שבתות השנה פרשיות-פרשיות. בניגוד לארץ-ישראל, בה סיימו את מחזור כל ה-פרשיות בשלוש שנים, עוד בתקופת התלמוד נהג בבבל מחזור של שנה אחת, שהיה מסתיים למחרת שמיני-עצרת:

"יום-טוב אחרון (=של סוכות)... למחר קורין 'וזאת הברכה' (פרשה האחרונה בס'דברים)".

(הגהי, אניכה כט/1)

מנהגים רבים ולפים צמחו סביב מועד זה, וביניהם כאלה המזכירים את טקסי החג בימי המקדש: ההקפות עם ספרי-התורה סביב לבימה של בית-הכנסת, בדומה להקפות של מצוות-ערבה סביב למזבח; יתר על כן - בהרבה קהילות נהגו לרקוד לפני ספרי-התורה בלפידים בוערים, כדוגמת שמחת-בית-השואבה.

כאמור קוראים ביום זה את הפרשה האחרונה שבתורה, ומאז ימי-הביניים התקבל המנהג גם להתחיל מחדש בו-ביום בקריאת פרשת-"בראשית". העולה-לתורה לפרשה ה-אחרונה נקרא "חתן-תורה", ולראשונה -

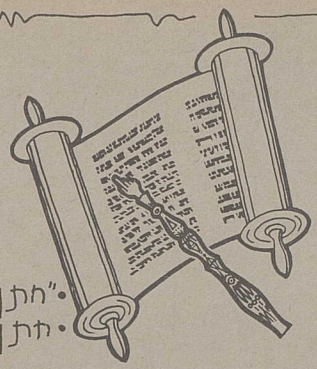

"חתן-תורה"
"חתן-בראשית"

"חתן-בראשית", כינויים הלקוחים מן המדרש המדמה את היחס בין ישראל לתורה לזה שבין חתן לכלה, וברית זו קיימת מאז מעמד-הר-סיני.

נהוג שעולים לתורה כל הנוכחים בבית-הכנסת, לרבות הילדים כולם בצוותא - "עלייה כל הנערים": מכסים אותם בטלית אחת וקוראים לפניהם את ברכת יעקב אבינו את שני נכדיו - אפרים ומנשה:

הַמַּלְאָךְ הַגֹּאֵל אֹתִי מִכָּל־
רָע יְבָרֵךְ אֶת־הַנְּעָרִים וְיִקָּרֵא בָהֶם שְׁמִי וְשֵׁם אֲבֹתַי
אַבְרָהָם וְיִצְחָק וְיִדְגּוּ לָרֹב בְּקֶרֶב הָאָרֶץ:

(בראשית מח 16)

בכל העדות נפוץ המנהג להוציא את כל ספרי-התורה מארון-הקודש, "התיבה", ולערוך איתם הקפות מלוות בשירה ורקודים. גם הילדים משתתפים בהקפות, כשהם מחזיקים בידיהם דגלים מניר צבעוני, שלעיתים תקועים בראשם תפוחים עם נרות דולקים, סמלים לכתובים - "כתפוח בעצי היער" (שיר-השירים ב 3) - רמז לישראל לעומת אמות-העולם; "כי נר מצוה ותורה אור" (משלי ו 23) - נר/תורה.

●●●

חג וחגיגה:

השטן מקטרג בשמחת-תורה

מדוע בשמחת-תורה מתחילים לקרוא מחדש מ"בראשית", ולא רק מסיימים ב"וזאת הברכה"? על שאלה זו השיבו חכמים בימי-הביניים:

כדי שלא יהא פתחון-פה לשטן לקטרג ולומר: ריבונו-של עולם! כבר סיימו ישראל את התורה ואינם רוצים לקרות עוד, ואין דעתם לחזור עליה...

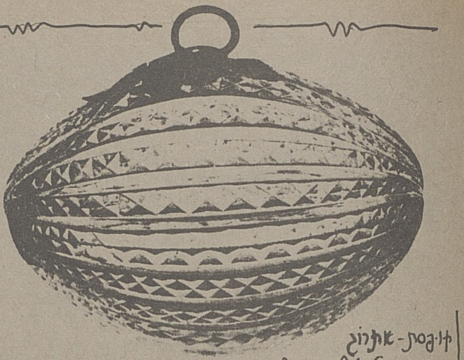

קופסת-אתרוג - זכוכית מלוטשת וכסף חקוק / גרמניה - מאה 19

"עצרת" - כמושג אקלימי

בלשון "עצרת" הדומה של לגבי פסח - "עצרת לה' אלוהיך" (דברים ט"ז 8) ולגבי סוכות - "עצרת תהיה לכם" (במדבר כט 35) רואה מדרש אחד רמז לעצירה/"נעילה" במובנים אקלימיים:

"אמר רבי חנינא ברבי אבא: בפסח אני
נ ו ע ל בפניכם את הרוחות ואת הגשמים
בשביל שתיזקקו לעבודת השדה;
אבל בחג (=הסוכות) אתם נ ו ע ל י ם
לפני (=נפרדים ממני בתום העליה-לרגל),
ואני פותח לכם את האוצרות,
שבהם הרוחות ושבהם הגשמים."

(ילקוט שמעוני כט)

מפיוטי שמחת-תורה

שישו ושמחו בשמחת-תורה
ותנו כבוד לתורה,
כי טוב סחרה מכל סחורה,
מפז ומפנינים!
נגיל ונשמח בזאת התורה,
כי היא לנו עוז ואורה!

"יום-טוב שני של גלויות"

בתקופת בית שני ובמאות הראשונות לספירה, כל עוד המרכז הארצישראלי תיפקד כסמכות פוסקת-הלכה ובראשו הנשיא והסנ-הדרין - שמר המרכז בידיו גם את הנוהל של קידוש-החודש. למרות שחכמים רכשו מזמן מהימנות מופלגת בחישובים אסטרונומיים לשם התקנת לוח-השנה העברי ומועדיו, שנים מעוברות וכו', המשיכו לקיים את הנוהל העתיק של "עדי-ראיה":

כל מי שראה את הירח החדש היה נדרש להתייצב בפני הסנהדרין כדי להעיד על כך, ובדרך זו ביקשו לשתף רבים ככל האפשר בעניין זה. חשיבותו של עצם העניין גם היא שייכת לעבר, כאשר היה נטוש מאבק קשה בין פרושים וצדוקים בעניינים שונים, לרבות כאלה הקשורים בקביעת המועדים.

היות וכבר היתה קיימת פזורה יהודית גדולה, בעיקר בבבל, היו משגרים להם הודעה על התחלת החודש החדש באמצעות קוו של משואות מעל ראשי ההרים. אולם עם הזמן לא נחשבה שיטה זו כבטוחה די הצורך, ועברו לשגירת שליחים, דבר שבהכרח גרם לא פעם לאיחור בהגעת הידיעה. על כן פסקו שבחוץ-לארץ יקוימו כל החגים (- מחוץ ליום-כיפור מחמת קושי הצום) - במשך יומיים, הוא "יום-טוב שני של גלויות". בארץ-ישראל המשיכו בנוהל הקודם של יום אחד, ורק לגבי ראש-השנה התקבל גם בארץ החידוש של יומיים, כי מדובר גם בראש-חודש ולא תמיד ניתן היה לדעת בדיוק, מתי אחרון-של-אלול ומתי ראשון-של-תשרי.

מזה דורות רבים יודעים בכל התפוצות מתי בדיוק יחול כל יום-טוב, אך מאחר והמסורת קידשה את הנוהג של "יום-טוב שני של גלויות", מן הסתם הוא יעמוד בתוקפו עד ביאת משיח צדקנו...

קופסת-אתרוג - חרסינה.
גליציה, מאה 19

שמחת-החג ומודעות חברתית

"שמחת-מצווה" אמיתית-מתי?

דברי התורה החוזרים ומדגישים את מצוות-השמחה בחג-הסוכות לכאורה אינם טעונים פירוש; כי מה טבעי יותר בשביל עובד האדמה מאשר לשמוח בפרי עמלו בחג האסיף, שעה - "שהתבואה והפירות בפנים, לפיכך כתב שלוש שמחות..." (ילקוט שמעוני). אולם נראה שחוט-השני של המודעות החברתית, עליו השחילה מורשתנו כמעט את כל מרכיבי החג, תבע גם כאן את ביטויו. על אותו עניין של —

וְשָׂמַחְתָּ בְּחַגֶּךָ אַתָּה וּבִנְךָ וּבִתֶּךָ וְעַבְדְּךָ וַאֲמָתֶךָ
וְהַלֵּוִי וְהַגֵּר וְהַיָּתוֹם וְהָאַלְמָנָה
אֲשֶׁר בִּשְׁעָרֶיךָ (דברים טז,יד)

— אומר המדרש:

אמר הקדוש-ברוך-הוא: ארבעה בני-בתים יש לך - בנך, בתך, עבדך ואמתך;

וכנגדם יש לי גם כן ארבעה - הלוי, הגר, היתום והאלמנה;

אִם תְּשַׂמֵּחַ את שֶׁלִּי עִם שלך מוטב, ואם לאו - תבוטל השמחה!"

(פסיקתא דרב כהנא)

קופסת-אתרוג. רוסיה, מאה 18.

אין כדברי הרמב"ם (הלכות יום-טוב ו', י"ח) המגדירים בלשון חדה כתער "שמחת-מצווה" אמיתית מהי:

"...וכשהוא אוכל ושותה חייב להאכיל לגר ליתום ולאלמנה עם שאר העניים האמללים. אבל מי שנועל דלתות חצרו ואוכל הוא ובניו ואשתו ואינו מאכיל ומשקה לעניים ולמרי-נפש - אין זו שמחת-מצווה אלא שמחת-כרסו"

אין זה המקום היחיד בו מופיע רעיון דתי-דידאקטי זה בהקשר של חגנו, חג-שמחת-האסיף. כבר ראינו את הפירוש המדרשי על "שבעת פרי-החג", שמגמתו: האחריות של עם-ישראל ל"שבעים אומות-העולם". והנה מצא לו הוגה הדעות דון יצחק אברבנאל (במאה ה-15) עילה לתלות בזה דווקא תזכורת לאדם ביום שמחתו, שלא ישכח את אפסותו, את יום מותו המצפה לו אי-שם בוודאות:

"...לזכור האדם ימי חייו ועניינו בהם, כדי שיתן אל ליבו מה יהיה סוף 'ימי שנותינו בהם שבעים שנה' (תהילים צ 10) - וכנגדם היו שבעים פרים בחג הזה (=במניין פוחת-והולך!), הכולל שבעת הימים, שגם הם רמז לעשירית ימיו; וכמו שקרא 'חג-האסיף' שמורה על אסיפת האדם-אל-עמיו." ***

בשבחי השמחה

רבי ברוקא צדיק גדול היה, ואליהו הנביא היה מלווה אותו בסתר. פעם אחת טייל בין אנשים בשוק, והיה תוהה מי מהם צדיקים גמורים. הצביע לפניו אליהו הנביא על שני יהודים שנזדמנו על ידם ואמר:

"שני אנשים אלה - צדיקים גמורים הם."
שאל אותו רבי ברוקא:
"ומה צדקתם?"
אמר לו הנביא אליהו:
"שאל אותם!"
שאל אותם רבי ברוקא:
"יהודים טובים, מה מעשיכם?"
אמרו לו:
"בני אדם שמחים אנחנו, ורגילים אנו לשמח אנשים עצובים..."

שמחת-תאוכר בסוכות

"אתה מוצא שלוש שמחות כתוב בחג: "ו ש מ ח ת בחגך", "והיית אך ש מ ח", "ו ש מ ח ת ם לפני ה' אלוהיכם שבעת ימים". אבל ב פ ס ח אין אתה מוצא שכתוב בו אפילו שמחה אחת, למה? אתה מוצא שבפסח התבואה נידונית, ואין אדם יודע אם עושה השנה תבואה אם אינו עושה. לפיכך אין כתוב שם שמחה...

וכן אתה מוצא שאין כתוב ב ע צ ר ת אלא שמחה אחת, דכתיב - "ועשית חג-שבועות לה' אלוהיך ו ש מ ח ת אתה וביתך" (דברים טז 10). ולמה כתב בה שמחה אחת? מפני ש-התבואה נכנסת בפנים. ומה טעם אין כתוב שם שתי שמחות? לפי שפירות האילן נידונין... אבל בחג (ה ס ו כ ו ת) ... שהתבואה ופי-רות האילן בפנים - לפיכך כתב שלוש שמחות..."

(ילקוט שמעוני, ראמור כג)

תי-קסת-אתרוג, כסף רקוע וחקוק
המגרש הקדוש, ראה 19

השפעת הקבלה על מנהגי-סוכות

(הקדמת המחברים
על פרופ' גרשם שלום.)

יותר מכל הזרמים האחרים ביהדות שלאחר חורבן בית שני, הצליחה הקבלה לכבוש המונים גדולים לרעיונותיה. שלא כמו לפילוסופים-המשכילים במאות ה-12 ו-13, היו למיסטיקאים-המקובלים שרשים עמוקים בדת העממית וקשר אמיץ עם המיתוס הלאומי, עם דתם של פשוטי-עם בישראל. המיתוס, שדת-ישראל בגיבושה הקלאסי נלחמת בו, מדכאת אותו ולפחות דוחקת אותו הצידה, חזר ופורץ בעוצמה רבה בהגות המיסטית והוא מוסיף להיות כוח אדיר ביהדות. מבחינה זו יש עניין מיוחד בחידושי הקבלה הצפתית, מיסודו של "האר"י הקדוש" - א'דוננר ר'בי י'צחק לוריא, אותם הכניסה בנוהלי החגים בכלל, ובאלה של סוכות בפרט. כמו תמיד במחשבתם של מקובלים - אף כאן שרויים הישן והחדש בסחיצה אחת, ורגש עם תחילה הגיעו לקונפליקט גלוי עם היהדות ה"רשמית" של זמנם, כעבור זמן קצר נתקבלו החידושים ונכנסו תפילותיהם בכל רחבי תפוצות-ישראל.

יש וחדש מאחיזה אותה

המצווה של הכנסת-אורחים היא אחת המצוות החשובות לדעת חז"ל, ויש בה מעין המשך לאותו נוהל מקובל ואף מקודש בין שבטי הנודדים השמיים מאז ומתמיד. כבר אברהם אבינו מתואר בספר-בראשית כ"רושב פתח האוהל כחום היום", משקיף על המרחב ובראותו "שלושה אנשים ניצבים עליו", הוא מיהר "וירץ לקראתם" ומזמינם להתארח בצל אוהלו...
כאמור נתנו חז"ל למצווה זו ציון גבוה ביותר והפליגו בשבחה:

"גדולה הכנסת אורחין מהשָׁכמת בית-המדרש... מהַקְבלת פני שכינה...

ששה דברים אדם אוכל פירותיהם בעולם הזה, והקרן קיימת לו לעולם הבא ואלו הן: הכנסת אורחין (וביקור חולים וכו')..." (תנאי שבת קכז/1)

במיוחד חל הדבר על שבתות וחגים, שבהם מצווה לשמח, ועל אחת כמה וכמה על חג-הסוכות, בו נאמר - "והיית אך שמח". אם בפסח מזמינים אורחים נעדכים לסעודה בלשון של "כל דכפין", כלומר - הדגש הוא חברתי, הרי לגבי האורחים שבסוכה התווסף בקבלה רגש לאומי-היסטורי: המקובלים הנהיגו להזמין כאורחים חשובים ובלתי-נראים את בחירי-האומה - אברהם, יצחק, יעקב, משה, אהרן, יוסף ודויד.

ילקוט-סוכות לענות

"אושפיזין עילאין"

כל יום משבעת ימי החג מוקדש לאחד מנבחרי האומה לפי הסדר, ועל קירות הסוכה תולים טבלאות עם שמות "האורחים" ה"אושפיזין" (ארמית, מלאטינית - HOSPES). גם הזוהר בהמליצו על נוהג זה נותן לו טעם ומדגיש שה"אורחים העליונים" משגיחים על קיום המצווה ומברכים את בעל-הבית שאורחים עניים סועדים על שולחנו. ועוד ניתן לומר שבנוסח ההזמנה לאושפיזין שוב באה לידי ביטוי אותה תפיסה מיוחדת, שאינה מכירה בכל מחיצות בין כל יהודי לבין אלוהיו, קדושי-מלאכיו ובחירי-העם מקדם:

(ארמית:)

"היכנסו, אושפיזין עלאין קדושין!
היכנסו, אבות עלאין קדושים,
לשבת בצל העליון הנאמן!

היכנס אברהם הרחום, ועימו יצחק שבעקד,
ועימו יעקב המושלם, ועימו משה הרועה הנאמן,
ועימו אהרון הכוהן הקדוש,
ועימו יוסף הצדיק,
ועימו דוד המלך המשיח!"

ואגב - גם למוטיב של שבעת הקדמונים הקדושים יש שרשים עתיקים בדברי הנביא מיכה:

"והיה זה שלום אשור כי יבוא...
והקימונו עליו שבעה רועים..."
(מיכה ה', ד')

קרוב לוודאי שכל חזונו זה של הנביא כבר התפרש ברוח הציפיות המשיחיות מאז ומתמיד, בפותחו כך:

"ואתה בית-לחם-אפרתה, צעיר להיות באלפי יהודה, ממך לי להיות מושל לישראל..." (שם)

ברוח זו יש להבין את הצירוף של הסוכה - "סוכת-דוויד" כסמל משיחי, עם ה"אושפיזין" האחרון-אחרון-חביב - "דוויד המלך המשיח".

מסכת הלולב

תלמוד בבלי/סוכה
(ארמית:)

בא וראה: בשעה שבן-אדם יושב בדירה, דכינו בצלה של אמונה. השכינה פורסת כנפיה עליו מלמעלה ואברהם ומשה צדיקים אחרים עושים דירותיהם עמו. אמר ר' אבא: אברהם ומשה צדיקים ודוד המלך עושים דירותיהם עמו. — זהו שנאמר: "בסכות תשבו שבעת ימים". שבעת ימים נאמר. ולא בשבעה ימים. ובדרך בן-אדם לשמח בכל יום ויום בפנים נוהרים באורחים הללו משרויים אצלו. ואמר ר' אבא: כתוב "בסכת תשבו שבעת ימים" ואסר-בך "בסכת". קדם תשבו ואסר-בך ישבו: אלא הראשון לאורחים. ושני לבני אדם. הראשון לאורחים. כמו שנהג רב הסנונא סבא. כשהיה נכנס לסוכה היה שמח ועומד בפתח הסוכה מבפנים ואומר: נזמין את האושפיזין. נערוך את השלחן והיה עומד על רגליו ומברך ואומר: "בסכת תשבו שבעת ימים". שבו אורחים עליונים. שבו שבו אורחים צדיקים. שבו הרים נדיו ושמח ואמר: אשרי חלקנו. אשרי חלקם של ישראל. שכתוב "כי חלק יי עמו" (דברים לב) — והיה יושב. השני לבני אדם. — שמי שיש לו חלק בעם הקדוש ובארץ הקדושה ישב בצל האמונה ולקבל את האורחים ולשמח בעולם הזה ובעולם הבא.

הבנייזין: אושפיזין

לקוט-סוכות לבנות

הושענה רבה בקבלה

הציפיות המשיחיות המיוחדות לקבלה, שראינו אותם באושפיז האחרון בעיקר, מתגלות בבירור גם במשמעות שייחסו מקובלים לשבעת ההקפות של הושענה רבה: לתפיסתם מייצגות ההקפות את שבע הספירות האלוהיות לפי הקבלה, ובעת ובעונה אחת גם את שבעת ה-אושפיזין מאברהם ("חסד") ועד דויד ("מלכות"). די לקרוא בפיוט "הושענה" מיסודם של מקובלים, כדי להיווכח בדבר:

(ליוֹם הראשון :)" אברהם - חסד,
יה איום / זכור היום / ברית שבעת תמימיך,
ברית אזרח / אשר ארח / בתקוות דת נאומך.
אב רחמן / ק ר ב ז מ ן / פ ד ו ת נ ו
ב ר ח מ י ך,
זכרינו ה' ברצון עמך."

כבר במסורות שקדמו לקבלה נחשב יום זה כ"יום החותם", בו נגזר סופית גורלם של כל הברואים, שדינם התחיל בראש-השנה. ספר-הזוהר ממשיך ומוסיף עליה, בכנו-נותו את היום "סיומא דדינא עלמאי" - "יום-הדין של העולם", בו יוצאים פתקים מלפני הקדוש-ברוך-הוא ועליהם כתוב גזר-דינם של בני-אדם. מכאן נובֵע המנהג לאפות בהושענה רבה חַלות בצורת יד, כדי לסמל בזה אֶת קבלת ה"פתקה הטובה" ("דאס גיטע קְוִויטל").

הלילה ומסתריו חביב במיוחד על הקבלה, ולדעתה אין שעת-רצון כמו חצות-לילה כדי להתייחד עם העליונים. כבר מצאנו אצל המ-קובלים את "תיקון-חצות" ואת "תיקון-ליל-שבועות", ובדומה לכך הם פיתחו את המנהג של ליל-שימורים בליל-הושענה רבה. לקראת אותה שעה גורלית של "יציאת הפתקים כלפי הקב"ה" ראוי להישאר ער כל הלילה ולהקדיש אותו לאמירת פיוטים מתאימים וללימוד-תורה בכלל.

רבי יוסף קארו נוטה לקבלה

בדברי ה"שולחן ערוך" (פרק "אורח-חיים") לרבי יוסף קארו (1488-1575) מתגלה נטייתו של המחבר לעניינים של תורת-הסוד:

"כי בסוכות הושבתי..." - תלה הכתוב מצוות-סוכה ביציאת-מצרים... והסוכות שאומר הכתוב שהושיבנו בהם הם ענני-כבודו שהקיפם בהם, לבל יַכֵּם שרב ושמש. ודוגמא לזה ציוונו לעשות סוכות כדי שנזכור נפלאותיו ונוראותיו..."

ספר הזוהר (פ' אמור) מצווה לשמח עניים:

(מארמית) "...וצריך לשמח את העניים, משום שחלקם של האורחים שהזמין - חלק עניים הוא. ומי שיושב בצל האמונה ומזמין את אורחי האמונה העליונים הללו ואינו נותן להם חלקם - כולם קמים ויוצאים מלפניו" (זוה"ג)

שמחת-תורה - חלוקת ממתקים לילדים
תחריט, מאה 16. הולנד

מנהגי סוכות בארץ-ישראל

מתוך -
ליקוט מנהגים
ממנהגי שבט-ישראל
(משרד החינוך)

יהודית-אושבנא
"פרושים" באורך-ישראל

יש התולים כקישוט בסוכה את כל שבעת המינים שארץ-ישראל נשתבחה בהם: קמח, יין, שמן ודבש בבקבוקים קטנים, ומוסיפים עליהם מחרוזות של תאנים מיובשות או ענף של תאנים שנקטף זה עתה, ורימון. רבים מקשטים את סוכותיהם באתרוגים. בירושלים מדקדקים לתלות עד כמה שאפשר מכל שבעת המינים. כן תולים בה פנסי-נייר צבעוניים, בצורות שונות, ועל הכל ציפורים עשויות קליפות-ביצים מציורות, אותן מעטרים בנוצות ובכנפיים, והציפורים הסגוליות מרחפות תחת לסכך. על דפנות הסוכה מתקינים שושנים עשויים ניירות צבעוניים משולבים זה בזה, מרובעים, משושים, בצורת כינורות, דגים וכיוצא בזה, וכן שרשראות צבעוניות שבטבעותיהן מודבקים פרחים עשויים נייר, סלסילות קטנות, עשויות נייר שבקציהן מונחת אבן קטנה, ועוד.

בדפנות הסוכה תולים כרזות, ועליהן דברי קבלת פנים לאושפיזין, תמונות צבעוניות, החל מתמונות דמיוניות של משה ואהרון ועד לתמונותיהם של גדולי-ישראל מן הדורות האחרונים, וכן תמונות של המקומות הקדושים בארץ ישראל. במרכז דופן-המזרח קובעים את תוכנית בית-המקדש השלישי, ש"ייבנה במהרה בימינו" - להדגיש את הציפייה לבנייתו.

בתנאי מזג-האוויר של ירושלים אין כל קושי לישון בסוכה כל שבעת לילי-החג, ואכן כך נוהגים.

ש מ ח ת ב י ת - ה ש ו א ב ה בירושלים מלווה בריקודים, נרות ואבוקות. נשתמר בידינו התיאור שלהלן: (מעיטו של ר' יוסף שורץ, בעל "תבואות הארץ", באיגרת שכתב לחו"ל לפני כ-140 שנה):

"...העם מתחילים לזמר שירות ותשבחות, הכל בניגון אחד בקול נעים וקול-רם, כולם כאחד עונים ואומרים, והתוף אחריהם הצלצול מצלצל, והשניים שבידיהם אבוקות מחוגגים במחול, וכל אחד מפזז ומכרכר באבוקות שבידיהם, ומניף ומוליך ומביא ומעלה, ומוריד באבוקות שבידו כנגד רעהו, וחוזר ומכבד ונותן האבוקות לשני אנשים אחרים לילך במחול, ועושים בדרך הראשונים, וכן השלישים עד כולם. והנשים רואות את השמחה מבחוץ לבית-הכנסת. וכך נהגו כל לילי חול-המועד-סוכות."

"הושענות" מתקיימים מחמישה בדי ערבה, לכל אחד מבני הבית, כולל הנשים והטף. יש האוגדים אותם בשרביט-הערבה ויש האוגדים בבדי-לולב.

לאחר "הלל" מוציאים כל ספרי-התורה שבארון, מניחים אותם על הבימה ואומרים כל פיוטי ההושענות לפי הסדר, תוך הקפת הבימה שבע פעמים, כשבידי המקיפים לולב ואתרוג. כשמגיעים לפיוט "תענה אימונים" מניחים לולב ואתרוג ונוטלים "הושענות", וכשמגיעים ל"קול מבשר" חובטים אותם חמש פעמים בקרקע...

מנהג היה בימי הגאונים להקיף את הר-הזיתים, משום שבחג-הסוכות עתידה להתרחש מלחמת-גוג-ומגוג, ולכן גם מפטירים ביום א' דסוכות בזכריה י"ד, שם נאמר בפסוק 4:

...וְעָמְדוּ רַגְלָיו בַּיּוֹם הַהוּא עַל הַר הַזֵּיתִים
אֲשֶׁר עַל-פְּנֵי יְרוּשָׁלַם מִקֶּדֶם...

בשמחת-תורה, כאשר עולה לתורה "חתן-בראשית", מאהילים בטלית על "החתן" - מעין חופה, על הקורא ועל העומדים מסביב...

מנהגי חסידים

בהרבה עדות חסידיות (במיוחד מיוצאי גליציה והונגריה הנוהגים כבית-צאנז) נהוג ללבוש "קיטל" בהושענה-רבה, ולתקוע בשופר אחרי כל אחת משבע ההקפות, ולומר פסוקים ופיוטים שונים...

בשמחת-תורה מתירים לעצמם המבוגרים לנהוג ביתר "קלות-ראש" בבית-הכנסת, ולקחת חלק בשמחתם של הילדים. כך למשל, אחד מקהל המבוגרים קורא בקול של שמחה אל עבר הילדים בהקפות - "יצאן-קדושים"! - ואלה עונים במקהלה בגדילת-כבשים - "מֵה, מֵה, מֵה!"...

יהדות-בבל

רוב המשפחות בבבל היו גרות בבתים גדולים, בני שתי קומות וחצר רחבה. בחצר זו הקימו סוכה גדולה ויפה, מקושטת בכל מיני קישוטים וזילונות. את הסוכה היו מסככים בחריות של דקלים שבמצאים שם לרוב, ובסכך היו תולים פירות שונים. ברוב הבתים הסוכות היו קבועות, בנויות במיוחד לשם סוכה.

בכל סוכה תולים "קיראלי" - עששית שהאשה מדליקה בה נרות לכבוד החג, בשמן-שומשומין או בשמן-זית; ו"קינדילי" - עששית בכוס-שמן ובה פתילה אחת, נר לנשמת האושפיז של אותו יום.

בכל יום משבעת ימי הסוכות נוהגים לתת ארוחת-ערב לעני, והוא חלק ה"אושפיזין" של אותו ערב; ויש הנותנים לעני כסף-פדיון תמורת הארוחה.

בליל-הושענה-רבה ערים כל הלילה וקוראים את הלימוד המיועד ללילה זה כמובא בספר "קריאי-מועד" שנדפס בבגדאד, בירושלים ובמקומות אחרים. באמצע קריאת התהילים אומרים את התפילות לכבוד שבעת האושפיזין, מלוות בפיוטים מיוחדים ובמנגינות מיוחדות. בין המשקאות המיוחדים ללילה זה וללילי-חג-השבועות יש להזכיר את משקה ה"מגלי" העשוי מסוכר, זנגביל והל רתוחים במים. החריפות שבמשקה זה מונעת שינה...

יעקוב-סופות לענות

סוכה של עדות-המזרח
בעיר העתיקה, ירושלים

יהדות-קורדיסטאן-

שבע קורות לסוכה:

לפנים היו כל תושבי כפר מסויים בונים שתיים או שלוש סוכות בלבד, ואלה שימשו את כל בני הכפר ההוא. מקפידים להניח שבע קורות על דפנות הסוכה - כנגד שבעת האושפיזין, ועליהן מניחים את הסכך. באחת מפינות הסוכה מעמידים כסא המכוסה במפה יפה הנקרא "כסא-אבות" (כורסית בבאו-אתא), והוא מיועד לשבעת האושפיזין, כדוגמת "כסא-אליהו" שמייחדים ביום-המילה. על הכסא מניחים ספר מכתבי-הקודש.

בהושענה רבה, לאחר התפילה יוצאים מבית-הכנסת, אומרים תפילה מיוחדת לחבטת הערבה, מכים בענפי הערבה על הקרקע חמש פעמים ואומרים: "חביט חביט ולא בריך". את הלולב ואת ענפי הערבה שומרים לשריפת-חמץ בערב-פסח.

אצל יהודי כורדיסטאן וכן אצל עדות אחרות מאמינים שבאתרוג צפונה סגולה נגד עין הרע. היו שהכינו שיקוי מעלי-לולב, שנכתבו עליהם שמות מקודשים, כתרופה לחולים ולנשים עקרות. בזאכ'ו היכה החכם בענף-ערבה בהמות חולות כדי לרפאן...

כן נוהגים בכורדיסטאן להתאסף בסוכת - החכם בליל שני של החג לפני תפילת-מנחה, ולחזות בזקניהם שרקדו כשחרבות-עץ בידיהם. לתפילת-מנחה הלכו משם בצוותא: קדימה הצעירים הרוקדים ומניפים מטפחות-משי צבעוניות, ואחריהם הזקנים במחול בחרבות-עץ מונפות...

יהדות-מרוקו

את דפנות הסוכה וגם את הסכך נוהגים לעשות מענפי-דקל או מקנה וסוף ארוכים. הסוכה כולה ירוקה מבחוץ. בכל פינה מארבעת פינותיה מציבים ענף או קנה בולט, ואלה הם "עדי-הסוכה". על קיר הסוכה תולים כסא או שרפרף, והוא נקרא "כסא אליהו-הנביא". את הכסא מקשטים באריגים צבעוניים, ועליו מניחים את הספרים שמשתמשים בהם בחג-הסוכות, כגון מחזור לשלוש רגלים, ספרי פיוטים ועוד...

בין יתר הדברים שנוהגים לקרוא בכל יום, מדקדקים לקרוא פרקי-תורה, נביאים וכתובים בהם נזכר שם האושפיז של אותו יום, וכן קטעי-משנה מתאימים:

קופסה לאתרוג_
עשויה מקרטון וחרוזי-זכוכית
נעשתה לפני כ-100 שנה.
מאוסף מוזיאון-ישראל

*

ליל א': (קידושין ד' בסוף) - "מצינו שקיים א ב ר ה ם א ב י נ ו את כל התורה כולה עד שלא ניתנה, שנאמר - 'עקב אשר שמע אברהם בקולי'..."

ליל ב': (זבחים ה') - "אזהו מקומן של זבחים", שאמנם לא הוזכר בו י צ ח ק, אך כוונת קריאת הפרק להזכיר עקידתו של יצחק על גבי המזבח.

ליל ג': (חולין ו' שבו איסור גיד-הנשה, ומוזכר בו יעקב) - "והלא מבני י ע ק ב נאסר גיד הנשה ועדיין בהמה טמאה מותרת להם..."

ליל ד': (אבות ה' שבו נאמר) - "מ ש ה זכה וזיכה את הרבים, זכות הרבים תלוי בו."

ליל ה': (מידות ה' שבו נאמר) - "ברוך המקום, ברוך הוא שלא נמצא פסול בזרעו של א ה ר ן, וברוך הוא שבחר ב א ה ר ן ובבניו..."

ליל ו': (סוטה א' שבו נאמר) - "י ו ס ף זכה לקבור את אביו...מי לנו גדול מ י ו ס ף שלא נתעסק בו אלא משה..."

ליל ז': (תענית ב' שבו נאמר) - "מי שענה את ד ו י ד ואת שלמה בנו בירושלים הוא יענה אתכם..."

בשמחת-תורה נוהגים לקשט את בית-הכנסת במיני אריגים ובדים צבעוניים רבים, עד שקירותיו לא ייראו. במרכז בית-הכנסת מקימים מעין חופה מקושטת יפה, ובה מקומות-ישיבה ל"חתנים" (חתן-תורה וחתן-בראשית) ולשושבינים. ההקפות נערכות בחגיגיות רבה בהשתתפות הנשים והילדים, שבידי-הם נרות מקושטים. הילדים מכינים בתי-נרות מיוחדים מקנה-סוף בצורה אמנותית. הגברים רוקדים כשספרי-תורה בידיהם... בעלות ה"חתנים" לתורה זורקים עליהם ממתקים, והילדים הקטנים פושטים מייד בכל פינות בית-הכנסת כדי ללקט אותם. אחרי התפילה מתחלק הקהל לשתי קבוצות לסעודה בבתי החתנים.

צ. ציקאר:
הושענה רבה
מאה 18
אמסטרדם

בניית-סוכה/על דגל לשמחת-תורה
מאה 19, מזרח-אירופה

יהדות-תוניסיה

כמו אצל רוב העדות - במוצאי יום-כיפור, מייד אחרי הסעודה, מתחילים לעסוק במצוות-הסוכה. רוב הקישוטים וה"קאנדילים" תלויים מתחת לסכך. שער הסוכה העשוי ענפי-הדס בצורת קשת, חייב להיות נמוך מקומת-אדם בינוני כדי שהנכנס יתכופף וישתחווה. מול השער מקומה של פינה מיוחדת: על כסא או שרפרף מונחים ספרי-קודש המכוסים במטפחת-משי צבעונית.

בהושענה רבה נהוג שהקהל מנענע בערבה בשעת הפיוטים, ובהקפות עם ספרי-התורה הקרובים אף חובטים בהם בערבה שבידיהם. בסיום התפילה ניגשים כל המתפללים לחצר-בית-הכנסת והרב חובט פעמים מספר בערבה בערמה של אפר - מימין, משמאל ובאמצע. בחוזרו הביתה חובט בעל-הבית שלוש פעמים בכתפו של כל אחד מבני המשפחה ואומר בניב תוניסאי: "מארה עאם אכור כיר מן אדה" (=שתהיה השנה הבאה טובה יותר ומבורכת יותר) ו"תזכו לשנים רבות!"

יהדות-לוב

אצל עדה זו יש מנהג מיוחד בערב של הושענה רבה: כל משפחה קונה חתיכת כבד וחתיכת ריאה, אותן צולים ומגישים לשולחן; ולאחר שקראו את תפילות היום, מחלק ראש-המשפחה לכל אחד נתח קטן. זקני הדור מספרים שזה נובע ממנהג קדום שהיה אצל יהודי-לוב, שכל משפחה השתדלה לשחוט בערב זה כבש או גדי לכבוד הושענה רבה. את החלקים הניתנים לצלייה מייד (הכבד והריאה) היו צולים, וזה היה עיקר סעודת-הערב. פשוטי העם והנשים בכלל, קראו לערב זה - "ליל הכבד והריאה"...

את "תיקון ליל-הושענה-רבה" נוהגים לערוך גם בבתים פרטיים. בעל-הבית מכבד את הלומדים בפירות ומשקאות. לומדים עד תפילת-השחרית, ובגמר התפילה מחלק השמש לכל הקהל בדי-ערבה, וכל אחד כשחוזר לביתו, כותב בעלי-ערבה על קיר הבית מבפנים את המילה "ערבה", ויש המוסיפים גם את מספר השנה, כגון - "ערבה שנת תש"ך"

יהדות-תימן

הסוכה בתימן לא היתה מבנה ארעי, שמעמידים ומפרקים אותו שנה-שנה, אלא היתה חדר-קבע בכל בית יהודי, בנוי בקומת המגורים (דיוטות תחתונות אינן משמשות למגורי-אדם). זהו חדר שרצפתו מוגבהת מטר אחד ועולים אליו במדרגות. בקצה תקרתו הותירו ריבוע ללא גג שיש בו שיעור-סוכה מינימלי לפי ההלכה - 0.56×0.56 מטר. במשך כל השנה מקורה ריבוע זה בלוחות-עץ מטויילחים, ולקראת החג מסלקים אותם ומסככים אותו בגזרי-עץ דקים ובקני-דורה. את דפנות הסוכה מבפנים מעטרים סביב-סביב בסדינים צבעוניים ומצויירים, ומתחת לסכך תולים מפירות העונה: אשכולות ענבים, קלחי דורה ורימונים, ואף שפופרות של ביצים ומטפחות-משי לנוי.

יהודי-תימן מדקדקים ומהדרים בארבעת המינים: בלולב צריכים העלים להיות דבוקים בלא פירוד כלשהו וארוכים במיוחד, והאתרוג צריך להיות גדול, חלק וללא חזזית. האתרוג התימני נטול-שושנתה מטבעו והוא גדול מזה הארצישראלי. הוא שימש בתימן לא רק לנטילה אלא היה אחד מפירות העונה שאכילתו היתה נפוצה וחביבה על כולם. עולי-תימן העלו זן זה איתם לא"י, ומחשש לאתרוג מורכב ממשיכים להשתמש בו גם בארץ. את ארבעת המינים המאוגדים עוטפים יום-יום במטפחת לחה כדי שלא יכמשו ומניחים אותם מאחורי כדי מים במטבח. השמירה והטיפול בהם מסורה לעקרת-הבית, ומכיוון שהיא איננה מבקרת בבית-הכנסת, היא רואה בכך זכות גדולה לעצמה. כל בוקר היא מפקידה אותם בידי בעל-הבית והבנים, ובשובם מבית-הכנסת היא הולכת לקראתם ומקבלת אותם מידיהם לשמירה.

לאחר החג משמש הלולב לסגולה המונחת על המשקוף או על הקיר לשמירה והגנה על הבית, או לדבר-מצווה, כמו לסכך לשנה הבאה או להסקת התנור בערב-פסח לאפיית מצה שמורה. בענפי הערבה משחקים הילדים את המשחק הבא: כורתים קצות שבי ענפי ערבה, שעוביים כאצבע ואורכם טפח וחצי; מפצלים אותם ארבע פצלות והמשחקים מטילים אותם על הקרקע, איש-איש בתורו. נפלו ארבע הפצלות כשמחשוף הלבן כלפי מטה - הפסד, מחציתן כלפי מעלה ומחציתן כלפי מטה - מנצח. המפסיד חייב אז לשאת את המנצח - "הנשיא" - על גבו מספר צעדים, או שסופג מידו מספר צביטות או הצלפות כמניין הנקודות שהפסיד...

המשך
מעמוד 19
שאחת-עשרה

מנהגי חגיגות ספרדיות

בעדות ספרדיות ופורטוגזיות נהוגים מנהגי החג הדומים למנהגי-כלולות רגילים, כמו הזלפת-בושם, פיזור ממתקים וכדומה. וכאשר במקרה יש חתונות רגילות באותו יום, מרימים את החתן על כתפיים ואף רוקדים איתו בבית-הכנסת, דבר שהוא יוצא-מן-הכלל לעומת כל השנה. המנגינות לפיוטים הן חילוניות במהותן, אף כי נהוג לשיר מזמורים הבנויים על כ"ב אותיות - רמז לתורה כולה שבנוייה מאותיות אלה, והטעם כנראה קבלי. בערב החג מתאספים ה"חתנים", הפרנסים ומוזמנים במשרד הקהילה, ומשם הולכים בתהלוכה עד לבית-הכנסת. לפניהם הולכים ה"פאדרינהוס" ("שושבינים"), והקהל מקבל אותם בכבוד ובהשתחוויות. בבית-הכנסת סידרו בזמן ספות מקושטות ומוגבהות בכרים, והמעמד כולו נושא אופי של שמחת-אצילים. ידוע מן ההיסטוריה ששרים ומלכים נהגו לפעמים לזמן עצמם למעמד זה של קבלת החתנים (למשל - לודוויג נאפוליאון). פיוטים מיוחדים נתחברו להזדמנויות כאלה - כל פעם מחדש. למחרת אחרי "פסוקי דזמרא" נהגו להשמיע חיבורים מוסיקליים, שאחדים מהם התפרסמו ברבים, כמו ה"משיח" של דה-קאס.

בקהילת סאלוניקי הספרדית נהגו לקשט את בית-הכנסת כמו בחתונה ממש בפרחים צהובים ואדומים. מותר היה לקרוא ל"חתנים" בשמות-גנאי כמו "בצל" או "שום", כדי להתגרות בהם שיזרקו על הציבור ממתקים וסוכריות...

בקסבלנקה מתפללים ההורים בסוכות לנישואי בֵיתם הרווקה ובערב האחרון מעמידים במרכז הסוכה "קסריה", צלחת גדולה מחומר, המשמשת להכנת עיסה וכדי'. הבחורה הופכת אותה והם אומרים: "יעאס אכור איכון עידך ראזלי" (=בשנה הבאה יהיה לך בעל)! בקהילת-סאפי הבחורה ישנה בסוכה בלילה האחרון.

בקהילת-אימיזמיז שורפים בערב האחרון את קני הסוף של הסוכה, ועל האש הזאת מחממים מים שהם סגולה להסרת כישוף...

*****

ילקוט-סוכות לצעירים

סיכום שיטתי של ארבעת המינים לפי ההלכה

"ולקחתם לכם ביום הראשון"	חלקים הלכתיים (ובוטניים)	מהודרים
אתרוג "פרי עץ הדר"	 שושנתא (פלקת) (עלי) פיטם חוטם קליפה חיצונית עוקץ	 הפיטם שלם נקי במיוחד החוטם שעורו-מעל לביצה אינו חלק כלימון הצבע ירוק צהוב עקצו שקוע
לולב "כפות תמרים"	 תיומת שדרה עלים מכבד סנסן חוטר	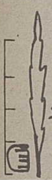 התיומת כפולה ודבוקה לח וירוק אורך השדרה-לפחות 4 טפחים (בערך 40 ס"מ)
הדס "וענף עץ עבות"	 ענבים (ענבה) קן (דור, מפרק) קנה	 לח וירוק האורך לפחות 3 טפחים העלים משולשים ומכסים את הקנה
ערבה "וערבי נחל"	 לבלוב עלה משוך כנחל	 לחה וירוקה העלים מאורכים האורך לפחות 3 טפחים

נענועי הלולב - רמז לעתיד-לבוא

...אמר להם הקדוש-ברוך הוא לישראל:... תקחו לולב ותנענעו לפני. ואף על פי שאתם עושים כן - אין אתם גומלים לי אלא פורעים לי. למה? - שבשעה שהוצאתי אתכם ממצרים עדיתי את ההרים לנענע מפניכם, שנאמר - "ההרים רקדו כאלים"

(תהילים קיד 4, המזמור מתחיל כך: "בצאת ישראל ממצרים...").

ואף לעתיד-לבוא אני עושה לכם כן, הדא הוא דכתיב - "ההרים והגבעות יפצחו לפניכם רינה וכל עצי השדה ימחאו כף" (ישעיהו נה 12).

(פסיקתא, ויקרא)

העליה - לרגל

ירושלים

אהרן הלוי
(דגניה א')

הסטלייה-לרגל

ומה בפרקנו השלישי?

* המצווה של עלייה-לרגל במקורות,
* ירושלים וראשיתה כבירת-ישראל,
* בית-המקדש,
* ירושלים - מרכז וסמל של הרעיון המשיחי לאורך דורות של גלות.

ביקור במקדשים (או בקברי-אבות וכדומה) במועדים קבועים, הוא מנהג נפוץ בתרבויות רבות. על פי רוב עולים לשם פעם בשנה, והדבר מאפשר פגישה וליכוד בין אנשים הרואים את עצמם קשורים במסורות של מוצא ואמונה משותפים. לפיכך אפשר להניח כי אף בתקופת בית-ראשון היה קיים בישראל נוהג זה.

פרופ' ש. ספראי בספרו הממצה -

"העלייה לרגל בימי הבית השני"

(עליו התבססנו הרבה לשם עריכת **פרק זה**)

- מעיר, שאין הוכחות במקורות להנחה שבחג-הסוכות רבו בו העולים יותר מאשר בשני הרגלים האחרים. אף על פי כן מתקבל על הדעת, שרוב העם שפרנסתו היתה מעבודת האדמה, שעתו לא היתה פנויה להיעדר ממשקו למשך שבוע-שבועיים, אלא בתום עונת הסתיו - בחג-האסיף. על כן ראינו לנכון להרחיב מעט את הדיבור על הנושא של עלייה לרגל בילקוט-סוכות, גם אם כבר נגענו בו בילקוט-שבועות אגב הדיון בהבאת הביכורים (ע' 50 וגו').

בימי בית ראשון

התורה מצווה על העלייה-לרגל במקומות אחדים, והנוסח המפורש יותר הוא זה של דברים ט"ז 16:

(טז) שָׁלוֹשׁ פְּעָמִים בַּשָּׁנָה
יֵרָאֶה כָל זְכוּרְךָ אֶת פְּנֵי יהוה אֱלֹהֶיךָ
בַּמָּקוֹם, אֲשֶׁר יִבְחָר:
בְּחַג הַמַּצּוֹת
וּבְחַג הַשָּׁבֻעוֹת
וּבְחַג הַסֻּכּוֹת.
וְלֹא יֵרָאֶה אֶת פְּנֵי יהוה רֵיקָם:

(יז) אִישׁ כְּמַתְּנַת יָדוֹ -
כְּבִרְכַּת יהוה אֱלֹהֶיךָ,
אֲשֶׁר נָתַן לָךְ.

(על סמך לשון זו - "ל ר א ה כל זכורך", מדברת הלכת-חז"ל על "חובת-ראייה" ו"קרבן-ראייה".) גם את מצוות המעשר; היא הפרשת החלק העשירי מן היבול, קושרת התורה בעלייה-לרגל, ואכילת פירות-המעשר בירושלים באה להוסיף על שמחת-המועדים - "ושמחת אתה וביתך":

(כג) וְאָכַלְתָּ לִפְנֵי יהוה אֱלֹהֶיךָ בַּמָּקוֹם,
אֲשֶׁר יִבְחַר לְשַׁכֵּן שְׁמוֹ שָׁם:
מַעְשַׂר דְּגָנְךָ, תִּירֹשְׁךָ וְיִצְהָרֶךָ,
וּבְכֹרֹת בְּקָרְךָ וְצֹאנֶךָ –
לְמַעַן תִּלְמַד לְיִרְאָה אֶת יהוה אֱלֹהֶיךָ כָּל הַיָּמִים.
(כד) וְכִי יִרְבֶּה מִמְּךָ הַדֶּרֶךְ כִּי לֹא תוּכַל שְׂאֵתוֹ
(כִּי יִרְחַק מִמְּךָ הַמָּקוֹם,
אֲשֶׁר יִבְחַר יהוה אֱלֹהֶיךָ לָשׂוּם שְׁמוֹ שָׁם),
כִּי יְבָרֶכְךָ יהוה אֱלֹהֶיךָ – (כה) וְנָתַתָּה בַּכָּסֶף;
וְצַרְתָּ הַכֶּסֶף בְּיָדֶךָ וְהָלַכְתָּ אֶל הַמָּקוֹם,
אֲשֶׁר יִבְחַר יהוה אֱלֹהֶיךָ בּוֹ.
(כו) וְנָתַתָּה הַכֶּסֶף בְּכֹל אֲשֶׁר תְּאַוֶּה נַפְשְׁךָ:
בַּבָּקָר וּבַצֹּאן וּבַיַּיִן וּבְשֵׁכָר
וּבְכֹל אֲשֶׁר תִּשְׁאָלְךָ נַפְשֶׁךָ –
וְאָכַלְתָּ שָׁם לִפְנֵי יהוה אֱלֹהֶיךָ
וְשָׂמַחְתָּ אַתָּה וּבֵיתֶךָ. (דברים יד 23-26)

תיאור סיפורתי של עלייה-לרגל
אחת לשנה בתקופה זו מצוי בספר
שמואל א' על אלקנה ומשפחתו:

(ג) וְעָלָה הָאִישׁ הַהוּא מֵעִירוֹ מִיָּמִים יָמִימָה
לְהִשְׁתַּחֲוֹת וְלִזְבֹּחַ לַיהוה צְבָאוֹת בְּשִׁלֹה;
וְשָׁם שְׁנֵי בְנֵי עֵלִי, חָפְנִי וּפִנְחָס, כֹּהֲנִים לַיהוה.

(ד) וַיְהִי הַיּוֹם וַיִּזְבַּח אֶלְקָנָה
וְנָתַן לִפְנִנָּה אִשְׁתּוֹ וּלְכָל בָּנֶיהָ וּבְנוֹתֶיהָ מָנוֹת;
(ה) וּלְחַנָּה יִתֵּן מָנָה אַחַת, אַפַּיִם,
כִּי אֶת חַנָּה אָהֵב, וַיהוה סָגַר רַחְמָהּ...

(ו) וְכִעַסַּתָּה צָרָתָהּ גַּם כַּעַס
בַּעֲבוּר הַרְּעִמָהּ כִּי סָגַר יהוה בְּעַד רַחְמָהּ.

(ז) וְכֵן יַעֲשֶׂה שָׁנָה בְשָׁנָה;
מִדֵּי עֲלֹתָהּ בְּבֵית יהוה... (שמואל א' א 3-7)

אף על פי כן נראה שבימי הבית הראשון לא תפסה העלייה-לרגל מקום מכריע לא בחיי העיר ירושלים ולא בחיי המקדש. על כל פנים בכל תקופת המלכות יש לנו רק קישוטים מועטים על כך, ושום מאורע מדיני, לא בתקופת השופטים ולא בימי המלכים, אינו מתקשר לימי העלייה - אף לא מצינו נביאים דוברים בפני העם בהתכנס המונים בחג, כפי שאין זכר לעלייה-לרגל בימי מועד. נראה שבין היתר נרתעו גם משיקולים בטחוניים מריכוז המוני-עם במועדים קבועים במקום אחד, כדי לא לחשוף את גבולות הארץ בפני התנכלויות של אויבים:

(כג) שָׁלֹשׁ פְּעָמִים בַּשָּׁנָה יֵרָאֶה כָּל זְכוּרְךָ
אֶת פְּנֵי הָאָדֹן יהוה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל.
(כד) כִּי אוֹרִישׁ גּוֹיִם מִפָּנֶיךָ וְהִרְחַבְתִּי אֶת גְּבֻלֶךָ –
וְלֹא יַחְמֹד אִישׁ אֶת אַרְצְךָ
בַּעֲלֹתְךָ לֵרָאוֹת אֶת פְּנֵי יהוה אֱלֹהֶיךָ
שָׁלֹשׁ פְּעָמִים בַּשָּׁנָה. (שמות לד 24,23)

כלומר – נחוצים דברי ההרגעה של התורה, המבטיחים שהאל יסכל נסיונות של צוררים לנצל את ימי החג והשמחה לשם פלישות וכיבוש.
יחד עם זה וודאי הוא שעלו לרגל בימי בית ראשון, דבר שיכולים אנו ללמוד ממעשה אלקנה הנ"ל ומקטעי שירים אצל הנביאים, כמו זה של ישעיהו:

(ג) וְהָלְכוּ עַמִּים רַבִּים וְאָמְרוּ:
"לְכוּ וְנַעֲלֶה אֶל הַר יהוה
–אֶל בֵּית אֱלֹהֵי יַעֲקֹב–
וְיוֹרֵנוּ מִדְּרָכָיו, וְנֵלְכָה בְּאֹרְחֹתָיו".
כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה,
וּדְבַר יהוה–מִירוּשָׁלָם. (ישעיהו ב' 3)

גם אם חלק מקטע זה ואחרים דומים לו נאמרו כחזון לעתיד-לבוא כלפי אומות-העולם, הרי מעידים הם אף על מציאותה של עלייה-לרגל בימיהם של הנביאים. בייחוד נשמעים קטעי מזמורים ומזמורים שלמים בספר-תהילים כשייכים לתחום זה:

כִּי אֶעֱבֹר בַּסָּךְ,
אֲדַדֵּם עַד בֵּית־אֱלֹהִים
בְּקוֹל רִנָּה וְתוֹדָה,
הָמוֹן חוֹגֵג. (תה' מב 5)

(ג) נְכִסְפָה וְגַם כָּלְתָה נַפְשִׁי
לְחַצְרוֹת יהוה,
לִבִּי וּבְשָׂרִי יְרַנְּנוּ
אֶל אֵל חָי. (תה' פד 3)

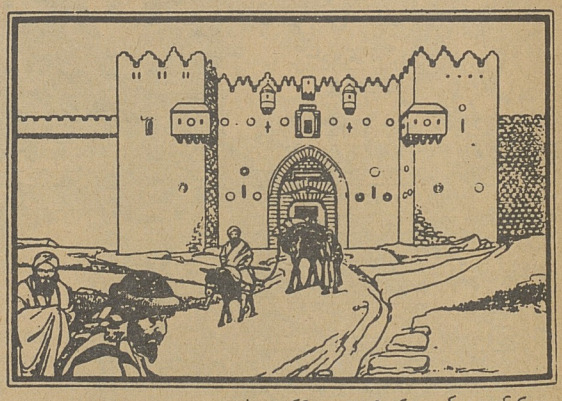

א. סוכלין: צולי-רגל בשער ירושלים

(א) שִׁיר הַמַּעֲלוֹת לְדָוִד.
שָׂמַחְתִּי בְּאֹמְרִים לִי:
"בֵּית יהוה נֵלֵךְ."
(ב) עֹמְדוֹת הָיוּ רַגְלֵינוּ
בִּשְׁעָרַיִךְ, יְרוּשָׁלָם!
(ג) יְרוּשָׁלַם הַבְּנוּיָה
כְּעִיר שֶׁחֻבְּרָה לָהּ יַחְדָּו:
(ד) שֶׁשָּׁם עָלוּ שְׁבָטִים,
שִׁבְטֵי יָהּ... (תה' קכב 4-2)

כיוצא בו יש ללמוד מקינתו של בעל מגילת-איכה:

דַּרְכֵי צִיּוֹן אֲבֵלוֹת
מִבְּלִי בָּאֵי־מוֹעֵד... (איכה א 4)

אלא שהעלייה לא היתה לנוהל רווח ולא היתה לה משמעות רבה בעם כאותה משמעות שהיתה לה מאוחר יותר בבית שני. גם במקורות הסיפרותיים שלאחר המקרא אין מציאות זו בולטת, ויש לפקפק אם נהוגה היתה עלייה-לרגל מן התפוצות בתקופות הראשונות של ימי הבית. החל מסוף תקופת-החשמונאים מתרבות הידיעות על העלייה מן הארץ ומן התפוצות.

יעקוב-סוכות לענות

בימי בית שני

אחד התחומים הגדולים המבליטים את דמותו של המקדש השני הוא העלייה-לרגל שלוש פעמים בשנה. מאז ראשיתו והלאה אנו שומעים על ריבואות אדם מישראל בכל רגל ורגל, הממלאים את העיר וסביבותיה. תופעה זו הופכת להיות חלק מן ההווי של העיר והאמצעי הגדול להידוק הקשרים בין העם לבירתו ומקדשו. בשעה זו באו לידי ביטוי זרמי המחשבה וההגות שבעם, התחדשו והתעשרו חוויותיו הדתיות והלאומיות, ובכלל עלה המתח הפנימי של העם בארץ ובתפוצות.

לא כולם עלו בכל רגל, ולא כולם ראו מצווה וחובה לעצמם לעלות בכל רגל. יש שהיה יהודי מכין את עצמו שנים לקראת אותו יום ואותו מעמד, אולם רבבות מישראל עלו בכל חג וחג ומרובה היתה השפעתו של "הראיון לפני ה'". המסורת התלמודית והנוצרית מספרת על רוח-הקודש המתגלית לא רק לכוהנים בעבודתם, אלא אף לאנשים בבואם למקדש בימי הרגל:

"ובמלאות שבע השבתות נקהלו כולם
(=שליחי ישו) ביום החמישים
(=בחג-השבועות)...
והנה קול מן השמיים...
וימלאו כולם רוח הקודש..."
(מעשה השליחים ב' 1,4)

"יונה בן אמיתי (=הנביא)
מעולי רגלים היה,
ונכנס לבית השואבה
(=בחג-הסוכות)
ושרתה עליו רוח הקודש."
(ירושלמי,
סוכה פ"ה נה/1)

העלייה-לרגל היתה לא רק עניינם של יחידים בלבד, אלא נעשתה מטעם מוסדות העדה והעיר, בין בארץ ובין בתפוצות. ועולים היו בשיירות מאורגנות כשבראשן ראשי העדה, ובליווי האנשים העסוקים בתפקידים הציבוריים. (לתיאור חי, ראה במשנה ביכורים ג' 2-4, בילקוט-שבועות ע' 53)

ביותר קבעה העלייה-לרגל בחיי המקדש והעיר ירושלים. מציאותם של רבבות מישראל בכל רגל ורגל בעיר ובמקדש, מרובה היתה השפעתה על חיי הכלכלה ועל המסחר בימים הסמוכים לרגלים, מלפניהם ומלאחיהם, ובכל ימות השנה, כי יש והעולים שוהים שעה ארוכה בעיר או מקדימים בואם, ואף יש שקבעו את מושבם בירושלים מחמת קדושתו של המקום. על הסנהדרין בירושלים ניטל לדאוג לעולים בימי שהותם בעיר, וכן להספקת מים ומזון ומקום-דירה, והם אף נתנו את הדעת להתקנת דרכים, לנטיעת אילנות למחסה מן השמש, חפירת בורות, מילויים ושמירה על מימיהם בשביל עולי-הרגל.

אופיינית לתחושת מחויבות זו היא ההלכה הקובעת, שאין בתי ירושלים קניינם המוחלט של בני ירושלים, והיא שימשה יסוד לתקנה נוספת:

"עשרה דברים נאמרו בירושלים...

ואין לוקחין בה שכר-מיטות (=מעולי-הרגל)... אף לא שכר מיטות מוצעות...

אכסנין היו שרויין בשנים (=האורחים התאכסנו בתוך הבתים) ובעלי-אושפיזין מבחוץ."

(משנת פרקי נת, ז'ה)

אולם עיקר השפעתה של העלייה אין לראות רק בצד של חיי הכלכלה והדאגה האירגונית לעולים, אלא בתחום אחר: אחד הקווים המייחדים את דמותו של העם היהודי הוא חיי התפוצה של רוב בני העם; בארץ-ישראל חי הקיבוץ היהודי הגדול-ביחס, אולם הוא היה רק מיעוט של העם, והעלייה-לרגל שימשה אמצעי לקישורו של העם מחדש למרכז ולטיפוח ההיכרות והידידות בין בני העם. בימי הרגל, שעה שנתכנסו ריבואות מישראל, פועם לב העם בעוז, גוברת הגאווה הלאומית על ייחודם הדתי ועל הכוח האצור בעם המפוזר על פני תבל - ואף על פי כן הוא גוף אחד מלוכד.

דבר זה נתן את אותותיו במפגיע בתקופת הכיבוש הרומי: אין ספק כי עליית המתח הדתי-לאומי בימי המועד - מצד אחד, ותחושת השיעבוד למראה צבאות נוכרים בעיר-האלוהים ובסמוך למקדש - מצד שני, הם הם שהביאו לידי התפרצויות ומרידות מדי פעם, עד למלחמת החורבן.

שהותם של עולים רבים מכל קצוות הארץ והעולם המישב סייעה למתן דמות מיוחדת לעיר ולהרחבת דעתם ואופקם של תושביה. הבאת כלים ובגדים בעלי סגנון שונה ומגוון בידיהם של העולים אשר העלו עימהם כלים ומתנות, וודאי השפיע על הקדרים, האורגים, החייטים, הצורפים ושאר בעלי-האומנויות, כשם שמכירים אנו בהשפעתם על סגנונות הבניינים השונים אשר שרדו בירושלים.

נוסף על קדושתה של "עיר האלוהים" ראה בה העולה גם הרבה הדר ויופי, העיר "שנטלה תשעה קבין של יופי" (קידושין מט/2), וגם "העיר שהיא עושה את כל ישראל חבירים".

(ירושלמי, חגיגה פ"ג מ"ג/4)

אספקת-מים בירושלים בימי בית שני - המשך

בתקופת בית שני ניכרים בארץ-ישראל סימנים של גידול האוכלוסייה העירונית, דבר המגביר את הדאגה לספק שירותים ציבוריים שונים, ו א ס פ ק ת - ה מ י ם בתוכם. המפעלים שבוצעו עוד בבית ראשון המשיכו לשרת את ירושלים, אך הצרכים גדלו בלי ספק. התקנת חובת השקל כתשלום שנתי מידי כל בן-י"ג ומעלה, אפשרה גיוס האמצעים לביצוע העבודות הציבוריות, כמפורט במסכת שקלים במשנה:

"...ומתקנין את הדרכים,

(התוספתא מרחיבה כאן - "שחלחלו מן הגשמים.. כדי שיהו מתוקנין בשלושה רגלים אלו".)

ואת הרחובות, ואת מקוואות המים,

ועושין כל צורכי הרבים..." (א' 1)

"...אמת המים וחומת העיר ומגדלותיה

וכל צורכי העיר..." (ד' 2)

כדברי הפירוש של ח. אלבק: "חופרים את הבורות ואת השיחין והמערות ואת המקוואות ואת אמות-המים, לקוותם מן ההפש של זמות הגשמים. וכן מנקים ומשלימים את המקוואות שטובלים בהם...".

ירושלים - ציור-קיר מבית-הכנסת אשכנזי - אמסטרדם, הולנד 1739

לקוט-סופות מענות

חינוך-ילדים לתוכנית-השלמיות

היבט חינוכי מאלף מתגלה בדיון חז"ל בשאלה, האם גם ילדים חייבים ב"ראייה", בעלייה-לרגל; ואם כן - החל מאיזה גיל? על דיון זה מוסרת לנו המשנה במסכת חגיגה:

הַכֹּל חַיָּבִין בְּרְאִיָּה, חוּץ מֵחֵרֵשׁ, שׁוֹטֶה, וְקָטָן, וְטֻמְטוֹם, וְאַנְדְּרוֹגִינוֹס, וְנָשִׁים, וַעֲבָדִים שֶׁאֵינָם מְשֻׁחְרָרִים, הַחִגֵּר, וְהַסּוֹמֵא, וְהַחוֹלֶה, וְהַזָּקֵן, וּמִי שֶׁאֵינוֹ יָכוֹל לַעֲלוֹת בְּרַגְלָיו. אֵיזֶהוּ קָטָן כָּל שֶׁאֵינוֹ יָכוֹל לִרְכּוֹב עַל כְּתֵפָיו שֶׁל אָבִיו וְלַעֲלוֹת מִירוּשָׁלַיִם לְהַר הַבַּיִת; דִּבְרֵי בֵּית שַׁמַּאי. וּבֵית הִלֵּל אוֹמְרִים: כָּל שֶׁאֵינוֹ יָכוֹל לֶאֱחֹז בְּיָדוֹ שֶׁל אָבִיו וְלַעֲלוֹת מִירוּשָׁלַיִם לְהַר הַבַּיִת, שֶׁנֶּאֱמַר: "שָׁלֹשׁ רְגָלִים". (ב' 1)

כידוע נוהגת ההלכה כבית-הלל נגד בית-שמאי - ככלל, אך ידוע על לא מעט דינים, לגביהם הנוהג העממי דבק דווקא בגישת בית-שמאי. אחת הדוגמאות לכך שיכת לחגנו ולסוכה עצמה, באשר בית-שמאי נהגו יתר הקפדה בבנייתה, סעודותיה, הלינה בסוכה ועוד, ודווקא גישה זו פשטה בישראל במשך הזמן. כך אפשר להעלות על הדעת, שגם בסוגייה הנ"ל רבים מישראל לא חסכו עמל מעצמם: הם נטלו את ילדיהם הקטנים על כתפיהם, אחזו בידיהם של הגדולים יותר ועלו איתם להר-הבית, כדי לשתף אותם בחוויית המעמדים הספוגניים בהמון-עם חוגג.

הר-הבית-ירושלים
הדפוס שברי, ירושלים 1900

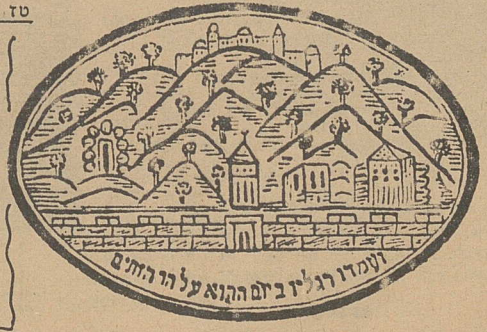

עלייה-לרגל בסוכות - מתוך "שעון מן השמים"

לפסוק האמור בחג-הסוכות - "שבעת ימים תחוג לה' אלוהיך במקום אשר יבחר" - דברים טז 15 - מעיר האברבנאל (מאה 15);

"וזה צורך אמרו "שבעת ימים וגו'" - כי לא יעשה כמו שעשה בפסח, שאחרי היום הראשון נאמר - "ופנית בבקר והלכת לאוהליך" (דברים טז 7)... לפי שהיה ליבו טרוד אז בעניין תבואותיו; וגם כן לזאת הסיבה עצמה היה חג-השבועות יום אחד כדי שלא יתעכב אדם בירושלים וילך לקצור תבואותיו. אמנם עתה - "באוספך מגורנך ומיקבך" - ראוי שתשב בירושלים כל שבעת הימים, ושלא תהיה לך טרדה בלבבך כלל וכלל, אבל תהיה אך שמח בלי מחשבה."

ירושלים - תְּהִלָּה לְדָוִד

(ט) כַּאֲשֶׁר שָׁמַעְנוּ—כֵּן רָאִינוּ
בְּעִיר יהוה צְבָאוֹת,
בְּעִיר אֱלֹהֵינוּ—
אֱלֹהִים יְכוֹנְנֶהָ עַד עוֹלָם.
סֶלָה!

(יב) יִשְׂמַח הַר־צִיּוֹן,
תָּגֵלְנָה בְּנוֹת יְהוּדָה—
לְמַעַן מִשְׁפָּטֶיךָ.

(יג) סֹבּוּ צִיּוֹן וְהַקִּיפוּהָ,
סִפְרוּ מִגְדָּלֶיהָ,
(יד) שִׁיתוּ לִבְּכֶם לְחֵילָהּ,
פַּסְגוּ אַרְמְנוֹתֶיהָ—
לְמַעַן תְּסַפְּרוּ לְדוֹר אַחֲרוֹן... (תהילים מח 9-14)

(ו) שַׁאֲלוּ שְׁלוֹם יְרוּשָׁלָם!
יִשְׁלָיוּ אֹהֲבָיִךְ,
(ז) יְהִי שָׁלוֹם בְּחֵילֵךְ,
שַׁלְוָה בְּאַרְמְנוֹתָיִךְ!

(ח) לְמַעַן אַחַי וְרֵעָי
אֲדַבְּרָה נָּא שָׁלוֹם בָּךְ,
(ט) לְמַעַן בֵּית יהוה אֱלֹהֵינוּ
אֲבַקְשָׁה טוֹב לָךְ. (תהילים קכב 6-9)

"שנו רבותינו:
מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם!
ומי שלא ראה בית המקדש בבניינו לא ראה
בניין מפואר מעולם!"
(תוספתא, סוכה ג, 2/10)

"עשרה קבין יופי ירדו לעולם - תשעה נטלה ירושלים
ואחד העולם כולו, שנאמר -
"יפה נוף, משוש כל הארץ, ירכתי צפון,
קריית מלך רב (תהילים מח 3)."
(פסיקתא רבתי מ"ו)

(ז) מַה נָּאוּ עַל הֶהָרִים
רַגְלֵי מְבַשֵּׂר,
מַשְׁמִיעַ שָׁלוֹם,
מְבַשֵּׂר טוֹב,
מַשְׁמִיעַ יְשׁוּעָה,
אֹמֵר לְצִיּוֹן:
"מָלַךְ אֱלֹהָיִךְ!"
(ישעיהו נב ז)

(כ) וַיהוּדָה לְעוֹלָם תֵּשֵׁב,
וִירוּשָׁלַם—לְדֹר וָדֹר.
(יואל ד, 20)

יעקוב - סוכות לענות

מַיִם בִּירוּשָׁלַיִם

פַּעַם אַחַת עָלוּ כָּל יִשְׂרָאֵל לָרֶגֶל לִירוּשָׁלַיִם וְלֹא הָיָה מַיִם לִשְׁתּוֹת. הָלַךְ נַקְדִּימוֹן בֶּן גֶּרְיוֹן אֵצֶל אָדוֹן אֶחָד וְאָמַר לוֹ: הַלְוֵנִי שְׁתֵּים־עֶשְׂרֵה עֵינוֹת מַיִם לְעוֹלֵי רְגָלִים (לָעוֹלִים לָרֶגֶל) וַאֲנִי אֶתֵּן לְךָ שְׁתַּיִם־עֶשְׂרֵה עֵינוֹת מַיִם, וְאִם אֵינִי נוֹתֵן לְךָ — הֲרֵינִי נוֹתֵן לְךָ שְׁתַּיִם־עֶשְׂרֵה כִּכַּר כֶּסֶף, וְקָבַע לוֹ זְמַן: בֵּינוֹ שֶׁהִגִּיעַ הַזְּמַן וְלֹא יָרְדוּ גְּשָׁמִים, בְּשַׁחֲרִית שָׁלַח לוֹ: שְׁגַר לִי אוֹ מַיִם אוֹ מָעוֹת שֶׁיֵּשׁ לִי בְּיָדְךָ. שָׁלַח לוֹ: עֲדַיִן יֵשׁ לִי שָׁהוּת. בַּמִּנְחָה שָׁלַח לוֹ: שְׁגַר לִי אוֹ מַיִם אוֹ מָעוֹת. שָׁלַח לוֹ: עֲדַיִן יֵשׁ לִי שָׁהוּת. לִגְלֵג עָלָיו אוֹתוֹ אָדוֹן, אָמַר: כָּל הַשָּׁנָה כֻּלָּהּ לֹא יָרְדוּ גְּשָׁמִים, וְעַכְשָׁיו יֵרְדוּ גְּשָׁמִים? נִכְנַס לְבֵית־הַמֶּרְחָץ בְּשִׂמְחָה, עַד שֶׁהָאָדוֹן נִכְנַס בְּשִׂמְחָתוֹ לְבֵית־הַמֶּרְחָץ, נַקְדִּימוֹן נִכְנַס לְבֵית־הַמִּקְדָּשׁ כְּשֶׁהוּא עָצֵב, וְהִתְעַטֵּף וְעָמַד בִּתְפִלָּה: רִבּוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם! גָּלוּי וְיָדוּעַ לְפָנֶיךָ שֶׁלֹּא לִכְבוֹדִי עָשִׂיתִי וְלֹא לִכְבוֹד בֵּית אָבָא עָשִׂיתִי, אֶלָּא לִכְבוֹדְךָ עָשִׂיתִי שֶׁיִּהְיוּ מַיִם מְצוּיִים לְעוֹלֵי רְגָלִים. מִיָּד נִתְקַשְּׁרוּ הַשָּׁמַיִם בְּעָבִים וְיָרְדוּ גְּשָׁמִים עַד שֶׁנִּתְמַלְּאוּ שְׁתַּיִם־עֶשְׂרֵה עֵינוֹת מַיִם וְהוֹתִירוּ; עַד שֶׁיָּצָא הָאָדוֹן מִבֵּית הַמֶּרְחָץ, נַקְדִּימוֹן בֶּן גֶּרְיוֹן יָצָא מִבֵּית־הַמִּקְדָּשׁ. כְּשֶׁפָּגְעוּ זֶה בָּזֶה אָמַר לוֹ: תֵּן לִי דְּמֵי מַיִם יוֹתֵר שֶׁיֵּשׁ לִי בְּיָדְךָ. אָמַר לוֹ: יוֹדֵעַ אֲנִי שֶׁלֹּא הִרְעִישׁ הַקב"ה אֶת עוֹלָמוֹ אֶלָּא בִּשְׁבִילְךָ, אֶלָּא שֶׁעֲדַיִן יֵשׁ לִי פִּתְחוֹן פֶּה עָלֶיךָ שֶׁאוֹצִיא מִמְּךָ אֶת מְעוֹתַי שֶׁכְּבָר שָׁקְעָה חֲמָה וְגִשְׁמֵי בִּרְשׁוּתִי יָרְדוּ. חֲזַר וְנִכְנַס לְבֵית־הַמִּקְדָּשׁ וְהִתְעַטֵּף וְעָמַד בִּתְפִלָּה וְאָמַר לְפָנָיו: רִבּוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם! הוֹדַע שֶׁיֵּשׁ לְךָ אֲהוּבִים בְּעוֹלָמֶךָ. מִיָּד נִתְפַּזְּרוּ הֶעָבִים וְזָרְחָה הַחַמָּה.

(ויקרא רבה כ')

מסורת על סגולות הרגל
במאמרות פ"ו-ז"ו

על מנהג קדום לעלות לרגל להר-הזיתים בהושענה רבה, ולהקיף אותו שבע פעמים בליווי אמירת מזמורים ותפילות, מספרת מסורת מן המאה ה-11:

רב האי גאון היה נוהג לעלות מבבל כל שנה בהושענה רבה, ולהקיף את הר-הזיתים עם קהל גדול, ובניהם כוהנים מלובשים מעילים מפוארים ומקושטים. פעם אחת ראו אותו מתבודד בהקפות וצוחק לעצמו. לאחר מכן שאלו אותו: רבי, למה היית הולך לבדך ולמה צחקת? אמר להם רב האי: מפני שאליהו הנביא מתלווה אלי בהקפות ומדבר עמי. ושאלתי לו - מתי יבוא המשיח? ואמר לי - כשיקיפו את הר-הזיתים עם כוהנים. ושאלתי לו בפליאה - ומה עם כל הכוהנים שעימנו כאן?! ואמר לי - ראה כל הכוהנים האלה, מלובשים מעילים מפוארים והולכים בגאווה - סימן שאין שום אחד מזרע אהרון לאמיתו. רק אחד שהוא הולך בבגדים דלים ואינו חפץ בכבוד ומשים עצמו כמי שאינו כוהן, והוא חיגר ברגלו אחת ומצד אחד חסר-עין (=והרי בעלי-מום פסולים לעבודת-הקודש לפי ההלכה) - זהו כוהן-אמת מזרע אהרון...! אמר רב האי: חיי - מזה צחקתי, שבכולם לא היה כוהן אלא אותו בעל-מום!

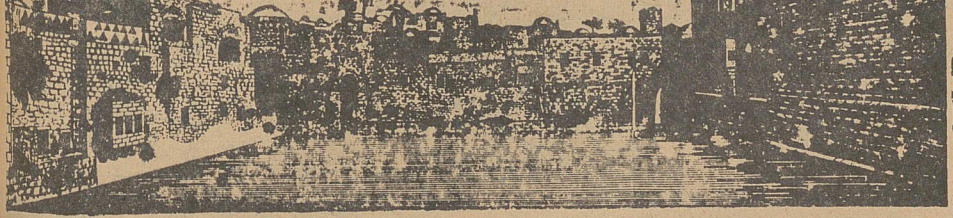

בריכת חזקיה בירושלים. ציור משנת 1856

בית־המקדש - איור מתוך הספר "שבח יהושע", קושטא 1749.

מַעֲשֶׂה בְּרַבִּי חֲנִינָא בֶּן דּוֹסָא שֶׁרָאָה בְּנֵי עִירוֹ מַעֲלִין נְדָרִים וּנְדָבוֹת לִירוּשָׁלַיִם, אָמַר: הַכֹּל מַעֲלִין לִירוּשָׁלַיִם נְדָרִים וּנְדָבוֹת וַאֲנִי אֵינִי מַעֲלֶה דָּבָר? מֶה עָשָׂה, יָצָא לְמִדְבָּרָהּ שֶׁל עִירוֹ וְרָאָה שָׁם אֶבֶן אַחַת וּשְׁבָרָהּ וְסִתְתָהּ וּמִרְקָהּ (וְהֶחֱלִיק אוֹתָהּ) וְאָמַר: הֲרֵי עָלַי לְהַעֲלוֹתָהּ לִירוּשָׁלַיִם. בִּקֵּשׁ לִשְׂכֹּר פּוֹעֲלִים. נִזְדַּמְּנוּ לוֹ חֲמִשָּׁה בְּנֵי־אָדָם, אָמַר לָהֶם: מַעֲלִין לִי אַתֶּם אֶבֶן זוֹ לִירוּשָׁלַיִם? אָמְרוּ לוֹ: תֵּן לָנוּ חֲמִשִּׁים סְלָעִים וְאָנוּ מַעֲלִין אוֹתָהּ לִירוּשָׁלַיִם. בִּקֵּשׁ לָתֵת לָהֶן וְלֹא נִמְצָא בְּיָדוֹ דָּבָר לְשָׁעָה. הִנִּיחוּהוּ וְהָלְכוּ לָהֶם. זִמֵּן לוֹ הַקב"ה חֲמִשָּׁה מַלְאָכִים בִּדְמוּת בְּנֵי־אָדָם, אָמַר לָהֶם: מַעֲלִין אַתֶּם לִי אֶבֶן זוֹ לִירוּשָׁלַיִם? אָמְרוּ לוֹ: תֵּן לָנוּ חֲמִשָּׁה סְלָעִים וְאָנוּ מַעֲלִין אֶבְנֵךְ לִירוּשָׁלַיִם וּבִלְבַד שֶׁתִּתֵּן יָדְךָ וְאֶצְבָּעֲךָ עִמָּנוּ. נָתַן יָדוֹ וְאֶצְבָּעוֹ עִמָּהֶם וְנִמְצְאוּ עוֹמְדִים בִּירוּשָׁלַיִם. בִּקֵּשׁ לָתֵת לָהֶם שְׂכָרָם וְלֹא מְצָאָם. נִכְנַס לְלִשְׁכַּת הַגָּזִית וְשָׁאַל בְּשִׁבִּילָם. אָמְרוּ לוֹ: דּוֹמֶה שְׁמַלְאֲכֵי־הַשָּׁרֵת הָעֲלוּ אֶבְנֵךְ לִירוּשָׁלַיִם. (קהלת רבה א א)

(קוהלת רבה א' 1)

וזוֹד עַל רַבִּי חֲנִינָא בֶּן דּוֹסָא הַפְּלָאִי, "הָאַגָּדוֹת הַנְּעִימוֹת" - עַמ' 161.

שנו רבותינו:
בראשונה כל מי שמצא אבדה היה מכריז עליה שלושה רגלים...
אבן-טוען היתה בירושלים, כל מי שאבדה לו אבדה נפנה לשם, וכל מי שמצא אבדה נפנה לשם. זה עומד ומכריז וזי עומד ונותן סימנים - ונוטלה.
(תלמוד בבלי מגילה כח/2)

(יצחק-שמעוני מנחם תשמ"ה)

כֵּיוָן שֶׁהָיוּ יִשְׂרָאֵל עוֹלִים לִירוּשָׁלַיִם וּמַקְרִיבִין קָרְבָּנוֹת הֶחָג, כְּבִיכוֹל, הקב"ה מַסְבִּיר לָהֶם פָּנִים. וּמַה הוּא אוֹמֵר לָהֶם? בָּנַי! תֶּחֱזְרוּ בְּשֵׁנִית) הַיּוֹם הַזֶּה בְּטוּבָה וּבְאֵין אֶצְלִי אָמַר לָהֶם הקב"ה לְיִשְׂרָאֵל: הַשִּׂמְחָה נָאָה לָכֶם, הַמּוֹעֲדִים נָאִים לָכֶם, יָמִים טוֹבִים נָאִים לָכֶם.

אָמַר רַבִּי דוֹסְתַּאי ב"ר יַנַּאי: מִפְּנֵי מָה אֵין חֲמֵי טִבְרְיָה בִּירוּשָׁלַיִם? כְּדֵי שֶׁלֹּא יִהְיוּ עוֹלֵי רְגָלִים אוֹמְרִים: אִלְמָלֵא לֹא עָלִינוּ אֶלָּא לִרְחֹץ בְּחַמֵּי טִבְרְיָה דֵּינוּ, וְנִמְצָא עֲלִיָּה שֶׁלֹּא לִשְׁמָהּ. א"ר יִצְחָק: מִפְּנֵי מָה אֵין פְּרוֹת גְּנוֹסַר (שְׁהָיוּ מְתוּקִים בְּמִיֻּחָד) בִּירוּשָׁלַיִם? כְּדֵי שֶׁלֹּא יִהְיוּ עוֹלֵי רְגָלִים אוֹמְרִים: אִלְמָלֵא לֹא עָלִינוּ אֶלָּא לֶאֱכֹל פְּרוֹת גְּנוֹסַר בִּירוּשָׁלַיִם דֵּינוּ, וְנִמְצָא עֲלִיָּה שֶׁלֹּא לִשְׁמָהּ. (פסחים ח ב)

(תלמוד, פסחים ח/2)

ירושלים היהודית במרוצת הדורות

מאת -
ירושלים - שכונה ושכונות
מ. החינוך/תשמ"א

*

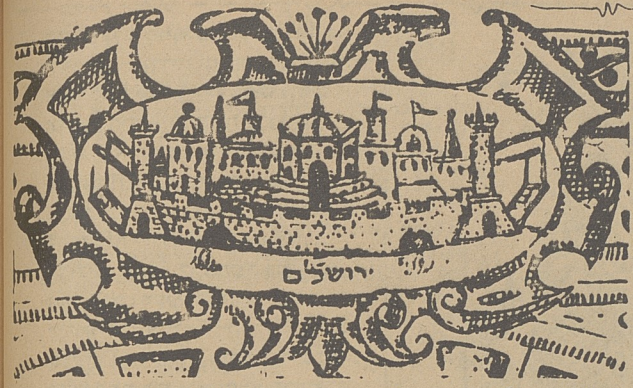

ירושלים - על כתובה מדוייקת - מנובמבר 1638.

מיקומה הגיאוגרפי

חשיבותה ההיסטורית של ירושלים נוחסה בספרים רבים לגורמים גיאוגרפיים, אולם, למעשה, הגורמים הגיאוגרפיים מנוגדים במידה רבה לאפשרות שירושלים תהיה עיר-בירה. אמנם, היא שוכנת סמוך לדרך הראשית העוברת לאורכו של רכס ההרים המרכזי של הארץ, לאורך קו פרשת-המים, אבל עובדה היא, שחשיבותה האיסטרטגית איננה גדולה.

שני הכובשים הגדולים ביותר בתולדות העולם, אלכסנדר ונפוליאון, לא טרחו לכבוש את ירושלים או אף לגשת אליה כאשר הגיעו לארץ זו. אלכסנדר הגדול הגיע מהצפון ובילה זמן רב בצור, ואחר-כך בעזה, אך לא בזבז אפילו שעה אחת בניסיון להעפיל על ההרים ולראות את ירושלים. נפוליאון היה ברמלה ובילה זמן רב סביב עכו, אך מעולם לא בא לירושלים, וחייליו לא הגיעו אלא עד הכפר אבו-גוש, כ-12 ק"מ מירושלים. גם חשיבותה הכלכלית איננה גדולה: ירושלים יושבת ממש על גבול מדבר-יהודה ועורפה החקלאי דל למדי.

ירושלים לא היתה נבחרת באופן טבעי להיות בירת הארץ הזאת. הדרכים הראשיות החוצות את הארץ ממערב למזרח עוברות צפונה ודרומה לעיר ולא דרכה. אם תלך משפלת-החוף מזרחה תעבור דרכך באיזה מקום בין ירושלים לרמאללה או בין ירושלים לבית-לחם, ורק לעתים נדירות תעבור בדרכך בתוך ירושלים עצמה. אם יש לך קצת זמן וסבלנות, סע ברכבת מירושלים לתל-אביב. המסילה עוברת בנתיב שיצר הטבע. זוהי דרך יפה מאוד, אך היא מאריכה את המרחק אל החוף ביותר מ-30 ק"מ. אדם הרוכב על בהמה או מי שהולך ברגל בוודאי לא היה בוחר בדרך זו.

דויד המלך כובש את "עיר-יבוס"

דויד עשה את ירושלים למה שהיא לפני 3000 שנה, ואם בתקופות שונות מאז שימשה כבירת המדינה, הרי זה רק בגלל המסורת של דויד המלך. חייתה זו בירתם של יורשי דויד בימי התנ"ך.

העיר שימשה כבירה בימי בית שני וגם לצלבנים ולממשלת המנדט הבריטית. ועתה - למדינת ישראל. אבל במשך מאות שנים רבות, כאשר משלו בארץ הרומאים, הביזאנטים, הערבים והתורכים, לא נבחרה ירושלים לשמש להם בירה. במשך שש מאות שנה של שלטון רומאי וביזאנטי היתה הבירה קיסריה; הערבים קבעו את בירתם ברמלה, העיר היחידה שהם בנו אי-פעם בארץ הזו. ירושלים לא נבחרה מעולם; אין בה די מים ואין היא נהנית אפילו מאחת מאותן מעלות שבגללן מעדיפים באופן טבעי עיר אחת לשמש עיר-בירה על-פני ערים רבות אחרות הקיימות בארץ.

לכן עלינו להתחיל בדויד, אשר כבש את ירושלים בערך בשנת 1000 לפנה"ס.

הקריאה של ספר שמואל ב':

... וַיִּמְשְׁחוּ אֶת דָּוִיד לְמֶלֶךְ עַל יִשְׂרָאֵל, כִּדְבַר יהוה בְּיַד שְׁמוּאֵל.

(ד) וַיֵּלֶךְ דָּוִיד וְכָל יִשְׂרָאֵל יְרוּשָׁלַם, הִיא יְבוּס - וְשָׁם הַיְבוּסִי יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ.

(ה) וַיֹּאמְרוּ יֹשְׁבֵי יְבוּס לְדָוִיד:
"לֹא תָבוֹא הֵנָּה!"
וַיִּלְכֹּד דָּוִיד אֶת מְצֻדַת צִיּוֹן, הִיא עִיר־דָּוִיד.
(ו) וַיֹּאמֶר דָּוִיד:
"כָּל מַכֵּה יְבוּסִי בָּרִאשׁוֹנָה –
יִהְיֶה לְרֹאשׁ וּלְשָׂר!"
וַיַּעַל בָּרִאשׁוֹנָה יוֹאָב בֶּן צְרוּיָה,
וַיְהִי לְרֹאשׁ.
(ז) וַיֵּשֶׁב דָּוִיד בַּמְּצָד,
עַל כֵּן קָרְאוּ לוֹ "עִיר־דָּוִיד".
(ח) וַיִּבֶן הָעִיר מִסָּבִיב,
מִן הַמִּלּוֹא וְעַד הַסָּבִיב;
וְיוֹאָב יְחַיֶּה אֶת שְׁאָר הָעִיר. (ה׳ 3-8)

והגירסה של דברי-הימים א׳:

(ו) וַיֵּלֶךְ הַמֶּלֶךְ וַאֲנָשָׁיו יְרוּשָׁלַםִ אֶל הַיְבֻסִי
יוֹשֵׁב הָאָרֶץ, וַיֹּאמֶר לְדָוִד לֵאמֹר:
לֹא תָבוֹא הֵנָּה כִּי אִם הֱסִירְךָ הָעִוְרִים
וְהַפִּסְחִים (לֵאמֹר: לֹא יָבוֹא דָוִד הֵנָּה).
(ז) וַיִּלְכֹּד דָּוִד אֶת מְצֻדַת צִיּוֹן, הִיא עִיר דָּוִד.
(ח) וַיֹּאמֶר דָּוִד בַּיּוֹם הַהוּא:
כָּל מַכֵּה יְבֻסִי וְיִגַּע בַּצִּנּוֹר
וְאֶת הַפִּסְחִים וְאֶת הַעִוְרִים, שְׂנֻאוּ נֶפֶשׁ דָּוִד.
עַל כֵּן יֹאמְרוּ: עִוֵּר וּפִסֵּחַ לֹא יָבוֹא אֶל הַבָּיִת.

המשיח בא לירושלים
הגדה של פסח · מזרח, מאה 17

(ט) וַיֵּשֶׁב דָּוִיד בַּמְּצָדָה וַיִּקְרָא לָהּ עִיר־דָּוִיד.
וַיִּבֶן דָּוִיד סָבִיב מִן הַמִּלּוֹא וָבָיְתָה... (יא 6-9)

בשביל דויד הייתה לירושלים מעלה חשובה ביותר באותו זמן - היא הייתה נייטראלית לגבי שבטי-ישראל. היא לא נכללה בטריטוריה של אף אחד מהם, והייתה כבושה בידי אוכלוסייה לא-ישראלית. היא שכנה בין שני גושי שבטים עיקריים של אותם ימים, שבטי-יוסף בצפון ושבטי-יהודה ושמעון בדרום. לאף אחד משבטי-ישראל לא הייתה זכות ממשית לתבוע את ירושלים לעצמו. במובן זה דמתה ירושלים לעיר וושינגטון, בירת ארצות-הברית של אמריקה, שאינה נכללת בתחומה של אף אחת מן המדינות החברות בברית.

נוסף לכך, הטופוגרפיה שלה התאימה לצורכי הביטחון באותה שעה, שכן סבבוה גיאיות עמוקים. אספקת המים המוגבלת מהקדרון והשילוח הספיקה לעיר, שכל שטחה היה כ-50 דונם.

דויד בנה את ירושלים והיא הייתה "שייכת" למשפחתו כאילו הייתה אחוזתם הפרטית. היא כונתה באותם ימים "עיר דויד".

←

ילקוט-סוכות לגננת

בימי שלמה ומלכי יהודה

תכנית המנהרה היורדת מעיר דוד (יבוס) למעין העיר.

בנו של דוד, שלמה, הרחיב אותה במקצת בכך שהוסיף לה את הר הבית, שעליו בנה גם את המקדש וגם את ארמון המלכות. ירושלים, שהייתה עיר קטנה, החזיקה במעמדה זה של בירת הארץ כולה רק זמן קצר. עד מהרה חולקה הארץ לשתי ממלכות, יהודה וישראל; ירושלים נמצאה כעת סמוך לגבולה הצפוני של הממלכה הדרומית, ביהודה, אך עדיין הוסיפה להיות בירתה של הממלכה שהצטמצמה. ירושלים הורחבה בשנת 700 לפנה"ס בערך - כנראה בידי חזקיה - כדי שתכלול את הגבעה המערבית, היא העיר העליונה. חפירות שנעשו ברובע היהודי של העיר העתיקה לאחר איחוד ירושלים ב-1967, פתרו את השאלה שהייתה שנויה במחלוקת במשך דורות: מה היה גודלה של ירושלים העתיקה? כיום אנו יודעים, שירושלים במאה השביעית לפני הספירה כללה את רובו של השטח הידוע עתה בשם "הרובע היהודי".

ירושלים - מקרה יחיד בהיסטוריה: משיבת-ציון ועד הורדוס

מימי-קדם ראו הישראלים בירושלים עיר קדושה, בגלל המקדש והקשר עם שושלת-דויד. לפיכך, לאחר חורבנה בידי הבבלים בשנת 587-586 לפנה"ס, נבנתה ירושלים מחדש. זהו המקרה היחיד בהיסטוריה, שאנשים שבו מגלות כדי לבנות מדינה ולכונן מחדש עצמאות שאבדה.

תקופת הבית השני נחנכה עם הצהרת-כורש בשנת 538 לפני הספירה ועם בניין בית-המקדש השני בשנת 516. ירושלים הייתה אז עיר קטנה מאוד, מרכזה של המדינה הזעירה יהוד, שהייתה כפופה לשלטון הפרסים, ואשר כל שטחה לא עלה על 2000 קמ"ר, כעשירית משטחה של מדינת-ישראל.

תחת שלטון-החשמונאים הורחב שטח המדינה היהודית ועמו גדלה גם העיר, שהגיעה למלוא פריחתה תחת שלטונו של הורדוס. תהיה אשר תהיה דעתכם על דמות לא נעימה זו - אכזר, מטורף, מה שתרצו - אין להכחיש שהוא היה הבונה הגדול ביותר שידעה ארץ זו מעודה. הוא בנה ערים כקיסריה, שומרון, ומבצרים כמצדה. את ירושלים עשה הורדוס לאחת הערים המפוארות ביותר של התקופה הקלאסית. מפעלו המפורסם ביותר הוא בית-המקדש. בית זה מכונה בשם "הבית השני", אך למעשה היה זה הבית השלישי. הורדוס בנה אותו בממדים גדולים ובפאר שעלו בהרבה על אלה של בית המקדש השני, שבנה זרובבל בימי שיבת-ציון בשנת 516 לפנה"ס.

ההישג ההנדסי הגדול ביותר המציין את המקדש שבנה הורדוס הוא הרחבה הגדולה. המשטח הענקי והמלאכותי הזה, המשתרע על 145 דונם, היה מוקף חומות איתנות מאוד (אשר בחלקן נשתמרו עד היום הזה) שנבנו מאבני גזית נאות וגדולות מאוד (משקלן 100 טונות ויותר). מסה זו של אבן ומילוי, שהפכה גבעה למישור, תוארה כאחד ההישגים ההנדסיים הגדולים ביותר של העולם העתיק. מן המקדש גופא לא נשאר דבר, אך המשטח וחלקים מן החומות המסובבות אותו שרדו, והמפורסם מבין שרידים אלה הוא כמובן הכותל המערבי.

ירושלים - כתובה מכון יירת ריברולה/ איטליה 1727

הכותל המערבי בציור בלוח-נחושת 1900

"יאותה שעה... פתח הורדוס במפעל בלתי-שכיח לבנות ביעצמו את בית-המקדש לאלהיו שיהיה גדול יותר בהיקפו (מבית המקדש הקיים) ולהעלותו לגובה נכבד ביותר. כסבור היה (שמפעל) זה שלו יהיה מהולל מכל מה שעשה - וכך היה...

זה היה המפעל שראוי לספר עליו יותר מאשר על כל מה שנמצא תחת השמש... אלה שלא ראו לא האמינו ואלה שנזדמנו לראותו הביטו עליו בהשתוממות".

(יוסף בן-מתתיהו: קדמוניות היהודים כ"ו)

הורדוס בנה את שתי המצודות של ירושלים: אחת מהן נועדה להגן על העיר העליונה ואת אחד משלושת מגדליה אפשר לראות עוד היום. הוא ידוע בשם "מגדל דוד", למרות שזהו שימוש מוטעה בשם, כמו השימוש בשמות מקומות רבים בירושלים. במקורו הוא נקרא, כנראה, "פצאל" - על שם אחיו הבכור של הורדוס; שני המגדלים האחרים, שלא שרדו, נקראו "היפיקוס", על שם ידידו הטוב, ו"מרים", לזכר אשתו האהובה שאותה רצח.

זו היתה המצודה ששירתה את העיר במשך 2000 שנה. ההיסטוריה של המצודה הזו היא ההיסטוריה של ירושלים, כל כוח צבאי שהוצב בעיר הזאת השתמש בה - מימי הורדוס עד ימינו.

מי שרוצה לקבל מושג טוב כיצד נראתה ירושלים באותם הימים יילך להתבונן בדגם הבית השני שבמלון-הוילנד בשכונת בית-וגן. זוהי עבודה מצוינת, שתוכננה ובוצעה באופן מוסמך בהדרכתו של פרופסור מ' אבי-יונה. לפנינו תמונה ברורה של הטופוגרפיה והמבנים העיקריים של ירושלים בימי בית שני על-פי יוסף בן-מתתיהו ועל-פי ממצאים ארכיאולוגיים. אנו יודעים שגודלה היה פי שניים מגודלה של העיר העתיקה כיום: קרוב לשני קילומטרים רבועים. אוכלוסייתה מנתה כ-50,000 תושבים, ובשעותיה היפות ביותר - בשעות העלייה-לרגל, בשלושה הרגלים, הגיעו לירושלים רבבות רבות של עולי-רגל מכל חלקי העולם העתיק. ירושלים הייתה אז בוודאי עיר יפה מאוד.

ירושלים לאחר חורבן בית שני

בשנת 70 לספירה נחרבה ירושלים. ב-132 פרץ המרד השני, הוא מרד בר-כוכבא, בעקבות ניסיונו של הקיסר הדריאנוס לבנות את ירושלים כעיר אלילית. מאורעות תקופה זו דלים במסמכים, אך זה הוא אחד מפרקיה המכריעים של ההיסטוריה של הארץ ושל העם היהודי, והיו לו תוצאות מרחיקות לכת. המרד נמשך שלוש וחצי שנים, ובמהלכו נכבשה כנראה ירושלים מחדש בידי היהודים. ייתכן שניסו לבנות מחדש את המקדש, אך לא היה בכוחם להחזיק בעיר יותר משנתיים. במהלכו של המרד נטבחו רבבות יהודים, ורבבות נלקחו בשבי. רוב תושבי דרום הארץ הושמדו או גלו.

לקוטי-סופות לענות

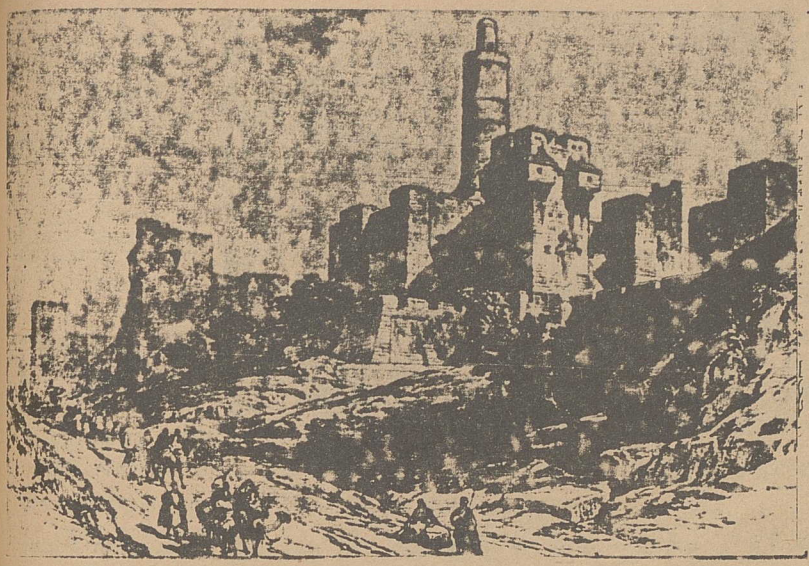

מגדל-דויד
כיור מאת
רוברטס
1858

החל משנת 135 - השנה שבה ביצע הדריאנוס את תכניתו המקורית לבנות עיר רומאית בירושלים, וקרא לה בשם אליה קפיטולינה על שמו-הוא (אליוס) ועל שם יופיטר הקפיטולינוס - נאסר על כל הנימולים להיכנס לעיר. המגורים בירושלים ובסביבתה, ואפילו הביקור בה, נאסרו על הנימולים והעובר על האיסור היה מסתכן בעונש מוות. איסור זה היה בתוקף בכל תקופת הכיבוש הרומאי והביזאנטי. ואף-על-פי-כן הצליחו יהודים למצוא דרך להגיע לירושלים, אם בדרך של מתן שוחד לממונים או בדרך של "הסתננות". וייתכן גם שיהודים גרו בירושלים דרך קבע.

יוצא מן הכלל הונהג בתקופה הביזאנטית לגבי יום תשעה-באב, יום האבל על חורבן הבית הראשון והשני. היירונימוס הקדוש, שחי בבית-לחם ולמד עברית אצל מורים יהודים, כותב בפירוש רב ומתוך שמחה לאיד על היהודים המקוננים ליד הר הבית בתשעה-באב. היה עליהם לשלם לחיילים הרומיים עבור זכות זו. אנו יודעים ממקורות נוספים שיהודים מצאו דרכים להגיע להר הבית. עולה-רגל מבורדו שבצרפת אף מזכיר את הסלע, ככל הנראה "אבן השתייה", שעליה נבנה אחר-כך מסגד כיפת הסלע, שיהודים באים אליה פעם בשנה (בתשעה-באב) למשחה בשמן.

לאחר הכיבוש הערבי

בשנת 638, לאחר הכיבוש הערבי, שוב הורשו יהודים להתיישב בירושלים. חשוב לציין, שהשנה המדויקת שבה כבשו הערבים את ירושלים אינה ידועה, ואין זאת אלא משום שירושלים לא הייתה חשובה לערבים במידה כזו, שתזכה אותה בתשומת לב מפורטת.

מאותו זמן ואילך, למרות הקשיים והמכשולים, שהיו לעתים עצומים - תמיד התקיים בירושלים יישוב יהודי, בין קטן ובין גדול. באותם זמנים היו בירושלים שני אזורים יהודיים, האחד חופף בערך לרובע היהודי של ימינו, והשני, שהיה גדול יותר, שהיה מאוחר יותר לרובע המוסלמי, השתרע בין שער-שכם לשער-האריות.

אבל לא רק היהודים, אלא גם הקראים קיימו קהילות פורחות בירושלים במשך המאות העשירית והאחת-עשרה. כמעט כל החכמים, המשוררים והמלומדים הקראים בשתי המאות ההן ישבו בירושלים.

הטבח הצלבני

ב-15 ביולי 1099 כבשו הצלבנים את ירושלים והיכו לפי חרב כמעט כל יהודי ומוסלמי שנקרה בדרכם. אלה מבין היהודים שלא נהרגו ליד החומות המגינות על העיר נשרפו חיים

בבתי-הכנסת. הצלבנים עצמם מספרים כיצד בוססו בדם, שהגיעו עד לנחירי סוסיהם, כאשר העפילו אל הר-הבית. היהודים הבודדים שנותרו נמכרו לעבדים.

אוכלוסיית ירושלים ערב הכיבוש הצלבני מנתה כ-30,000 תושבים. חודשים ספורים לאחר מכן ירד המספר עד מתחת לאלף. במשך מאת השנים הבאות, הן שנות שלטון הצלבנים בעיר, כמעט לא הורשו יהודים להיכנס לעיר. בנימין מטודלה, אחד התיירים הגדולים בימי הביניים, אשר ביקר בירושלים לפני 800 שנה, מספר שמצא בעיר רק ארבעה יהודים, הגרים סמוך למצודה. שנים אחדות לאחר מכן גר שם רק יהודי אחד.

רק לאחר כיבושה מחדש של העיר בידי צלאח א-דין, כעבור מאה שנים, הוקמה מחדש קהילה יהודית בירושלים. הקהילה הזו חוסלה כליל בשנת 1244, עם הכיבוש הטאטארי.

ב-1267, בדיוק 700 שנה לפני מלחמת ששת הימים, בא הרמב"ן לירושלים והקים מחדש את הקהילה, אשר התקיימה מאז ועד ימינו. הרמב"ן עלה ארצה לאחר שהוכרח לעזוב את ספרד, ארץ מולדתו.

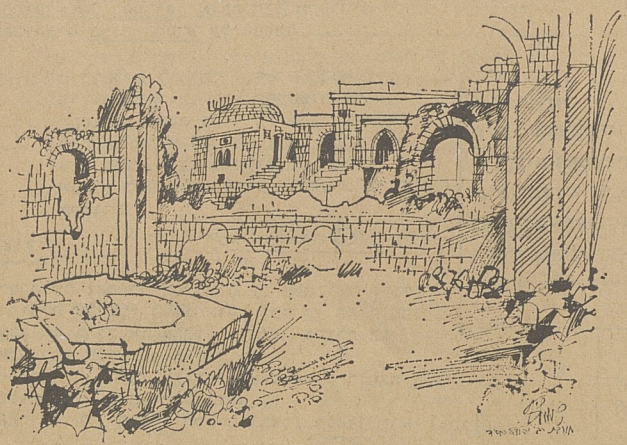

תורמת בית-הכנסת
רבי יהודת החסיד
בעיר העתיקה
רשם:
שמואלין כץ
(צפתין)

מתוך
מכתב הרמב"ן
לבנו - 1268

יברכך ייי בני נחמן וראה בטוב ירושלים...

בירושלים עיר הקודש אני כותב אליך ספרי זה... ומה אגיד לכם בענין הארץ, כי רבה העזובה וגדול השממון, וכללו של דבר, כל המקודש מחבירו חרב יותר מחבירו, ירושלם יותר חרבה מן... הכל... ועם כל חורבנה היא טובה מאד, וישביה קרוב לאלפים, ישראל בתוכה... רק שני אחים צבעים קונים הצביעה מן המושל ואליהם יאספו עד מנין מתפללים בביתם בשבתות. והנה זרזנו אותם ומצאנו בית חרב בנוי בעמודי שיש וכיפה יפה ולקחנו אותו לבית הכנסת. כי העיר הפקר וכל הרוצה לזכות בחרבות זוכה, והתנדבנו לתיקון הבית... כי רבים באים לירושלים תדיר אנשים ונשים מדמשק וצור וכל גלילות הארץ לראות בית המקדש ולבכות עליו, ומי שזכנו לראות ירושלים בחורבנה, הוא יזכנו לראות בנינה ותיקונה בשוב אליה כבוד השכינה, ואתה, בני, אחיך ובית אביך כולכם תזכו בטוב ירושלם ובנחמת ציון.

אביכם הדואג ושוכח, רואה ושמח, משה בייר נחמן זצ"ל.

ילקוט-סוכות לענות

"גוזמאות-ירושלים" ונסיה

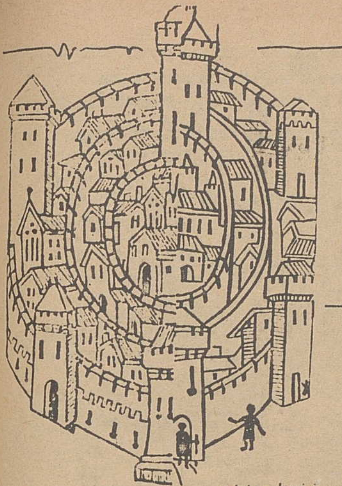

קטע ממפה עתיקה. גרמניה המאה ה-15

מפורסם האמורא רבה-בר-בר-חנה (חי בראשית המאה ה-4 לס') בסיפורי מסעותיו, בהם הוא רגיל לתאר בפני שומעיו הסקרנים בבבל מקומות שונים בארץ-ישראל, והנפלאות שראה בארצות נדודיו. בהפלגה הוא מתאר את פוריות הארץ ואת מה שראו עיניו - כביכול - במדבר-סיני, מקום מסעי-ישראל בימי-קדם: מֵתֵי המדבר השוכבים כענקים במדבר החול, קורח ועדתו הבלועים וצועקים מתוך התהום, ועוד. בדומה לכך הוא "מעיד" על הריח המופלא של הקטורת, אותה היו מקטירים הכוהנים בבית-המקדש על המזבח:

"מירושלים ליריחו - עשרה פרסאות... עיזים שביריחו היו מתעטשות מריח הקטורת; נשים שביריחו אינן צריכות להתבשם מריח הקטורת (=כי שמלותיהן היו ספוגות בו להפליא...); כלה שבירושלים אינה צריכה להתקשט מריח הקטורת..."

(בבלי, יומא לט/2)

ועוד:

"גפן של זהב היתה עומדת על פתחו של היכל, ומודלה על גבי כלונסאות, וכל מי שהיה מתנדב עלה או גרגר או אשכול - מביא ותולה בה...
אמר רבי אלעזר ברבי צדוק:
מעשה היה שנמנו עליה (=ספרו את התרומות והורידו) שלוש מאות כוהנים לפנותה...
אמר שמואל: דיברו חכמים (כאן) בלשון הבאי (=הגזמה)...

(בבלי, חולין צ/2)

***

אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל
יוֹשֶׁבֶת בְּאֶמְצָעִיתוֹ שֶׁל עוֹלָם,
וִירוּשָׁלַיִם בְּאֶמְצָעִיתָהּ שֶׁל אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל,
וּבֵית־הַמִּקְדָּשׁ בְּאֶמְצַע יְרוּשָׁלַיִם,
וְהַהֵיכָל בְּאֶמְצַע בֵּית־הַמִּקְדָּשׁ,
וְהָאָרוֹן בְּאֶמְצַע הַהֵיכָל,
וְאֶבֶן הַשְּׁתִיָּה לִפְנֵי הָאָרוֹן, שֶׁמִּמֶּנָּה הֻשְׁתַּת הָעוֹלָם.

(תנחומא, קדושים י')

אִיסִי בֶּן יוֹחָנָן מִשּׁוּם שְׁמוּאֵל הַקָּטָן אוֹמֵר: הָעוֹלָם הַזֶּה דּוֹמֶה לְגַלְגַּל עֵינוֹ שֶׁל אָדָם: לָבָן שֶׁבּוֹ — זֶה אוֹקְיָנוֹס שֶׁמַּקִּיף אֶת כָּל הָעוֹלָם; שָׁחוֹר שֶׁבּוֹ — זֶה הָעוֹלָם; קֹמֶט שֶׁבַּשָּׁחוֹר — זֶה יְרוּשָׁלַיִם; פַּרְצוּף שֶׁבַּקֹּמֶט — זֶה בֵּית־הַמִּקְדָּשׁ, שֶׁיִּבָּנֶה בִּמְהֵרָה בְּיָמֵינוּ וּבִימֵי כָּל יִשְׂרָאֵל אָמֵן.

(דרך ארץ זוטא ט')

נסים שנעשו בירושלים

עֲשָׂרָה נסים נעשו לַאֲבוֹתֵינוּ בִּירוּשָׁלַיִם: לֹא הִפִּילָה אִשָּׁה מֵרֵיחַ בְּשַׂר הַקֹּדֶשׁ בִּירוּשָׁלַיִם מֵעוֹלָם, וְלֹא הִסְרִיחַ בְּשַׂר הַקֹּדֶשׁ, וְלֹא נִזּוֹק אָדָם בִּירוּשָׁלַיִם מֵעוֹלָם, וְלֹא נִפְגַּע אָדָם בִּירוּשָׁלַיִם, וְלֹא נִכְשַׁל אָדָם (בַּעֲבֵרָה) בִּירוּשָׁלַיִם, וְלֹא נָפְלָה דְּלֵקָה בִּירוּשָׁלַיִם, וְלֹא אָמַר אָדָם לַחֲבֵרוֹ לֹא מָצָאתִי תַּנּוּר לִצְלוֹת פְּסָחִים בִּירוּשָׁלַיִם, מֵעוֹלָם לֹא אָמַר אָדָם לַחֲבֵרוֹ לֹא מָצָאתִי מִטָּה שֶׁאִישַׁן עָלֶיהָ בִּירוּשָׁלַיִם, מֵעוֹלָם לֹא אָמַר אָדָם לַחֲבֵרוֹ צַר לִי הַמָּקוֹם שֶׁאָלִין בִּירוּשָׁלַיִם.

(אבות דרבי נתן לה נ"א)

עֲשָׂרָה נִסִּים הָיוּ נַעֲשִׂים בִּירוּשָׁלַיִם:
לֹא אָמַר אָדָם לַחֲבֵרוֹ: אֵין לִי פֶּסַח, אֵין לִי תַּנּוּר, וְכָל הַתַּנּוּרִים שֶׁהָיוּ שָׁם כֵּיוָן שֶׁהָיוּ צְלוּ פִּסְחֵיהֶם הָיְתָה הָאָרֶץ בּוֹלַעְתָּם. וְלֹא לָן אָדָם חוּץ מִפִּתְחָהּ שֶׁל יְרוּשָׁלַיִם, וְלֹא אָמַר אָדָם לַחֲבֵרוֹ אֵין לִי סֻכָּה, אֵין לִי לוּלָב. אִם הָיָה יָקָר שָׁם כֵּיוָן שֶׁהָיוּ נִכְנָסִין הָיָה זוֹל. לֹא נִפְגַּע אָדָם בִּירוּשָׁלַיִם וְכָל מִי שֶׁנִּפְגַּע חוּץ מִירוּשָׁלַיִם מְסַיֵּר בְּחוֹמוֹת יְרוּשָׁלַיִם וְהָיָה מִתְרַפֵּא, וְלֹא הִזִּיק נָחָשׁ וְעַקְרָב בִּירוּשָׁלַיִם מֵעוֹלָם.

(שם ט')

ועוד מן הנסים ההם:

בשעה שישראל עולין לרגל - עומדין צפופין ומשתחווים רווחים...
מעולם לא כיבו גשמים אש של עצי המערכה...
(בבלי, יומא כא/ו)

אמר רבי יהושע בן לוי:

"ירושלים הבנויה, כעיר שחוברה לה יחדיו" (תהלים קכב) - עיר שהיא עושה כל ישראל חברים. מעתה - אפילו בשאר ימות השנה?
אמר רבי זעירא:
ובלבד בשעה ששם עלו שבטים."
(ירושלמי, חגיגה ג׳ ו׳)

"כיפה של חשבונות היתה מחוץ לירושלים, וכל מי שרוצה לחשוב הולך לשם. ולמה? שלא יחשוב בירושלים ויצר לו (=יצטער), לפי שירושלים נקראה - משוש כל הארץ."
(שמות רבה נד 4)

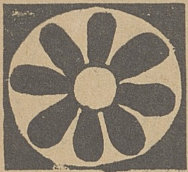

תאריכים בדברי ימי ירושלים

תאריך עברי	לפני הספירה	
	2375	ירושלים מוזכרת בכתבי המארות
ב׳ ש״ס	1400	ירושלים מוזכרת בלוחות תל־עמארנה
ב׳ תק״י	1250	מלחמת יהושע במלך שלם
ב׳ תר״י	1150	שבט יהודה כובש את העיר
ב׳ תש״ס	1000	דוד כובש את ירושלים
ב׳ ת״ת	960	בנין בית מקדש ראשון
ב׳ תת״ל	930	פילוג הממלכה, ירושלים בירת יהודה
ב׳ תתל״ב	928	שישק בוזז את ירושלים
ג׳ ס״א	701	סנחריב מלך אשור צר על העיר
	587	נבוכדנאצר מלך בבל מחריב את ירושלים

	539	ראשית שיבת גלות בבל
	515	חנוכת בית שני
	445	בנית ירושלים וחומתה ע״י נחמיה (15,000 תושבים)
	333	חדירת היונים לעיר
ג׳ ת״ח	312	פתולומיאוס לאגי שולט בירושלים
	170	אנטיוכוס אפיפנס מלך סוריה שולט על העיר
	168	הטבח בעיר, ביטול התמיד
	165	העיר בשלטון בית חשמונאי
	63	פומפיוס נכנס לעיר בראש צבא רומא
	37	הורדוס כובש את העיר
	לספירת הנוצרים	
ג׳ תתכ״ו	66	המרד ברומאים
ג׳ תתכ״ח	68	יוחנן בן לוי תופס את השלטון
ג׳ תת״ל	70	המרד ברומאים, המצור, שריפת ירושלים והמקדש
ג׳ תתצ״ו	136	הקמת „אליה קפיטולינה"
	324	שלטון הנוצרים הביזנטים
ד׳ שע״ד	1.5.614	הפרסים כובשים את ירושלים ומוסרים את השלטון ליהודים
	14.9.629	הביזנטים חוזרים לשלוט בעיר
ד׳ שצ״ז	638	עומר בן־חטאב המוסלמי כובש את העיר מידי הביזנטים
	750	קץ בית אומיה, שלטון בית עבאס
ד׳ תק״מ	780	שלטון מצרי (אבן טולון)
ד׳ תשכ״ט	969	ירושלים בשלטון הפטימיים
ד׳ תת״ל	1070	שלטון הסלג׳וקים
	1096	השתלטותם מחדש של הפטימיים
ד׳ תתק״ט	7.6.1099	הצלבנים כובשים את ירושלים, מחסלים את הקהילה היהודית
	1141	יהודה הלוי עולה לירושלים
ד׳ תתקע״ד	1173	בנימין מטודילה
ד׳ תתקפ״ח	2.10.1187	צלאח א־דין כובש ירושלים, חידוש הישוב היהודי
ד׳ תתק״ע	1211	עלית שלש מאות רבנים מאנגליה וצרפת
ה׳ י״ח	1259	פולשים טטרים (מונגולים) מחריבים את העיר
ה׳ כ׳	1260	שלטון הממלוכים
	1267	חידוש הישוב היהודי ע״י הרמב״ן

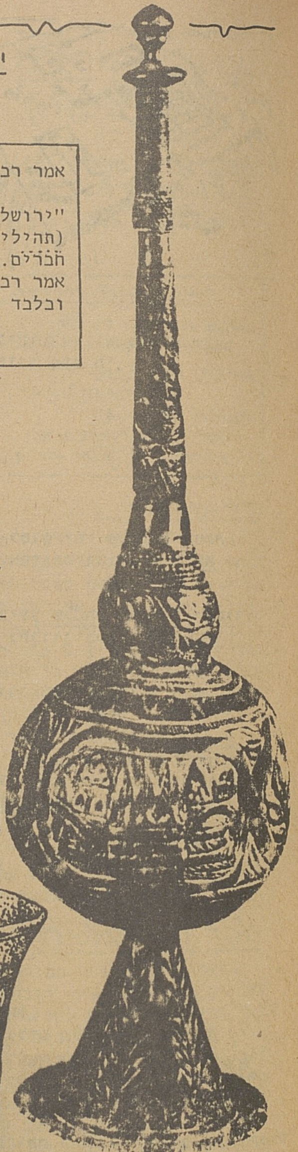

הכותל המערבי
על גביע לקידוש ירושלים 1900 גילוף באבן

עלמקבוק - בשמים המזרח, מאות 19

ילקוט-סוכות לגנות

בית-המקדש

מקדש-שלמה - בית ראשון

לפרופ' שמואל יבין

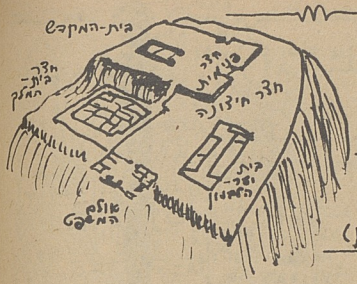

מבנה המקדש במאה ה-9 לפנה"ס שחזור שלמה (פרופ' ש. יבין)

כל המקורות המקראיים מוסרים, כי דויד המלך הוא שיזם את התכנית להקים בית קבע ל"ארון-אלוהים" (שמואל ב' ז 1 ואילך). לכתחילה עודדוהו נתן הנביא בתכניתו. אך יש להניח שדעת הקהל בישראל נזדעזעה לשמע החידוש הזה, ונתן הנביא הביע אותה בחזון מעם ה':

(ו) כִּי לֹא יָשַׁבְתִּי בְּבַיִת
לְמִיּוֹם הַעֲלֹתִי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם
וְעַד הַיּוֹם הַזֶּה
וָאֶהְיֶה מִתְהַלֵּךְ בְּאֹהֶל וּבְמִשְׁכָּן. (שמואל ב' ז' 6)

אחר תגובה זו גנז דויד את תכניתו, אך לא זנח אותה. רק קרוב לסוף ימי מלכותו רפתה כנראה ההתנגדות לתכנית. אולם לא היה סיפק בידו לבצע אותה, ורק אחר פטירתו פתח שלמה בנו בעצם המלאכה.

ספק גדול אם יש לייחס לדויד את תיכנון כל מכלול הבניינים שביצע שלמה; שכן כל המסורות הנוגעות בדבר מדברות רק בהקמת בית להשכין בו את ארון-ה'. דויד נתכוון בכך לשתי מטרות:

1. שלא יהיה משכן-ה' פחות בתפארתו מבית המלך,
2. שתתייחד ירושלים בירתו החדשה כמקום קבע למשכן-הארון, ויגדל כבודה בעיני העם, לא רק כמרכז שלטון המלך, אלא כמרכז דתי-פולחני ראשון במעלה.

לעומת זאת יש לייחס לשלמה את הרעיון לנטוע את מצודת-ציון היבוסית, שקרא לה אביו "עיר-דויד", ולהקים מכלול בניינים חדש: מקדש מלך ובית-ממלכה, כדוגמת מצודות-מלך מונו-מנטאליות דומות בבירותיהן של הממלכות השכנות. המכלול כלל בניינים אלה:

א) בית-המקדש על החצר הפנימית המקודשת,
ב) אולם העמודים ששימש כניסה מונומנטאלית לכל המכלול,
ג) אולם הכיסא, ששימש למושב המשפט,
ד) בית יער-הלבנון, שכנראה היה בית-מחסנים,
ה) בית-המלך,
ו) בית של בת-פרעה.

מכאן גם פתח להבנת ייעודו הכפול של בית כגון זה:

1. "מקדש-מלך" כמקום מרכזי לעלייה לרגל ולפולחן-ה' לכלל ישראל,
2. ו"בית הממלכה", שנועד להדגיש את הקשר האמיץ של השושלת המולכת אל אלוהי ישראל.

*

מקדש-צרובבל - בית שני

הבית שהקימו שבי-ציון התקיים מעבר לגבולה הכרונולוגי של תקופת המקרא. לפחות שתי פעמים נעשו בו תיקונים ושיפוצים, ששינו במידה רבה את מראהו: בימי הכוהנים והמלכים הראשונים לבית-חשמונאי ובימי הורדוס. תיקוניו של הורדוס היו כל כך מובהקים, שיש המפליגים ורואים בהם מעין הקמת בית שלישי.

אין בידינו תיאור מפורט של תכנית הבית השני בתקופה שקדמה לחשמונאים, ורק רמזים על כך מצויים במקורות.

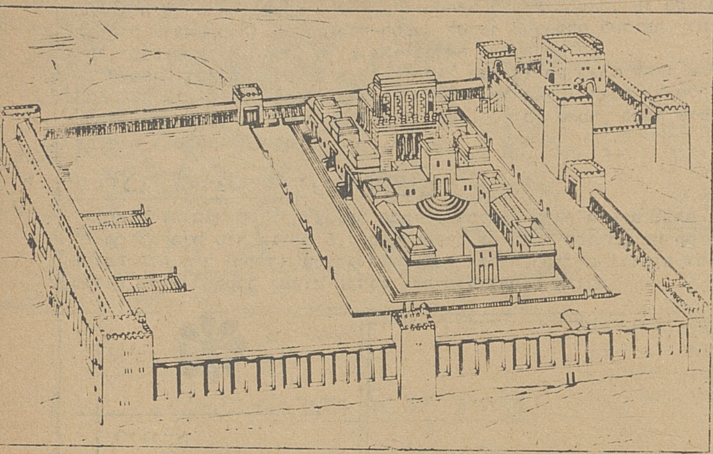

מקדש-הורדוס
(-בית "שלישי")

מתוך ספרו של מנשה הראל:
זאת ירושלים
(דגם-הולילנד)

*

שרטוט: מקדש-הורדוס

במרומי ההר בנוי האולם
ההיכל וקודש-הקדשים.
בירכתי ההר צפונה -
מצודת-אנטוניא
בחומה הדרומית -
שערי-חולדה, דרכם עלו.
מהעירהתחתונה להר-הבית.

הר-הבית

הר-הבית ומקדש הורדוס היה רחב בצפונו וצר בדרומו, בגלל המבנה הטופוגרפי של הקרקע. שטחו של הר-הבית היה 144 דונם, והמקדש היה מן הגדולים ביותר בארצות-הקדם. הורדוס בנה את ירושלים ומקדשה בשנת חמש-עשרה למלכותו, בימי אוגוסטוס, לאחר עשר שנות שלום ופריחה כלכלית. הוא הרחיב את חצר בית-המקדש פי-שנים. מאחר שקרקע הר-הבית לא היתה שטוחה, נאלץ הורדוס לתמוך את חצר הר-הבית בחומות אבני-גזית שעביין 5 מ', וביניהן היו אבנים שארכן היה 12 מ', גבהן 2.1 מ', רחבן כ-3 מ', ומשקלן כ-100 טון. הורדוס סתם את הגיא שמצפון-מזרח להר-הבית ובנה בו חומה בגובה 38 מ' מעל לפני תשתית הסלע. בפינה הדרומית של הר-הבית מילא את הגיא ובנה חומה בגובה 32 מ', ובפינה הדרומית-מזרחית היה בסיס החומה 43 מ' מתחת לפני החצר, וגובה החומה הגיע כאן ל-48 מ'.

אורך החומה המערבית של הר-הבית היה 485 מ'. ואורך החומה המזרחית היה 470 מ'. אורך החומה הצפונית היה 313 מ', ואורך החומה הדרומית 280 מ'. ארכן הכללי של חומות הר-הבית היה 1550 מ'.

בבנין הר-הבית ובית-המקדש עבדו 10,000 בונים עם אלף קרונות להובלת חמרי-הבנין. בין העובדים היו 1000 כוהנים, שבנו את בית-המקדש, והיו להם 1000 בגדי-כהונה מיוחדים המיועדים לחוצבי-האבנים ולחרשי-העצים. לפי המסופר אצל יוספוס נמשך בנין בית-המקדש עשר שנים. (בתלמוד מסופר שכל אותה עת לא ירדו גשמים ביום אלא בלילה, כדי לא להפריע לבונים.) לפי המסופר בברית-החדשה נבנו חומות ירושלים, ארמונותיה ומגדליה בתוך 46 שנה.

חצר הר-הבית

החצר היתה מוקפת ממזרח ומצפון וממערב סְטָיו מקוּרה של שני טורי עמודים. העמודים היו עשויים שיש מאבן אחת וגבהם היה 12.5 מ'. סְטָיו זה שימש גם למעבר ונקרא "רחוב בית-האלוהים". בצד דרום היה "סטיו לפנים מסטיו", כלומר, ארבעה טורי-עמודים, שני הפנימיים תחמו כמין אולם-תווך מקוּרה בין שתי קומות, ומזה ומזה שתי סְטָרָאוֹת נמוכות כדי קומה אחת. רוחב הסטיו הדרומי הזה היה 15 מ'. מן הקומה השניה של הסטיו הזה היו הורדוס ופמלייתו משקיפים על בית-המקדש בימי החגים, ולפיכך זהו הסטיו המלכותי.
לפני טורי-העמודים היו אצטבאות ששימשו כספסלים לישיבה. על אצטבאות אלה היו מניחים את הלולבים בערב יום-טוב של סוכות שחל בשבת. על גג הסטיו הניחו שתי חלות פסולות בערב-פסח. הורדת אחת מהן היתה סימן לאיסור אכילת חמץ, והורדת האחרת היתה סימן, שהגיעה העת לשריפת החמץ. הסטָוים שימשו להתקהלויות וכן ישבו כאן דרשנים, חלפנים ומוכרי יונים לקרבנות.

בחומת הר-הבית היו חמישה שערים: בדרום שני שערי-חולדה, ששימשו לכניסה וליציאה מן העיר התחתונה; במערב שער קיפונוס, על שם הנציב הרומי ששלט בשנים 6-9 לסה"נ, שאף הוא שימש לכניסה וליציאה מן הגיא ומן העיר העליונה; בצפון שער-טדי, שכנראה נקרא על שם נדבן בשם טיאודוס, ולא היה לשימוש הקהל, אלא הורדוס השתמש בו לכניסה וליציאה ממצודת אנטוניה.

מקומו היה כנראה במקום השער הקרוי היום באב אל-עטאם, או בקרבתו; ובמזרח שער-שושן, אשר בו היה יוצא הכוהן הגדול להר-המשחה לשרוף את הפרה האדומה, והוא נקרא כך כי כנראה היתה עליו תבנית העיר שושן. היום זהו כנראה שער-הרחמים.

לדברי יוספוס הגיע מספר עולי-הרגל מקריבי הקרבנות שהיו מתכנסים בחצר הר-הבית, ל-255,600 איש - לפי מספר הקרבנות שהעלו בחג-הפסח. הוסף על אלה את שאר הנפשות שעלו עם כל ראש בית-אב, ואתה מגיע למיליון נפש. לפיכך נאמר, בשעה שישראל עולים לרגל "עומדים צפופים ומשתחווים רווחים..."

הסדר ובנין בית-המקדש

מבנה זה היה מחולק לשלושה חלקים: הסורג, עזרת-הנשים ובית-המקדש.

הסורג היה קיר בגובה 1.5 מ', שהקיף את חומת-המקדש, במרחק כ-10 מ' ממנה, ובינו ובין החומה היה חיל (חפיר). בסורג היו שלטי-אזהרה כתובים יוונית ורומית, שאסרו על הנכרים בעונש מוות להתקרב למקום הקדוש ולהיכנס לתחום הקודש.

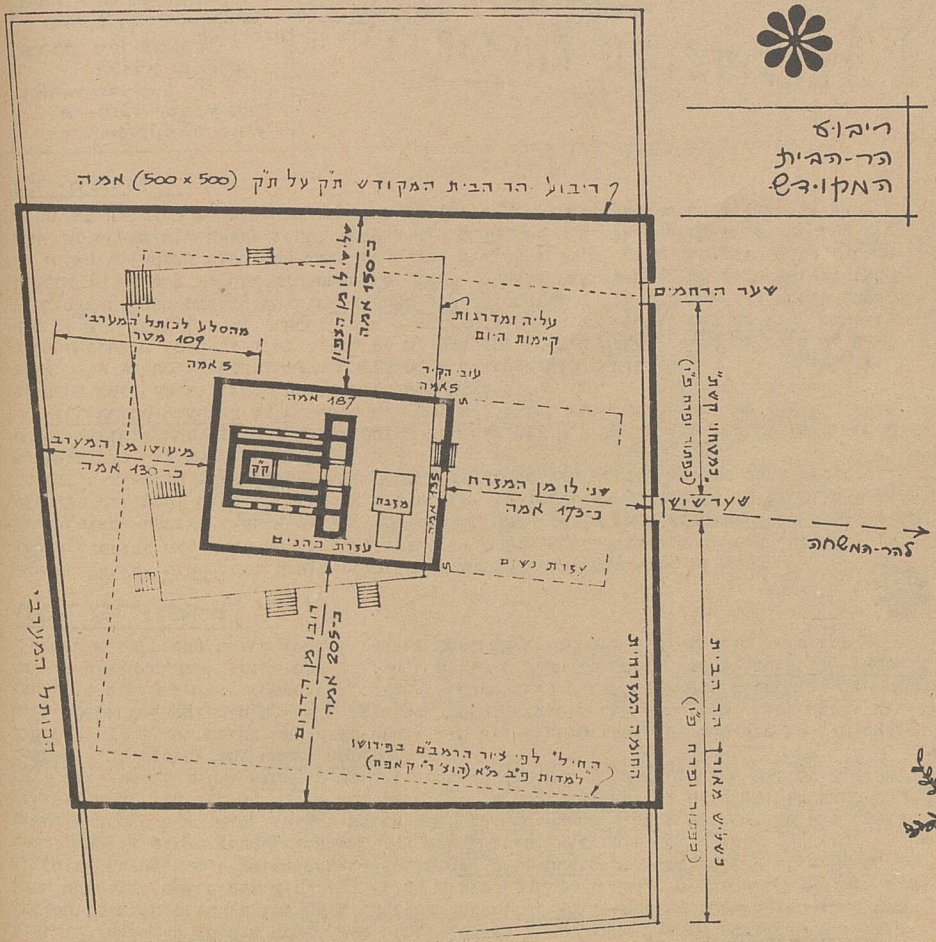

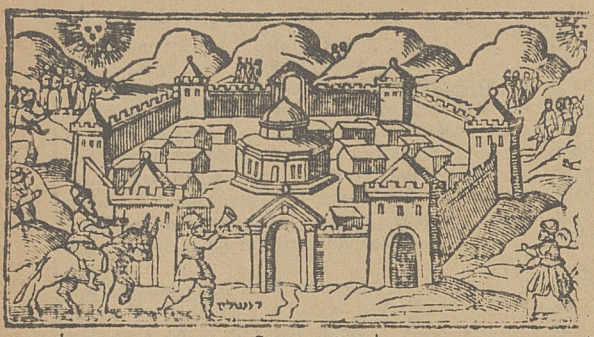

המשיח בא לירושלים
הגדה של פסח, ווניציה 1665

עזרת-הנשים

מעבר לסורג היתה חומת בית-המקדש, שגבהה היה 20 מ', ועליה היו מציגים את שלל-האויב בימי-החשמונאים ובימי-הורדוס. לעזרת-הנשים נכנסו בשער-המזרח ובמדרגות. לנשים היה מותר להיכנס רק לעזרתן. אורך כל צלע של עזרת-הנשים היה 67.5 מ'. בעזרת-הנשים היו 4 לשכות: לשכת-הנזירים בדרום-המזרח, שבה היו הנזירים מגלחים את שערם ומבשלים את שלמיהם; לשכת-השמנים בדרום-המערב, אלו השמנים ששימשו לצרכי בית-המקדש; לשכת-העצים בצפון-המזרח, שבה היו כוהנים בעלי-מומים מטהרים את העצים מתולעים לשימוש המזבח; ולשכת-המצורעים, בצפון-המערב. מעזרת-הנשים לעזרת-ישראל נכנסו בשער-ניקנור.

שער-ניקנור

ממערב לעזרת-הנשים היו 15 מדרגות בצורת חצי גורן עגולה (נראות בדגם ליד שער שושן שבחומת הר-הבית), שבהן היו עולים אל שער-ניקנור ואל עזרת-ישראל. על מעלות אלה היו עומדים הלויים עם כלי-נגינתם: כינורות, נבלים ומצלתים, ואומרים את חמישה-עשר שירי-המעלות מתהלים ק"ח עד קל"ד. כן היו הלויים קוראים שבעה פרקי-תהלים, פרק בכל יום בשבוע (כ"ד, מ"ח, פ"ב, צ"ד, פ"א, צ"ג), כנגד בריאת-העולם.

תשעת שערי-המקדש היו מצופים זהב, ורק שער-ניקנור, שנקרא כך על שם נדבן יהודי מאלכסנדריה היה עשוי נחושת קורינתית, ולפיכך הוא נקרא גם בשם "השער הקורינתי", ועל שום מראהו המיוחד המרהיב-עין הוא נקרא בברית-החדשה בשם "השער היפה". בפתח כל שער היו שתי דלתות, 15 מ' קומתן 7.5 מ' רחבן. גובה שער ניקנור היה 25 מ' וגובה דלתותיו 20 מ'. (על הר-הצופים גילו הארכיאולוגים את קבר משפחת ניקנור.)

בתלמוד מסופר על הנס שקרה לניקנור, בשעה שהביא את השערים בספינה מאלכסנדריה: כשעמדה הספינה לטבוע זרקו אחת מן הדלתות הימה, וחזר הים ופלטה. לזכר נס זה לא ציפו שער זה בזהב כשאר שערי בית-המקדש.

בית-המקדש

המקדשים לא נועדו לתפילה אלא למשכן אלים או לסמליהם, לכן נקרא בית-המקדש גם בשם בית-ה'. לבית-המקדש נכנסו גם מעוד שתי עזרות, ואלו הן:

עזרת-ישראל ועזרת-הכוהנים

עזרת-ישראל היתה חלק מעזרת-הכוהנים, ונכנסו אליה רק גברים. מידות שטחה היו 67.5×5.5 מ'. הישראלים נכנסו לעזרת-הכוהנים לשם סמיכת ידיהם על ראשי קרבנות-תיהם, לשחיטה ולהנפת הקרבנות.

מידות שטח עזרת-הכוהנים היו 93.5 מ', והיא הקיפה את כל צדי בית-המקדש. בחומת בית-המקדש היו 9 שערים מצופי זהב. בעזרה זו היו המזבח, כיור-הנחושת (הכיל 80 מ"ק מים ומשקלו היה 30 טון) שהיו בו 12 ברזים לרחיצת ידיהם ורגליהם של הכוהנים, בור לאפר הקרבנות, בית-מטבחים, ועוד.

גולת הכותרת של חלק זה של הר-הבית היה בית-המקדש. בית-המקדש שבניינו נמשך שנה וחצי, היה רחב בחזיתו וצר מאחור. רוחב חזיתו היה 50 מ' וכן גם גבהו, ורוחב חלקו האחורי היה 35 מ' והיה בנוי משיש ומזהב. על ראש כיפתו היו ווי זהב חדים לבל ירד עליהם עוף-השמים וילכלך את המקום.

בית-המקדש היה מחולק לשלושה: האולם, ששימש כמבוא; ההיכל, שהיה חדר עבודת-ה'; והדביר, הוא קודש-הקדשים.

אל האולם עלו ב-12 מעלות, והוא היה כניסה למקדש, כמין חציצה בין קודש לחול. בחזיתו היו שני עמודים - יכין ובועז, שקוטר כל אחד מהם היה 2 מ'. במקדש שלמה היו העמודים האלה עשויים נחושת. היו שיערו כי העמודים האלה היו מצבה או כמיני אובליסקים, ואחרים סברו שאלה הם מזבחות-אש או מנורות ענקיות, או "עצי-חיים". ואולם הדעת נותנת ששמות העמודים מרמזים לפסוקי המקרא המזכירים את כינון הבית אשר נבנה בעוז, והעמודים הם סמלים במשכן כבוד ה' לעמוד-האש ולעמוד-הענן, שהלכו לפני המשכן במדבר. הפרופ' ש. ייבין משער כי שלמה ביקש להנציח

את בית-המלוכה וקרא עמוד אחד על שם בועז, מאבות המלך דויד, ואת האחר על שם יכין, שהיה ממשפחת כוהנים בימי דויד (דברי הימים א' כ"ד י"ז). מעל לשער תלה הורדוס את הנשר הרומאי, וכשחלה הורדוס הורידוהו הקנאים.

גובה דלתות השער היה 27.5 מ' ורחבן 8 מ'. לפנים מן השער היתה פרוכת, שצבעיה היו תכלת, בוץ, שני וארגמן, שבאו לסמל את ארבעת היסודות: צבע השני סימל את האש, הבוץ את האדמה, התכלת את האויר, והארגמן את הים (המים).

גובה ההיכל היה 30 מ', ארכו 30 מ', ורחבו 20 מ' והוא היה מצופה זהב כולו. בין אבני ההיכל היו אחדות שארכן 22.5 מ' ורחבן 3 מ'. בהיכל היו ה מ נ ו ר ה, ששבעת קניה סימלו את שבעת כוכבי-הלכת; ה ש ו ל ח ן, שעליו היו שתים-עשרה כיכרות-הלחם, כנגד שנים-עשר המזלות וחדשי-השנה; ה מ ז ב ח והמחתה, שבה היו שלושה-עשר סמי-הקטורת ששימשו בקודש. הללו באו מן הים ומן המדבר ומן הישוב, וסימלו את התבל ומלואה, שהם מתנת האלוהים.

קודש-הקדשים או הדביר מידותיו היו 10×10 מ', והוא היה ריק, רק אבן-השתיה עמדה בו. כשכבש פומפיוס את ירושלים בשנת 63 לפני סה"נ, נכנס לקודש-הקדשים והתפלא בראותו שפולחן היהודים מכוון לאולם ריק. רק הכוהן הגדול, שנתמנה על-ידי הסנהדרין, היה נכנס לשם ביום-הכיפורים.

שערי-הזהב של בית-המקדש היו נוצצים וזוהרים בזריחת השמש, ודמותם היתה כמראה אש לוהטת. אבני השיש הלבנות והצחות נדמו לבא מרחוק כשלג הרים. לכן נאמר במקורותינו: "מי שלא ראה את בנין הורדוס, לא ראה בנין נאה מימיו. במה בנאו? אמר רבה: באבני-שיש ירוקות ולבנות, ויש אומרים באבנים כחולות, ירוקות ולבנות".

ועוד על המקדש וכלין: בילקוט-חנוכה - ע' 30-34.

קבר-רחל והכותל המערבי על מגולה, 1900

בזכות אהבת־אחים נבנה המקדש על מקומו

המקום אשר נבנה שם בית קדשנו ותפארתנו, היה מאז שדה ירושה לשני אחים. ויהי לאחד מהם אשה ובנים, ולאחיו אין לו אשה ובנים. וישבו יחדו שליווים ושמחים בחלקתם, אשר ירשו מאביהם ועבדו את השדה בזיעת אפיהם.

ויהי בימי קציר החיטים ויאלמו אלומים בשדה ויחבטו את השיבלים ויעשו שתי ערימות שוות מן התבואה, ערימה אחת לכל אחד מהם, ויניחון שם בשדה. ויהי בלילה, כאשר האח אשר אין לו אשה ובנים, שכב על מיטתו אמר בלבו: "אני יושב לבדי ואין איש אתי להאכילו לחם ולהשביעו, לא כן אחי, כי יש לו אשה ובנים. ולמה יהיה חלקי כחלקו?" ויקם בעוד לילה בסתר כגנב. ויקח מן הערימה אשר לו ויתן על ערימת אחיו.

וגם אחיו אמר אל אשתו: "לא טוב לחלק התבואה אשר בשדה לשני חלקים שווים, חציו לי וחציו לאחי; כי מנת חלקי טובה ממנו, אשר נתן לי האלוקים אשה ובנים והוא הולך ערירי ואין לו שמחת-חיים כי אם בתבואה אשר בשדה. לכן בואי עמי, אשתי, ובסתר נוסיף מחלקינו על חלקו". ויעשו כן.

ויהי בבוקר ויתמהו האנשים בראותם הערימות שוות כאשר בראשונה. ולא דברו מאומה ביום ההוא. ויוסיפו לעשות כדבר הזה גם בלילה השני, גם בלילה השלישי והרביעי. ובבוקר, בבוקר ימצאו הערימות שוות.

ויחשוב כל אחד בלבבו לחקור הדבר. וילך כל אחד בלילה לשים מהחיטים אשר לו בערימה של אחיו, ויפגשו איש את אחיו וחיטיו בידו. ויודע להם הדבר ויחבקו איש את אחיו וישקו איש אל רעהו ויודו לה', אשר נתן לכל אחד מהם אח עושה טוב, הולך צדק ומישרים. והנה חפץ ה' במקום ההוא לבנות עליו בית לשמו.

(ע"פ מקווה ישראל, ליוורנו תרי"א, סיפור כ"ט, מעשה נסים נ"ז, זאב יעבץ, שיחות מני קדם, ואח')

אספקת-מים בירושלים - נקבת-השילוח (עין-גיחון ועין-רוגל)

במדרונות היורדים מהר־הזיתים אל נחל־קדרון, בתוך חורש וגן יעצי־פרי נאה, נובעים שני מעיינות: עין־גיחון ועין רוגל. הגיחון, הנקרא בשם זה כי הוא מגיח מזמן לזמן מן הסלע, הוא הגדול בשני המעיינות; השם "עין־רוגל", ניתן למעיין השני על כי מימיו זורמים לאטם, כאדם המהלך ברגל; הוא נובע מדרום לגיחון. מעיינות אלה, ומי־הגשמים שנאגרו בבורות, הם שסיפקו את המים לתושבי העיר בימי בית־המקדש הראשון. המעיינות נבעו מחוץ לחומות העיר, ובשעת מלחמה היתה העיר מנותקת, למעשה, ממקור מי־מיה ולא נותרו לה אלא בורות־המים שלה.

כאשר התכונן חזקיהו מלך יהודה למלחמה באשור (בשנת 701 לפסה"נ), החליט להעביר את מימי המעיינות לתוך החומות, כדי להבטיח את עמידתה של העיר במצור ממושך: "וירא יחזקיהו כי בא סנחריב ופניו למלחמה על ירושלים, ויועץ עם שריו וגיבוריו לסתום את מימי העיינות אשר מחוץ לעיר ויעזרוהו. וייקבצו עם רב ויסתמו את כל המעיינות ואת הנחל השוטף בתוך הארץ, לאמר: למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים! — — — והוא, יחזקיהו, סתם את מוצא מימי גיחון העליון, ויישרם למטה, מערבה לעיר דוד, ויצלח יחזקיהו בכל מעשהו". (דברי־הימים ב' ל"ב, ב ד, ל).

חציבת הנקבה, שנועדה להעביר את מימי המעיינות לעיר, נעשתה בפיתולים רבים, משום שלא רצו — כאחת הדעות — לחצוב מתחת לקברי מלכי־בית־דוד, שנמצאו למעלה ממקום זה, או — כדעת חוקרים אחרים — משום שרצו לעקוף כל אבן קשה שפגשו בדרך חציבתם. החציבה נעשתה בעת ובעונה אחת משני קצות הנקבה.

המסופר בתנ"ך נתאשר במלואו עת נתגלתה בתוך הנקבה בסוף המאה הי"ט כתובתו האורגינאלית של חזקיהו, המספרת על פרטי ביצועו של מפעל הנדסי מפואר זה. הכתובת המקורית נמצאת עתה במוזיאון של קושטא, ואילו העתקה נמצא במוזיאון־ישראל בירושלים; היא כתובה בכתב העברי העתיק, בו השתמשו בימי בית־המקדש הראשון וזה לשונה: "הנקבה, וזה היה דבר הנקבה, בעוד מניפים החוצבים גרזן איש אל רעו, ובעוד שלוש אמות להינקב, נשמע קול איש קורא אל רעו, כי היה זדה (סדק?) בצור מימין ומשמאל. וביום הנקבה הכו החוצבים איש לקראת רעו גרזן על גרזן. וילכו המים מן המוצא אל הברכה במאתים ואלף אמה, ומאת אמה היה גובה הצור על ראש החוצבים".

הנקבה התת־קרקעית נמשכת לאורך של 533 מטרים, עד לברכת־השילוח, שהיתה באותם ימים בתוך החומות, וגובהה בין מטר ל־5 מטרים. מסתבר, שהחוצבים אמנם עבדו בעת ובעונה אחת משני קצותיה עד פגישתם הדרמא־טית, המתוארת בכתובת הנזכרת. הנקבה בנויה בשיפוע הדרגתי מחושב, כדי להבטיח את זרימתם של המים מהמעיין לברכה. ניתן לעבור גם עתה לאורך כל הנקבה עד לברכה.

מתוך: אהרן ביר - שבעה סיורים בירושלים ובסביבתה

ירושלים באמנות היהודית

מאז חורבן הבית השני, ובעיקר מאז חורבן-ביתר ומרד בר-כוכבא, מילאו ירו-שלים "עיר הקודש" ובית-המקדש - "נזר תפארתנו" - תפקיד ראשי בתפיסה המשיחית של עם-ישראל. החזון האוטופי של גאולת העם מחרפת הגלות, וגאולת העיר מחורבנה, היה לאחד המניעים הגדולים בחיי החברה והרוח היהודיים בכל הדורות. על כן לא ייפלא שחזון זה שאף לביטוי באמצעים פלסטיים, והדבר הביא להתפתחות מפתיעה של היצירה האמנותית היהודית.

שרידי אמנות זו, החל מתקופת המשנה והתלמוד, ועד ליצירות שלמות סמוך לזמן החדש, הם ביטוי ישיר לערכי הרוח של העם בכלל ושל הקהילות בפרט. הדימויים של נוף העיר, כפי שהיתה בתפארתה, וכפי שעתידה להיבנות באחרית-הימים, בית-המקדש על כליו הפולחניים, הכותל המערבי, קברות קדושים ובתי-כנסת - כל אלה העסיקו את הדמיון היוצר של אמנים יהודים ידועים ואלומי-שם.

אנו מוצאים את כל אלה על גבי מטבעות מימי בר-כובא, מצבות-קבורה, פסיפסים בבתי-כנסת עתיקים, כתבי-יד ודפוסים של כתבי-קודש, כתובות, הגדות של פסח וסידו-רי-תפילה, וכן על פרוכות של ארונות-קודש ובציורים על קירות-עץ של בתי-כנסת מן הדורות האחרונים. כמו כן הם מופיעים על גבי גביעים לקידוש, מזוזות, חנוכיות, קופסאות-בשמים ("הדסים") וחפצים מחפצים שונים מרשות הפרט היהודית. כל אלה הם עדות לכך שזכרה של ירושלים לא מש מלב העם במשך אותם דורות של פזורה ורדיפות, של השפלה וקידוש-השם. ירושלים סימלה את האמונה הבלתי-ניתנת-לערעור, שבוא יבוא היום והעם היהודי יראה עין בעין את ההתרחשות שהתפלל עליה שלוש פעמים בכל יום:

כאיורים לולקוטני זה השתמשנו בחומר העשיר מתחום האמנות היהודית, הכלול בחוברת גדית כ"ה/תשכ"ח: ירושלים

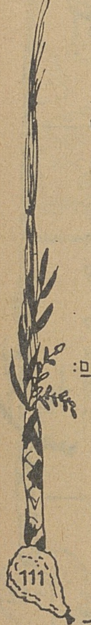

וְלִירוּשָׁלַם עִירְךָ בְּרַחֲמִים תָּשׁוּב וְתִשְׁכּוֹן
בְּתוֹכָהּ כַּאֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ וּבְנֵה
אוֹתָהּ בְּקָרוֹב בְּיָמֵינוּ בִּנְיַן עוֹלָם וְכִסֵּא
דָוִד עַבְדְּךָ מְהֵרָה לְתוֹכָהּ תָּכִין:

וְתֶחֱזֶינָה עֵינֵינוּ בְּשׁוּבְךָ לְצִיּוֹן בְּרַחֲמִים:
בָּרוּךְ אַתָּה יהוה הַמַּחֲזִיר שְׁכִינָתוֹ לְצִיּוֹן:

לְכוּ וְנִבְנֶה אֶת חוֹמַת יְרוּשָׁלַיִם –
וְלֹא נִהְיֶה עוֹד חֶרְפָּה.
וְהָיָה הַלַּיְלָה לְמִשְׁמָר,
וְהַיּוֹם – לִמְלָאכָה.

מילים: נחמיה
לחן: מרדכי פסיראו

כִּי בְשִׂמְחָה תֵּצְאוּ וּבְשָׁלוֹם תּוּבָלוּן.
הֶהָרִים וְהַגְּבָעוֹת יִפְצְחוּ רִנָּה.
וּשְׁאַבְתֶּם מַיִם בְּשָׂשׂוֹן
מִמַּעְיְנֵי הַיְשׁוּעָה.
צַהֲלִי וְרֹנִּי, יוֹשֶׁבֶת צִיּוֹן,
הַלְלוּיָהּ!

מילים: שפירו
לחן: פאמי

כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה
וּדְבַר אֲדֹנָי מִירוּשָׁלָיִם.

מילים: ישעיהו
לחן: פאמי

שִׂמְחוּ אֶת־יְרוּשָׁלַיִם
וְגִילוּ בָהּ כָּל־אֹהֲבֶיהָ
שִׂישׂוּ אִתָּהּ מָשׂוֹשׂ
כָּל־הַמִּתְאַבְּלִים עָלֶיהָ

מילים:
לחן פאמי, א. צוריאל

לִבִּי בְמִזְרָח וְאָנֹכִי בְּסוֹף מַעֲרָב
אֵיךְ אֶטְעֲמָה אֶת אֲשֶׁר אֹכַל וְאֵיךְ יֶעֱרַב
אֵיכָה אֲשַׁלֵּם נְדָרַי וַאֲסָרַי, בְּעוֹד
צִיּוֹן בְּחֶבֶל אֱדוֹם וַאֲנִי בְּכֶבֶל עֶרַב
יַקֵּל בְּעֵינַי עֲוֹב כָּל טוּב יִסָּרֵד, כְּמוֹ
יַקֵּר בְּעֵינַי רְאוֹת עַפְרוֹת דְּבִיר נֶחֱרָב.

מילים: יהודה הלוי
לחן: יצחק צור

צִיּוֹן הֲלֹא תִשְׁאֲלִי לְשָׁלוֹם אֲסִירָיִךְ
דּוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמֵךְ וְהֵם יֶתֶר עֲדָרָיִךְ

מַיִם וּמָזוֹן וּמַצָּפוֹן וְתֵימָן שָׁלוֹם
רָחוֹק וְקָרוֹב שְׁאִי מִכֹּל עֲבָרָיִךְ.

מילים: יהודה הלוי
לחן: יצחק צור

צִיּוֹן תַּמְתִּי, צִיּוֹן חֻמָּדָתִי,
לָךְ נַפְשִׁי מֶרֶחוֹק הוֹמָיָה.
תִּשְׁכַּח יְמִינִי אִם אֶשְׁכָּחֵךְ יָפָתִי,
עַד תֵּאָטֵר בּוֹר קִבְרִי עָלַי פִּיָּה.

לֹא אֶשְׁכָּחֵךְ, צִיּוֹן תַּמְתִּי,
אַת כָּל אֲהִי, תּוֹחֲלָתִי וְשָׂבְרִי,
אֶת הַכֹּל אֶשְׁכָּחָה, אֶת שְׁאֵרִית נִשְׁמָתִי
וְצִיּוֹן, אַתְּ צִיּוֹן תְּהִי עָלַי קִבְרִי!

מילים: א. צוריאל
לחן פאמי, א. צוריאל

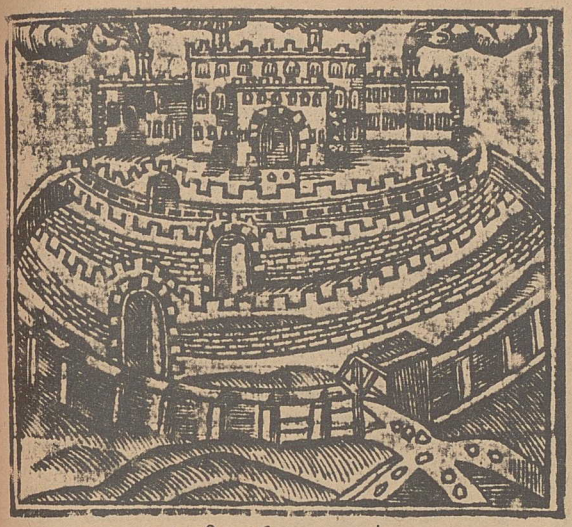

בית-המקדש מוקף חומה.
מתוך "יוסיפון", מאות ה-17

ארבעת המינים

ארבעת המינים

ומה בפרקנו הרביעי ?

* ארבעת המינים -
סקירות בוטאניות ופולקלור

האתרוג

מתוך רשימה של
דב הלוי
(שער-העמק):
ארבעת המינים

רשימה זו, פרי עיטו של חבר שער-הגולן, מורה לטבע ותיק ושותף נאמן לנו בייעוץ בנושא זה שבילקוטנו, התפרסמה ב"משמר לילדים".

לצורך ילקוטנו זה הרחיב דב הלוי במקומות שהיו טעונים הסברים נוספים. ואלה דברי הפתיחה למאמר:

"...הבה ונפשיט מארבעת המינים את מחלצות-החג ונלמד להכירם כצמחים בבית-גידולם, בחייהם היומיומיים."

שנים רבות התנהל ויכוח בין אנשי-דת, בלשנים וחוקרי-טבע האם האתרוג הוא אותו פרי-הדר העומד בראש ארבעת המינים. מכל המאמרים ועבודות-המחקר שנכתבו על נושא זה, ברורים לנו שני דברים:

א) שההדר שייך לעצי-הדר, הוא בן משפחת התפוז, האשכוליות והלימון,

ב) שהוא אינו יליד-הארץ, אלא הובא לכאן בתקופת עזרא ונחמיה, כנראה על ידי עולי-בבל.

מתקופה זאת ואילך מקובל היה השימוש באתרוג למטרות הפולחן הדתי. במטבעות מימי החשמונאים טבוע כבר האתרוג, ויש אומרים שה"צדוקי", שלפני המשנה נרגם באתרוגים על ידי העם בחצר-המקדש בחג-הסוכות, היה המלך אלכסנדר ינאי...

●

מולדתם של עצי-הדר הם המורדות הדרומיים של הרי ההימאליה, ומשם הועברו כנראה על ידי הפרסים גם לארצות הים התיכון. על כך מעיד השם "אתרוג", אשר מקורו במלה הפרסית "תורונג".

יוסף בן מתתיהו, ההיסטוריון שחי בתקופת חורבן בית שני, מכנה את האתרוג בשם "תפוח פרסי". הפרסים, כידוע, הם גננים מפורסמים וייתכן שתחת השפעתם נתחבב האתרוג על יהודי הגולה שחיו תחת שלטון מלכי פרס.

לפי הסיסטמטיקה (תורת-המיון הבוטאנית) נמנים עצי-ההדר על משפחת הפיגמיים, ואם ננהג לפי המקובל בענף-מדע זה, ההדר הינו סוג - CITRUS במשפחה הנ"ל. פרי-ההדר השונים, יחד עם האתרוג, הם מינים של הסוג הזה, ובמינוח המדעי הם מכונים בשמות שונים:

* הדר האתרוג CITRUS MEDICA,

* הדר האשכולית C. PARADISI,

* הדר הלימון C. LIMON,

* תפוח-זהב או ההדר הזהוב C. SIMENSIS,

* הדר המנדרינה C. RETICULATA.

הצמח שלפינו ניתן השם למשפחה - הפיגם המצוי - נפוץ למדי בחורש הטבעי. הוא שונה מאוד מההדרים בתכונות רבות: זהו בן-שיח בגובה של 1.0 עד 1.5 מטר, בעל עלים שסועים-מנוצים ופרחים צהובים. המשותף לצמח זה ולהדרים הוא הריח החריף, שאמנם שונה משל ריח ההדרים, אך גם הוא תוצאה של השמן האתרי, הנוצר בבלוטות מיוחדות אשר בעלים ובפרחים.

מהן הסגולות המיוחדות של עץ זה, אשר זכה להערכה רבה במסורת של עם-ישראל?

הבה נצא לאחד מפרדסי השרון או השומרון, שבהם מצויים גם עצי-אתרוג. מרחוק אין בו בעץ זה שום דבר מיוחד. גזעו אינו צומח לגובה, אלא מסתעף. עליו קשים ומתקיימים במשך כל השנה, אך שפת העלה, שלא כברוב ההדרים, משוננת שינון דק.

ענפי האתרוג מצוידים בקוצים חדים. מבנה הפרח דומה לתפוז או לאשכולית, אבל צבעו אינו לבן, אלא ורוד-סגול. מספר עלי-הגביע הוא לרוב 4-5 וכן גם מספר עלי הכותרת, ואילו מספר האבקנים הוא 15 או יותר. הפרי הצעיר כהה ורק עם הבשלתו מקבל את צבעו האופייני, הירוק-צהוב, וכמו כן את ריחו החזק והנעים. עליו ופריו מלאים בליטות זעירות המפרישות שמן אתרי ריחני. בגלל הניחוח המיוחד הזה נבחר כנראה האתרוג להיות ראשון לארבעת המינים מבין יתר בני משפחתו.

האתרוג גם סמל-הפוריות: הפיטם שהוא שריד של עמוד-העלי, הבולט מול השחלה, דרכו מתבצע תהליך ההאבקה וההפריה, הוא כנראה "אשם" בדימוי זה...

על כשרות האתרוג נאמר במשנה: עָלְתָה חֲזָזִית עַל רֻבּוֹ, נִטְלָה פִטְמָתוֹ, נִקַּב,
נִסְדַּק, נִקַּב וְחִסַּר כָּל שֶׁהוּא,
פָּסוּל. עָלְתָה חֲזָזִית עַל מְעוּטוֹ,
נִטַּל עִקָּצוֹ, נִקַּב וְלֹא חִסַּר כָּל שֶׁהוּא, כָּשֵׁר. (סוכה ג 6)

ה"ע ו ק ץ" הנזכר כאן, הוא בצד התחתון של הפרי, הצד המנוגד לפיטם, המחבר את הפרי לענף.

ב"ת ז ז י ת" לדעתי הכוונה אולי לפטריות-עובש, אשר עלולות להתפתח על הפרי, כי התזזיות, בדרך כלל, אינן צומחות על פירות, אלא על גזעי וענפי העצים, או על גבי הסלעים.

האגדה מייחסת אמנם לאתרוג גם טעם וגם ריח, אבל טעמו מר וטפל בגלל קליפתו העבה. חלקו הפנימי, העסיסי, קטן ביותר. ספרי-בישול קדומים ממליצים על הכנת כיבושים מקליפתו ומייחסים לה גם סגולות מרפא, אבל שימושו לכל המטרות הללו היה מצומצם ביותר. מטרת גידולו של האתרוג כאז כן עתה הוא לצורך הפולחן הדתי וכסמל חג-הסוכות. היהודים החרדים בודקים בשבע עיניים את האתרוג שהם קונים, ובמיוחד מקפידים לבל יחסר ה"פיטם"...

ראשית גידול האתרוג בארץ

עד לפני כ-150 שנה היה עיקר גידולו של האתרוג באי קורפו שבחוף הים האדריאטי ביוון. בסוף המאה שעברה, כאשר אתרוגי ארץ-ישראל עמדו בהתחרות קשה עם האתרוגים מקורפו ומשאר איי-יוון, וכן מאיטליה, שנחשבו למהודרים ויפים, המליצו רבנים רבים להעדיף את אתרוגי ארץ-הקודש, שהם כשרים למצווה ואינם מורכבים. בהשפעתם הוחל בייצוא אתרוגים מהארץ והם דרשו להפיצם בכל בית בישראל. ואילו גדולי-תורה אחרים שהתנגדו לאתרוגי הארץ טענו, כי אתרוגי-קורפו יפים ומהודרים יותר והם גדלים על עץ אתרוג-בר, וכי בין המגדלים בארץ מצויים אנשים שאינם שומרי-מצוות, והאתרוג בארץ מורכב על כנה של לימֶטה מתוקה (פרי ממשפחת הלימונים), ולפי דעתם - אתרוג שהורכב על לימון איננו אלא לימון ואסור לברך עליו... אמרו להם אז הרבנים, שהתורה אמרה - "ולקחתם ל כ ם פרי עץ הדר וגו'", ודרשו חז"ל: ל כ ם - משלכם, מצמחים שאתם בעצמכם מגדלים אותם, ולא אחרים בשבילכם. ועוד אמרו: "אתרוגי ארץ-ישראל אם אינם מהודרים למטה (=כאן, עלי אדמות) - יהיו מהודרים למעלה (=בשמיים לפני הקב"ה)!".

סִיר משה מונטיפיורי היה הראשון שנטע מטעי-אתרוגים בארץ - בפרדס שקנה ביפו ב-1855, והיו אלה האתרוגים הראשונים שנשלחו מא"י לאנגליה. אחריו בא הרב חיים אלעזר וואקס, אשר כתב בספר שנדפס ב-1877: "קניתי שלוש גנות בכפר-חיטין ונטעתי שם 600 עצי אתרוגים, ובשנה זו אקווה לנטוע כמה אלפי עצי אתרוג אצל ים-החולה (בסביבות יסוד-המעלה), להושיב משפחות ולעבד את האדמה ולשמרה - וגם יהיו ליהודים אתרוגים למצווה." פרדסי אתרוגים ניטעו לאחר מכן במקווה-ישראל ובמושבות-הבארון פתח-תקוה, ראשון-לציון, עקרון, זכרון-יעקב, יסוד-המעלה ועוד.

אך משמילים נלחמו לאתרוג הארץ-ישראלי וסייעו להחדרתו לבתי היהודים שבתפוצות. באביב שנת-1891 נעלם בקורפו ילד נוצרי, ואנשי הכנסייה שבאי הפיצו עלילה שהיהודים רצחוהו כדי להשתמש בדמו לאפיית-מצות. תושבי המקום התנפלו על היהודים המעטים אשר שכנו ביניהם מאות בשנים, ופרעו בהם באכזריות. אז קמו רבנים רבים בארץ ובגולה והכריזו חרם על אתרוגי-קורפו, ואט-אט התחילו יהודי-התפוצות לברך על אתרוג שגודל בארץ-ישראל ובידיהם של בני-ישראל...

מאימרות הרב שמואל מוהילבר
(מראשוני חובבי-ציון במאה שעברה):

...עבודת-האדמה היא התרופה היותר נאמנה לרפאו לא לבד את מצבו החומרי של עמנו, אלא גם את מצבו הרוחני!

גם חובבי-ציון אחרים נטעו אתרוגים בארץ-ישראל ומפורסם מטע האתרוגים שניטע בשנת 1896 באחד היישובים החדשים בשומרון - ג ן - ש מ ו א ל על שם הרב חובב-ציון שמואל מוהילבר.

ב-1875 נשלחו מן הארץ לחו"ל 6,000 אתרוגים, ושמונה שנים לאחר מכן כבר שווקו 40,000 בהמלצתם של מנהיגי ורבני תנועת חובבי-ציון. בשנת 1912 הגיע הייצוא לשיא שלא הושג כמוהו עד היום - חצי מיליון אתרוגים נשלחו אז לעשרות ארצות מעבר-לים!

כיום משווקים לשנה לחו"ל כ-80,000 אתרוגים. כמה רבבות מוצאים את דרכם לסוכותיהם של אזרחי המדינה, אך הרוב הגדול נפסל בשל סיבות שונות ומשונות. את הפרי המיוחס הזה צריך לעטוף יפה בפשתן או בסיבי-יוּטה, לאורזו בקופסת-קרטון מוצקת ולהבטיח שיגיע "בריא ושלם" לידיו של הקונה...

בין חסידי-סַטמָאר וחב"ד מקובלת עד היום הדעה, שאין לברך על אתרוגי ארץ-ישראל משום שמגדליהם אינם שומרי-מצוות. סוחר אחד מחוגים אלה קנה לא מזמן 1,500 אתרוגים למכירה, אך הוא עצמו וכת-החסידים שלו משתמשים בחג באתרוגים מאיטליה...

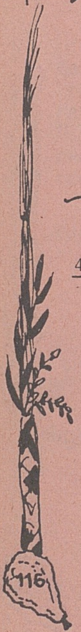

האתרוג הפולקלור

לא רק בפולקלור של עדות-ישראל לפזורותיהן קיבל האתרוג סגולות פריוניות פלאיות, כבר במדרש מיוחסת לו תכונה מעוררת Aphrodisiac בלע"ז. ולכן אין לתת לכוהן הגדול שבעה ימים לפני יום-הכיפורים לאכול אתרוג, ביצים ויין, שמא יתעורר בו "יצר הרע" והרהורי-חטא ביום הקדוש... (בבלי יומא יח/1). יתר על כן - זהו כביכול העץ שהודות לו זכו אדם וחוה למודעותם המינית, ועד שלא אכלו ממנו היו מתהלכים ערומים "ולא יתבוששו":

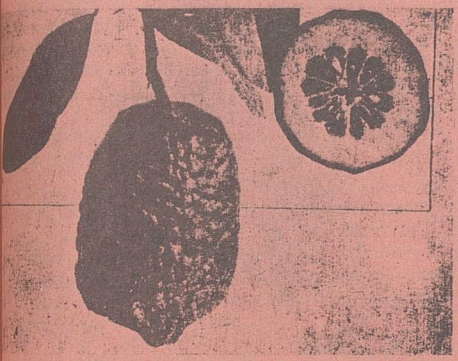

"מה היה אותו האילן שאכלו ממנו אדם וחוה?.. רבי אבא דעפו אמר: אתרוג היה, הדא הוא דכתיב - "ותרא האשה כי טוב העץ למאכל"... (בראשית רבה טו 8)

(וההמשך - "וכי תאוה הוא לעינים", והרי "תאווה" בלשון המקראית שייך ברוב המקרים לתחום המיני!)

ולמען הדיוק יש למדרש זה על מה לסמוך לפי הלשון של ספר-בראשית בנוסף ל"תאווה": האכילה מ"עץ-ה ד ע ת" גרמה לכך שמייד - "ותפקחנה עיני שניהם ו י ד ע ו כי ערומים הם... והאדם י ד ע את חוה אשתו ותהר ותלד..." (ג, ז, יג)

וכך גם באחד התרגומים הארמיים לשיר האהבה הקלאסי שלנו - שיר-השירים, לפסוק ז' 9:

"וריח אפך כתפוחים"- כריח תפוחין דגינתא דעדן (=של גן העדן)".

ובתרגום אחר - "כריחא דאתרוגא".

בספרות העתיקה מצויים תיאורים רבים על סגולות האתרוג: אין אוכלים אותו, אך ריחו וריח עליו נעימים מאוד, וכשמניחים אותו בין הבגדים, הוא מרחיק את העש. הוא גם יעיל למי ששתה רעל, כי שתיית יין ששרו בו אתרוג מביא לבחילה והחולה מקיא את הרעל. האתרוג נותן ריח ניחוח לפה, אם מוצצים את חלקו הפנימי. על ערך האתרוג מכחינות רבות - מאכל, רפואה וכושם - אנו למדים מן הסיפור על אציל במלכות-פרס, שהמלך גזר עליו מאסר, "ופקודה נתן לממונה על בית-הסוהר כי יגיש לאסיר יום יום מאכל לפי בחירתו. האסיר בחר באתרוג, וכאשר שאלוהו לסיבת בחירתו את האתרוג, ענה: בחרתי בפרי זה כי ריח ניחוחו ועדנתו לי לצרי ולמרפא, בציפתו אכלכל את גופי ומיצו ירווה צמאוני..."

קיים מנהג אצל ערבים כפריים לטחון את זרעי האתרוג יחד עם הפלחים, להרתיח במים, לסנן ולשתות את התסנין כסגולה לבנים...

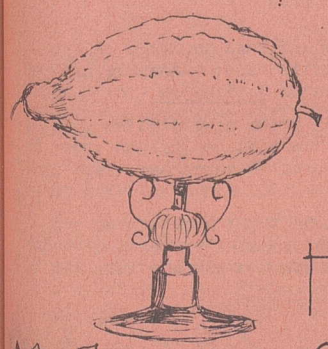

קולקציות-אתרוגים
של עדות שונות

בשביל רבים ביבינו החוברות "מולדתנו" הם בחזקת "פריהיסטוריה", כי הן הופיעו לפני כ-50 שנה...

אך עדיין עומד להן טעמו הטוב, ולכן נביא בפרקנו זה שתי רשימות - על האתרוג ועל ההדס - מתוך החוברת -

ארבעת המינים,

פרי עטו של זקן מורי הטבע בישראל - יהושע מרגולין.

מַה סָּח לִי הָאֶתְרוֹג?

הֵידָעְתֶּם הָאָרֶץ שֶׁם
הָרִמּוֹן פּוֹרֵחַ
וּפְרִי עֵץ הֶדֶר בֵּין עֲפִיים
וּדְרֹר.

(א. פ חְפִּינְסְקִי. כנור ציון)

נוֹן־שְׁמוּאֵל. סוּף אֲדָר. הַנְּשָׁמִים חָלְפוּ עָבְרוּ. שְׁמֵי תְּכֵלֶת נִטּוּיִם כְּאֹהֶל עַל הָאֲדָמָה הָעֲטוּפָה פְּרָחִים מַאֲדִימִים הַפְּרָגִים. בְּעֵינַי וְהֵב גְּדוֹלוֹת סְבִיטוֹת הַחַרְצִיוֹת בְּקַרְנֵי כֶּסֶף קוֹרְנִים — הַכּוֹכָבִים. וְהַפְּרֵדִים שָׁזָה עַתָּה פָּרַץ מִשָּׁלְיָ אֶת פִּרְוֹת הַזָּהֹב שֶׁלּוֹ כְּבָר עוֹטֶה פְּרָחִים לַבָּנִים רֵיחָנִים — מְבַשְּׂרֵי פְּרִי חָדָשׁ.

מִתַּחַת אֲנִי יְחִידִי בֵּין עֲצֵי הַגָּן הַמְלֻבְלָבִים וּפוֹרְחִים רַגְלַי שׁוֹקְעוֹת בָּאֲדָמָה הַתְּחוּחָה וְהַרְכָּה שָׁזָה עַתָּה עָדְרוּהָ „עֲדֹר גָּדוֹל". וְנִמְנֹם שֶׁל דְּבוֹרִים מְמַלֵּא אֶת אָזְנַי. רֵיחוֹת מְשֻׁכָּרִים עוֹלִים בְּאַפִּי. יֶרֶק עָלִים וְלֹבֶן פְּרָחִים מְנַצְנֵץ בְּעֵינַי.

פִּתְאֹם הַעִיצָה עָלַי כַּבִּינוֹת לְשׁוּרוֹת עֲצֵי הַפּוּז הַזָּהֹב שִׁירָה שֶׁל עֵצִים נוֹשְׂאֵי פְּרָחִים קַלִּילִים־וְרַדִּים מְסֻכָּךְ אֲנִי בָּעֲצִים הַלָּלוּ. דּוֹמִים הֵם לָעֲצֵי הַפּוּז־הַזָּהֹב, אוּלָם שׁוֹנִים מֵהֶם בְּצֶבַע פְּרָחֵיהֶם וּבְצוּרַת עֲלֵיהֶם. סְמוּקוֹרוֹת הָעֲלִים שֶׁלָּהֶם אֵינָן מְכֻנָּסוֹת בִּבְסִיסֵי הַפְּרָחִים כְּפַמְּוֹרוֹת עֲלֵי הַפּוּז־הַזָּהֹב. פֵּיוֹת עֲלֵיהֶם מְשֻׁנָּנִים בְּקֶשׁוֹר. מַה שְׁאֵין כֵּן אֵצֶל עֲלֵי הַפּוּז־הַזָּהֹב, וְלֹא עוֹד אֶלָּא שֶׁשְּׁחִיקֵי עֲלֵיהֶם מְזֻדָּקָרִים קוֹצִים קָשִׁים וְחַדִּים הַמְאַיְמִים עַל אֲצִבְעוֹתַיִךְ לֵאמֹר: „אַל תִּגַּע בְּנוּ!" וְעַכְבָּי עֲצֵי הַפּוּז־הַזָּהֹב הֵרֵי מְחֻשְּׁרֵי קוֹצִים הֵמָּה.

אוּלָם רְאוּ נָא פֶּלֶא! מְבִינוֹת לְפְרָחִים וְלַפְּרָחִים מְצִיצִים בְּכָר פֵּרוֹת גְּדוֹלִים וְקִסְמִים. עֵין נוֹשֵׂא פֵּרוֹת וּפְרָחִים יַחַד! מְסֻתָּכֵל אֲנִי בַּפֵּרוֹת, מֵרִיחַ אֶת רֵיחָם. הֲרֵי זֶה פְּרִי הָאֶתְרוֹג! הָאֶתְרוֹג שֶׁרֵיחוֹ בְּבַלָּע בְּנַשְׁמָתִי עוֹד בֵּימֵי יַלְדוּתִי. הַמִּזְרָח וְכִרְוֹנוֹת עָלוּ שֶׁל לִבִּי. יָשַׁבְתִּי בְּצֵל אַחַד הָעֵצִים שֶׁהָאָהִיל עָלַי בַּעֲנָפָיו. סִבּוּן הָעֲסָקִים הִנִּיחָה אֲלַי שִׂרַת הָאָבִיב שֶׁל הַבִּלְבּוּל, וְטִיר הָאָרֶץ. קוֹל תְּרוּעָה בְּקוֹל הֶחָלִיל. רוּחַ יָם קַלִּילָה עֲבָרָה אֶת הָעֵצִים. לַחַשׁ־רַחַשׁ. וְלִבִּי עֵר וְאָזְנַי קְשׁוּבָה לִשְׁמֹעַ אֶת שִׂיחַת הָאֶתְרוֹגִים.

פָּתַח עֵץ הָאֶתְרוֹג וְאָמַר:

„רוֹאָה אַתָּה אוֹתָנוּ אוֹבְדִים בֵּין הֲמוֹן עֲצֵי תַּפּוּחֵי־הַזָּהֹב? כֻּלָּנוּ אַחִים בְּנֵי מִשְׁפָּחָה אַחַת, מִשְׁפַּחַת עֲצֵי הַהֲדָר, וְאוּלָם הֵם, תַּפּוּחֵי־הַזָּהֹב, חֲדָשִׁים בְּאֶרֶץ, זֶה מִקְרוֹב בָּאוּ. רַק לִפְנֵי מֵאוֹת בְּשָׁנִים הוּבְאוּ אֲבוֹתֵיהֶם מֵאֶרֶץ נִכְרִיָּה וְנִטְּעוּ כָּאן. וְאָנוּ הָאֶתְרוֹגִים, אֲזָרְחִים קְדוּמִים שֶׁל הָאָרֶץ כֻּלָּנוּ. וְאֶת אֲשֶׁר שָׁמַעְתָּ מִפִּי אֲבוֹתַי וַאֲבוֹתַי מִפִּי אֲבוֹתֵיהֶם וַאֲבוֹת אֲבוֹתֵיהֶם, עַיִן מִפִּי עַיִן, אוֹתָהּ אֲסַפֵּר לָךְ.

„בְּגַנֵּי פְּרָס וּמָדַי צָמְחוּ וְגָדְלוּ אֲבוֹת אֲבוֹתַי לִפְנֵי שָׁנִים רַבּוֹת, רַבּוֹת מְאֹד. וּבְגַנֵּיהֶם גָּדַךְ זְכָרְכֶם וְכָל רֹאשׁ בְּשָׂמִים נָתְנוּ רֵיחָם וְעֵצִים מֵעֵצִים שׁוֹנִים נָשְׂאוּ פְּרִי נֶחְמָד לְמַרְאֶה וְטוֹב לְמַאֲכָל. אוּלָם לֹא הָיָה בְּרֵיחַ פִּרְחֵי הָאֶתְרוֹג בֵּין רֵיחוֹת הַבֹּשֶׂם שֶׁל הַגַּנִּים וְלֹא הָיָה פְּרִי חֲמוּדוֹת בְּפִרְיֵי הָאֶתְרוֹג: הַשֶּׁמֶשׁ נָתְנָה לוֹ מִזְּהָבָהּ, הַשָּׁמַיִם

מְהֻרָם, הָאֲוִיר מִבְּשָׂמֵי רֵיחוֹתָיו וְהָאֲדָמָה מִלְּשַׁדָּה. וַיְהִי פְּרִי הִלּוּלִים וַיַּעַל עַל שֻׁלְחָן מְלָכִים מַטְעַן בְּדַבַּשׁ וּבָיְנוֹן.

„וְאֶחָד מֵאֲבוֹת אֲבוֹתֶיךָ שָׁגְלָה מֵאַרְצוֹ לְאַרְצוֹת פָּרָס וּמָדַי רָאָה, אֶת הַפְּרִי הַזֶּה וַתִּפְלָא נַפְשׁוֹ מֵרֵיחוֹ וַיַּחְמְדֵהוּ בְּלִבּוֹ וַיִּדֹּר נֶדֶר וַיֹּאמַר: „אִם יִהְיֶה אֱלֹהִים עִמָּדִי וְשָׁבְתִּי בְּשָׁלוֹם לְאֶרֶץ מוֹלַדְתִּי, אָל נַחֲלָתִי וְאֶל נָוֵי אֲשֶׁר בָּשְׁבָלָה חוֹף יָם הַגָּדוֹל, יָם הַתְּכֵלֶת, וְנָטַעְתִּי אֶת הָעֵץ הַזֶּה בְּגַנִּי וְהֵבֵאתִי מִפְּרִיו מִנְחָה לְבֵית אֱלֹהִים.“

„הָאִישׁ הַזֶּה מֵת בְּגוֹלָה, אוּלָם אֶת אַהֲבָתוֹ הַגְּדוֹלָה לְאֶרֶץ מוֹלַדְתּוֹ וְאֶת נִדְרוֹ צִוָּה לִבְנָיו אַחֲרָיו. וְאֶחָד מִבְּנָיו בָּנָיו וּשְׁמוֹ עַמִּינָדָב נָּבְרוּ עָלָיו הַמּוֹן נַפְגְּעֵיהוּ עַל אֶרֶץ מוֹלֶדֶת אֲבוֹתָיו, אֶרֶץ יְהוּדָה... וַיַּאַהֵב אֶת אֶרֶץ גָּלוּתוֹ וַיַּעַל לְאֶרֶץ אֲבוֹתָיו וַיַּעַל אִתּוֹ גַּם מִפְּרֵי הָאֶתְרוֹג.

„וַיְהִי כְּבוֹאוֹ לְאֶרֶץ אֲבוֹתָיו וַיִּקַּן לוֹ אֲחֻזַּת שָׂדֶה בְּסְבִיבוֹת הָעִיר יָפוֹ וַיִּטָּעֵהוּ גַּנִּים וּפַרְדֵּסִים וְאֶת זֶרַע פְּרִי הָאֶתְרוֹג זָרַע בָּהּ. וַיִּהְיוּ הַנְּטִיעִים שָׁבָקְחוּ רַכִּים וַעֲדִינִים מְאֹד. רוּחַ קָרָה כִּי תַּכֶּה אוֹתָם וַחֹרֶב, וַיְסוֹכֵךְ עֲלֵיהֶם עַמִּינָדָב מִפְּנֵי הַקֹּר וַיִּשְׁקֵם וַיְעַדְּרֵם וַיִּשְׁמְרֵם כְּבָבַת עֵינוֹ וּלְעֵת צֵאת הַשָּׁנָה גָּדְלוּ הַנְּטִיעִים וַיֶּחֱזְקוּ. וַיּוֹצֵא אוֹתָם עַמִּינָדָב עַל שָׂרְשֵׁיהֶם וְאַדְמַת גִּדּוּלָם וַיַּעֲשֵׂם שׁוּרוֹת שׁוּרוֹת בְּתוֹךְ הַגַּן לְמַעַן יִהְיוּ יֶתֶר עָצֵי הַגַּן לְסִתְרָה עֲלֵיהֶם כִּפְנֵי הָרוּחוֹת הַמְשַׁבְּרוֹת.

„יָמִים עָבְרוּ וְהַנְּטִיעִים גָּדְלוּ וַיִּהְיוּ לָשִׂיחִים וְרוֹזְקִים מְזֻיָּנִים בְּקוֹצִים דוֹקְרִים שֶׁהֻגְּנוּ עֲלֵיהֶם מִפְּנֵי שֵׁן חַיָּה וְיַד אָדָם וְדוֹנָהּ. וְהָעֵלִים עוֹרְיִים וְנֹאוָדוֹת זְעִירִים מִלְּאִים שֶׁמֶן רֵיחָנִי, כְּגַקְדוּת לְבָנוֹת. מְבוּגְעִים בָּהֶם. הָעוֹר הַקָּשֶׁה וְאַדֵּי הַשֶּׁמֶן הַמִּתְנַדֵּף שָׁמְרוּ עַל הַרְמִיבוּת שֶׁבָּעֵלִים.

„בַּשָּׁנָה הַשְּׁלִישִׁית לְהִנָּטְעָם נִרְאוּ בְּרֵאשֵׁי עֲנָפֵיהֶם אֲשָׁכְלוֹת פְּרָחִים. בָּא בַּעַל הַגַּן וְהִשִּׁיר אֶת הַפְּרָחִים אֶחָד אֶחָד וְאָמַר: „הַשָּׁנָה הַשְּׁלִישִׁית שְׁנַת הָעֲרָלָה הִיא וְהַפְּרִי אָסוּר בַּהֲנָאָה.“

„וּבַשָּׁנָה הָרְבִיעִית עָשׂוּ הָעֵצִים פְּרִי וַיִּמָּלֵא הַגַּן רֵיחַ הָאֶתְרוֹגִים וַיָּבוֹאוּ אֲנָשִׁים רַבִּים לְהָנוֹת מֵרֵיחַ הַפְּרִי הַנִּפְלָא הַזֶּה וַיֹּאמְרוּ הָאֲנָשִׁים אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ: „לֹא בָּא בְּכֹשֶׁם הַזֶּה בְּגַנֵּי הָאָרֶץ.“

„וַיְהִי שָׁמַע הַפְּרִי לְכֹהֵן הַגָּדוֹל אֲשֶׁר בְּמִקְדַּשׁ ה' וַיָּבוֹא הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וְאִתּוֹ חֲכָמִים רַבִּים אֶל גַּן עַמִּינָדָב לִרְאוֹת אֶת פְּרִי הָאֶתְרוֹג וְלִשְׁאֹף אֶת רֵיחוֹ, וְהַיָּמִים יְמֵי חַג הָאָסִיף וַיִּתְפַּלְּאוּ כֻּלָּם בְּרֹאוֹתָם עֵץ נוֹשֵׂא פְּרָחִים וּפֵרוֹת יָחַד. וְהַפֵּרוֹת שׁוֹנִים זֶה מִזֶּה בְּגָדְלָם וּבְצִבְעָם. אֲבָל אַךְ זֶה יָצְאוּ מִתַּחְתּוֹלֵי הַפְּרָחִים וְהֵם שְׁחוֹרִים וּשְׁזוּפִים כַּפּוּשִׁים. אִלּוּ גָּדְלוּ קָצָת וְהַיֶּרֶק מְבַצְבֵּץ מִתַּחַת לְצִפְיָף סָגֹל־שָׁחוֹר. אֵלֶּה גְּדוֹלִים וּירוֹקִים וְאֵלֶּה מְצֻהָבִים וְרֵיחַ דַּק וְעָדִין שׁוֹפֵעַ מֵהֶם. רַבִּים מִן הָעֲנָפִים הַדַּקִּים נוֹשְׂאִי

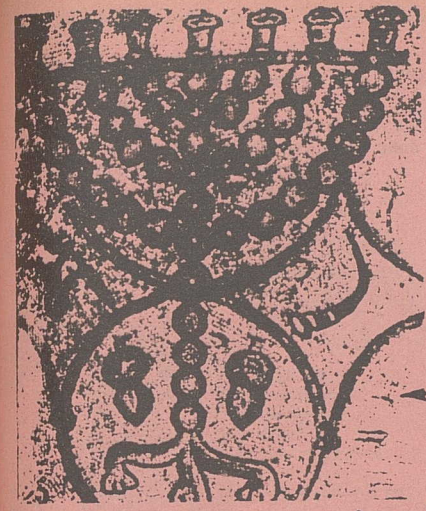

אנשי ושני אתרוגים. פסיפס מאירות-הכנסת של אשון (נהריה) משנה 4 לספירה

הַפְּרִי הָיוּ קְשׁוּרִים בְּגַמְי אֶל עֲנָפֵי הָעֵץ הַגְּזוּלִים וְהַחֲזָקִים לְבַל יִטָּלְטְלוּ עַל יְדֵי הָרוּחַ וְלֹא יַבֵּה קוֹץ אוֹ עָנָף אֶת הַפְּרִי וְיַטִּיל בּוֹ מוּם. רָאוּ כֻּלָּם אֶת הָעֲצִים וְהַפֵּרוֹת וַיִּתְמְהוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ וַיָּרַח הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל נִיחוֹחוֹ הַחֲכָמִים אֲשֶׁר אִתּוֹ אֶת רֵיחַ הָאֶתְרוֹגִים וְלֹא יָדְעוּ נַפְשָׁם. וַיֹּאמֶר הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל לַחֲכָמִים: „מַה נֶּהְדָּר הָעֵץ וּמַה נֶּחְדָּר פִּרְיוֹ! כָּתוּב בַּהוֹדָה: ‚וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר...‘ כְּלוּם יֵשׁ פְּרִי נָאֶה וּמֻהָדָר מִמֶּנּוּ?“

„פָּתַח אֶחָד הַחֲכָמִים וְאָמַר: „הַלֵּב דּוֹמֶה לְאֶתְרוֹג: מַה הָאֶתְרוֹג הַזֶּה מָלֵא רֵיחַ בְּשָׂם, כָּךְ לִבּוֹ שֶׁל הָאָדָם מָלֵא רוּחַ חָכְמָה וְדַעַת.“

„פָּתַח הַשֵּׁנִי וְאָמַר: „הַתּוֹרָה דּוֹמָה לְאֶתְרוֹג: סַד הָאֶתְרוֹג הַזֶּה כָּל בְּנֵי הָאָדָם טְרוּחִים בּוֹ וְאֵין בֵּיתוֹ חָסֵר, כָּךְ הַתּוֹרָה כֻּלָּם שׁוֹאֲבִים מִמֶּנָּה חָכְמָה וְדַעַת וְאֵין הֵי־ חָסֵרָה כְּלוּם.“

„פָּתַח הַשְּׁלִישִׁי וְאָמַר: „נָאֶה לוֹ הַשֵּׁם עֵץ הָדָר, שֶׁבֵּן פְּרִיו דָּר בּוֹ מִשְׁנָה לְשָׁנָה...“

„פָּתַח הָרְבִיעִי וְאָמַר: „פְּרִי גַּן־הָעֵדֶן הִיא הָאֶתְרוֹג, פְּרִי עֵץ הַדַּעַת שֶׁאָכְלוּ מִמֶּנּוּ אָדָם וְחַוָּה, כִּי נֶחְמָד הַפְּרִי לְהַשְׂכִּיל וְהָאֲוָה הוּא לָעֵינַיִם.“

„פָּתְחוּ כֻּלָּם וְאָמְרוּ: „אֵין פְּרִי מֻהָדָר, מֻשִׁיב נָפֶשׁ. מֵאִיר עֵינַיִם וּמַחְכִּים כְּפְרִי הַזֶּה, וְלָכֵן מְצֻוִּים אָנוּ לְהָבִיא אֶת הַפְּרִי הַזֶּה מִנְחָה לְבֵית ה' בְּחַג הָאָסִיף.“

„וַיִּשְׁמַח עַמִּינָדָב מְאֹד וַיִּתֵּן לַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וְלַחֲכָמִים אֲשֶׁר אִתּוֹ מֵאֶתְרוֹגֵי נָגוֹ וְגַם לְאַנְשֵׁי עִירוֹ חֵלֶק אֶתְרוֹגִים בְּיוֹד נְדִיבָה, כִּי אָמַר: „עַתָּה אֶעֱלֶה לְבֵית אֱלֹהִים וְאָקִים אֶת נֶדֶר אֲבוֹתַי.“

„וַיְהִי הָאֶתְרוֹג אָהוּב וְחָבִיב עַל כָּל יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ וְכָל יוֹשְׁבֵי הַשְּׁפֵלָה וְהַשָּׁרוֹן נָטְעוּהוּ בְּגַנֵּיהֶם.

„עַמִּינָדָב מֵת זָקֵן וְשָׂבַע יָמִים וּבָנָיו וּבְנֵי בָנָיו אַחֲרָיו מִפְּחוּ אֶת גֶּן הָאֶתְרוֹגִים וַיִּגְדַּל וַיִּיף וַיִּקָּרְאוּ לוֹ „גַּן־עַמִּינָדָב“.

„וַיֵּצֵא שֵׁם הָאֶתְרוֹג בָּעוֹלָם וּתְהִלָּתוֹ עַד אַרְצוֹת רְחוֹקוֹת הִגִּיעָה. יְשִׁלִּיחִים רַבִּים מִמְּדִינוֹת הַיָּם בָּאוּ אֶל גַּן־עַמִּינָדָב לְקַחַת אֶת הַנְּטִיעִים שֶׁל הָאֶתְרוֹג לְמַעַן טְעֹם אוֹתָם בְּגַנֵּי אַרְצָם.

„וְגַם הַיּוֹם וְשָׁלִיחַ מֵאֶרֶץ רְחוֹקָה בָּא אֶל גַּן־עַמִּינָדָב וַיְסַפֵּר בְּאָזְנֵי בְּנֵי עַמִּינָדָב כַּדְּבָרִים הָאֵלֶּה:

„מַלְכֵּנוּ, אֲדוֹן אַרְצֵנוּ, חָלָה מַחֲלָה קָשָׁה, כָּל אֹכֶל תַּעֲבָה נַפְשׁוֹ וַיְרֵו וּדְלִי מִיּוֹם לְיוֹם וְהָרוֹפְאִים לֹא מְצְאוּ תְּרוּפָה לְמַחֲלָתוֹ. וַיֹּאמֶר אַחַד הָרוֹפְאִים: יֵשׁ פְּרִי בְּאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל, אֶתְרוֹג שְׁמוֹ, קָדוֹשׁ הוּא לַיְּהוּדִים וְהֵם מְבִיאִים אוֹתוֹ לְבֵית אֱלֹהִים בְּחַג הָאָסִיף, רֵיחוֹ חַיֵּי נֶפֶשׁ וּבְשָׂרוֹ מַרְפֵּא לַגּוּף, קַלְּפוּ מִצְּנֻנָּת וְתוֹכוֹ מְחַמֵּם וּמְנַקֵּיר אֶת הַתַּאֲבוֹן — וְהָיָה אִם תִּמְצְאוּ יַד הַמֶּלֶךְ אֶת הַפְּרִי הַזֶּה וְאָכַל מִמֶּנּוּ וְחָי. וַיֵּצְאוּ הַמֶּלֶךְ אֶת עֲבָדָיו לְרֶדֶת יוֹם יוֹם אֶל הַסְּפִינוֹת הָעוֹבְרוֹת בַּיָּם וְלִשְׁאֹל אֶת עוֹבְרֵי הַיָּם אִם יֵשׁ בְּיָדָם אֶתְרוֹגִים לִמְכִירָה, — וַיְהִי הַיּוֹם וַתַּעֲבֹר סְפִינָה בַּיָּם וּבָהּ יְהוּדִי עָנִי וְשָׁקוֹ עַל יָדוֹ. וַיָּבוֹאוּ עַבְדֵי הַמֶּלֶךְ מִשְׁפָּטָם אֶל הַסְּפִינָה וַיִּשְׁאֲלוּ אֶת הַיְּהוּדִי לֵאמֹר: הֲיֵשׁ בְּיָדְךָ דָּבָר־מָה לִמְכִירָה? וַיַּעַן הָאִישׁ וַיֹּאמֶר: עָנִי אֲנִי וְאֵין לִי כֹּל. וַיְבַקְּשׁוּ אֶת שָׁקּוֹ וַיִּמְצְאוּ בּוֹ אֶתְרוֹגִים וַיְבִיאוּ אוֹתוֹ וְאֶת שָׁקּוֹ לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ. וַיֹּאכַל הַמֶּלֶךְ מִן הָאֶתְרוֹגִים וַתְּאוֹרְנָה עֵינָיו וַיָּקֶם מֵחָלְיוֹ. וַיִּשְׁאַל הַמֶּלֶךְ אֶת הָאִישׁ: אֵי מִזֶּה אַתָּה וּמֶה חֶפְצְךָ הֲלוֹם? וַיַּעַן הָאִישׁ וַיֹּאמֶר: מֵאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל אָנִי. אֶת כַּפְּפִי חַלַּקְתִּי לִיהוֹמִים וּלְאַלְמָנוֹת וְלֹא הָיָה בְּיָדִי בַּמֶּה לְכַלְכֵּל אֶת נַפְשׁוֹת בְּנֵי בֵיתִי וַאֲמַר, אֵצֵא לִמְדִינַת הַיָּם לְבַקֵּשׁ אֶת מְחִיָּתִי וּמִחְיַת בְּנֵי בֵיתִי, וַאֲקַח אִתִּי מֵאֶתְרוֹגֵי גַן עַמִּינָדָב לְמַעַן יַצְלִיחַ לִי בָּאָרֶץ נָכְרִיָּה אֶת מִקְדַּשׁ בֵּית אֱלֹהִים וְאֶת רֵיחַ אֶרֶץ מוֹלַדְתִּי... וְאַרַד בַּסְּפִינָה אֲשֶׁר הֵבִיאָה אוֹתִי הֵנָּה, אֶל מְדִינַת מַלְכוּתְךָ.

„וַיִּטְבוּ דִּבְרֵי הָאִישׁ בְּעֵינֵי הַמֶּלֶךְ וַיֹּצְאוּ לְמַלֵּא אֶת שָׁקּוֹ וַיַּשְׂלְחֵהוּ לְאַרְצוֹ וּלְמִשְׁפַּחְתּוֹ. וְאוֹתִי, הוֹסִיף הַשַּׁלִּיחַ לֵאמֹר, שָׁלַח הַמֶּלֶךְ הֵנָּה לָקַחַת מֵעֲצֵי הָאֶתְרוֹג שֶׁנִּטְּעוּ בְּגַנּוֹ...“

„עָבְרוּ שָׁנִים רַבּוֹת וַיַּעַל חַיִל הָרוֹמָאִים עַל אֶרֶץ יְהוּדָה לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ. בְּנֵי בָנָיו שֶׁל עַמִּינָדָב נִלְחֲמוּ בָּאֹיְבִים בְּעַד אַרְצָם וּמוֹלַדְתָּם, רַבִּים מֵהֶם נָפְלוּ בְּמַעֲרֻכוֹת הַמִּלְחָמָה וְרַבִּים מֵהֶם נִפְלוּ עַל מִשְׁמַר נַחֲלָתָם וְדָמָם הִשְׁקָה אֶת עֲצֵי גַּנָּם שֶׁהָיָה יָקָר לָהֶם כְּנַפְשָׁם. רַק אֶחָד מִבְּנֵי הַמִּשְׁפָּחָה נִשְׁאַר בַּחַיִּים וַיִּדְבַּק בְּאַדְמַת אֲבוֹתָיו וַיִּשְׁמֹר שֶׁל הַגַּן כְּבָבַת עֵינוֹ.

„שָׁנָה שְׁנָה בְּבוֹא חַג הַסֻּכּוֹת הָיָה קוֹטֵף אֶת פְּרִי הָאֶתְרוֹג מֵעֲצֵי גַּנּוֹ, עֵינָיו זוֹלְגוֹת דְּמָעוֹת שִׂמְחָתָיו לוֹחֲשׁוֹת: בֵּית הַמִּקְדָּשׁ תְּחֻרַב וְעַם ה' הָלַךְ בְּגוֹלָה. לְכוּ, אֶתְרוֹגַי, לְאֵמִי שִׁבְיָה הָלְכוּ, הָכִיאוּ לָהֶם מֵרֵיחַ הַמּוֹלֶדֶת, יָבִיא הֲרֵיחַ בְּעֶצְמוּתֵיהֶם. יַגְבִּיר אֶת נַעֲנוּעֵיהֶם עַל אֶרֶץ מוֹלַדְתָּם וְיָשׁוּבוּ אֵלֶיהָ וְיִקּוֹמְטוּ הַרְסוֹתֶיהָ. וַיִּשְׁלַח אֶת הַפְּרִי לְכָל תְּפוּצוֹת הַגּוֹלָה וְגַם בְּגָיו אַחֲרָיו הָלְכוּ בְּדַרְכָיו.

„וְשָׁנִים, שָׁנִים רַבּוֹת, נָדַד הָעָם בְּגוֹלָה...“

„וְאוּלָם לֹא שָׁכַח הָעָם אֶת אֶרֶץ מוֹלַדְתּוֹ.“ סִים עֵץ הָאֶתְרוֹג אֶת דְּבָרָיו, „הִנֵּה אֲנִי וְכָל עֲצֵי הָאֶתְרוֹגִים הַנְּטוּעִים כָּאן בְּגַן הַזֶּה, יְדֵי אַחֲרֵךְ הַחֲלוּצִים שִׁבֵּי הַגּוֹלָה נִטָּעוּנוּ, קְוֻעַת אֵפֶס הַרְטִיבוּנוּ; וּבְשִׁירַת הַתְּחִיָּה גִּדַּלְנוּנוּ...“

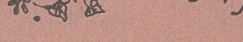

ילקוט-סוכות לצעירים

ה אֶתְרוֹג הַגָּזוּל וְהַיָּבֵשׁ, פָּסוּל; שֶׁלַּאֲשֵׁרָה וְשֶׁלְּעִיר הַנִּדַּחַת, פָּסוּל; שֶׁלְּעָרְלָה פָּסוּל; שֶׁלִּתְרוּמָה טְמֵאָה, פָּסוּל. שֶׁלִּתְרוּמָה טְהוֹרָה לֹא יִטֹּל, וְאִם נָטַל – כָּשֵׁר. שֶׁלִּדְמַאי בֵּית שַׁמַּאי פּוֹסְלִין, וּבֵית הִלֵּל מַכְשִׁירִין. שֶׁלְּמַעֲשֵׂר שֵׁנִי בִּירוּשָׁלַיִם לֹא יִטֹּל, וְאִם נָטַל – כָּשֵׁר.

ו עָלְתָה חֲזָזִית עַל רֻבּוֹ, נִטְּלָה פִּטְמָתוֹ, נִקְלַף, נִסְדַּק, נִקַּב וְחָסַר כָּל שֶׁהוּא – פָּסוּל. עָלְתָה חֲזָזִית עַל מִעוּטוֹ, נִטַּל עֻקְצוֹ, נִקַּב, וְלֹא חָסַר כָּל שֶׁהוּא – כָּשֵׁר. אֶתְרוֹג הַכּוּשִׁי פָּסוּל, וְהַיָּרֹק כַּכַּרְתִּי – רַבִּי מֵאִיר מַכְשִׁיר, וְרַבִּי יְהוּדָה פּוֹסֵל.

ז שִׁעוּר אֶתְרוֹג הַקָּטָן – רַבִּי מֵאִיר אוֹמֵר: כָּאֱגוֹז; רַבִּי יְהוּדָה אוֹמֵר: כַּבֵּיצָה. וּבַגָּדוֹל, כְּדֵי שֶׁיֹּאחֵז שְׁנַיִם בְּיָדוֹ אַחַת; דִּבְרֵי רַבִּי יְהוּדָה. רַבִּי יוֹסֵי אוֹמֵר: אֲפִלּוּ אֶחָד בִּשְׁתֵּי יָדָיו.

הדס אחד צריך שיהיה שלם, והיינו ענף הגזע כמות שהוא, שלא קטמו ממנו את בדיו, בין שיש בו בדים ובין שלא גידל מטבעו בדים כלל.

ה ערלה — פירות של שלוש השנים הראשונות לנטיעת האילן (ויקרא י״ט, כג) והם אסורים באכילה ובהנאה. || תרומה טמאה — אסורה באכילה, ודינה בשרפה. || לא יטול — מפורש בגמרא, מפני שהוא גורם קלקול לתרומה: משום שהוא מכשיר את האתרוג לקבל טומאה על ידי שמקרבו ללולב שהוא לח (עי׳ ויקרא י״א, לח) וגורם טומאה לתרומה. או משום שהוא מפסיד את קליפת האתרוג, שהיא נמאסת לאכילה על־ידי משמוש הידיים. || כשר — ויצא ידי חובתו. || דמאי — פירות שנלקחו מעם־הארץ החשוד על המעשר ואסור לאכלם עד שיעשרם, אבל מותר להאכילם לעניים. || בירושלם — שמצווה לאכלו שם. || לא יטול — מאותו טעם, שאין נוטלים אתרוג של תרומה טהורה. || כשר — אבל חוץ לירושלים, שאסור לאכלו בלי פדיון (עי׳ דברים י״ד, כג—כו) אף אם נטלו לא יצא. ויש אומרים, שהוא הדין חוץ לירושלים, ולא הזכירה המשנה ירושלים אלא להשמיענו, שאפילו בירושלים לא ייטול לכתחילה.

ו חזזית — תרגומו של ״ילפת״ (עי׳ ויקרא כ״א, כ; כ״ב, כב). כמין אבעבועות. || פטמתו — הכפתור שבראשו. || עוקצו — הזנב שהוא תלוי בו באילן. || ולא חסר כל שהוא — כגון שתחב בו מחט והוציאה. || הכושי — שחור ככושי. || ככרתי — כחציר, ככרשה.

שנים וכו׳ — שני אתרוגים. בנוסח אחר: שניהם, היינו הלולב והאתרוג

"כשר ופסול" באתרוג – לפי הלכות המשנה, סוכה, פרק ג׳

בפירוש אלבק

זר אתרוגים. ממבע יהודי מימי המרד הגדול. שנת 66—70 לסה״נ.

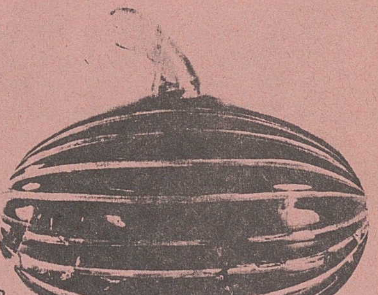

קופסת-אתרוג - בוהמיה, מאה 19
זכוכית-קובלט והזהבה

ארבעת המינים
מגזרת-נייר / יהושע גרוסברד

הלולב - "כפות-תמרים"

(יג) "צַדִּיק כַּתָּמָר יִפְרָח,
כְּאֶרֶז בַּלְּבָנוֹן יִשְׂגֶּה;
(יד) שְׁתוּלִים בְּבֵית יְהוָה—
בְּחַצְרוֹת אֱלֹהֵינוּ יַפְרִיחוּ.
(טו) עוֹד יְנוּבוּן בְּשֵׂיבָה—
דְּשֵׁנִים וְרַעֲנַנִּים יִהְיוּ."

(תהילים צב 15-13)

תמר וישראל

"צדיק כתמר יפרח. כארז בלבנון ישגה" — תהלים צ"ב, 13. מה תמרה זו — אין בה פסולת, אלא תמרים לאכילה, לולבין להלל, חריות לסיכוך, סיבים לחבלים, סנסינים לכברה. שפעת קורות לקרות בהן את הבית; כך הם ישראל — אין בהם פסולת, אלא: מהם בעלי מקרא, מהם בעלי משנה, מהם בעלי תלמוד, מהם בעלי אגדה, מהם בעלי מצוות, מהם בעלי צדקות" (במדבר רבה ג', א').

דרך הצלוי:

שָׁנֵי מבין ארבעת המינים הוא התמר, אזרח ותיק בארצנו וחלק מנופו מאז ימי-קדם. אין הכפות אלא הענפים היוצאים מהגזע התמיר בצורת קשת רחבה ומשוורים לעץ את דמותו האופיינית. אך לצורך ארבעת המינים נלקחים הענפים הצעירים שטרם נתפרשו והם נמצאים בחלק המרכזי של העץ, כאשר העלעלים עדיין צמודים לציר המרכזי של העלה, הרי הם ה"לולבים". יש המפרשים את המלה - "לו-לב", כלומר - ליבו של העץ. כריתה מוגזמת של כפות ולולבים, ובמיוחד אם היא נעשית לא בידי בעל-מקצוע, עלולה לפגוע קשה בהתפתחותו של העץ וכמובן בפוריותו.

הכפות עצמן שימושן רב בבניין קורות-הסוכה ולסכך על הגג.

עצי-תמר מצויים בכל חלקי הארץ בגינות ובשדות, אבל אם רצונכם לראותם במלוא הדרם, עליכם לרדת בתקופת-סוכות לאחד מגני-התמרים אשר בעמק בית-שאן או בעמק הירדן. מטעי-תמר גדולים יש גם ביטבתה, בעין-גדי, בנאות-הכיכר ובשאר המשקים החקלאיים שבבקעת-הירדן, איזור ים-המלח והערבה. בבית-שאן ובצמח הוקמו אף בתי-אריזה משוכללים לשם טיפול בפרי, אריזתו וסידרי-המשלוח. בשנים האחרונות נהפך ענף-התמרים גם לענף-ייצוא חשוב. בסקטור הערבי תופסים שטחים נרחבים המטעים של איזור אל-עריש (פירוש השם "ערישׁ" - סוכה!). האיזורים החמים הללו, המבורכים בשפע מים, הם מקום גידולם העיקרי של התמרים. (העיר יריחו שבעמק-הירדן התחתון מכונה בתנ"ך בשם "עיר-התמרים" - דברים לד 3 ועוד.) פה תראו אותם כעת עמוסים אשכולות-פרי אדומים או צהובים. ידי הדקלאי (כך נקרא האיש העוסק בגידול תמרים) מלאות כעת עבודה, כי זוהי עונת-הגדרה או הגדידה (=איסוף) של הפרי. את הזן בעל הפירות האדומים-החומים הנאכלים בעודם לחים, יש לגדור בעונה הזאת, כאשר הפרי עדיין בוסר. כדי להחיש את תהליך ההבשלה הינו נוהגים לפנים

לטבול את הפירות בחומצת-חומץ; כיום נהוגה בבתי-האריזה שיטה אחרת: את פירות הבוסר שתחולת המים שלהם גבוהה, מאכסנים בחדרי-קירור, ומשם מוציאים אותם לשם רחיצה, בירור, חיטוי ואריזה. חושבים שחילופי הטמפראטורות מקור לחום גורמים להבשלה, כלומר - לעלייה באחוז הסוכר.

הזנים היבשים נבדלים מהלחים בתחולת הסוכר: הלחים מכילים כ-40 אחוז, בעוד שביבשים המשובחים מגיע אחוז הסוכר עד 80-70. הזנים השונים נבדלים זה מזה בגודל הפרי, בצבעו ובצורתו. את הזנים היבשים הנאכלים יבשים והם נשארים על העצים, יש לכסות ברשתות כדי שלא יהיו טרף לדבורים או לבולבולים אוהבי המתיקות.

פרי-התמר

פרי התמר נקרא לפי המינוח הבוטאני - ע נ ב ה.
ואלה הם חלקיו:

מבחוץ מכוסה הפרי בקליפה שקופה הנקראת ז ג (מלשון זגוגית); היא מתקלפת על נקלה,

ואז מתגלה ה צ י פ ה הבשרנית,

ובתוכה ה ז ר ע הגדול היחיד. הזרע מכוסה בקליפה קרומית שקופה, העוטפת את החלק הקשה -

ה א ֶ נ ד ו ס ְ פ ֶ ר ם (אֶנדוֹ = פנימי, סְפֶרֶם = מזון, כלומר - חומר-מזון פנימי), המשמש מזון לנבט הצעיר בראשית גידולו. לאורך האנדוספרם עובר חריץ ומצידו השני באמצע - נקב זעיר, דרכו פורץ השורשון בשעת הנביטה.

את החלקים האלה יכול למצוא כל אחד בשעת אכילת התמרים.

הפריית-התמר

העונה החשובה האחרת הקודמת לגדירה בחצי-שנה בערך, היא תקופת-הפריחה. וזאת לדעת: התמר עץ דו-ביתי הוא; ישנם עצי-זכר המגדלים פרחים אבקניים - התמרים, ועצים נקביים המגדלים פרחים עלינים - התמרות. כמובן רק התמרה נותנת פירות, ומשום כך משאירים במטע רק תמר אחד על כל 70 תמרות בערך. ההאבקה נעשית על ידי הרוח, אבל במטעים גדולים מתערב גם הדיקלאי במעשה הטבע. כיצד? הוא חותך מענפי התפרחת הזכריים ומכניסם בין ענפי התפרחת הנקביים, המכונים "ס נ ס נ י ם".

בטלטל הרוח את האשכול מגיעה האבקה לכל פרח. ישנן גם שיטות אחרות של האבקה: מטלטלים פיסת-אריג טבול באבקה בין סנסני התפרחות הנקביות, או זורים אבקה עליהן בעזרת פודרייה. כיום נהוגה גם האבקה מן הקרקע בעזרת מתקן מיוחד: מיכל-אבקה הנושא בקצהו צינור-אלומיניום דק; אל המיכל מחובר צינור-פלאסטיק ארוך המגיע עד לאדם המאבק למעלה, ושולח ענני אבקה אל תוך התפרחות הנקביות על ידי נשיפה.

ריבוי-התמר

הפירות המתפתחים מפרחים בלתי-מופרים הם חסרי-גלעין וטעמם טפל. את התמרים אין מרבים על ידי זרעים, כי אין לדעת מראש מה יצמח מהזרע - תמר או תמרה. לפי חוקי-התורשה מקבלים מהזרעים - מחציתם עצי-זכר ומחציתם נקבות, והרי אין צורך במספר רב של עצי-זכר.

למטרת ריבוי משמשים ה ח ו ט ר י ם, אלה ענפים צעירים היוצאים מגזעי העצים. את החוטרים עוטפים במקום יציאתם מגזע-האם בנסורת רטובה, וזה מעורר אותם להוצאת שורשים, וכך הם מוכנים לשתילה. מהחוטרים של עצי-נקבה צומחים - כמובן - עצי-נקבה, ומשל הזכרים - עצי-זכר. את עטיפת החוטרים בנסורת רטובה מכנים הדיקלאים "אירגוז" (מלשון ארגז), כי לפנים היו מקיפים את בסיסי החוטרים לשם החזקת הנסורת בארגזי-עץ או פח, אם כי כיום משתמשים למטרה זו ביריעות-פלסטיק.

היחוס המשפחתי

התמר נמנה על משפחת ה ד ק ל י י ם, ובין קרוביו מספר צמחים בעלי חשיבות כלכלית, רובם באיזורים הטרופיים, כמו דקל-הקוקוס ודקל-השמן. בשטחי הנוי נפוצה ה"וושינגטוניה", בעלת עלי המניפה הרחבים, ו"התמר הקנרי", שפירותיו קטנים ואינם נאכלים.

זוהר ותמריה - במפת-מידבא -
רצפת-פסיפס של כנסייה, מאות 6 לס'.

סדום ההפוכה ים המלח

יריחו - "עיר-התמרים" בכתב-יד מימי-הביניים

התפתחות פרי-התמר

התפתחות פרי התמר מההאבקה ועד ההבשלה נמשכת כארבעה חודשים. מבחינים בה את השלבים הבאים:

א) ח נ ט - שלב זה נמשך כשלושה חודשים, ובדרגה זו מתחלקים התאים באופן נמרץ בתוך הפרי הצעיר;

ב) פ ר י י ר ו ק - בשלב זה גדלים התאים בקצב מהיר. התחלקות התאים מתרחשת בסמוך לקודקוד הפרי. הודות לצבע הירוק מתבצע עדיין תהליך ההטמעה בפרי. גם משך השלב הזה כשלושה חודשים;

ג) ב ו ס ר - השינוי העיקרי בשלב זה הוא בצבע: מירוק לצהוב-אדמדם או לחום בהתאם לזנים. מתחילה כבר זרימה של סוכרים אל הפרי, אך טעמו עדיין טפל (או לפי המונח המקצועי - עפיץ), וזאת בגלל הכמות הגדולה של חומרים המכילים טנינים. משך השלב הזה - כחודש וחצי;

ד) ב ו ח ל - עם תחילת שלב זה ניתקים צינורות ההובלה המובילים חומרים מהעץ אל הפרי, כלומר - שאר שלבי ההבשלה נעשים בלי אספקת-מים וחומרי-מזון מן העץ. הפרי מתרכך, העפיצות נעלמת והצבע נהפך לחום-כהה יותר ואף לכמעט שחור, לפי הזנים.

ה) צ מ ל - בשלב אחרון זה הפרי מאבד מים, וכתוצאה מזה אחוז הסוכר עולה עד לדרגה הסופית (עד ל-10 אחוז בהתאם לזנים). הפרי מכיל מלבד הסוכר גם קרוב לשני אחוז שומן ובערך אותה כמות חלבון. (גם בדרגות ההבשלה של התאנה השתמשו חכמי-התלמוד במונחים דומים: פגה, בוחל וצמל - בבלי, נידה ה - ז.).

סגולה חשובה לתמר שהיא יכולה לגדול גם באדמות מלוחות ולהסתפק במים המכילים כמות גדולה של מלחים. המטע היפה של יטבתה אשר בערבה מוכיח שגידול התמרים יכול לשמש ענף חקלאי גם באיזורים שאינם מתאימים לגידולים אחרים.

(ח) זאת קוֹמָתֵךְ דָּמְתָה לְתָמָר,
וְשָׁדַיִךְ – לְאַשְׁכֹּלוֹת.
(ט) אָמַרְתִּי:
"אֶעֱלֶה בְתָמָר,
אֹחֲזָה בְּסַנְסִנָּיו– (שיר-השירים ז׳ 8-9)

מאיורין המקוריים של אהרן הלוי (דגניה א׳)

מצווה להדר בלולב ובסוכה

"תָּנֵי רבי ישמעאל: 'זה אלי ואנוהו' (שמות טו 2) - וכי אפשר לו לאדם לנוואות את בוראו (=להוסיף נוי לאלוהים)?! אלא אנווהו לפניו במצוות, אעשה לפניו לולב נאה, סוכה נאה (בהמשך גם - שופר, ציצות, תפילין)... (ירושלמי, פאה א׳ 1)

איך חדר התמר לארץ / ע. שמאולי

עובדות אוטנטיות על נסיונות ראשונים בזריעה ובנטיעת תמרים, יש בידינו החל מהעלייה השנייה. שלמה לביא הלך מכינרת לכפר-נחום, קיבל גלעיני-תמר מידי הכמרים וזרעם במשתלה שעל שפת הכינרת. ואם כי הכמרים הבטיחו לו הרים וגבעות - נסתיים נסיונו בכשלון. במכתב לאחותו בבוברויסק כותב ברל כצנלסון בשנת 1911 מכינרת בין השאר: "אני עובד עכשיו בגננות ובעבודת המשתלה. עבודתי - זריעה וטיפול בשתילי עצים רכים. זרעתי וגידלתי אלפי תמרים, חרובים ברושים, אורנים וכו'".

ידידי יעקב ברקוביץ, מחבריה הוותיקים של דגניה א', כותב לנו במכתב מט"ו-באלול התשי"ל: "התמרים אשר ליד חדר-האוכל הישן והראשון של קבוצתנו, נטענו בשנת התר"פ- לזכר יוסף טרומפלדור וחבריו, שנפלו בתל-חי, ינון זכרם. כלל ידוע הוא עתה ללא עוררין, כי כל מי שרוצה בתמר נושא-פירות, חייב לקחת חוטר מעץ נושא-פירות (נקבה). בימים ההם לא ידענו סוד זה, ואני נשלחתי לחיפה לקנות שתילים במשתלתו של גרמני אחד. שתיליו לא היו מחוטרים של תמרים, אלא מזרעים שזרע. שתלנו את השתילים בשדרה ליד חדר-האוכל, אך הם לא נתנו פירות..."

כשלון דומה לזה נחלו בשנות העשרים הראשונות גם בן-ציון ישראלי ושמואל סטולר, מקבוצת-כינרת, כשקנו חוטרים מן השייך הכושי מן הכפר עובּידִיְּה השכן. הלז נתן להם אמנם חוטרים ולא זרעים - אך חוטרים מעצים-זכריים, אשר אף הם מתפתחים תמיד לעצים-זכריים. אך זה היה הכשלון האחרון, כי נסיון בלתי-מוצלח זה העלה את שני חובבי התמרים הללו לכיוון נועז: להפוך את עמק-הירדן העליון למטע-תמרים גדול, כיריחו העתיקה בשעתה, ולגדל בה עצים מן הזנים המשובחים ביותר דווקא, הגדלים במצרים, פרס, עיראק וצפון-אפריקה. הודות למאמציהם הבלתי-פוסקים

והבלתי-נלאים של עקיבא אטינגר ויוסף וייץ, של פרומקין מדגניה, של השלישיה המבורכת מכינרת-בן-ציון ישראלי, שמואל סטולר ונחמן ירדני - ושל יאנוי אבידרב איש נהלל, הגיעו במשך כדור אחד לתוצאות משמחות ומעודדות מאוד. "גן-רחל" הקטן שבקבוצת-כינרת התפשט והתרחב משנה לשנה, ושלוחותיו הגיעו עד אילת. למעלה משלושת אלפים דונם תמרים, מזנים משובחים, מיטמרים עתה בישראל. הם מספקים שפע פירות משובחים לחובבי תמרים משך השנה כולה.

***

גן רחל — ליד הכנרת

מלאכת מימי - יהודית המכבי

***

מאבקם הבאות התמרים לארץ

התמר מתרבה באיטיות ובקושי רב. כדי לחדש בתנופה את גידול התמרים בארץ הי ההכרח להביא מדי פעם כמויות גדולות של חוטרי תמרים מחו"ל, ולא סתם מחוץ לארץ. הזנים המתאימים לארצנו גדלים דווקא ב...עיראק. בשנת 1955 הובאו לארץ מעיראק, דרך פרס, 77,000 חוטרי תמרים במבצע מסוכן ורב הרפתקאות. כשהחוט-רים כבר היו עקורים ומוכנים בעיר הגבול הפרסית חור-משאהר התברר לפתע שהאניה, שנועדה להביאם ארצה, תתעכב למשך זמן בלתי ידוע...

...למחרת בבוקר נסעתי לחורמשאהר. לפני צאתי בי-קשתי את בן-ניסן שאם תגיע בשבילי הודעה כלשהי, ימסור לי אותה מיד בטלפון. לאמיתו של דבר לא ידעתי כלל לשם מה אני נוסע; לא היתה לי שום תכנית. כל הלילה התחבטתי ולא העליתי דבר שיהיה בו כדי לשנות את העובדה שהאניה תגיע רק בעוד חודש — אם תגיע בכלל. אף על פי כן החלטתי לנסוע, הרגשתי כי ברגע זה עלי לחימצא ליד החוטרים, אפילו אין בידי להועיל כלום. עברתי בין השורות, התבוננתי בצמחים הרעננים; לא ייתכן שכל זה ילך לאיבוד. אכן, לא פיללתי שהפרסי יעשה את מלאכתו בצורה כה מושלמת ושבמועד הקבוע יעמדו לרשותי 75,000 חוטרי-תמרים משובחים. וכיצד אוכל אני, החקלאי, לשבת בחיבוק ידים ולראות איך הצמחים האלה, שאנו זקוקים להם כל כך, הולכים ונש-חתים כאן לנגד עיני? הרעיון, שביקשתיו לשווא בטהראן, צץ עתה במוחי מאליו, למראה החוטרים הצפויים לכל-יון. לפתע ידעתי מה עלי לעשות. קראתי ליעקב והודעתי לו:

„עלינו להחזיר מיד את החוטרים לאדמה!

יעקב נתן בי את עיניו כאילו נטרפה דעתי.

„מה פירוש להחזיר לאדמה?" שאל. „לשתול כאן עכשיו 75,000 חוטרים? לפרק אלפי שקים ארוזים?!"

„הרי אתה הוא שטענת כל הזמן שצריך לעשות משהו", אמרתי, כדי לחבב עליו את רעיון השתילה מחדש. „גם לי אין ודאות גמורה שהמאמץ העצום הזה יהיה כדאי. אולם כחקלאי יודע אני דבר אחד: לצמח שנשתל באדמה יש יותר סיכויים לחיות מאשר לצמח עקור המתגולל בשמש".

יעקב העביר את מבטו על פני אלפי החוטרים שהיו מו-נחים לפנינו, ונכנע.

שלושה ימים רצופים נמשכה העבודה הקדחתנית במש-מרות, בשמש הלוהטת ביום ולאור פנסים בלילה, עד שנסתיימה כולה. האדמה רוותה מים והחוטרים עמדו זקופים וערננים תחת סוכת המחצלות העצומה, שפרשה עליהם את צילה. כל שלושת הימים האלה לא יצאתי מתחום הגן. התרוצצתי בין השורות, מעץ לעץ ומפועל לפועל, והשגחתי על ביצועה של עבודה עדינה זו. באותם הימים נשכח ממני כל דבר מלבד מלאכת השתילה, ורק מפעם לפעם היו עולים לנגד עיני, כחזיון-שרב במדבר, מקלחת וסבון, בגדים נקיים ומיטה לבנה בחדר צונן. כש-אני מנסה היום להעלות בזכרוני את קורות הימים ההם נדמה לי כי הייתי כאחוז קדחת, כי דיברתי ופעלתי כב-חלום. זכור לי רק כיצד נתקע העמוד האחרון באדמה, כיצד נשתל החוטר האחרון, כיצד העברתי כסהרורי את מבטי על פני השטח הכביר, על פני 75,000 החוטרים הניצולים, וכיצד צנחתי לבסוף כמתעלף בביתו של מנהל חברת הנסיעות ונרדמתי...

(יאני אבידוב: „עלילות עיראק")

יעקוב-סוכות לענות

על מטבע התבוסה

/ אליעזר שמאולי

וירגיליוס הרומאי מזכיר בספרו "גיאור-גיקה" את תמרי-יהודה לשבח. קלאודיוס גאלינוס, שחקר את צמחי הארץ במאות הראשו-שונות לספירה, משבח את תמרי-יהודה כפירות מצויינים למזון ולרפואה.

פליניוס, שהיה ידידו של טיטוס ("הרשע"), כתב בספרו "תולדות הטבע": ארץ-יהודה מפורסמת בתמריה, ובמיוחד בתמרי-יריחו, ומהמין הידוע בשם 'קוריליטי' מכינים יינות."

פליניוס ערך את ביקורו בארץ-ישראל בחברת טיטוס כנראה, וייתכן שבהשראתו השתמש הלז בציורי התמר על המטבע שיצק לזכר נצחונו על עם-ישראל. הרי זאת המטבע הידועה, אשר עליה חרות התמר, בצילו יושבת אישה עוטיה ואבלה, ולידה ניצב סרדיוט רומי, המחזיק חרב ורומח בידיו. מסביב לציור חרותות המילים האיומות - "יודיאה דֶלִיקטה", ו"יודיאה קאפטה" - "יהודה המנוצחת", "יהודה השבוייה".

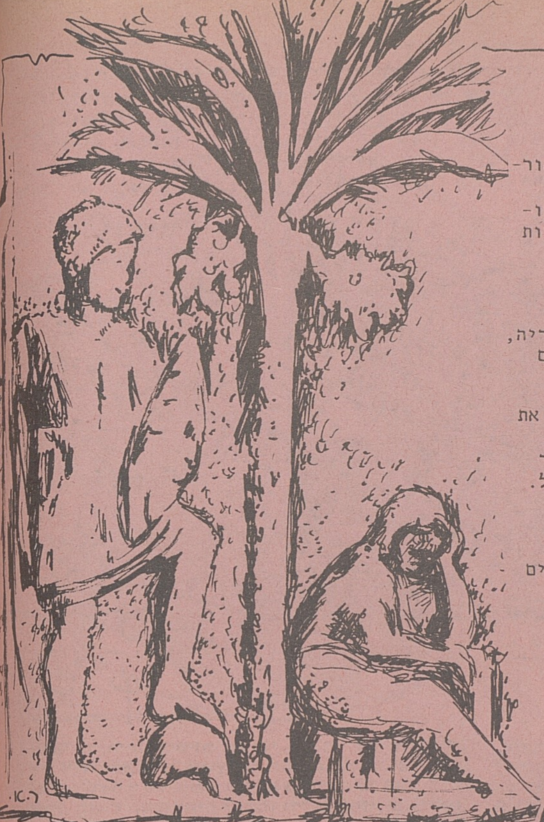

"מטבע-התבוסה" עם דיוקנו של טוספסיאנוס - מצד אחד. והתמר הסמלי - מצד שני.

ולעומתה -

מדליית-השיחרור 1948:

אדם נוטע עץ ואשה מרימה ילד - סמל לתחיית עם-ישראל

הלכה ואגדה

משנה סוכה, פרק ג׳

א לוּלָב הַגָּזוּל וְהַיָּבֵשׁ, פָּסוּל; שֶׁלְּאֲשֵׁרָה וְשֶׁלְּעִיר הַנִּדַּחַת, פָּסוּל; נָקְטַם רֹאשׁוֹ, נִפְרְצוּ עָלָיו – פָּסוּל; נִפְרְדוּ עָלָיו, כָּשֵׁר. רַבִּי יְהוּדָה אוֹמֵר: יֹאגְדֵנוּ מִלְמַעְלָה. צִנֵּי הַר הַבָּרְזֶל, כְּשֵׁרוֹת. לוּלָב שֶׁיֵּשׁ בּוֹ שְׁלֹשָׁה טְפָחִים כְּדֵי לְנַעְנֵעַ בּוֹ – כָּשֵׁר.

והפירוש של אלבק:

א הגזול — פסול, שנאמר (ויקרא כ״ג, מ): ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים וגו׳, ודרשו: לכם, משלכם, ולא הגזול. ועוד שמצוה הנעשית בגזל הגזול היא מצוה הבאה בעבירה. ‖ והיבש — אינו הדר. ‖ אשרה — כגון אילן שעובדים אותו לשם עבודה־זרה (ע״ז דברים י״ב, ג ועבודה זרה ג׳, ז) וצריך לשרפו. ‖ עיר הנדחת — שהודחה לעבוד עבודה־זרה, ודינה בשריפת (דברים י״ג, יג—יח). ‖ נקטם — נחתך. ‖ נפרצו עליו — נתלקו העלים לכמה חלקים. וי״ש מפרשים, שנתלשו העלים מן השדרה ונדיינין הם תלויים בה. ‖ נפרדו עליו — שנפרדו זה מזה כעין עופי הזקל. ‖ יאגדנו מלמעלה — אם נפרדו עליו. ‖ צִנֵּי הר הברזל — לולבי הר הברזל שעליהם קצרים וגם אינם גדלים לכל אורך שדרת הלולב (הר הברזל נזכר ביוסיפוס (מלחמות ד׳, ח, ב) עם ההרים אשר מצפון למואב, טול יריחו). ‖ כדי לנענע בו — בתלמוד מתפרש: וכדי לנענע (בו״), כלומר שלושה טפחים שההדס והערבה מכסים אותם ועוד שיעור כדי לנענע בו.

עץ תומר. רצפת הפסיפס בבית הכנסת בנרו. מוזיאון ברוקלין. לפי גודנף.

← תמרים

והבוסר ←

מטבע יהודי מימי המרד הגדול 70-66 לפ״ס:
בקל את שושנות תמרים ושני ענפים תמתיו

הביקלאי והתמרה

„מעשה בתמרה אחת, שהיתה עומדת בחמתן ולא היתה עושה פירות. עבר דקלאי אחד וראה אותה — אמר: תמרה זו צופה מיריחו. כיוון שהרכיב אותה — עשתה פירות".

(תוספתא חגיגה ב׳, ו)

„גיאומטריה של שדה" בתלמוד

התמר וצילו במרחבי סיני

„הרוצה לידע כמה גבהו של דקל — מודד קומתו וצילו וצל קומתו (של הדקל) וידע כמה גבהו של דקל"

(בבא בתרא, סיר׳ובין מג/ב)

דברי חז״ל אלה נשמעים ממש כהדרכה בשיעור גיאומטריה־של־שדה: היחס בין קומתו של אדם לאורך צילו היה כאותו יחס שבין גובה התמר לאורך צילו. לפיכך, כל היודע למדוד שלושה נתונים מתוך הארבעה — ידע לחשב את הנתון הרביעי ללא קושי.

סוגיה סרבית

הערבי קידש את התמר ואמר: כבדו את התמר, כי לוקח מן האדמה שנשארה אחרי היברא האדם. תמר זה דומה לאדם. קומתו גבוהה וזקופה; הוא נבדל לשני מינים; כי ייכרת ראשו — ימות; כי ייפצע לבו — יבול; אם כשותיו תיגדענה, לא תצמחנה חדשות; הוא מכוסה סיב, הדומה לשער. האם לא כן האדם?

(מן ״ארבעת המינים״ / י. ארז׳ולין)

מתוך:
גולמאות חלב ודבש
סיפרה: תקווה שריג
ציירה: אורסולה

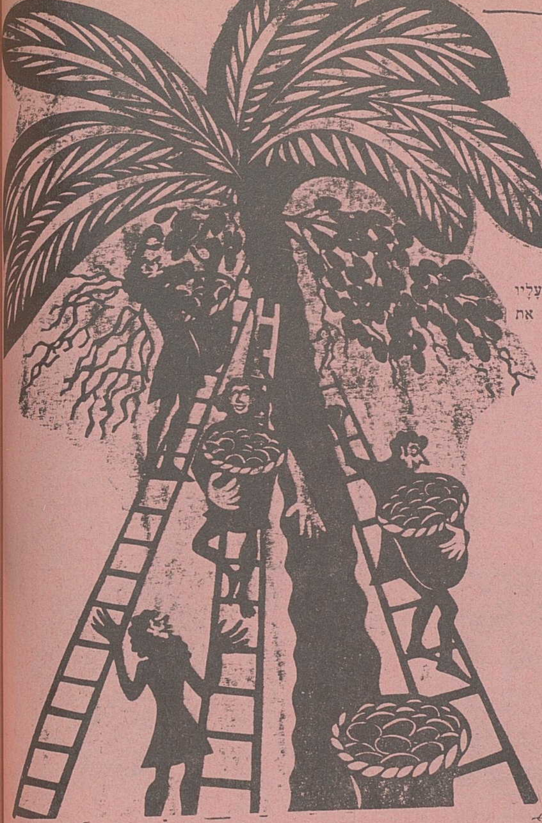

הַתָּמָר

פַּעַם אַחַת בָּא אוֹרֵחַ לְאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל.
רָאָה תָּמָר אֶחָד שֶׁהָיָה גָּבוֹהַּ עַד לֵב הַשָּׁמַיִם
וְצִלּוֹ רָחָב עַל פְּנֵי כָּל הָאָרֶץ.
הִתְקָרֵב הָאוֹרֵחַ אֶל הַתָּמָר וְרָאָה הֲמוֹנֵי אֲנָשִׁים מְטַפְּסִים עָלָיו בְּסֻלָּמוֹת וְגוֹדְדִים מִמֶּנּוּ סַלִּים מְלֵאִים תְּמָרִים. הָיוּ מַטְעִינִים אֶת הַסַּלִּים עַל שַׁיָּרָה שֶׁל גְּמַלִּים וּמוֹלִיכִים אוֹתָם לְחוּץ־לָאָרֶץ.
רָאָה זֹאת הָאוֹרֵחַ וְאָמַר:

– אֶרֶץ חֶמְדָּה הִיא אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל,
הַפְלֵא וָפֶלֶא, מַמָּשׁ
אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבַשׁ!

●●●

מתוך:
אוריה פלדמן –
צמחי התנ"ך
הפרחים והפירות של התמר

1 — אשכול פירות צעירים; 2 — אחד מענפיו; 3 — פרח זכרי;
4 — פרח נקבי; 5 — פרי חתוך לארכו.

הרכב התמרים הלחים
לעומת תמרים יבשים:

הרכב	לחים	יבשים
מים	62%	13,8%
סוכרים מחזירים	19,8%	
סכרוזה	4,2%	70,6%
פוליסכרידים	1,4%	
חלבון	1%	1,9%
שומן		2,5%
אפר		1,2%
שארית		10,0%

●●●

התמרות שחיכו בכיכר דיזנגוף...

מעשה בבן ציון ישראלי ז"ל מכנרת, חלוץ מגדלי התמרים בארץ ישראל המתחדשת, שהתגייס לצבא הבריטי בזמן מלחמת העולם השניה. כאשר העבירו את המגוייסים לחוץ לארץ, והרוחות סערו בויכוחים מרים, לא שכח אותה שעה, טרם צאתו, להפציר באחד מידידיו שנשאר בארץ: „קח את אבקת התמרים שהבאתי אתי מכנרת — היא נמצאת בחדרי בשקיק — והאבק בה את התמרות העומדות ומחכות בכיכר דיזנגוף ללא הפרייה...".

ההדס

(יח) אֶפְתַּח עַל שְׁפָיִם נְהָרוֹת
וּבְתוֹךְ בְּקָעוֹת—מַעְיָנוֹת,
אָשִׂים מִדְבָּר לַאֲגַם מַיִם
וְאֶרֶץ צִיָּה—לְמוֹצָאֵי מָיִם;
(יט) אֶתֵּן בַּמִּדְבָּר אֶרֶז, שִׁטָּה וְהַדַס וְעֵץ־שָׁמֶן,
אָשִׂים בָּעֲרָבָה בְּרוֹשׁ, תִּדְהָר וּתְאַשּׁוּר יַחְדָּו.
(ישעיהו מא 18,19)

(יב) כִּי בְשִׂמְחָה תֵּצֵאוּ וּבְשָׁלוֹם תּוּבָלוּן,
הֶהָרִים וְהַגְּבָעוֹת יִפְצְחוּ לִפְנֵיכֶם רִנָּה,
וְכָל עֲצֵי הַשָּׂדֶה יִמְחֲאוּ כָף.
(יג) תַּחַת הַנַּעֲצוּץ—יַעֲלֶה בְרוֹשׁ,
תחת הַסִּרְפָּד—יַעֲלֶה הֲדַס,
וְהָיָה לַיהוה לְשֵׁם,
לְאוֹת עוֹלָם לֹא־יִכָּרֵת.
(ישעיהו נה 12,13)

"תנו רבנן: קלוע כְּמִין קליעה ודומה לשרשרת - זהו הדס."
(תלמוד, סוכה לב/2)

"והוא עומד בין ההדסים" (זכריה א 8)... ואין הדסים אלא צדיקים (=הכוונה שם לחנניה, שישאל ועזריה הנזכרים בספר-דניאל), שנאמר - "ויהי אומן את הדסה היא אסתר" (מגילת-אסתר ב 7).
(תלמי ירושלמי תענית ג/1)

דף הצוי:

השלישי מבין ארבעת המינים גרם כאב-ראש לחוקרי צמחיית-המקרא. כיום מזהים את "עץ העבות", הריהו ה ה ד ס.

שיח ההדס גדל בר בחורשות הכרמל והגליל ומצוי גם בגינות, בשמשו בעיקר כגדר חיה. עליו הקטנים והמבריקים מתקיימים במשך כל השנה, מכילים שמן אתרי ריחני. אם נחזיק עלה מול האור, נראה בו נקודות-נקודות רבות; אלו בלוטות השמן, ואם נמעך עלה בין האצבעות, נרגיש את הריח הנעים והמיוחד, שבגללו נתחבב כנראה ההדס על אבותינו הקדמונים. בימי הקיץ החמים מתנדף השמן האתרי העוטף את העלה במעטה אדים, והמונע את התאדות המים, הניתנים לצמח בעונה זאת בצימצום. השמן הריחני המופק מן העלים, שימושי בתעשיית התרו-פות והבשמים.

פרחי ההדס הקטנים-הלבנים מופיעים באביב. מתוך 5 עלי-הגביע ו-5 עלי הכותרת בולטים האבקנים המרובים. הפרח דומה במבנהו לפרח האקליפטוס, שהוא הנציג המצוי של משפחת ההדסיים בארצנו. הפרי כדורי וקטן ומשחיר בעת הבשלו. יש גם זנים תרבותיים הנותנים פירות לבנים הראויים לאכילה. ההדס נפוץ בכל ארצות הים התיכון והוא נזכר הרבה באגדות-יוון.

קדמונינו ראו בהדס סמל לנצחיות החיים, אולי משום שעליו הירוקים אינם נובלים ומתקיימים בכל ימות השנה. (ועוד על ההדס בפולקלור ובאימרות חז"ל - להלן.) את הכינוי של "עץ עבות" רואים כהולם את הצמח בגלל עלוותו הסבוכה - "ענפיו חופין את עצו".

בין העדות הנוצריות של אירופה היו נוהגים לקשט את הכלות בענפי-הדס, וגם הבנות שהלכו לטקס הקונפירמציה (המקביל לעניין הבר או בת-מצווה אצלינו) היו מחזיקות בידיהן ענפי-הדס.

בין בני משפחתו התרבותיים החשובים של ההדס כדאי להזכיר את הגויאבה, שמולדתה באמריקה הטרופית, והיא כיום עץ-פרי בארצנו, וגם עץ-הציפורן, שמכפתוריו מפיקים את שמן-הציפורין המשמש חומר-גלם בתעשיית הבשמים והתרופות. כפתורי הפרחים המיובשים נמכרים כ"עשב-בשמים".

ההדס - סימבולי ותכונות רפואיות

אגדה ערבית מספרת:

"כאשר גורשו אדם וחוה מגן-העדן לקחו איתם צמח מצמחי הגן, שיזכיר להם את ימי האושר שעברו עליהם במקום נאה זה. כאשר בדקו בין העצים והשיחים עלה ריח ההדס באפם; עקרוהו ונטלוהו עימם, ונטעוהו בארץ גלותם. בתקוף אותם הגעגועים לגן-העדן היו קוטמים מעלי-ההדס ושואפים את ריחו - ותחי נפשם..."

"הדס" - מגדל-כסף למרכת-הבשמים המוזכרי-שבת מצרח-סוריה משה 19

להדס מוניטין רב באמונה העממית כתרופה וכצמח המביא מזל וברכה, וכבר בגמרא נאמר:

"הרואה הדס בחלום — נכסיו מצליחין לו. ואם אין לו נכסים, ירושה נופלת לו ממקום אחר." (בבלי, ברכות נ"ז/1)

כמו כן הוא נזכר כמשמש לריפוי של כאב-ראש:

"לדם הראש - יביא תאשור, וערבה, והדס לח, וזית, וצפצפה של ים, ויבל (=עירית, לדעת חוקרים) - וישלקם ביחד, וישפוך על ראשו." (בבלי, גיטין ס"ח/2)

ברפואה האשורית שימשו פירות ההדס להכנת תחבושות ולריפוי מחלות-קיבה. אצל היוונים והרומאים - לרפוי דיזנטריה, נגד עקיצת-עקרב, לריפוי מחלות-עיניים ולצביעת שיער.

ברחבי המזרח-התיכון והודו מקובל ההדס לטיפול בשורה ארוכה של מחלות ונגעים, החל ממחלת הנפילה, רבמאטיזם, וכלה בחבישת פצעים. בספר "מראה הילדים" מצאנו כמה סגולות ורפואות, בהן נכלל ההדס: "לגרש פרעושים... תיקח עץ-הדס ותמשח אותו בחלב, ובחלב של עיזים לבנים, ותניח בבית שתי שעות - וימותו בעזרת השם יתברך..." (שם, פ' ידי). "רפואה לחולי שלשול... יקח חלב שקדים, וגבינה ישנה, ודבש, ועלי-הדס, וכתוש הכל ועשה ממנו תבשיל, ויאכל ממנו - ויפסק השלשול ויוסר הכאב" (שם, ש' ה').

לאחרונה נבדק ערכו הרפואי של שמן-ההדס ונמצא שהוא פעיל בקטילת חיידקים, ממצא המסביר היטב מדוע הכינו אבותינו סמוך מבושם שהורכב משליש הדסים, שליש אהל ושליש סיגלי (בבלי, שבת נ/2), ללמדנו שהם ידעו מנסיונם על פעולתו המבורכת של ההדס.

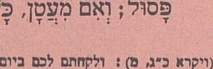

תהדס מהלכה - משנה, סוכה פ"ג:

ב הֲדַס הַגָּזוּל וְהַיָּבֵשׁ, פָּסוּל; שֶׁלְּאֲשֵׁרָה וְשֶׁלְּעִיר הַנִּדַּחַת, פָּסוּל; נִקְטַם רֹאשׁוֹ, נִפְרְצוּ עָלָיו אוֹ שֶׁהָיוּ עֲנָבִיו מְרֻבּוֹת מֵעָלָיו – פָּסוּל; וְאִם מְעַטָּן, כָּשֵׁר. וְאֵין מְמַעֲטִין בְּיוֹם טוֹב.

הגזול — פסול, שנאמר (ויקרא כ"ג, מ): ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים וגו', ודרשו: לכם, משלכם, ולא הגזול. **ועד שמצוה הנעשית בדבר הגזול היא מצוה הבאה בעבירה.** || **היבש** — אינו הדר. || **אשרה** — כגון אילן שעובדים אותו לשם עבודה-זרה (עי' דברים י"ב, ג ועבודה זרה ג', ז) **ועריך** לשרפו. || **עיר הנדחת** — שהדיחה לעבוד עבודה-זרה, ודינה בשריפה בעניני — גרגריו. || **מיעטן** — שחלש מקצתן שלא יהיו פרוכות מעליו.

ההדס - לכבוד שבת ולכבוד הכלה

על שני אישים מסופר בתלמוד, שהיו מרקדים עם ההדסים בידיהם, האחד לכבוד שבת -

"רבי שמעון בן-יוחאי ובנו רבי אלעזר ראו ערב-שבת עם חשכה זקן אחד, כשהוא אוחז בידו שתי אגודות של הדסים, ורץ בין-השמשות. אמרו לו: אלו - למה לך? אמר להם: לכבוד שבת!"...

(תלמוד, שבת לג/2 מאוריתית)

והשני - לכבוד הכלה -

"אמרו עליו על רבי יהודה בר אלעאי שהיה נוטל בד של הדס ומרקד לפני הכלה, ואמר - 'כלה נאה וחסודה!'"

(תלמוד, כתובות ה/1)

בתלמוד הירושלמי הגירסה היא "מַהֲדַס" במקום "מרקד", ומכאן גוזרים את הפועל הד'ס במובן - קפץ, רקד:

"רבי שמואל בר רב יצחק היה לוקח ענפי הדס והיה מ ה ד ס לפני הכלה..."

(ירושלמי, פאה א' 1, מאוריתית)

מסורות אלו, הקושרות את ההדס עם השבת - מצד אחד, ועם הכלה - מצד שני, אינן מכוונות אלא לעניין אחד, אם נזכור את כינוי החיבה של השבת בפי עם-ישראל - "שבת הכלה".

לְכָה, דוֹדִי, לִקְרַאת כַּלָּה,
פְּנֵי שַׁבָּת נְקַבְּלָה.

טעמים שונים ניתנו לבחירת ההדס לריקוד לפני כלה (גם לקישוטי החופה, חדר-חתנים וכד'), וביעקרם הם קשורים בהדס כסמל עממי לחיי-נצח (=תדיר-עלוות), אהבה (=ריח נעים ומעורר) ופוריות (=ריבוי עלים). כך גם במדרש: כשם שההדס "רחוש בעלים", כך תהיה הכלה "רחושה בבנים". (ויקרא רבה ל')

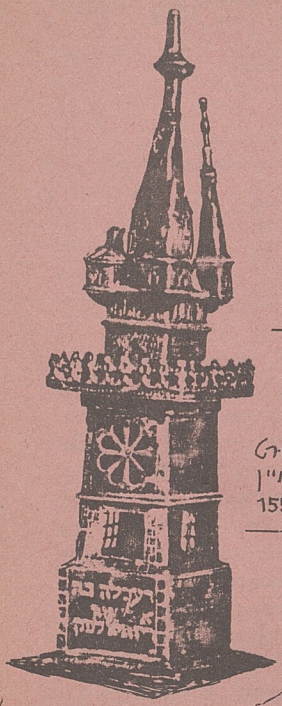

"הדס" - קלסטר גשמים ברינדיזי, איטליה 1550

מתוק

מִעוֹלַם תִּבְנֶה

יהושע מרגולין: ארגעת המינים

מַה סָּחוּ לִי הַהֲדַסִּים?

כִּי בְשִׂמְחָה תֵּצְאוּ
וּבְשָׁלוֹם תּוּבָלוּן,
הֶהָרִים וְהַגְּבָעוֹת
יִפְצְחוּ לִפְנֵיכֶם רִנָּה
וְכָל עֲצֵי הַשָּׂדֶה יִמְחֲאוּ־כָף.
תַּחַת הַנַּעֲנוּעַ יַעֲלֶה בְרוֹשׁ
וְתַחַת הַסִּרְפָּד יַעֲלֶה הֲדַס.
(יְשַׁעְיָהוּ נ״ה, י״ב—י״ג.)

בֹּקֶר אֶיר צוֹנֵן. וַאֲנִי בֵּין שֻׁרּוֹת הַבְּרוֹשִׁים אֲשֶׁר בְּבָקְרִי נִלְוֵיתִי. הַשֶּׁמֶשׁ הָעוֹלָה הִדְלִיקָה אֶת רֹאשֵׁי הַבְּרוֹשִׁים וְהֵם הוֹזִלִּים כְּשָׁתֵי שׂוֹרוֹת שֶׁל נֵרוֹת יְרוֹקִים מִבֵּין סְבַךְ הֶעָנָפִים נִתָּכִים עַל רֹאשִׁי צְלִילֵי שִׁירָתוֹ שֶׁל הַיַּרְקוֹן הַסּוּפִרִי. עַל רֹאשׁ עָנָף עוֹמֵד הַחוֹתֵי שְׁמוּף וְזָהֳרֵי בֹּקֶר, מִתְנַדְנֵד וּמְזַמֵּר, וְהַחוֹתֵי רַעְיָתוֹ יוֹשֶׁבֶת בְּקֶן הַמְצֻנָּע בְּעֻמְקֵי הַבְּרוֹשׁ, מְחַמֶּמֶת אֶת גּוֹזָלֶיהָ הַקְּטַנִּים וּמַקְשִׁיבָה לְנִעֲם שִׁירָתוֹ. מַקְשִׁיבִים גַּם הַגּוֹזָלִים. יוֹצֵא אֲנִי מִן הַשְּׁדֵרָה וְנוֹשֵׂא אֶת עֵינַי לַצָּפוֹן. מִשְׁפַּחַת הָרִים עֲנָקִים נִצֶּבֶת עָלַי וּבְתוֹכָם נְשִׂיאֵם הַהֶרְמוֹן מְעֻטָּר בַּעֲטֶרֶת שִׁלְגִּיוֹ וְקוֹרֵן בְּאוֹר שֶׁמֶשׁ בֹּקֶר. עֶרֶב עָנָנִי צָחוֹר שֶׁשָּׁכַנוּ בַּלַּיְלָה בֵּין כַּתֵּפָיו נִפְרְרוּ וְהָ עַתָּה מֻמָּנוּ בִּבְרָכָה, הֵם עוֹלִים מֵעָלָיו הָוֶה אַחַר הָוֶה בְּשׁוּרָה אֲרֻכָּה כְּעֶדֶר מְלָאִים לְבָנִים, זַכֵּי צֶמֶר, וְהוֹלְכִים הָלוֹךְ וְנָמוֹג, הָלוֹךְ וְהֶעְלֵם בְּתְהֹלַת הָרָקִ״ע.

בְּכֻלָּם אֲנִי לְנֶגֶד הַפְּרָחִים. רֵיחַ בֹּשֶׂם דַּק וְעַז עוֹלֶה בְּאַפִּי. מַאַיִן בָּא הָרֵיחַ הַזֶּה? הִנֵּה הַגַּם! שִׂיחֵי הַהֲדַסִּים הָעוֹטְרִים אֶת גַּגּוֹת הַפְּרָחִים הֵם הַמַּקְטִירִים אֶת קְטֹרֶת בָּשְׂמָם־בְּאַפִּי. שָׁלוֹם לָכֶם, חֲדַשֵּׁי חֹן! הַגִּידוּ נָא לִי, סַפְּרוּ נָא לִי, מַאַיִן בָּא לָכֶם הָרֵיחַ הַנִּפְלָא הַזֶּה? אֵיפֹה תִּצְמָחוּ: אֵיפֹה תִּנְּבְלוּ:

הֲכִבְקָעָה אוֹ בָהָר,
עַל יַד נַחַל אוֹ נָהָר?

לְחֵשׁ אֶחָד הַשִּׂיחִים וְאָמַר: „רְצוֹנְךָ לָדַעַת מֵאַיִן בָּא לָנוּ הָרֵיחַ הַזֶּה? קַח אֶחָד מֵעָלֵי הַיְרוֹקִים וְהִסְתַּכֵּל בּוֹ מוּל הָאוֹר.“

קִסַּפְתִּי אֶחָד מֵעָלָיו, הִסְתַּכַּלְתִּי בּוֹ מוּל הָאוֹר וְהִנֵּה נְקֻדּוֹת רַבּוֹת לְבָנוֹת טְבוּעוֹת בְּיֶרֶק הֶעָלֶה.

„נְקֻדּוֹת אֵלּוּ,“ הוֹסִיף הַשִּׂיחַ לְלַחֵשׁ, „גְּאֻדּוֹת קְטַנּוֹת הֵם, גְּאֻדּוֹת מְלֵאֵי שֶׁמֶן רֵיחָנִי. שֶׁמֶן זֶה עוֹלֶה בְּאֵד וְהָאֲרִים מִתְפַּשְּׁטִים בָּאֲוִיר וּמְשִׂיחִים אוֹתוֹ, אֲבָל לֹא לְהַבְאַתְכֶם נוֹצְרוּ גְּאֻדּוֹת הַשֶּׁמֶן הַלָּלוּ, כִּי אִם לְטוֹבָתֵנוּ אֲנוּ. אֲדֵי שֶׁמֶן הָאֹתָר עוֹטְפִים אוֹתָנוּ בְּמַעֲטֶה דַּק וְאֵינָם נוֹתְנִים לַפִּים שֶׁבְּתוֹכֵנוּ לְהִתְנַדֵּף, כִּי בְּךָ טְבָעִם שֶׁל הָאֲרִים הָאֵלֶּה. וּלְפִיכָךְ יְרוֹקִים וְרַעֲנָנִים אֲנוּ תָּמִיד. רָאָה נָא רָאָה. כָּל הַנִּצָּחִים שֶׁעָטְפוּ אֶת הֶהָרִים וְהַבְּקָעוֹת בִּימוֹת הַגְּשָׁמִים נָבְלוּ כְּבָר וְאֵנוּ בְּתִפְאַרְתֵּנוּ עוֹמְדִים. הָעֲלִים מוֹרִיקִים וּפִרְחֵינוּ מַלְבִּינִים. וְאִמְּכֶם כָּל הַשִּׂיחִים צָרְחוּ אֹז וּפִרְחֵיהֶם הַלְּבִינוּ כֶּחָלָב. בְּרֹאשֵׁי עֳקָצִים אֲרֻכִּים שֶׁעָלוּ מַחִיכֵי הֶעָלִים יָשְׁבוּ כְּעֵין כַּדִּים יְרוֹקִים וְעֵירִים. מִכֶּסֶף בְּצַלְחִיוֹת וְעֵירוֹת בַּעֲלוֹת שָׁפָה מְשֻׁנֶּנֶת כְּמַסְרֵק. כָּל כַּד שְׁחֹלָה הִיא.—בְּכָל צַלַּחַת (גְּבִיעַ הַפֶּרַח) יָשְׁבוּ חֲמִשָּׁה עֲלֵי כּוֹתֶרֶת לְבָנִים רֵיחָנִים. הֲמוֹן אַבְקָנִים הֻפְּרָל וְזֶהֳבֵי רֹאשׁ עָטְרוּ אֶת עַמּוּד הֶעָלִי שֶׁבּוֹלֵט לְמַעְלָה מִתּוֹךְ הַשְּׁחֹלָה. הַדְּבוֹרִים בָּאוֹת אֲלֵיהֶם בָּזֶה אַחַר זֶה בְּזִכּוּזִים עֹלִין. לֶאֱסֹף אֲבָקָה וְלִרְחוֹת דְּבַשׁ מִפֶּרַח הַצַּלַּחַת.“

„רֵיחֲנוּ רֵיחַ גַּן־הָעֵדֶן.“ לְחֵשׁ שִׂיחַ אֶחָד בְּנַעֲשָׂה בּוּ הִרְגִּישׁ. „כִּי מִגַּן־הָעֵדֶן בָּאנוּ.“

„וּמִגַּיִן לְךָ זֶה?“ שְׁאַלְתִּי.

לְחֵשׁ הַשִּׂיחַ וְעָנָה: „פַּעַם בְּצָהֳרֵי יוֹם קַיִץ יָשַׁב לָנוּחַ בְּצִלִּי עֲרָבִי נָקִן וַנִּבְהֲלוּ הַקִּטְנִים עַל יָדוֹ. הֵרִיחַ הַיֶּלֶד אֶת רֵיחַ עֲלֵי וּפִרְחֵי וְקָרָא: סָבָא, סָבָא, מַה נִּפְלָא הָרֵיחַ הַזֶּה! עָנָה הַזָּקֵן וְאָמַר: כְּשֶׁמּוֹ כֵּן הוּא, רֵיחָן* שְׁמוֹ וְרֵיחָנִי הוּא וְחֵי אֱלֹהֵי הַקְּדוֹשׁ וְהָרַחֲמָן וְחֵי מְחַמֵּד לִבְיאוֹ, צֶמַח זֶה צֶמַח גַּן־הָעֵדֶן הוּא.—כִּי כַּאֲשֶׁר חָטָא הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ וְאָכְלוּ מֵעֵץ הַדַּעַת טוֹב וָרָע, קָלַל אוֹתָם אֱלֹהִים וַיְצֵ עֲלֵיהֶם לַעֲזֹב אֶת גַּן־הָעֵדֶן. הִתְעַצְּבוּ אָדָם וְחַוָּה אֶל לִבָּם. אָסַר הָאָדָם לְאִשְׁתּוֹ: קָשִׁים יִהְיוּ חַיֵּינוּ עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה: בְּזֵעַת אַפֵּינוּ נֹאכַל לֶחֶם וְרַב יִהְיֶה עִצְּבוֹנֵנוּ. נִקַּח נָא אִתָּנוּ מִפִּטְמֵי הַגַּן לְזֵכֶר הַיָּמִים הַמְּאֻשָּׁרִים אֲשֶׁר חָיִינוּ פֹּה בְּגַן וְהָיָה זֶה נֶחָמָתֵנוּ. וַיִּעְבְּרוּ אָדָם וְחַוָּה בֵּין עֲצֵי הַגַּן וַיַּעַל רֵיחַ הַהֲדַס בְּאַפָּם וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ: אֵין טוֹב מִן הַהֲדַס לְחֵן וּלְרֵיחַ. וַיִּקְּחוּהוּ וַיִּטָּעוּהוּ בְּאֶרֶץ נוֹד. וַיְהִי כַּאֲשֶׁר כָּבְדָה יַד הַגּוֹרֵל עַל הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ וַיֵּשְׁבוּ תַּחַת שִׂיחַ הַהֲדַס וַיִּשָּׂאפוּ אֶל קִרְבָּם אֶת רֵיחוֹ, וַיַּעֲלוּ רֵיחוֹת גַּן־הָעֵדֶן בְּאַפָּם וַתַּגֵּע הֶמְיַת סַעֲנוֹת וְזִכְרַת צִפֳּרֵי עֵדֶן לְאָזְנֵיהֶם וַיַּעַל טַעַם פֵּרוֹת עֲצֵי הָעֵדֶן בְּחִכָּם וַיִּשְׁכְּחוּ אֶת עָנְיָם וַעֲמָלָם וְרָוְחוּ לְנַפְשָׁם.

* רֵיחָן – ריחאן – שֵׁם הַהֲדַס בְּעַרָבִית.

ולפיכך, בני,׳ גמר הזקן את דבריו, „היה ההדס לסמל האשר והנחמה.״

„ומאין באתם אתם לגן הזה?״ שאלתי.

„מסביבות העיר הקדושה צפת הובאנו הנה,״ ענו שיחים אחדים ואמרו. „בין סלעי הר כנען ועל יד נחל מירון גדלנו, ויבואו ויעקרו אותנו על שרשינו ויקצצו את ענפינו, רק נצריב קטנים שרדו כמנו ויביאונו הנה וישימו אותנו בבורות כאלו קבר כרו לנו ויקימו עלינו גל של עפר, והימים ימי טבת אז. גשמי ברכה ירדו על האדמה בשפע וישקו אותנו, יעוררו אותנו לחיים ונכה שרשים באדמה ונוציא. עלים למעלה. אז הסירו את העפר מעלינו ונשם לרוחה ונגדל ענפים ועלים כיום הזה. אולם מתגעגעים אנו על אבותינו ועל חברינו. כמה שיחות יפות שחו לנו אבותינו בדומית הלילות, שיחות קדומים שקבלו מפי אבותיהם ואבות אבותיהם.״

„שיחו נא לי משיחות קדומים אלה״, שאלתי.

פתח האחד ואמר: „לפני שנים רבות, רבות מאד, היה הדבר, ואיש אלהים חסיד וקדוש התהלך בין הרי הגליל ויתחבא במערותיהם, כי נרדף היה האיש על נפשו מחמת הרומאים מחריבי ארצו. ושם האיש ר׳ שמעון בר יוחאי. קנאת עמו וארצו בערה כאש בעצמותיו ולבו מלא כים אהבה לאלהים ולתורתו. וימת האיש ויקבר במירון ונר אלהים נדלק על קברו, נר תמיד לא יכבה. הנר האיר את מחשכי הלילה ויאצל מנגהו גם עלינו.

„וינהרו אנשים רבים אל קבר איש האלהים הזה. זקן ונער, הלך ורקד ילכו, הלך וזמר:

בר יוחאי, בר יוחאי,
נמשחת — אשריך,
שמן טוב, שמן ששון,
נמשחת מחבריך.

„ופעם עברה על יד שיחי ההדסים קבוצת אישים עולי קברו של איש האלהים. פניהם החורים עטורים הדרת זקן. אש הקדש בעיניהם, סודריהם הלבנים התנפנפו ברוח כבנפים לבנות. דומה, עדת חסידות לבנות מתהלכות בין ההדסים. והשעה שעת בין השמשות במוצאי שבת קדש. ראשי ההרים דלקו באור השקיעה ועצב שכן בעמקים. וישכן העצב גם על פניהם.

„פתח ראש החבורה ואמר: אין העולם מתקים אלא על ידי ריחות טובים, ובמוצאי שבת קדש, כשהנשמה היתרה, נשמת השבת, מסתלקת מן הגוף, הנשמה היחידה, נשמת החול, מתעצבת ורוצה גם היא להפרד מן הגוף וללכת אחרי חברתה. בא ריח ההדס, מפיס אותה ומשיב אותה. עמדו כל בני החבורה, הריחו את ריח ההדסים וברכו: ברוך אתה ה׳... בורא מיני בשמים...״

„ולעת חג האסיף,״ הוסיף השני, „היו באים אלינו בשיר ורננה זקן ונער, קוטפים ענפי הדסים, אוגדים אותם עם כפת התמר וערבי הנחל ומביאים אותם לבית המקדש.״

„ואני״, לחש הדס אחד שעמד מן הצד, „מהרי הכרמל מבקעת ההדסים הובאתי הנה. שם רוחות ים לטפוני ומי נחלים השקוני. ואבותינו ספרו לנו שבימי קדם היתה בקעה זו מלאה תמיד שמחה וגיל. בחורי ישראל ובנות ישראל היו באים אליה ביום חתנתם וביום שמחת לבם. קוטפים ענפי הדסים, מעטרים בהם את החתן ואת הכלה וכל אחד מהם היה נוטל

„אלו מרקדים לפני הכלה, מרקדים ומזמרים:

כלה נאה וחסודה,
כלה נאה וחסודה.

„ואלו מרקדים לפני החתן, מרקדים ומזמרים:

בין הדסים אתה הדס פורח,
בין כוכבים אתה כוכב זורח.

„ומעשה בזקן אחד שהיה רוקד ומרקיד הדסים בידיו ומשמח חתנים וכלות. וכשמת נדלק הדס של אש על קברו והוא דולק ומאיר עד היום הזה.״

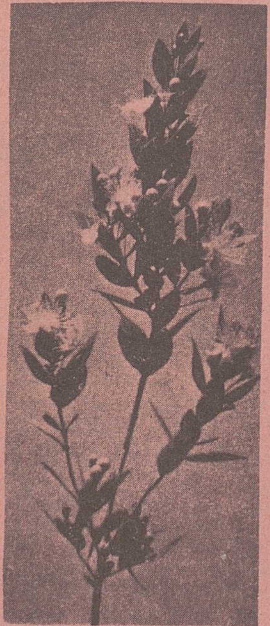

ערבה

(א) עַל נַהֲרוֹת בָּבֶל,
שָׁם יָשַׁבְנוּ
גַּם בָּכִינוּ בְּזָכְרֵנוּ אֶת צִיּוֹן.
(ב) עַל עֲרָבִים בְּתוֹכָהּ
תָּלִינוּ כִּנֹּרוֹתֵינוּ

(תהלים קלז 1-2)

(ג) כִּי אֶצָּק מַיִם עַל צָמֵא
וְנוֹזָלִים עַל יַבָּשָׁה–
אֶצֹּק רוּחִי עַל זַרְעֶךָ
וּבִרְכָתִי עַל צֶאֱצָאֶיךָ,
(ד) וְצָמְחוּ בְּבֵין חָצִיר
כַּעֲרָבִים עַל יִבְלֵי מָיִם ...

(ישעיהו מד 3-4)

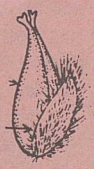

תפרחת נקבית וקרח מודד

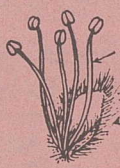

תפרחת זכרית וקרח מודד

פרי

פה הכלי:

זהו האחרון והצנוע בין ארבעת המינים. לפי דברי האגדה - "יאין בו טעם ואין בו ריח", והוא מסמל את העם הפשוט. אלה הם עצים נמוכי-קומה המצויים לאורך חופי הנהרות והנחלים. הם הסתגלו לאדמות הלחות הטובעניות, ולא פעם גדלים עצי-ערבה ממש בתוך זרם המים.

לעומת יתר שלושת המינים - הערבה הוא עץ משיר-עלים. עונת הפריחה שלו חלה בחודשי האביב הראשונים, כאשר העלים מתחילים ללבלב. עגילי הפרחים הלבנים הבהירים בולטים מאוד לעין בעץ העומד בשלכת. בעונה זאת אפשר להבדיל בין עצי-הזכר, הנושאים פרחים אבקניים, לבין העץ הנקבי בעל התפרחות העלינונות. כמו התמר, כן גם הערבה עץ דו-ביתי הוא. הזרעים המצויידים בציפת-שערות מתפזרים על-נקלה ברוח. נוסף על כך מתרבה הערבה על ידי יחורים. אפשר לקחת ענף דק וצעיר ולהחזיק אותו באדמה רטובה - והוא יכה עד מהרה שורשים. אפילו ענפים דקים הנשברים ונסחפים בזרם, יכולים להשתרש על גדות הנחל...

עֲרָבָה

[SALIX SP.]

על ערבים בתוכה תלינו כנורותינו (תהלים, קל"ז, 2)

ולקחתם לכם... וענף עץ עבת וערבי נחל (ויקרא, כ"ג, 40)

כערבים על יבלי מים (ישעיה, מ"ד, 4)

יסבוהו ערבי נחל (איוב, מ', 22)

. . . הערבה

היא צמח־בר בארצנו. היא מצויה לרוב בחופי כל הנחלים בארץ: בירקון, בקישון, בירמוך וכו'. אפשר לראותה גם בחופי הכינרת, במי־מרום ובבצות קברה, החולה וכו'. זה הוא עץ הידרופילי, כלומר אוהב רטיבות ואויר לח. והוא מתרבה בנקל בכל מקום בו נמצאים בעין תנאים אלה.

הערבה היא צמח דו־פסיגי וגמנית על חטרי־הכותרת. אין בפרחה לא עלי גביע, ולא עלי כותרת והוא מכיל רק אבקנים או רק עליים. בדרך כלל מסודרים הפרחים האבקניים בתפרחת עגילית, וכן גם העליניים. שני מיני התפרחות נמצאים באותו העץ: הערבה היא איפוא צמח חד־ביתי. בכל פרח זכרי נמצאים כרגיל רק 2 אבקנים (לעתים רחוקות — 3, או יותר מזה); בכל פרח נקבי עלי אחד בעל שחלה וצלקת כפולה. העברת האבק נעשית על ידי החרקים. המבקרים בהמוניהם בפרחים בגלל הצוף הנפרש מן הציפנים שביסוד הפרח.

לערבה עלים פשוטים, בדרך כלל שנונים; על פי רוב הם ירוקים משני הצדדים, אבל במינים אחדים העלים ירוקים־כהים בצדם העליון וירוקים־אפורים, כמעט לבנים, בצדם התחתון. הצבע הבהיר של הצד התחתון נגרם על ידי רשת צפופה של שערות בהירות, המכסיפות, המכסות את קרומו התחתון של העלה. הערבה משירה בחורף את עליה ועומדת בשלכת; היא מתחילה ללבלב באביב המוקדם, לפעמים כבר בפברואר. בשעה שהיא עומדת בשלכת, נכון יותר עם התחלת הלבלוב, היא מתכסה בפרחים, וכעבור זמן קצר מופיעים גם הפירות. הללו הם הלקטים קטנים המכילים המון זרעים זעוריים. כל זרע נושא ציצית של נוצות דקות, המסייעות להסצת הזרעים על־ידי הרוח.

הערבה בדרך כלל איננה עץ גבוה; היא מגיעה בסך הכל ל־5—6 מטרים בגבהה. ואולם גזעה רחב ועבה ומסתעף הרבה מאד. כשכותרתים את ראשה מצמיח הגדם ענפים רבים, דקים וגמישים. ענפים אלה טובים לקליעת סלים, ובארצות רבות (צרפת הצפונית, רוסיה הדרומית) נתפתחה על יסוד זה תעשיית סלים משוכללה למדי. עצת הערבה נראית בעיני אנשי המקצוע כמתאימה ביותר לתעשיית נפרורים.

הערבה מתרבה בנקל על ידי הזרעים הרבים אשר היא מייצרת. ואולם דרך רבייתה הרגילה היא וגטטיבית, כלומר רבייה בלתי־מינית. כל יחור של ערבה, אם הוא נתון בתנאי לחות מספיקים, מכה בנקל שרשים; ובדרך זו נהגים בדרך כלל להרבותה בגננות. ביחוד מרבים הגננים לגדל את ערבת־בבל (Salix babylonica), תגושה להרבות בגידול ענפים הכפופים כלפי מטה ומהווה באופן כזה סוכה טבעית הנותנת צל יפה בימי הקיץ החמים.

והענפים מביאין אותם בסלי נצרים של ערבה קלופה (בכורים, ג', 8).

ערבה... נותנין היו ממנה זקנים בלולביהם (מעילה, ג', 7). יורדין לשם (למוצא) ומלקטין משם מורביות של ערבה (סוכה, ד', 5).

(ערבה) כפושה ושנשרו מקצת עליה ושל בעל כשרה (סוכה, ג', 3).

ערבה של בעל ושל הרים כשרה (תוספתא, סוכה ב', 7).

אילוזהי ערבה כשרה שקנה שלה אדום ועליה אריך (תוס' סוכה ב').

אין מדליקין לא כ... ולא בפתילת האידן (שבת, ב', 1).

ערבה

1 — ענף; 2 — תפרחת; 3 — פרח אבקני; 4 — פרח עלייני; 5 — זרע.

הערבה נזכרת כמה פעמים בתנ"ך, ואף זכתה להיות אחת מארבעת המינים, אשר עליהם מברכים בחג הסוכות. בהרשענא־רבא חובטים "הושענ־ות מענפי ערבה.

בארץ נפוצים מינים אחדים של הערבה. הידועה ביותר היא הערבה המחודדת (Salix acmophylla). ידועה גם־כן הערבה הלבנה (S. alba). וכן נמצאות בארץ בנות־כלאים רבות S. alba × S. acmopylla; שנוצרו בדרך טבעית בין המינים האלה: S. acmophylla × S. babylonica, ועוד כאלה.

בספרות חז"ל

הערבה היא אחד מארבעת המינים, שמצוה לברך עליהם בחג הסוכות. היא נזכרת פעמים אחדות בתנ"ך, ומשום כך כבר ניתן תיאורה הבוטאני (וכן תמונתה) בספר "צמחי התנ"ך" (עמ' 54), ולא נבוא לחזור בזה על מה שנאמר שם. כאן נשתדל לראות מה מוסיפה המשנה על הידוע לנו מן התנ"ך.

ראשית כל על סביבתו ועל דרכי חייו של העץ. כולנו רגילים לחשוב, כי הערבה גדלה על פלגי מים. זה, כמובן, נכון. אבל על־הרוב שוכחים אנו שיש גם ערבי־בעל ויש ערבים הגדלות בהרים. בתוספתא (סוכה, ב', 7) נאמר: "ערבה של בעל ושל הרים כשרה". מכאן אתה למד, שאפשר לגדל ערבה גם בלי השקאה יתירה, ואולי גם בלי השקאה כלל. כן מתאשר פרט זה גם מהמשנה עצמה: במסכת סוכה (ג', 3) אנו מוצאים: "ערבה כמושה ושנשרו מקצת עליה ושל בעל כשרה".

אבותינו נטלו ערבה לברכה, אבל ניצלוה גם לתעשיה, בעיקר לקליעת סלי נצרים. במסכת ביכורים (ג', 8) אמרו: "והעניים מביאין אותם בסלי נצרים של ערבה קלופה". מלבד זה היו משתמשים בפתילת האידן כחומר בערה ולתאורה. מה הוא האידן, — על זה נחלקו החוקרים, וישנן לפחות ארבע דעות: א) זו שכבת השיפה אשר בין קליפת הערבה לבין העצה (ברטנורא, אלבק); ב) "זרע כמין צמר הנמצא בפרי הערבה" (לב, אלבק), כלומר ציצת השערות שנושא הזרע בהיותו בתוך הפרי; ג) זה הפרי עצמו (לב); ד) אחד ממיני הערבה (תלמוד).

לשם ברכה מקפידים היו על כשרות המורביות. "איזוהי ערבה כשרה שקנה שלה אדום ועליה ארוך" (תוספתא, סוכה ב'). כידוע, מצויים בארץ־ישראל מינים אחדים של ערבה, והם נבדלים זה מזה גם בעלה (בשפתו, בצורתו) ובצבע הענפים וניצבי העלים. הכוונה היא, כנראה, ל־Salix alba, או לאחד מזניו. יש משערים, כי הכוונה היא ל־S. acmophylla.

ערבות-"הושענות".
מתוך "ספר המנהגים".
אמסטרדם, מאה 17

ערבת השקד

a. פרח בודד של עגיל הזכר.
b. פרח בודד של עגיל הנקבה.

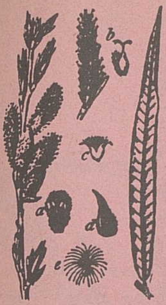

ערבת הנצרים

a. פרק בודד של עגיל הזכר
b. פרח בודד של עגיל הנקבה
c. הלקט בשל
d. הלקט חתוך לחצאים
e. הזרע

אבותינו ידעו מינים אחדים של ערבה, ביניהם: א) הצפצפה (Salix safsaf)*; ב) האח (S. acmophylla); ג) החילף (S. aegyptiaca); ד) ערבה־קח (S. fragilis; ה) אחוינא (שם של ערבה בלתי־מוגדרת) (הירשברג, בן־יהודה)*.

על שם הערבה נקראו כמה אתרים גיאוגרפיים בארץ, ביניהם: "נחל הערבים" (ישעיהו, ט"ו, 7) ואולי גם "נחל הערבה" (עמוס, ו', 14) ו"בית הערבה" (יהושע).

מכיון שברבים מצאנו "ערבים", יש מדקדקים המניחים, כי היחיד הוא "עָרָב", ולא "ערבה".

הערבה בהלכה

משנה סוכה פרק ג' 3:

עֲרָבָה גְזוּלָה וִיבֵשָׁה, פְּסוּלָה; שֶׁל אֲשֵׁרָה וְשֶׁל עִיר הַנִּדַּחַת, פְּסוּלָה; נִקְטַם רֹאשָׁהּ, נִפְרְצוּ עָלֶיהָ וְהַצַּפְצָפָה – פְּסוּלָה; כְּמוּשָׁה וְשֶׁנָּשְׁרוּ מִקְצָת עָלֶיהָ וְשֶׁל בַּעַל – כְּשֵׁרָה.

ובפירוש אלבק:

והצפצפה — ערבה הגדלה בהרים (עי' יחזקאל י"ז, ה), שעלה שלה עגול והקנה לבן. ‖ כמושה — יבשה במקצת. ‖ ושנשרו — שנפלו. ‖ ושלבעל — הגדלה על מי גשמים ולא על הנחל. ואף־על־פי שנאמר (ויקרא כ"ג, מ): ערבי נחל, אין הכוונה לנחל דווקא, אלא שדרך ערבה לגדול על הנחל.

אין אדם אחד

מים אדמה אדם

קדמונינו בהגיתם עמדו על זיקת הגומלין בין קיומו של האדם בעולם לבין הנתונים הטבעיים של מים ואדמה, והאל בורא-העולם - הוא שקבע זיקה זו. בלשונם של חז"ל נכרתה עוד בבראשית הברית ברוח זו, ומאז קיימת התלות ההדדית בין שלושת "בעלי-הברית":

כִּי לֹא הִמְטִיר ה' אֱלֹהִים
עַל הָאָרֶץ - (בראשית ב' 5)
אָמַר ר' שִׁמְעוֹן בֶּן יוֹחַאי: שְׁלֹשָׁה דְּבָרִים שְׁקוּלִים זֶה כְּזֶה, וְאֵלּוּ הֵן:

אֶרֶץ וְאָדָם וּמָטָר.

אָמַר ר' לֵוִי: יִשְׁלָשְׁתָּן מְשֻׁלָּשׁ אוֹתִיּוֹת. לְלַמֶּדְךָ שֶׁאִם אֵין אֶרֶץ אֵין מָטָר, וְאִם אֵין מָטָר אֵין אֶרֶץ, וְאִם אֵין שְׁנֵיהֶם - אֵין אָדָם.

(בראשית רבה יג 3)

מתוך אוצר מקורותינו נעלה כאן מחשבות ואמירות על כל אחד מן השלושה, ומשרש שהגו עומד בסימן של ראשית גשמי החורף, נפתח ב מ י ם.

ומה בפרקנו החמישי?
פרק זה -

מ י ם / א ד ם / א ד מ ה

מתבקש מאליו, מאחר וחג-סוכות עומד בסימן של מים בפתח עונת הגשמים, והוא מסיים וגם פותח שנה של עבודת-אדמה.

ואלה הנושאים שבפרק:

* מים, גשמים ובצורת במקורותינו.
* אדמה ועבודת-אדמה במקורותינו.
* החקלאות בארץ-ישראל בעבר.
* יובל הקרן-הקיימת-לישראל.
* עם דגניה ביובלה.

המים התנ"ך

(על פי האנציקלופדיה המקראית - פרופ' ש"א ליונשטם)

(ומקורות נוספים)

בבריאת העולם

לפי סיפור מעשה בראשית היה קודם לבריאה מכוסה הכל מים, והמים לא היו נבדלים, ורק בשעת בריאת-העולם נעשה בדבר האלוהים רקיע המבדיל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר מעל הרקיע. המים אשר מתחת לרקיע נקוו לאחר מכן למקום אחד: "ותיראה היבשה". אבל רבים הם הרמזים בשירת-המקרא, שמהם נשקף המיתוס, שהמים הרבים, הים, הנהרות ו"רהב" (המפלצת הקדמונית) לא נכנעו לאל אלא לאחר קרב; ולא עוד אלא שהם עשויים לחזור ולמרוד בבורא-העולם. על כן משמשים כוחות אלו גם סמל לכלל הרשעה, ולרשעת אויבי ישראל בפרט.

שבחו של האל על המים

שירת המקרא מפליגה בתיאורי שלטונו של ה', ואופיניי במיוחד הוא מזמור ק"ד בתהילים:

(ה) יָסַד אֶרֶץ עַל מְכוֹנֶיהָ–
בַּל־תִּמּוֹט עוֹלָם וָעֶד.

(ו) תְּהוֹם–כַּלְבּוּשׁ כִּסִּיתוֹ,
עַל הָרִים יַעַמְדוּ מָיִם;

(ז) מִן גַּעֲרָתְךָ יְנוּסוּן,
מִן קוֹל־רַעַמְךָ יֵחָפֵזוּן–

(ח) יַעֲלוּ הָרִים, יֵרְדוּ בְקָעוֹת,
אֶל מְקוֹם זֶה־יָסַדְתָּ לָהֶם:

(ט) גְּבוּל שַׂמְתָּ, בַּל־יַעֲבֹרוּן,
בַּל־יְשֻׁבוּן לְכַסּוֹת הָאָרֶץ.

(י) הַמְשַׁלֵּחַ מַעְיָנִים בַּנְּחָלִים–
בֵּין הָרִים יְהַלֵּכוּן,

(יא) יַשְׁקוּ כָּל חַיְתוֹ־שָׂדָי,
יִשְׁבְּרוּ פְרָאִים צְמָאָם...

(תהילים קד 5-11)

האל שמגערתו נסו המים, הוא גם "המשלח מעיינים בנחלים וגו'". הוא אשר "ימד בשעלו מים" (ישעיהו מ 12), כלומר - כל מימי העולם שאין להם סוף. הוא אשר "יצרר מים בשמלה" וגו'" (משלי ל 4), והאל הוא אשר "פלג לשטף תעלה, ודרך להזיז קולות, להמטיר על ארץ לא איש וגו'" (איוב לח 26-25).

הגשם

בין גבורות ה' גדולות ביחוד גבורות-הגשמים. חשיבותם מורגשת הרבה בארץ-ישראל, שכן פוריותה תלויה כולה במי-הגשמים היורדים בארץ עצמה, שלא כארץ מצרים:

(י) כִּי הָאָרֶץ,
אֲשֶׁר אַתָּה בָא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ,
לֹא כְאֶרֶץ מִצְרַיִם הִוא,
אֲשֶׁר יְצָאתֶם מִשָּׁם:
אֲשֶׁר תִּזְרַע אֶת זַרְעֲךָ–
וְהִשְׁקִית בְּרַגְלְךָ כְּגַן הַיָּרָק;

(יא) וְהָאָרֶץ,
אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ:
אֶרֶץ הָרִים וּבְקָעֹת,
לִמְטַר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתֶּה מָיִם;

(יב) אֶרֶץ,
אֲשֶׁר יהוה אֱלֹהֶיךָ דֹּרֵשׁ אֹתָהּ:
תָּמִיד עֵינֵי יהוה אֱלֹהֶיךָ בָּהּ,
מֵרֵשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרִית שָׁנָה.

(דברים יא 10-12)

ספר-דברים דורש תכונתה זו לשבחה, שאין היא צריכה לתעלות ולמכונות-השקייה המפועלות על ידי אדם. האל דואג לה ולגשמיה, הם "יגשם יורה ומלקוש בעיתו" (ירמיהו ה 24), הם המכונים "גשמי-ברכה", וגם "גשם-נדבות", ונמשל להם אף "מרפא-ה'". אך המקרא אומר בפירוש, שאף ברכה זו תלויה בשמירת מצוות-ה', ואם ישתחוו ישראל לאלוהים אחרים. אזי - "ויחרה אף ה' בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה" (דברים יא 17-16 ועוד הרבה).

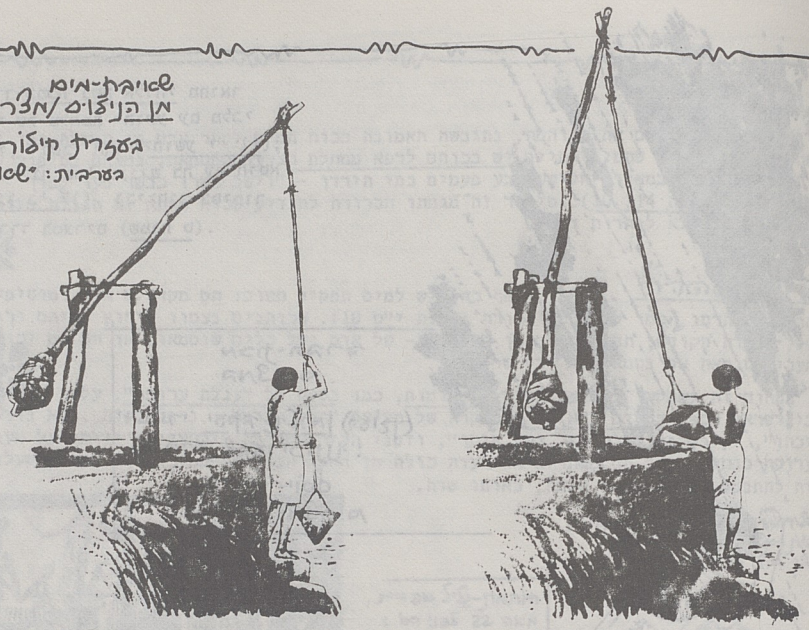

עצירת השמים נזכרת בתפילת-שלמה כראשונה בין הפורענויות העשויות לפקוד את הארץ מחמת חטאו של העם, וכן נאמר בה שתשובה אל ה' ותפילה את מקום מקדשו לבטלו את רוע הגזירה (מלכים א' ח 36-35). אך יש לשער שלא סמכו על כוח התשובה בלבד ובזמן בצורת חמורה "קראו עצרה, קידשו צום" ותקעו בשופר (יואל ב' 18-13). מנהגים אלו, שנהגו לכל המאוחר מאז תחילת ימי בית שני, הם יסוד ההלכה המפורטת על סדר התעניות שנתגבשה במשנה.

(ומוסף של עצירת-גשמים ותפילת-גשמים - בעמ'.)

גשמי זעף המביאים נזק נזכרים במקרא רק מעט, כגון בכתוב בשמואל א' י"ב 18-17, שקולות ומטר ביום קציר הם סימן לחרון אפו של ה'.

ישעיהו יח 4: ...כְּחֹם צַח עֲלֵי אוֹר,
כְּעַב טַל בְּחֹם קָצִיר...

טל

הטל היורד בעיקר בקיץ, סימן ברכה הוא, והוא נזכר במקרא לפרקים עם המטר היורד בחורף, כגון בדברי הקללה - "יהרי בגלבוע - אל טל ואל מטר עליכם!" (שמואל ב' א 21). אבל גם הטל לבדו סימן הוא לברכת התבואה, כגון - "ארץ דגן ותירוש, אף שמיו יערפו טל" (דברים לג 28).

הטל סמל הוא לחסד אלוהים: "אהיה כטל לישראל, יפרח כשושנה" (הושע יד 6), וכן לחסד המלך - "נהם ככפיר - אף מלך, וכטל על עשב - רצונו" (משלי יט 12). אופיינית היא לשון הברכה, שבירך יצחק את יעקב: "ויתן לך אלוהים מטל השמים ומשמני הארץ, ורוב דגן ותירוש" (בראשית כז 28).

ברד

הברד המזיק מתואר במקרא בעיקר ככלי נשקו של האל, השקפה זו מנוסחת ניסוח מיתולוגי בדברי ספר-איוב:

(כב) הֲבָאתָ אֶל אֹצְרוֹת-שָׁלֶג
וְאוֹצְרוֹת-בָּרָד תִּרְאֶה-

(כג) אֲשֶׁר חָשַׂכְתִּי לְעֵת צָר,
לְיוֹם קְרָב וּמִלְחָמָה?

(איוב לח 23,22)

הברד כמכת נשק אלוהי מתואר בסיפור של מלחמת יהושע עם מלכי האמורי, יושבי ההר (יהושע י' 11); כמכת-מדינה שה' מעניש בה עם חוטא לו (חגי ב' 17), ובייחוד בסיפור מכת-הברד במצרים (שמות ט).

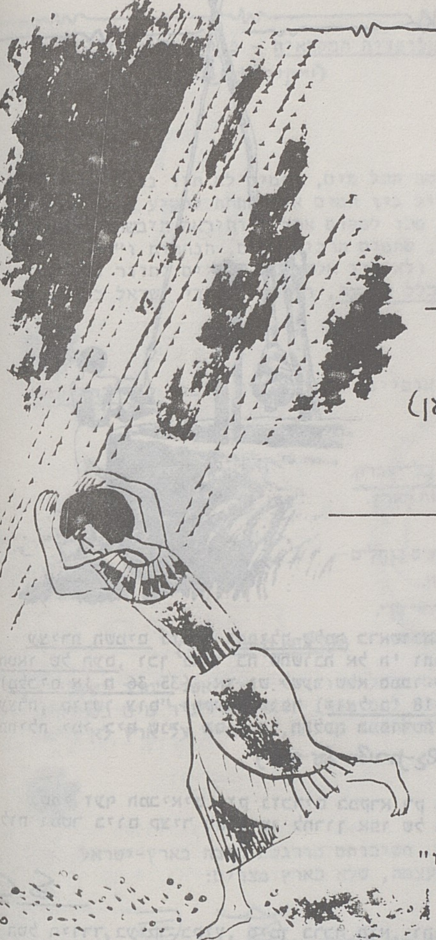

מכת-הברד במצרים.

מאוירי יעקב גוטרמן (הגוגן) לחוברת שבעריכתנו:

• סיפורי-יוסף
• יציאת-מצרים

מי-שתייה

כיוון שהמים הם משקה-האדם ומשקה-הבהמה, אין חיי-שלווה לאיש אלא הוא שותה "מי בורו" (מלכים ב' יח 31), ועלוב האדם האנוס לשתות את מימיו בכסף (איכה ה' 4). המים נזכרים תכופות עם הלחם: כששילח אברהם את הגר נתן לה "לחם וחמת מים" (בראשית כ"א 14). מידת המוסר, על פיה חייב אדם להחזיק בעני ולכבד את האורח, מצווה לו להגיש להם לחם ומים. חובה מוסרית זו חייב אדם לקיימה אפילו בשונאו (משלי כ"ה 21). למוסר זה מכוונים דברי אלישע, שאמר למלך ישראל שיגיש לחם ומים לפני אויביו הארמים, שתעו בדרך והגיעו לשומרון (מלכים ב' ו' 22). אסיר בבית-כלא צריך להסתפק ב"לחם לחץ ומים לחץ" (מלכים א' כ"ב 27). לשונות כיוצא באלה משמשים לתיאור הפורענות שה' מביא על הארץ (יחז' ד 16).

מי-נטילת-ידיים ורגליים

בין מנהגי קבלת אורחים מפורש במקרא הנימוס, המחייב את בעל-הבית לתת לאורח מים לרחוץ רגליו (בראשית י"ח 4). לעומת זאת לא מצינו במקרא את המנהג לרחוץ הידיים לפני הסעודה. במסופוטאמיה בימי המקרא היתה רחיצת-ידיים לסעודה מצווה דתית, והיא נתקבלה לאחר מכן אף בישראל.

מי-מרפא

כיוון שהמים מסלקים את הזוהמה, נתגבשה האמונה בכוח המים לטהר אדם מן המחלה ומן הטומאה. עדות לאמונה שהמים החיים יש בכוחם לרפא ממחלת הצרעת המטמאת, נמצאת בסיפור על נעמן המצורע, שטבל במצוות אלישע שבע פעמים במי הירדן - "וישב בשרו כבשר נער קטון ויטהר" (מלכים ב' ה 14, 10). סיפור זה מגמתו הברורה להודיע שכוח מרפא זה סגולה מיוחדת היא למי-הירדן, ולא לנהרות דמשק.

בדיני-הטהרה

- אף כאן יש למים תפקיד חשוב: הם מקדשים אדם ומוסיפים טהרה על טהרתו, כמו לפני מתן-תורה (שמות י"ט 10). הכוהנים נצטוו לרחוץ ידיהם ורגליהם לפני עבודת הקודש; הם מטהרים מן הטומאה - של אדם ושל כלים שנטמאו, אך הם גם יכולים להעביר טומאה אם נטמאו על ידי שרץ.

בתחום זה נשתקעו לא מעט תפיסות קדומות, כמו בטקס של "עגלה ערופה", עליו נצטוו בני-ישראל בספר דברים כ"א 1-9: במקרה של מציאת "חלל באדמה...נופל בשדה...לא נודע מי היכהו", יש לערוף עגלה "אל נחל איתן", וזקני העיר הקרובה "ירחצו את ידיהם על העגלה הערופה בנחל". בכך הם מטהרים את העדה כולה מן החטא הכבד של שפיכת "דם נקי", שעלול היה להתנקם קשות באותה אדמה, באותו שדה.

(על רמזים לניסוך-המים בתקופת בית ראשון - ראה בע' 66, וכן להלן בע' 151.)

חותמת-גליל אכדית, מאה 22 לפני הס': אל-המים יושב על כסאו, ממנו יורדים זרמי-מים

הכתרת-מלכים על מעיין

התנ"ך מספר על הכתרת שלמה למלך, בעוד דויד אביו בחיים, על יד מעיין-הגיחון.

אחיו אדוניהו, בבקשו להקדים אותו ולקבוע עובדת הימלכותו לפניו, אף הוא מקיים את הטקס על יד מעיין:

(ה) וַאֲדֹנִיָּה בֶן חַגִּית מִתְנַשֵּׂא לֵאמֹר: אֲנִי אֶמְלֹךְ!
וַיַּעַשׂ לוֹ רֶכֶב וּפָרָשִׁים
וַחֲמִשִּׁים אִישׁ רָצִים לְפָנָיו...

(ט) וַיִּזְבַּח אֲדֹנִיָּהוּ צֹאן וּבָקָר וּמְרִיא
עִם אֶבֶן־הַזֹּחֶלֶת אֲשֶׁר אֵצֶל עֵין־רֹגֵל; *
וַיִּקְרָא אֶת כָּל אֶחָיו בְּנֵי הַמֶּלֶךְ
וּלְכָל אַנְשֵׁי יְהוּדָה עַבְדֵי הַמֶּלֶךְ;...

(יא) וַיֹּאמֶר נָתָן אֶל בַּת־שֶׁבַע אֵם שְׁלֹמֹה לֵאמֹר:
הֲלוֹא שָׁמַעַתְּ כִּי מָלַךְ אֲדֹנִיָּהוּ בֶן חַגִּית?
וַאֲדֹנֵינוּ דָוִד לֹא יָדָע...

(לג) וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ לָהֶם:
קְחוּ עִמָּכֶם אֶת עַבְדֵי אֲדֹנֵיכֶם
וְהִרְכַּבְתֶּם אֶת שְׁלֹמֹה בְנִי עַל הַפִּרְדָּה אֲשֶׁר לִי,
וְהוֹרַדְתֶּם אֹתוֹ אֶל גִּחוֹן;
(לד) וּמָשַׁח אֹתוֹ שָׁם צָדוֹק הַכֹּהֵן וְנָתָן הַנָּבִיא
לְמֶלֶךְ עַל יִשְׂרָאֵל;
וּתְקַעְתֶּם בַּשּׁוֹפָר וַאֲמַרְתֶּם: יְחִי הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה!...

(לח) וַיֵּרֶד צָדוֹק הַכֹּהֵן וְנָתָן הַנָּבִיא וּבְנָיָהוּ בֶּן יְהוֹיָדָע
וְהַכְּרֵתִי וְהַפְּלֵתִי
וַיַּרְכִּבוּ אֶת שְׁלֹמֹה עַל פִּרְדַּת הַמֶּלֶךְ דָּוִד
וַיֹּלִכוּ אֹתוֹ עַל גִּחוֹן. *
(לט) וַיִּקַּח צָדוֹק הַכֹּהֵן אֶת קֶרֶן הַשֶּׁמֶן מִן הָאֹהֶל
וַיִּמְשַׁח אֶת שְׁלֹמֹה;
וַיִּתְקְעוּ בַּשּׁוֹפָר וַיֹּאמְרוּ כָּל הָעָם: יְחִי הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה!

(מלכים א' א 5-39)

לפנינו טקס מאגי-סימפאטטי מובהק, שמובנו - "כמו שמי המעיין מושכים והולכים, כך גם מלכותו של המלך החדש תימשך לעד.

מעיני חז"ל לא נעדרה משמעות זו, והם ניסחו אותה בלשון המדרשית האופיינית:

"אין מושחין את המלכים אלא על המעיין - כדי שתימשך מלכותם..."

(בבלי, הוריות יב/1)

* על עין-רוגל וגיחון - ע' 111.

היתה השקפה בישראל, שבשעת ישועת-הקץ יצאו מי-ברכה מבית-ה', ובזה יתגלה המקדש לעיני כל במקור הברכה. רעיון זה לבש צורות שונות, למשל - בדברי הנביא יואל (ד' 18), ובמיוחד מפותח רעיון זה בדברי הנביא יחזקאל על מי ברכה עצומים, שיבקעו מבית-המקדש העתיד לקום, שירבו דגיו ויגדלו עצים מופלאים על גדותיהם:

...וְכָל אֲפִיקֵי יְהוּדָה יֵלְכוּ מָיִם.
וּמַעְיָן מִבֵּית יהוה יֵצֵא
וְהִשְׁקָה אֶת נַחַל הַשִּׁטִּים.

(יואל ד' 11,12)

(יב) וְעַל הַנַּחַל יַעֲלֶה –עַל שְׂפָתוֹ מִזֶּה וּמִזֶּה–
כָּל עֵץ מַאֲכָל;
לֹא יִבּוֹל עָלֵהוּ,
וְלֹא יִתֹּם פִּרְיוֹ,
לָחֳדָשָׁיו יְבַכֵּר....

(יחזקאל מז 12)

...כִּי מֵימָיו מִן הַמִּקְדָּשׁ הֵמָּה יוֹצְאִים;
והיו פִּרְיוֹ לְמַאֲכָל וְעָלֵהוּ לִתְרוּפָה.

באר

מחוץ לגשמי העונה ואיסופם אל בורות וגבים מיוחדים לשם שמירה לעונה השחונה, משמשות הבארות כמקור לנוזל החיוני בארץ-ישראל במשך רוב השנה. זאת ברוב איזורי הארץ, ולא כל שכן באיזורים המדבריים הגובלים. חשוב מעשה ברִיַּת-בארות לשבטים נודדים במדבר. שירה קדומה לכבודו של מעשה זה נשתמרה בתורה (אולי רק מקצתה):

16 וּמִשָּׁם בְּאֵרָה הִוא הַבְּאֵר
אֲשֶׁר אָמַר יְהוָה לְמֹשֶׁה
אֱסֹף אֶת־הָעָם וְאֶתְּנָה לָהֶם מָיִם׃
17 אָז יָשִׁיר יִשְׂרָאֵל אֶת־הַשִּׁירָה הַזֹּאת
עֲלִי בְאֵר עֱנוּ־לָהּ׃
18 בְּאֵר חֲפָרוּהָ שָׂרִים
כָּרוּהָ נְדִיבֵי הָעָם
בִּמְחֹקֵק בְּמִשְׁעֲנֹתָם
וּמִמִּדְבָּר מַתָּנָה׃

(במדבר כא 16-18)

י. גוטמן: משה פוגש את בנות-יתרו על יד באר במדבר.

דברי שירה ישראלית זו על השרים ונדיבי העם מתפרשים לנו לאור עדויות על הערבים סמוך לימינו, שנהגו לקרוא את מעשה כריית הבאר על שם זקני השבט, אף על פי שהללו אינם משתתפים בעבודה ממש אלא לעיתים רחוקות. כך מספר ספר בראשית על כריית בארות על ידי אבות האומה יצחק ויעקב, ואף המסופר שם על מריבות בדבר הבעלות על אותן בארות יש לו מקבילות במציאות של הבדואים עד היום. נחיצותן של הבארות להולכי מדברות משתקפת גם בסיפור על גירוש הגר (בראשית כ"א 19). הבארות במדבר היו מקומות פגישה לעוברים ושבים ובמיוחד לרועים, ועל יד באר פוגש משה את בנות יתרו (שמות ב' 16-15).

בקרבת מקומות של יישוב, ובייחוד במקומות שהמים היו "מים חיים" של מעיין תת-קרקעי, היו הבארות מדופנות, כדי שתוכלנה להתקיים ימים רבים, ולפעמים היו חצובות בסלע. נודעות בארות כאלה מן התקופה הקדומה, שנשתמרו עד ימינו או שנגלו בשעת חפירות ארכיאולוגיות, כמו זו שבבית-שמש בעומק של יותר מ-20 מטר, ביר-איוב, היא "עין-רוגל" (שמואל ב' י"ז 17, ועוד). יש להניח שהבארות היו קניין הציבור (בתי-אב, שבטים) או של המלך, אבל מצאנו גם בארות פרטיות בתנ"ך.

מקורות אחרים מספרים על בארות לצידי דרכים ראשיות לשימושן של שיירות ולהשקאת עדרים. מובן שהעֲרִים היו זקוקות לחפירת בארות, כדי להבטיח אספקה שוטפת בימים כתיקונם ולשעת מצור. על ידי באר כזו כנראה פגש אליעזר, "זקן-ביתו" של אברהם, את רחל בת לבן, ושם ביקש ממנה -

...הַגְמִיאִינִי נָא מְעַט מַיִם מִכַּדֵּךְ!
(יח) וַתֹּאמֶר: שְׁתֵה, אֲדֹנִי!

וַתְּמַהֵר, וַתֹּרֶד כַּדָּהּ עַל יָדָהּ וַתַּשְׁקֵהוּ.
(יט) וַתְּכַל לְהַשְׁקֹתוֹ, וַתֹּאמֶר.
גַּם לִגְמַלֶּיךָ אֶשְׁאָב.
עַד אִם כִּלּוּ לִשְׁתֹּת.

(בראשית כד 17-19)

וסמוך לבאר של העיר פגש שאול הצעיר ונערו, בחיפושיהם אחרי אתונות אביו, את הנערות השואבות:

(יא) הַמָּה עֹלִים בְּמַעֲלֵה הָעִיר
וְהֵמָּה נָצְאוּ נַעֲרוֹת יֹצְאוֹת
לִשְׁאֹב מַיִם וַיֹּאמְרוּ לָהֶן:
הֲיֶשׁ בָּזֶה הָרֹאֶה? (שמואל א' ט' 11)

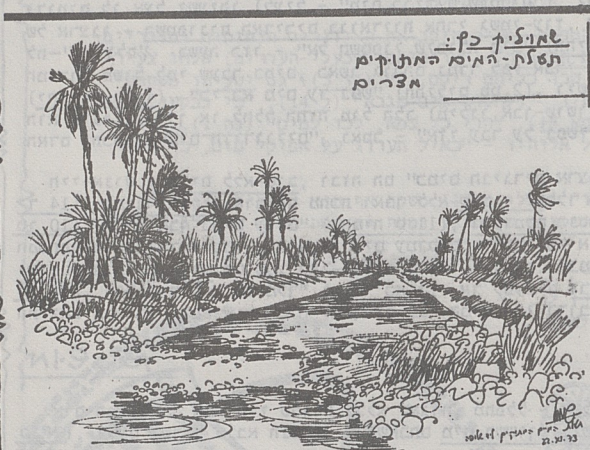

בארצות של חקלאות השלחין היתה לבארות ולמעיינות חשיבות רבה, ומכאן הגיעו לקבוע, על יד הבארות מקומות פולחן לאלים-הבעלים. על בארות קדושות, על עצרות ופולחן, אנו שומעים בכל מושבותיהם של העמים השמיים.

מיתוס לשוניים עשיריים

רק טבעי הוא, שחיוניותם של המים באיזורנו מצאה את ביטוייה העשיר ביותר בלשון התנ"ך, ונביא כאן רק חלק מעושר לשונו זה. החלוקה שלהלן לדימויים, מושגים וכו' אינה מתיימרת לעמוד בפני הביקורת הפילולוגית הקפדנית, וכל כוונתה - לסבר את האוזן.

מיטוס

בפי הנביא ירמיהו משמש הדימוי של המים כמקור החיים לסמל בו את אלוהי ישראל - "אותי עזבו - מקור מים חיים" (ב 13). ואילו יחזקאל מדמה את עם-ישראל לאם פורייה - "פורייה וענפה היתה ממים" (יט 10). את הסיבה לעוצמת אשור הוא רואה - "כי היה שורשו על מים רבים" (לא 7). גם בלעם הנוכרי אומר במשליו על עם-ישראל, שהוא - "יכאזרזים עלי מים" (במדבר כד 6). משום כוחם המפרה של המים העץ יפרח אפילו מריחם - "ימריח מים יפריחי" (איוב יד 9). הי"דוד" רואה את האהובה רעננה ומעוררת כי"מעיין גנים, באר מים חיים" (שיר-השירים ד 15), ולי"שמועה מארץ מרחקי" לא מצא בעל ספר-משלי מקבילה קולעת יותר מאשר "מים קרים על לב נפש עייפה" (כה 25). ובדומה לכך - איוב זוכר באסונו את ימי אושרו, כאשר היה "שורשי פתוח אלי מים" (כט 19).

גם עוצמתם של המים משמשת לדימויים שונים, וכך בפי ישעיהו, האל שהוא "חזק ואמץ לאדוני", הוא "כזרם מים כבירים שוטפים" (כח 2), וכאשר האל מעניש את שרי יהודה החוטאים, הוא אומר - "עליהם אשפוך כמים עברתי" (הושע ה 10). כאשר האל מעניש ומכה את עם-ישראל, משווה אותם הנביא עמחי לצמחי-מים מתנודדים - "כאשר ינוד הקנה במים" (מלכים א' יד 15). משטחי מים רחבים, כמו פני הים הגדול, מעוררים רושם של מימדים אינסופיים, ולכן "דעת ה'" בבוא היום תהייה כמוהם - "כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים" (ישעיהו יא 9). גם עמוס בחזונו על יום שכולו טוב נעזר במים למשלו - "ויגל כמים משפט" (ה 24).

ילקוט-סוכות לענות

בפני כוחם ההרסני של המים אינן יכולות לעמוד אפילו האבנים - "אבנים שחקו מים" (איוב יד 19), אך כנגד זה הם לא יוכלו לגבור על אהבת עלם ועלמה - "מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה ונהרות לא ישטפוהו" (שיר השירים ח 7). במיוחד רב כוחם של המים כאשר הם זורמים-שוטפים במורד - "כמים מוגרים במורד" (מיכה א 4). קרוב לוודאי שדימוי זה ודומים לו אצל ישעיהו (לעיל - "מים כבירים שוטפים"), ירמיהו ועוד, נולד בתופעות הטבע של ארצנו - השטפונות האדירים בוואדיות אחרי גשמי-עוז. אוי לו לאדם הנקלע לתוך מערבולת-לת-"ישבולת" בשעה כזו - "אל תשטפני שיבולת מים" (תהילים סט 2), המצליח לעבור סכנות חמורות משול למי שעבר במים, כאשר גובהם נמדד לפי אברי גופו - "ויעבירנו מי מותנים" (יחזקאל מז 4), "כי בא מים עד נפש" (תהילים סט 2). ויש לזכור שה"נפש" או "צפור-הנפש" הוא כינוי לגרון או לחלק החזה מול הלב (מילון אבן-שושן). וכאשר אפילו ראשו-ורובו של האדם נתכסו ב"מים הזידונים", נאמר - "אז עבר על נפשי המים הזידונים" (תהילים קכד 5).

חי-אנוש עוברים ללא-שוב, ובזה הם "כמים הנילגרים ארצה אשר לא ייאספו" (שמואל ב' יד 14). במים עמוקים אובדים מתכת ואבן ללא-שוב - "צללו כעופרת במים אדירים" (שמות טו 10), "כמו אבן במים עזים" (נחמיה ט 11), וכעומקם הנסתר, כך גם לעיתים המחשבת המסתתרות מאחורי דיבורי האדם - "מים עמוקים - דברי פי איש" (משלי יח 4). בתנועתם ושטפם הבלתי-פוסקים הם סמל לאי-יציבותו ואי-וודאות: "כמו אכזב מים לא נאמנו" (ירמיהו טו 18), "פלגי מים - לב מלך" (משלי כא 1). אך לפעמים זרמיהם מחזירים לאדם דבר שכבר התייאש מלחזור ולמצוא - "שלח לחמך על פני המים, כי ברוב הימים תמצאנו" (קוהלת יא 1).

מושגים

אדם המבקש מן האל חיי שלווה וללא דאגות, מתפלל - "על מי מנוחות ינהלני" (תהילים כג 2), ולעם ישראל מנבא הנביא - "ושאבתם מים בששון" (ישעיהו יב 3).

בעל בעמיו, שדבר אינו מטריד את חייו השלווים, הוא זה שאוכל "איש גפנו ואיש תאנתו" והשותה - "מי בורו" (ישעיהו לו 16). ולהיפך - אם מתרחשות עליו צרות הוא שותה מים ב"שממון" (יחזקאל יב 19), או "במשורה" (יחזקאל ד 11), ואז אף נשמט מידו - "כל משען לחם וכל משען מים" (ישעיהו ג 1). אחרי שעבר סכנות חמורות, הוא אומר שבא "באש ובמים" (תהילים סו 12).

עם-ישראל המבקש את ישועתו לא מאלוהיו, אלא מן המעצמות השכנות אשור ומצרים, שותה מי נהרותיהם - "ומה לך...לשתות מי שיחור (=נילוס)...מי נהר (=פרת)" (ירמיהו ב 18).

ראינו את הנערות השואבות מים מן הבאר, תפקיד מכובד בלי ספק. אך עם הזמן עיסוק זה נחשב למשלוח-יד מן השפלים, והעוסקים בכך מכונים "חוטבי-עצים ושואבי-מים" (דברים יא 11).

לפעמים ביצורי הערים כללו "עיר המים", מצודה שהגנה על מקור האספקה של הנוזל החיוני - מעיין, באר או בריכת-אגירה; וכך מדווח יואב, שר צבאו של דויד, למלכו - "גם לכדתי את עיר המים" (שמואל ב' יב 27).

את המתפרנסים מן הספנות, "יורדי הים באניות", מכנה הפייטן גם - "עושי מלאכה על מים רבים" (תהילים קז 23). ולבסוף - תלמיד ששירת במסירות את רבו והולך בנאמנות בדרכו אחרי מותו, הוא זה ש"יצק מים" על ידיו, כנאמר על אלישע - "אשר יצק מים על ידי אליהו" (מלכים ב' ג 11).

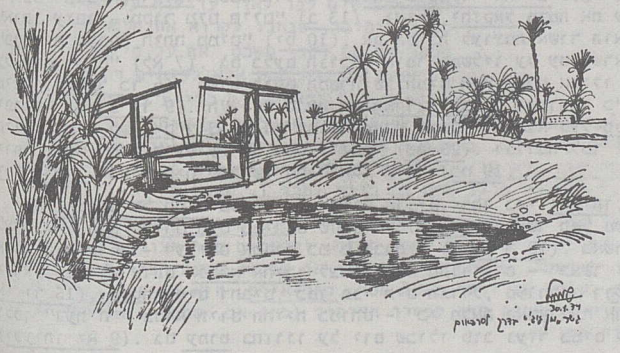

שמואל בן-
שר הפרק למושגים
מפרים

ענייני שונים

המצביא גדעון בוחן את לוחמיו לפי אופן שתייתם מן המעיין - "כרעו על ברכיהם לשתות מים" (שופטים ז 6), והוא לא בוחר באלה, אלא ב"מלקקים"...

הנביא ירמיהו, איש ענתות על גבול המדבר, מכיר היטב את האיזורים הצחיחים ומדבריים של הר-יהודה, והוא מרבה לתאר את מצוקת הבצורת* - "אדיריהם (=בעלי-העדרים) שלחו צעיריהם למים, באו על גבים - לא מצאו מים, שבו כליהם ריקם..." (יר 3). גם ישעיהו משתמש הרבה בדימויים מן הנוף המדברי בחזונותיו: "ולחשוף מים מגבא" (ל 14), "כי נבקעו במדבר מים" (לה 6), "ישאלם מדבר לאגם מים" (מא 18), "הוי כל צמא, לכו למים" (נה 1). מאותו נוף לקוח גם המשל על "ערגת" המאמין אל אלוהיו - "כאיל תערוג על אפיקי מים, כן נפשי תערוג אליך - אלוהים" (תהילים מב 2).

ייתכן והפתגם על "מים גנובים ימתקו" (משלי ט 17) משקף אף הוא מציאות ידועה מן ההווי החקלאי, כאשר מתנכל השכן למי ההשקיה של שכנו ומטה את אמת-המים שלו לגינתו-הוא...

* ראה כל הקשר - ע' 151.

בדרמטיות יתירה מסופר, כיצד אוחזים בדויד בית-הלחמי הגעגועים לעיר מולדתו, עד שמתחשק לו לשתות ממי הבאר שלה - "מי ישקני מים מבאר בית-לחם?" (שמואל ב' כג 15).

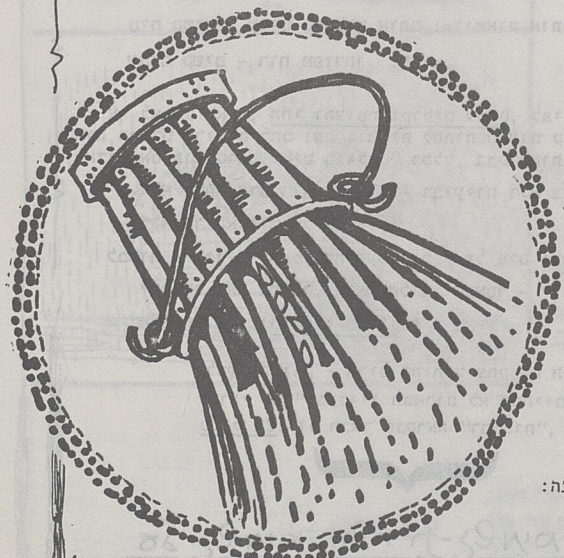

על המים
בספרות-חז"ל

המשך טבעי וברור לחשיבות המופלגת, שספרי התנ"ך מייחסים למים, ניכר בספרות-חזל, אף כי לא נותר מקום רב להתגדר בו נוכח שפע הלשונות והדימויים שקדמו לה.

כמובנת מאליה נשמעת לנו הקביעה:

"יאפשר לעולם בלי יין,
ואי אפשר לעולם בלי מים."

(ירושלמי, תרומות ג')

העולם זוכה למתת זו מידי האל, בורא העולם, והאדם הנהנה ממנה חייב בהבעת-תודה לפי ההלכה:

"השותה מים לצמא, מברך -

("ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם")

שהכל נהיה בדברו." (בבלי, ברכות מד/1)

ההשוָאה מים/תורה חביבה במיוחד על בעלי-המדרש:

"אין 'מים' אלא 'תורה', שנאמר - "הוי, כל צמא, לכו למים" (ישעיה נה 1, והכוונה שם בפנייה הנביא לישראל, שישמעו לדבר ה'.). (בבא קמא יג/1)

ואגב מדרש אחר ברוח זו, מפורטת חיוניותם של המים עוד יותר:

"מה המים, אין העולם יכול לעמוד בלא מים, ואדם מטהר עצמו בהם; ומה המים אין אדם נוטע אילן ולא בונה בית אם אין לו מים; ומה המים אין מתקיימין בנרגיות (=כלי-קיבול) של כסף ושל זהב, אלא בשל חרס - כך תורה!" (תנחומא תקוס ג')

שלוש מתכונות המים משמשות למדרש כדי להדגיש ערכים חברתיים בקשר לתורה ותלמודה:

1. על תכונה אחת שמענו במדרש דלעיל בקשר ל"ינרגיות של כסף ושל זהב": לשם השימור מוטב להחזיק את המים בכלי-חרס פשוטים, ולא בכלים ממתכות יקרות; ובדומה לכך: תלמידי-חכמים מעמיקי הבנה בתורה מצויים לרוב בין פשוטי-העם, ולא בין עשיריה.

2. אותו רעיון מתרקם על תכונת המים הנקראת "גראביטציה":

"מה מים מניחין מקום גבוה והולכין למקום נמוך - אף דברי תורה!" (בבלי, תענית ז/ב)

3. הנוזל היקר הזה ניתן לכל היקום משמיים ללא תשלום; ובדומה לכך: אסור ליטול תשלום עבור הוראת התורה:

"מה מים חינם לעולם - אף דברי תורה!" (ספרי, עקב מ"ח)

מחזור המים בטבע - משקעים/התאדות/משקעים - גלוי וידוע לחז"ל, ומן המאמרים הרבים בנושא זה נביא רק אחד, וזאת משום קיצורו-ציוריותו:

"אוֹר (=אש) קשה - מים מכבין אותו.

מים קשים - עבים סובלים אותם (=נושאים אותם ברקיע),

עבים קשים - רוח מפזרתן..." (בבא בתרא ו/ב)

אך לא רק האדם, החי והצומח זקוקים למים, לפי האמונה העממית אף שדים, מזיקים ורוחות המתים צריכים להם והם נוהגים לשתות בשעות קבועות מן המזרם להם. לפיכך יש סכנה לאדם, אם הוא שותה "מים מגולים" בכלל, ובמקומות המסוכנים בפרט:

"לא ישתה אדם מים לא בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות; לא ישתה מים מן הנהרות ולא מן האגמים בלילה." (פסחים, קיב/ב)

לבסוף - עוד מן האמונות העממיות - על מים ובאר כסמלים לשלום:

"הרואה באר בחלום, רואה שלום, שנאמר - "ויחפרו עבדי יצחק בנחל וימצאו שם באר מים חיים". (בראשית כו 18.) (בבלי, ברכות נו/ב)

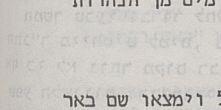

למען הדיוק - הריב שהיה ליצחק עם הפלשתים ועם "רועי גרר" בעניין הבארות לא הסתיים עם הבאר הנזכרת בפסוק זה, אלא בזו של פסוק 22. זו הבאר שנקראה "רחובות", סימן ל ש ל ו ם ששרר מעתה ואילך!

צלצון ויבלבש

נפלאים בעומקם ומלאי-חן הם ציורי הטבע שבתנ"ך, וביניהם אלה המדברים על גשם וטל. ריבוי המושגים מצביע על המקור הלשוני - ההתבוננות בתופעות הטבעיות. הרי לא דומה ה"יורה" - הגשם הראשון, לזה האחרון - ה"מלקוש", כאשר ה"מטר" בא לציין את גשמי השנה כולם:

(יד) וְנָתַתִּי מְטַר אַרְצְכֶם בְּעִתּוֹ: יוֹרֶה וּמַלְקוֹשׁ; וְאָסַפְתָּ דְגָנֶךָ וְתִירֹשְׁךָ וְיִצְהָרֶךָ... (דברים יא 14)

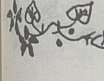

ואילו אצל הנביא יואל בא ה"גשם" כצירון הכללי במקום ה"מטר":

...כִּי נָתַן לָכֶם אֶת הַמּוֹרֶה לִצְדָקָה.
וַיּוֹרֶד לָכֶם גֶּשֶׁם:
מוֹרֶה וּמַלְקוֹשׁ בָּרִאשׁוֹן. (ב' 23)

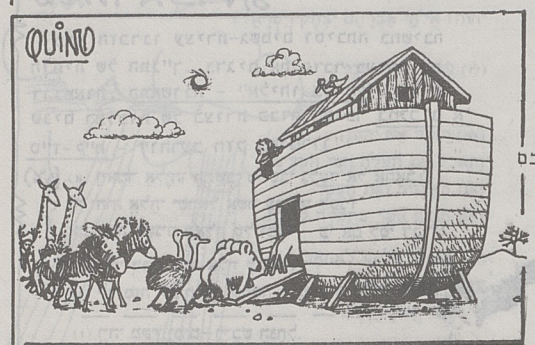

אגב - יש לשים לב למישחק המילים הנפלא מורה/יורה: ב"מורה לצדקה" הכוונה היא - כדברי רש"י - "נביאיכם ה מ ו ר ל ם אתכם לשוב אלי כדי ל צ ד ק אתכם". ואילו "גשם מ ו ר ה" מכוון כרגיל ל"יורה" הפותח את עונת הגשמים לברכה.

מן התופעות השכיחות בעונת החורף לקוח, מן הסתם, תיאור המבול:

(י) וַיְהִי לְשִׁבְעַת הַיָּמִים–וּמֵי הַמַּבּוּל הָיוּ עַל הָאָרֶץ.
(יא) בִּשְׁנַת שֵׁשׁ מֵאוֹת שָׁנָה לְחַיֵּי נֹחַ, בַּחֹדֶשׁ הַשֵּׁנִי,
בְּשִׁבְעָה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ–
בַּיּוֹם הַזֶּה נִבְקְעוּ כָּל מַעְיְנוֹת תְּהוֹם רַבָּה
וַאֲרֻבֹּת הַשָּׁמַיִם נִפְתָּחוּ.
(יב) וַיְהִי הַגֶּשֶׁם עַל הָאָרֶץ אַרְבָּעִים יוֹם וְאַרְבָּעִים לָיְלָה.
(יג) בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה בָּא נֹחַ, וְשֵׁם וְחָם וָיֶפֶת בְּנֵי נֹחַ,
וְאֵשֶׁת נֹחַ וּשְׁלֹשֶׁת נְשֵׁי בָנָיו אִתָּם–אֶל הַתֵּבָה;

(בראשית ז' 13-10)

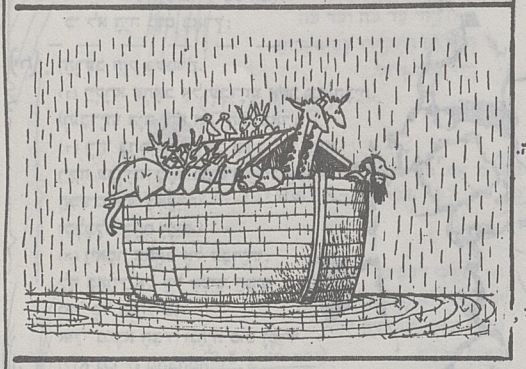

גם ה"ימטר" יכול לשמש לתיאור גשם סוחף, כאשר החוזה מבקש שדברו-"לקחו" יהיה פסקני, משכנע ו"עורף" כמטר, אך יחד עם זה - גם מעורר ומרענן כ"טל":

(א) הַאֲזִינוּ, הַשָּׁמַיִם, וַאֲדַבֵּרָה–
וְתִשְׁמַע הָאָרֶץ אִמְרֵי פִי;
(ב) יַעֲרֹף כַּמָּטָר לִקְחִי, כִּשְׁעִירִם עָלֵי דֶשֶׁא,
תִּזַּל כַּטַּל אִמְרָתִי: וְכִרְבִיבִים עָלֵי עֵשֶׂב ... (דברים פ"ל 1,2)

כאן אנו שומעים על שני מושגים נוספים - "שעירים" ו"רביבים". אמנם אין אנו מוצאים עוד "שעירים" בתנ"ך ופירושם אינו בטוח; אך אולי ניתן לראות אותם כגשמים סוערים-שוערים, בניגוד ל"רביבים" הקלים יותר, מה גם שאלה האחרונים משמשים כתקבולת ל"טל" בעדינותו:

(ו) וְהָיָה שְׁאֵרִית יַעֲקֹב בְּקֶרֶב עַמִּים רַבִּים
כְּטַל מֵאֵת יְהוָה,
כִּרְבִיבִים עָלֵי עֵשֶׂב,
אֲשֶׁר לֹא יְקַוֶּה לְאִישׁ
וְלֹא יְיַחֵל לִבְנֵי אָדָם. (מיכה ה' 6)

אין בהם כדי לגרום נזק, ונאמר עליהם - "כרביבים ז ר ז י ף ארץ" (תהילים עב 6). ואם כבר הזכרנו את הטל, בל נשכח את דברי ישעיהו בן-אמוץ בתארו שעת-בוקר משיבת-נפש, שהיא - "יכחם צח על אור, כ ע ב ט ל בחום קציר" (יח 4).

****

ילקוט-סוכות לענות

סקירת-ספרים מתנ"ך - אליהו בכרמל

כבר הזכרנו עצירת-גשמים וסיבתה בחשיבה הדתית של התנ"ך. נדגים את הדבר בעזרת שתי דוגמאות. הראשונה - "אליהו בכרמל". שלוש שנים רצופות של בצורת כבדה מסופר במלכים א' ט"ז-י"ח - "והרעב חזק בשומרון":

(ט"ז) (א) וַיֹּאמֶר אֵלִיָּהוּ הַתִּשְׁבִּי מִתֹּשְׁבֵי גִלְעָד אֶל אַחְאָב:
חַי יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר עָמַדְתִּי לְפָנָיו
אִם יִהְיֶה הַשָּׁנִים הָאֵלֶּה טַל וּמָטָר כִּי אִם לְפִי דְבָרִי!

(ב) וַיְהִי דְבַר יְהוָה אֵלָיו לֵאמֹר:

(ג) לֵךְ מִזֶּה וּפָנִיתָ לְךָ קֶדְמָה וְנִסְתַּרְתָּ בְּנַחַל כְּרִית...

(ז) וַיְהִי מִקֵּץ יָמִים - וַיִּבַּשׁ הַנָּחַל,
כִּי לֹא הָיָה גֶּשֶׁם בָּאָרֶץ:

(י"ח)... וְהָרָעָב חָזָק בְּשֹׁמְרוֹן.

(ג) וַיִּקְרָא אַחְאָב אֶל עֹבַדְיָהוּ אֲשֶׁר עַל הַבָּיִת.
(וְעֹבַדְיָהוּ הָיָה יָרֵא אֶת יְהוָה מְאֹד;
(ד) וַיְהִי בְּהַכְרִית אִיזֶבֶל אֶת נְבִיאֵי יְהוָה
וַיִּקַּח עֹבַדְיָהוּ מֵאָה נְבִיאִים וַיַּחְבִּיאֵם
חֲמִשִּׁים אִישׁ בַּמְּעָרָה
וְכִלְכְּלָם לֶחֶם וָמָיִם.)
(ה) וַיֹּאמֶר אַחְאָב אֶל עֹבַדְיָהוּ:
לֵךְ בָּאָרֶץ אֶל כָּל מַעְיְנֵי הַמַּיִם
וְאֶל כָּל הַנְּחָלִים.
אוּלַי נִמְצָא חָצִיר וּנְחַיֶּה סוּס וָפֶרֶד
וְלוֹא נַכְרִית מֵהַבְּהֵמָה.

והנה אף אליהו התשבי, בהודיעו למלך אחאב על עצירת-הגשמים שנגזרה משמיים, מנמק את המכה כעונש על עבודת-הבעלים שפשטה בממלכת-ישראל הצפונית. אליהו, הנתון במלחמתה ממשוכת נגד נביאי-הבעל, קורא להם להתמודדות פומבית של הורדת-גשמים, בנוכחות המלך והעם. מעשיהם הפולחניים של נביאי-הבעל המתוארים כאן, מהווים בלי ספק מסכת מגובשת:

(כ) וַיִּקְחוּ אֶת הַפָּר אֲשֶׁר נָתַן לָהֶם וַיַּעֲשׂוּ
וַיִּקְרְאוּ בְשֵׁם הַבַּעַל
מֵהַבֹּקֶר וְעַד הַצָּהֳרַיִם לֵאמֹר:
הַבַּעַל, עֲנֵנוּ!
וְאֵין קוֹל וְאֵין עֹנֶה.
וַיְפַסְּחוּ עַל הַמִּזְבַּח אֲשֶׁר עָשָׂה...

(כח) וַיִּקְרְאוּ בְקוֹל גָּדוֹל
וַיִּתְגֹּדְדוּ כְּמִשְׁפָּטָם בַּחֲרָבוֹת וּבָרְמָחִים עַד שְׁפָךְ דָּם עֲלֵיהֶם.

פרטי הטקס מוכרים לנו: ה"פסיחה" מסביב למזבח (בדומה להקפות של סוכות בבית שני), ה"התגודדות" עד זוב דם, הידועה מטקסי עמים שונים כקסם להורדת-גשמים, והקריאה "הבעל - עננו!" (בדומה לתפילה "יאנא ה' הושיעה נא!", אף היא בסוכות של בית שני). אך במיוחד ראויים לתשומת לב מעשיו של אליהו באותו מעמד:

←

(לא) וַיִּקַּח אֵלִיָּהוּ שְׁתֵּים עָשְׂרֶה אֲבָנִים

(לב) וַיִּבְנֶה אֶת הָאֲבָנִים מִזְבֵּחַ בְּשֵׁם יהוה;
וַיַּעַשׂ תְּעָלָה כְּבֵית סָאתַיִם זָרַע
סָבִיב לַמִּזְבֵּחַ;

(לג) וַיְעָרֹךְ אֶת הָעֵצִים

וַיְנַתַּח אֶת הַפָּר וַיָּשֶׂם עַל הָעֵצִים (לד) וַיֹּאמֶר:
מִלְאוּ אַרְבָּעָה כַדִּים מַיִם
וְיִצְקוּ עַל הָעֹלָה וְעַל הָעֵצִים!
וַיֹּאמֶר:
שְׁנוּ!
וַיָּשָׁנוּ.
וַיֹּאמֶר:
שַׁלֵּשׁוּ!
וַיְשַׁלֵּשׁוּ.

(לה) וַיֵּלְכוּ הַמַּיִם סָבִיב לַמִּזְבֵּחַ:
וְגַם אֶת הַתְּעָלָה מִלֵּא מָיִם.

(לו) וַיְהִי בַּעֲלוֹת הַמִּנְחָה
וַיִּגַּשׁ אֵלִיָּהוּ הַנָּבִיא וַיֹּאמַר:
יהוה! אֱלֹהֵי אַבְרָהָם יִצְחָק וְיִשְׂרָאֵל!
עֲנֵנִי, יהוה, עֲנֵנִי!

(לז) עֲנֵנִי, יהוה, עֲנֵנִי!
וְתֵדַע הָעָם הַזֶּה כִּי אַתָּה יהוה הָאֱלֹהִים
וְאַתָּה הֲסַבּוֹתָ אֶת לִבָּם אֲחֹרַנִּית.

(לח) וַתִּפֹּל אֵשׁ יהוה
וַתֹּאכַל אֶת הָעֹלָה וְאֶת הָעֵצִים
וְאֶת הָאֲבָנִים וְאֶת הֶעָפָר,
וְאֶת הַמַּיִם אֲשֶׁר בַּתְּעָלָה לִחֵכָה.

(לט) וַיַּרְא כָּל הָעָם וַיִּפְּלוּ עַל פְּנֵיהֶם
וַיֹּאמְרוּ: יהוה הוּא הָאֱלֹהִים!
יהוה הוּא הָאֱלֹהִים!

(מ) וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם אֵלִיָּהוּ: תִּפְשׂוּ אֶת נְבִיאֵי הַבַּעַל
אַל יִמָּלֵט מֵהֶם אִישׁ!
וַיִּתְפְּשׂוּם;
וַיֹּרֶד אֹתָם אֵלִיָּהוּ אֶל נַחַל קִישׁוֹן
וַיִּשְׁחָט שָׁם.

(מא) וַיֹּאמֶר אֵלִיָּהוּ לְאַחְאָב:
עֲלֵה! אֱכֹל וּשְׁתֵה!
כִּי קוֹל: הֲמוֹן הַגָּשֶׁם.

(מב) וַיְהִי עַד כֹּה וְעַד כֹּה;
וְהַשָּׁמַיִם הִתְקַדְּרוּ עָבִים וְרוּחַ,
וַיְהִי גֶּשֶׁם גָּדוֹל.

(מלכים א' יח)

הפטורת בימי ירמיהו: יואל

ודוגמה שניה: דברי ירמיהו בפרק ג', מתייחסים אף הם לעצירת-גשמים שהיתה בימיו. מובן מאליו שהנביא יראה בה עונש על עבודה זרה, או לפי דבריו - "ותחניפי ארץ בזנותיך וברעתך":

שְׁכִבְתְּ אֵיפֹה לֹא שֻׁגַלְתְּ?
עַל דְּרָכִים יָשַׁבְתְּ לָהֶם (ג) וַיְמָנְעוּ רְבִבִים,
כַּעֲרָבִי בַּמִּדְבָּר, וּמַלְקוֹשׁ לוֹא הָיָה;
וַתַּחֲנִיפִי אֶרֶץ וּמַצַּח אִשָּׁה זוֹנָה הָיָה לָךְ–
בְּזְנוּתַיִךְ וּבְרָעָתֵךְ. מֵאֲנְתְּ הִכָּלֵם. (ירמיהו ג' 2,3)

ושוב שני מקורות יסודיים ומרשימים על הפטורות:

(א) אֲשֶׁר הָיָה דְּבַר יהוה אֶל יִרְמְיָהוּ עַל דִּבְרֵי הַבַּצֶּרֶת:

(ב) אָבְלָה יְהוּדָה וּשְׁעָרֶיהָ אֻמְלְלוּ,
קָדְרוּ לָאָרֶץ;
וְצִוַּחַת יְרוּשָׁלַם עָלָתָה.

(ג) וְאַדִּירֵיהֶם שָׁלְחוּ צְעִירֵיהֶם לַמָּיִם–
בָּאוּ עַל גֻּבִּים, לֹא מָצְאוּ מַיִם;
שָׁבוּ–כְלֵיהֶם רֵיקָם,
בֹּשׁוּ וְהִכָּלְמוּ וְחָפוּ רֹאשָׁם

(ד) בַּעֲבוּר הָאֲדָמָה חַתָּה;
כִּי לֹא הָיָה גֶּשֶׁם בָּאָרֶץ
בֹּשׁוּ אִכָּרִים, חָפוּ רֹאשָׁם.

(ה) כִּי גַם אַיֶּלֶת (ו) תְּפָרִאים עָמְדוּ עַל שְׁפָיִם,
בַּשָּׂדֶה יָלְדָה וְתַעֲזֹב, שָׁאֲפוּ רוּחַ כַּתַּנִּים,
כִּי לֹא הָיָה דָּשֶׁא. כָּלוּ עֵינֵיהֶם
כִּי אֵין עֵשֶׂב... (ירמיהו יד 2-5)

(ז) שַׁדַּד שָׁדֵד.
אִבְלָה אַדָמָה;
כִּי שָׁדַד דָּגָן.
הוֹבִישׁ תִּירוֹשׁ.
אָמְלַל יִצְהָר.

(יא) הָבִישׁוּ אִכָּרִים.
הֵילִילוּ כֹּרְמִים–
עַל חִטָּה וְעַל שְׂעֹרָה.
כִּי אָבַד קְצִיר שָׂדֶה.

(יב) הַגֶּפֶן הוֹבִישָׁה,
וְהַתְּאֵנָה אֻמְלָלָה;
רִמּוֹן, גַּם תָּמָר וְתַפּוּחַ–
כָּל עֲצֵי הַשָּׂדֶה יָבָשׁוּ.
כִּי הֹבִישׁ שָׂשׂוֹן מִן בְּנֵי אָדָם. (יואל א 10-12)

****

מפיזמה של חג"ל, השקפותיהם והסתפלויותיהם

אין כמו תחום קיומי ראשון במעלה זה, כדי לשקף את המגמות השונות המצויות בהגותם של חכמים: החל מאמונות קמאיות-מאגיות ועד דחייתן הנחרצת והעמדת הפרימאט המוסרי במקומן; החל מהעדפה גלוייה של עם-ישראל וארץ-ישראל בין מקבלי מתת-השמיים, ועד העלאת עקרונות על-לאומיים וכלל-אנושיים. כביטוי חריף ביותר לניגודים אלה נצביע על קביעה נועזת זו:

"גדולה ירידת-גשמים ממתן-תורה, שמתן-תורה לישראל, וגשמים - שמחה לכל העמים ולכל העולם ולבהמה חיה ועוף." (מדרש שוחר טוב, תהילים קיז)

וכנגד זה - אם באמונות העממיות מיוחס כוח מפרה למי-הגשמים, גם בכמה אימרות-חזל ניכרת תפיסה זו:

"כשירצה הקדוש-ברוך-הוא לברך צמחה של ארץ, ממטיר על הארץ מים זכריים, ומיד הארץ מתעברת ככלה." (פרקי דרבי אליעזר ה')

גם בלשונות נוספים מצויה הקבלה זו - ארץ=אשה:

"נאמרה 'עצירה' בגשמים, ונאמרה 'עצירה' באישה;
נאמר 'לידה' באישה, ונאמרה 'לידה' בגשמים...
נאמר 'פקידה' באישה, ונאמר 'פקידה' בגשמים..." (בבלי, תענית ח/1)

(להלן שם - מדרשי-כתובים, לרוב שלא-כפשוטם...)

(א) הַלְלוּ אֶת יהוה, כָּל גּוֹיִם,
שַׁבְּחוּהוּ, כָּל הָאֻמִּים!
(ב) כִּי גָבַר עָלֵינוּ חַסְדּוֹ,
וֶאֱמֶת יהוה – לְעוֹלָם.
הַלְלוּיָהּ!

ובצורה חריפה ביותר במדרש זה, ובו, בדרך אגב, גם התמצאות בנושאים חקלאיים מובהקים:

כַּמָּה גְּשָׁמִים יוֹרְדִין וְיהוּא בָּהֶן כְּדֵי רְבִיעָה -
כְּמִלּוֹא כְלִי מַחֲרֹשָׁה שֶׁל שְׁלֹשָׁה טְפָחִים, דִּבְרֵי ר' מֵאִיר,

(=כאשר הגשם הרטיב את הקרקע עד לעומק של כ-27 ס"מ
טפח: 4 אצבעות רוחב, כ-84 ס"מ.)

ר' יְהוּדָה אוֹמֵר: בְּקָשָׁה – טָפַח, (=באדמה קשה)

וּבְינוֹנִית – טְפָחַיִם, וּרְשׁוּבָה – שְׁלֹשָׁה טְפָחִים. אָמַר ר' שִׁמְעוֹן בֶּן אֶלְעָזָר: אֵין לְךָ טָפַח יוֹרֵד מִלְּמַעְלָה שֶׁאֵין הָאָרֶץ עוֹלָה כְּנֶגְדּוֹ טְפָחַיִם,
(=גשם המרטיב עד עומק של טפח) אָמַר ר' לֵוִי: הַמַּיִם הָעֲלִיוֹנִים זַכָּרִים וְהַתַּחְתּוֹנִים נְקֵבוֹת, וְהֵן אוֹמְרִים אֵלּוּ לְאֵלּוּ: קַבְּלוּ אוֹתָנוּ, אֲתֶם בְּרִיוֹתָיו שֶׁל הַקָּדוֹשׁ בָּרוּךְ הוּא וַאֲנוּ שְׁלוּחָיו, מַיָּד הֵם מְקַבְּלִים אוֹתָן, הֲדָא הוּא דִכְתִיב: (ישעיה מה, ח) 'תִּפְתַּח אֶרֶץ' – כְּנֶגֶד זוֹ שֶׁהִיא פּוֹתַחַת לַזָּכָר, (שם שם, שם) 'וְיִפְרוּ יֶשַׁע' – שֶׁהֵן פָּרִין וְרָבִין, (שם שם, שם) 'וּצְדָקָה תַּצְמִיחַ יַחַד' – יְרִידַת גְּשָׁמִים...

(בראשית רבה יג 13)

זהו המובן הטמון גם בסמוך לקביעה הלכתית מאוחרת-יחסית, למרות כל נסיונות התירוץ:

"מאימתי מברכין על הגשמים? משיצא חתן לקראת כלה. מאי מברכין? 'מודים אנחנו לך על כל טיפה וטיפה שהורדת לנו!'" (תלמי ברכות ט/2)

(ראה למשל בפירושו של רש"י שם: "שהמים קבוצין על הארץ, וכשהטיפה נופלת עליהן, טיפה תחתונה בולטת לקראתה"...)

לפיכך מובן שפוריות וחיים שייכים לתחומי שליטתו של האל, השמורים עימו בלבד:

"שלוש מפתחות לא נמסרו לשליח: של חיה (=יולדת) ושל גשמים ושל תחיית-המתים." (תלמי תענית ב/1)

למען הדיוק - את תחיית המתים יחולל הקב"ה באחרית הימים לא בעזרת הגשמים, אלא ב ט ל, שמאז ועד היום ידוע כ"מחייה נפשות", תרתי משמע:

"אין המתים חיים, אלא בטלים." (ירושלמי ברכות ה')

"טל - שעתיד (=הקב"ה) להחיות בו מתים..." (תלמי שבת פח/2)

השתקפות המציאות החקלאית

בעלי-מדרש אלה - בתוך עמם ישבו ואת בעיותיהם הכירו מקרוב; והדבר ניכר כאשר הם מפרשים את שמו של הגשם הראשון לא מלשון "יריה" (כחץ משמיים, כביכול), אלא מלשון "הוראה"-אזהרה:

"יורה" - ש מ ו ר ה את הבריות להטיח (=לחדש ולתקן את ציפוי הטיח על) גגותיהן ולהכניס את פירותיהן (=לבל יירקבו בגשמי החורף הממשמשים וקרבים), ש מ ר ו ה את הארץ ומשקה עד תהום. ש ו ר ד בנחת ואינו יורד בזעף." (תלמי תענית ג/1)

הכרת טיבו זה של היורה נתן מקום למדרש הבא על פסוק בהושע, בו נראה ה"גשם" תופס את מקומו של ה"יורה" לצד ה"מלקוש", כאשר "גשם" מתפרש ככינוי לגשמי החורף הכבדים:

"ויבוא כ ג ש ם לנו כ מ ל ק ו ש יורה ארץ" (הושע ו 3)

"...אמרו להם הנביאים (לישראל, שלטענתם "לא ביקשו כהוגן"):

הגשמים הללו - סימן טירחה הן לעולם; יוצאי דרכים מצירין בהם, מפרישי מים (=באניות-מפרשים)... ט ח י - ג ג ו ת...ד ו ר כ י - ג י ת ו ת...ע ו מ ס י - ג ר נ ו ת מצירין בהם, מי שבורו מלא מים וגיתו מלא יין מציר בהם, ואתם אומרים - יוליבוא כגשם לנו?! ועמדו נביאים ותיקנו: 'אהיה כטל לישראל, יפרח כשושנה' (הושע יד 6)." (שיר-השירים רבה ח')

כך ידעו חכמים גם להעריך את מידת תועלתה של עונת הגשמים בשביל החקלאות לפי סימנים מוכרים ומנוסים:

(מארמית:) "הרוח לאחר הגשם - כגשם.

הענן שלאחר הגשם - כגשם.

השמש שלאחר הגשם - כשני גשמים.

השלג על הגבעות - כחמישה גשמים על שדה של מישור...

גשם חזק - (טוב) לאילנות.

גשם קל - לפירות השדה

גשמים דקים - אפילו לזרעים שמתחת גושי הקרקע..." (תלמי תענית ג/2)

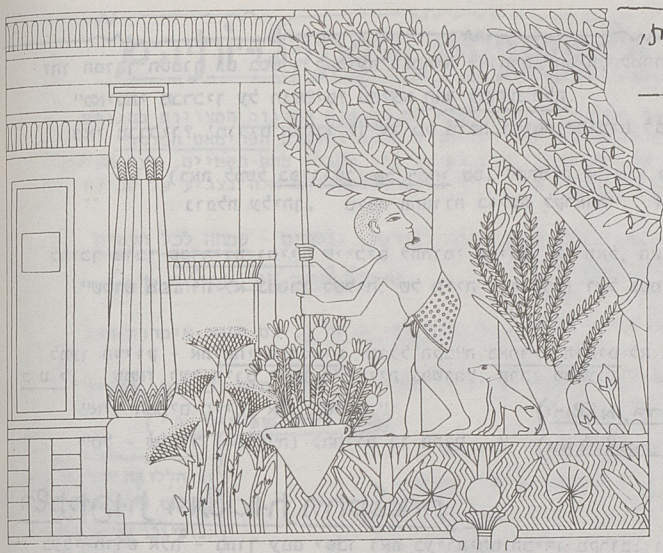

ענן באמריות הפרשנית,
שואב מים,
בשם השקיית הגינה

*

"סימן למטר - 'פורחות'.
מהו - 'פורחות'? ענן קלוש
תחת ענן סמיך..."
(בבלי תענית ג/1)

*

אך לפעמים אנו מוצאים
גם חילוקי-דעות, כמו למשל
בהערכת גשמים דרומיים;
יש הרואה בהם ברכה:

"דרום - טללי ברכה וגשמי ברכה יוצאין ממנו לעולם..." (בראשית רבה ג' 12 -
שהוא מדרש "ספרותי" גרידא על סדר חנייתם של השבטים במדבר, ולפיו בדרום: "חונים דגל
ראובן, שהוא בעל-תשובה, שבזכות התשובה הגשמים יורדין...")

ויש הרואה בהם קללה, ראייה מתקבלת על הדעת לאמיתו של דבר:

"...לא כמטר הזה הבא מן הדרום שכולו לשידפון ולירקון ולקללה; אלא כמטר הבא מן
המערב, שכולו לברכה." (ספרי, האזינו, שיי -
על הפסוק - "יערוף כמטר לקחי" - דברים לב 2)

אין אלה דברי השבח היחידים לרוח המערבית. אולם כאשר היא חזקה מדי, היא עלולה לגרור
את ענני הגשם מעבר לרוכסי ההרים של יהודה ושומרון, אל עמון ומואב:

(מארמית:) "רבי חייא בר לוליני שמע אותם עננים אומרים זה לזה: הבה ונוריד מים
בעמון ומואב! אמר לפניו: ריבונו-של-עולם! כשבתת תורה לעמך ישראל,
חזרת על כל אומות העולם - ולא קיבלוה. ועכשיו אתה נותן להם מטר?!
הורד אותו כאן! והורידו את המטר במקומותיו..." (בבלי תענית כה/1)

קווים נוספים להשקפת חז"ל בנושא זה מתגלים ביחסם לעצירת-גשמים והורדתם - להלן.

סג סגירת-גשמים בפרשת-חקת

לפי השקפת חז"ל נעצרים הגשמים בגלל שלושה עוונות בייחוד, והם החמורים ביותר:
עבודה זרה, גילוי-עריות, ושפיכות-דמים. על אלה נוספו:

1. עוונם של אלה ה"פוסקין (=מתחייבים לתת) צדקה ברבים - ואינן נותנים";
2. "בעוון ביטול תרומות ומעשרות (=לכוהן ולעני) שמיים נעצרין מלהוריד טל ומטר";
3. "יאין שמיים נעצרין אלא בעוון גזלי";
4. "בשביל מְסַפְּרֵי לשון הרע"; 5. "בשביל עזי-פנים". (שם 2/ג)

ילקוט-סיפורים לענות

העונות בתחום החברתי נחשבים כטעוני עונש חמור, ולכן, ככל הנראה, הכוונה בקביעה זו:

"יאם ראית רקיע שקיהה כברזל מלהוריד טל ומטר - בשביל מעשה הדור שהן מקולקלין."

(תענית, שם)

כל אלה כלולים למעשה במחדל הבסיסי - "בשביל ביטול תורה", כי הרי "תלמוד (=תורה) מביא לידי מעשה"! (בבלי, קידושין מ/1)

המסקנה שהתבקשה מכך היתה, שחזרה-בתשובה ותיקון-המידות בלבד, הם האמצעים היחידים כדי לגרום להפסקת הבצורת. כפי שכבר ראינו בנושא של ניסוך-המים. לא בקלות ולא באופן מוחלט עקרה דת-ישראל את ההשקפות הקדומות, שגרסו סיבות אחרות לעצירת הגשמים, והאמינו ביעילותם של אמצעים אחרים, מאגיים במהותם, להורדת-גשמים. עקבותיה של התעצמות זו בין ההשקפה שמרכזה היה בבית-המקדש (ומאוחר יותר בבית-המדרש) לבין זו שהמשיכה להתקיים בשכבות העממיות, מצויים לרוב במקורות.

מאלפות במובן זה האגדות על אישים פלאיים, מורידי-גשמים מפורסמים, ואב-טיפוס לכולם חוני המעגל, שזכרו הובא אפילו במשנתו של רבי יהודה הנשיא (כ-250 שנה לאחר מותו). גדול דורו, רבי שמעון בן שטח (בראשית מאה 1 לפני הספירה), כמעט הכריז עליו נידוי, וזאת בלי ספק משום אותה התנגדות עקרונית, לפיה רק חרטה על העונות יכולה לפתוח פתח לישועה בשעה כזו, ולא אמצעים טקסיים "חשודים", כמו "עוגה" - מעגל, ולשונות של השבעה והתרסה כלפי שמיים:

מַעֲשֶׂה שֶׁאָמְרוּ לוֹ לְחוֹנִי הַמְּעַגֵּל: הִתְפַּלֵּל שֶׁיֵּרְדוּ גְּשָׁמִים. אָמַר לָהֶם: צְאוּ וְהָכְנִיסוּ תַּנּוּרֵי פְסָחִים, בִּשְׁבִיל שֶׁלֹּא יִמּוֹקּוּ. הִתְפַּלֵּל, וְלֹא יָרְדוּ גְּשָׁמִים. מֶה עָשָׂה? עָג עוּגָה וְעָמַד בְּתוֹכָהּ, וְאָמַר לְפָנָיו: רִבּוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם, בָּנֶיךָ שָׂמוּ פָנֵיהֶם עָלַי, שֶׁאֲנִי כְּבֶן בַּיִת לְפָנֶיךָ. נִשְׁבַּע אֲנִי בְשִׁמְךָ הַגָּדוֹל שֶׁאֵינִי זָז מִכָּאן, עַד שֶׁתְּרַחֵם עַל בָּנֶיךָ. הִתְחִילוּ הַגְּשָׁמִים מְנַטְּפִין. אָמַר: לֹא כָךְ שְׁאַלְתִּי, אֶלָּא גְּשָׁמֵי בוֹרוֹת שִׂיחִין וּמְעָרוֹת. הִתְחִילוּ לְיֵרֵד בְּזַעַף. אָמַר: לֹא כָךְ שְׁאַלְתִּי, אֶלָּא גְּשָׁמֵי רָצוֹן, בְּרָכָה וּנְדָבָה. יָרְדוּ כְּתִקָּנָן, עַד שֶׁיָּצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִירוּשָׁלַיִם לְהַר הַבַּיִת מִפְּנֵי הַגְּשָׁמִים. בָּאוּ וְאָמְרוּ לוֹ: כְּשֵׁם שֶׁהִתְפַּלַּלְתָּ עֲלֵיהֶם שֶׁיֵּרְדוּ, כָּךְ הִתְפַּלֵּל שֶׁיִּלְכוּ לָהֶן. אָמַר לָהֶן: צְאוּ וּרְאוּ, אִם נִמְחָת אֶבֶן הַטּוֹעִים. שָׁלַח לוֹ שִׁמְעוֹן בֶּן שָׁטַח: אִלְמָלֵא חוֹנִי אַתָּה, גּוֹזְרֵנִי עָלֶיךָ נִדּוּי. אֲבָל מָה אֶעֱשֶׂה לְךָ, שֶׁאַתָּה מִתְחַטֵּא לִפְנֵי הַמָּקוֹם וְעוֹשֶׂה לְךָ רְצוֹנְךָ כְּבֵן שֶׁהוּא מִתְחַטֵּא עַל אָבִיו וְעוֹשֶׂה לוֹ רְצוֹנוֹ. וְעָלֶיךָ הַכָּתוּב אוֹמֵר: יִשְׂמַח אָבִיךָ וְאִמֶּךָ וְתָגֵל יוֹלַדְתֶּךָ. (משלי כג, כה)

(משנה, תענית ג/8)

ובגירסת התלמוד - הרחבות מאלפות:

"...שלח לו שמעון בן שטח: אלמלא חוני אתה - גוזרני עליך נידוי, שאילו שנים כשני אליהו שמפתחות גשמים בידו של אליהו - לא נמצא שם שמיים מתחלל על ידך?! אלא מה אעשה לך שאתה מתחטא לפני המקום ועושה לך רצונך, כבן שמתחטא על אביו ועושה לו רצונו, ואומר לו - אבא, הוליכני לרחצני בחמין! שטפני בצונן! תן לי אגוזים, שקדים, אפרסקים ורימונים! - ונותן לו..."

(בבלי, תענית כג/1)

ואם כך קרה בירושלים, מותר להניח שבכפרי-יהודה נעשו מעשים טקסיים חמורים עוד יותר, בשעת בצורת, כמו אלה הנהוגים עד היום בין פלחי הכפרים הערבים (ראה להלן בנפרד - "על התרנגול בטקסי הורדת-גשמים").

מסורת-חז"ל ביקשה לרכך את הניגודים, ואם גם על צאצאיו של חוני התהלכו סיפורי-פלא דומים, אגדת-חז"ל הציגה אותם כחסידים מופלגים, שזכותם היתירה עוררה את רחמי השמיים, ולא יכולתם המאגית היוצאת-מגדר-הרגיל ("מאנה" שעוברת בירושה, לפי האמונה העממית):

(לפי ספר האגדה - ביאליק-רבניצקי:) "אבא-חלקיה בן-בנו של חוני המעגל היה, וכשהיה העולם נצרך לגשמים, היו החכמים משגרים אצלו, וביקש רחמים וירדו גשמים. פעם אחת נצרך העולם לגשמים, שלגרו אצלו שני תלמידי-חכמים שיבקש רחמים... אמר אבא-חלקיה לאשתו: יודע אני שלא באו אצלי החכמים אלא בשביל גשמים; נעמוד ונעלה לעלייה ונבקש רחמים. אפשר שתרצה הקדוש-ברוך-הוא וירדו גשמים, ולא נחזיק טובה לעצמנו. עלו לעלייה, עמד הוא בזווית זו ואשתו בזווית זו, וביקשו רחמים. קדם ועלה ענן בצד זווית של אשתו. כשירד - אמר להם: ברוך המקום שלא הצריך אתכם לאבא-חלקיה...

חנן הנחבא, בן ביתו של חוני המעגל היה. כשהיה העולם נצרך לגשמים היו החכמים משגרים אצלו תינוקות של בית-רבן, והיו תופסים בשולי בגדיו ואומרים לו: אבא, אבא! תן לנו גשמים! אמר לפני הקדוש-ברוך-הוא: ריבונו-של-עולם! עשה בשביל אלו, שאין מכירים בין 'אבא' שנותן גשמים לבין 'אבא' שאינו נותן גשמים! ומפני מה קראו לו יחנן הנחבא? מפני שהיה מחביא עצמו... (בבלי, תענית כג/2-1)

"חסידים" מוריגי-גשמים

גם המסורת הקצרה בתלמוד הירושלמי על רבי יוסי הגלילי, (שחי בראשית המאה השנייה לספירה), מבטאת מגמה זו:

"בשעה שישראל באים לידי עבירה ומעשים רעים, הגשמים נעצרים. הם מביאים להם זקן אחד, כגון רבי יוסי הגלילי, והוא מפגיע (=מתפלל) בעדן - והגשמים יורדין..."

(ירושלמי, ברכות ה')

עם כל זה ברור, שלפנינו נוהל "חופשי", בשולי דרך-המלך של ההלכה הממוסדת, ולעיתים אף חורג מעקרונותיה הצרופות. היתה כאן מעין השלמה עם "המציאות בשטח", והדבר ניכר בצורה חד-משמעית בדברי רבי אמי מטבריה, האמורא הארצישראלי המפורסם (בראשית המאה ה-4) "מן הכוהנים החשובים שבארץ-ישראל", שהיה אומר על עצמו - "ממני... יוצאה תורה לכל ישראל":

"יאם ראית דור שהשמיים משתכין (=בפירושם: אדומים כחלודה) כנחושת מלהוריד טל ומטר - בשביל לוחשי לחישות שאין בדור. ומה תקנתם? ילכו אצל מי שיודע ללחוש... ואם לחש ולא נענה - מה תקנתם? ילכו אצל חסיד שבדור וירבה עליו תפילה..."

(בבלי, תענית ח/1)

כלומר - "לוחשי לחישות" מאגיות לחוד, ו"חסידים שבדור" שתפילתם מתקבלת בשמיים לחוד...

בימיו של ר' תנחומא היו ישראל צריכים לתענית. באו אליו. אמרו לו: רבי, גזור תענית! גזר תענית יום ראשון, יום שני, יום שלישי — ולא ירד גשם. נכנס ודרש להם. אמר להם: בניי, התמלאו רחמים אלו על אלו והקדוש ברוך הוא מתמלא עליכם רחמים.
כשהם מחלקים צדקה לעניים, ראו אדם אחד שנותן מעות לגרושתו. באו אליו, ואמרו לו: רבי, מה אנו יושבים כאן — והעבירה שם. אמר להם: מה ראיתם? אמרו לו: ראינו אדם פלוני נותן מעות לגרושתו.
שלח אחריהם והביאום אל תוך הציבור.
אמר לו: מה היא לך זו?
אמר לו: גרושתי היא. אמר לו: מפני מה נתת לה מעות? אמר לו: רבי, ראיתי אותה בצרה ונתמלאתי עליה רחמים.
באותה שעה הגביה ר' תנחומא פניו כלפי מעלה, ואמר: רבון כל העולמים, מה אם זה, שאין עליו מזונות, ראה אותה בצרה ונתמלא עליה רחמים — ואתה שכתוב בך "חנון ורחום ה'" — ואנו בניך, בני ידידיך, בני אברהם, יצחק ויעקב, על אחת כמה וכמה שתתמלא עלינו רחמים.
מיד ירדו גשמים ונתרווה העולם.

בספרו של <u>דויד צימרמן</u> (משמר-השרון)
שמונה סיפורי-אהבה מן התלמוד והמדרש

שזה עתה הופיע, נכלל סיפור אחד על ירידת-גשמים אחרי בצורת קשה. השמיים נפתחים לאו דווקא בזכות גדול הדור, רבי תנחומא, אלא בזכות מעשה-צדקה אחד של אדם עלום-שם.

◎◎◎◎◎◎

בקשת-גשמים בהלכה

דיני ההלכה בנושא הגשמים הותקנו הרבה לפני רוב המסורות הנ"ל, וראשיתם עוד מימי חוני המעגל, בתקופת התנאים ובית שני. <u>בימים כתיקונם</u>, קובעת <u>המשנה</u>, ניתן מקום לכך <u>בתפילה היומית של "שמונה-עשר</u> (ברכות)" <u>בשתי צורות</u>:

1. <u>הזכרת "גבורות-גשמים"</u> בברכה השנייה -

אַתָּה גִּבּוֹר לְעוֹלָם, אֲדֹנָי, מְחַיֵּה מֵתִים אַתָּה, רַב לְהוֹשִׁיעַ.

<u>בקיץ</u>: מוֹרִיד הַטָּל. <u>משמיני עצרת עד פסח</u>: מַשִּׁיב הָרוּחַ וּמוֹרִיד הַגָּשֶׁם.

מְכַלְכֵּל חַיִּים בְּחֶסֶד, מְחַיֵּה מֵתִים בְּרַחֲמִים רַבִּים, סוֹמֵךְ נוֹפְלִים, וְרוֹפֵא חוֹלִים, וּמַתִּיר אֲסוּרִים, וּמְקַיֵּם אֱמוּנָתוֹ לִישֵׁנֵי עָפָר. מִי כָמוֹךָ בַּעַל גְּבוּרוֹת? וּמִי דּוֹמֶה לָּךְ, מֶלֶךְ מֵמִית וּמְחַיֶּה וּמַצְמִיחַ יְשׁוּעָה?

בעשי"ת מִי כָמוֹךָ, אָב הָרַחֲמָן, זוֹכֵר יְצוּרָיו לְחַיִּים בְּרַחֲמִים.

וְנֶאֱמָן אַתָּה לְהַחֲיוֹת מֵתִים. בָּרוּךְ אַתָּה, יְיָ, מְחַיֵּה הַמֵּתִים.

צירוף זה - <u>גשם/תחיית-המתים</u> - אינו מקרי, וכבר אמרו במדרש ש"גבורות גשמים שקולה כנגד תחיית המתים", ואף יותר מזה:

רַ׳ חִיָּא בַּר אַבָּא אָמַר: וּשְׁקוּלָה כְּנֶגֶד תְּחִיַּת הַמֵּתִים.

וּגְדוֹלָה מִתְּחִיַּת הַמֵּתִים, שֶׁתְּחִיַּת הַמֵּתִים לָאָדָם, וְזוֹ לָאָדָם וְלַבְּהֵמָה:

תְּחִיַּת הַמֵּתִים לְיִשְׂרָאֵל, וְזוֹ לְיִשְׂרָאֵל וּלְעוֹבְדֵי כוֹכָבִים.

(בראשית רבה יג 6)

מעבר לרמזים המיתיים לאחרית-הימים (או לאלילי הטבע הקמים לתחייה בעונה זו) – הצמחייה הרעננה שצצה ומכסה את עמקיה והריה של ארצנו עם הגשמים הראשונים אחרי עונת הקיץ "המתה", כמוה כהתעוררות לחיים חדשים ממש!

2. שאילה-בקשה של גשמים בברכה התשיעית, היא "ברכת-הפרנסה" במינוח חז"ל:

בָּרֵךְ עָלֵינוּ, יְיָ אֱלֹהֵינוּ, אֶת הַשָּׁנָה
הַזֹּאת וְאֶת כָּל מִינֵי תְבוּאָתָהּ לְטוֹבָה;

וְתֵן טַל וּמָטָר לִבְרָכָה | וְתֵן טַל וּמָטָר לִבְרָכָה

עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה, וְשַׂבְּעֵנוּ מִטּוּבָהּ, וּבָרֵךְ שְׁנָתֵנוּ
כַּשָּׁנִים הַטּוֹבוֹת לִבְרָכָה, כִּי אֵל טוֹב וּמֵטִיב
אַתָּה וּמְבָרֵךְ הַשָּׁנִים. בָּרוּךְ אַתָּה, יְיָ, מְבָרֵךְ הַשָּׁנִים.

מכיוון שהגשם נתפס כיסוד לפרנסה, קבעו את בקשת הגשם ב"ברכת פרנסה" (גם "ברכת-השנים").

זאת כאמור – בזמנים כתיקונם;

ואילו לשעה של עצירת-גשמים נקבעו נוהלי תפילה וטקס מיוחדים, להם הוקדש עיקרה של מסכת מיוחדת במשנה, היא מסכת-תענית. שם זה כבר רומז לתפיסה העקרונית-דתית, לפיה האדם ה"מתענה"-צם ונמנע מתענוגות בכלל, נותן בכך ביטוי לחרטה על עוונותיו. בהתנהגותו זו בלבד ניתן לו הסיכוי לעורר עליו את רחמי השמים ולהסיר את רוע הגזירה.

חכמי ההלכה ידעו היטב את הנתונים האגרו-אקלימיים, ולפי חומרת המצב סימנו "קווים אדומים" על לוח השנה:

ג בְּשִׁשָּׁה בְּמַרְחֶשְׁוָן שׁוֹאֲלִין אֶת הַגְּשָׁמִים. רַבָּן גַּמְלִיאֵל אוֹמֵר:
בְּשִׁבְעָה בּוֹ, חֲמִשָּׁה עָשָׂר יוֹם אַחַר הֶחָג, כְּדֵי שֶׁיַּגִּיעַ אַחֲרוֹן
שֶׁבְּיִשְׂרָאֵל לְנַהֲר פְּרָת.

ד הִגִּיעַ שִׁבְעָה עָשָׂר בְּמַרְחֶשְׁוָן וְלֹא יָרְדוּ גְּשָׁמִים, הַתְחִילוּ הַיְחִידִים
מִתְעַנִּין שָׁלֹשׁ תַּעֲנִיּוֹת. אוֹכְלִין וְשׁוֹתִין מִשֶּׁחֲשָׁכָה, וּמֻתָּרִין
בְּמְלָאכָה וּבִרְחִיצָה וּבְסִיכָה וּבְנְעִילַת הַסַּנְדָּל וּבְחַשְׁמִישׁ
הַמִּטָּה.

(משנה, תענית ב 3,4)

תאריך זה של ה-17 בחשוון כבר עשוי לעורר דאגה, אך עדיין רק "יחידים", כלומר: חכמים ופרנסי-הדור "נחלצים למערכה". והיה ומאמציהם אינם זוכים להיענות והמצב מתמיר, באותה מידה גם מחמירים בתעניות ובגזירותיהן:

ה הִגִּיעַ רֹאשׁ חֹדֶשׁ כִּסְלֵו וְלֹא יָרְדוּ גְּשָׁמִים, בֵּית דִּין גּוֹזְרִין שָׁלֹשׁ
תַּעֲנִיּוֹת עַל הַצִּבּוּר. אוֹכְלִין וְשׁוֹתִין מִשֶּׁחֲשָׁכָה, וּמֻתָּרִין
בְּמְלָאכָה וּבִרְחִיצָה וּבְסִיכָה וּבְנְעִילַת הַסַּנְדָּל וּבְחַשְׁמִישׁ הַמִּטָּה.

ו עֲבָרוּ אֵלּוּ וְלֹא נַעֲנוּ, בֵּית דִּין מוֹרִידִין שֶׁלֹּשׁ תַּעֲנִיּוֹת אֲחֵרוֹת עַל הַצִּבּוּר. אוֹכְלִין וְשׁוֹתִין מִבְּעוֹד יוֹם, וַאֲסוּרִין בִּמְלָאכָה וּבִרְחִיצָה וּבְסִיכָה וּבִנְעִילַת הַסַּנְדָּל וּבְתַשְׁמִישׁ הַמִּטָּה, וְנוֹעֲלִין אֶת הַמֶּרְחָצָאוֹת. עָבְרוּ אֵלּוּ וְלֹא נַעֲנוּ, בֵּית דִּין מוֹרִידִין עֲלֵיהֶם עוֹד שֶׁבַע, שֶׁהֵן שֶׁלֹּשׁ עֶשְׂרֵה תַּעֲנִיּוֹת עַל הַצִּבּוּר. הָרֵי אֵלּוּ יְתֵרוֹת עַל הָרִאשׁוֹנוֹת, שֶׁבָּאֵלּוּ מַתְרִיעִין וְנוֹעֲלִין אֶת הַחֲנֻיּוֹת. בַּשֵּׁנִי מַטִּין עִם חֶשְׁכָה, וּבַחֲמִישִׁי מֻתָּרִין מִפְּנֵי כְבוֹד הַשַּׁבָּת.

ז עָבְרוּ אֵלּוּ וְלֹא נַעֲנוּ, מִמַּעֲטִין בְּמַשָּׂא וּמַתָּן, בְּבִנְיָן וּבִנְטִיעָה, בְּאֵרוּסִין וּבִנְשׂוֹאִין וּבִשְׁאֵילַת שָׁלוֹם בֵּין אָדָם לַחֲבֵרוֹ, כִּבְנֵי אָדָם הַנְּוּוּפִין לַמָּקוֹם. הַיְחִידִים חוֹרִים וּמִתְעַנִּים עַד שֶׁיֵּצֵא נִיסָן. יָצָא נִיסָן וְיָרְדוּ גְּשָׁמִים, סִימָן קְלָלָה שֶׁנֶּאֱמַר: ״הֲלוֹא שמואל א יב, יז
קָצִיר חִטִּים הַיּוֹם״, וְגוֹמֵר.

סימנים נוספים המחייבים נוהלי חירום
של תעניות ו"תרועות", מובאים במשנה להלן:

א סֵדֶר תַּעֲנִיּוֹת הָאֵלּוּ רָאשׁוֹנָה – בְּרִבִיעָה רִאשׁוֹנָה, אֲבָל צָמְחִים שֶׁשָּׁנוּ מַתְרִיעִין עֲלֵיהֶם מִיָּד. וְכֵן שֶׁפָּסְקוּ נְשָׁמִים בֵּין גֶּשֶׁם לְגֶשֶׁם אַרְבָּעִים יוֹם, מַתְרִיעִין עֲלֵיהֶם מִיָּד, מִפְּנֵי שֶׁהִיא מַכַּת בַּצֹּרֶת.

ב יָרְדוּ לַצְּמָחִין אֲבָל לֹא יָרְדוּ לָאִילָן, לָאִילָן וְלֹא לַצְּמָחִים, לָזֶה וְלָזֶה אֲבָל לֹא לַבּוֹרוֹת וְלֹא לַשִּׁיחִין וְלֹא לַמְּעָרוֹת – מַתְרִיעִין עֲלֵיהֶן מִיָּד. (פרק ב׳ 1,2)

ופירושו של ח. אלבק על הנ"ל:

ששנו — שנשתנה מראיהם לרע. ‖
לצמחין — מעט מעט, בנחת. ‖ לאילן — בשפוך גדול, שכך הם מועילים לאילן. ‖ לא לבורות וכו' — לא כדי שיספיקו למלא הבורות, שכונסים בהם מים לכל ימות השנה.

לאור התפיסה שדרושה חזרה-בתשובה, מובן תיאור המשנה תחת הכותרת של "סדר תעניות - כיצד":

א סֵדֶר תַּעֲנִיּוֹת כֵּיצַד? מוֹצִיאִין אֶת הַתֵּבָה לִרְהוֹבָהּ שֶׁלָּעִיר וְנוֹתְנִין אֵפֶר מָקֳלֶה עַל גַּבֵּי הַתֵּבָה וּבְרֹאשׁ הַנָּשִׂיא וּבְרֹאשׁ אַב בֵּית דִּין; וְכָל אֶחָד וְאֶחָד נוֹתֵן בְּרֹאשׁוֹ. הַזָּקֵן שֶׁבָּהֶן אוֹמֵר לִפְנֵיהֶן דִּבְרֵי כִבּוּשִׁין: אַחֵינוּ, לֹא נֶאֱמַר בְּאַנְשֵׁי נִינְוֵה ״וַיַּרְא הָאֱלֹהִים אֶת שַׂקָּם וְאֶת תַּעֲנִיתָם״, אֶלָּא: ״וַיַּרְא הָאֱלֹהִים יונה ג יונה ג
אֶת מַעֲשֵׂיהֶם, כִּי שָׁבוּ מִדַּרְכָּם הָרָעָה״; וּבַקַּבָּלָה הוּא אוֹמֵר: ״וְקִרְעוּ לְבַבְכֶם וְאַל בִּגְדֵיכֶם״. יואל ב יואל ב (פרק ג׳ 1)

(ז) בָּרוּךְ הַגֶּבֶר
אֲשֶׁר יִבְטַח בַּיהוה,
וְהָיָה יהוה מִבְטַחוֹ;

(ח) וְהָיָה כְּעֵץ שָׁתוּל עַל מָיִם,
וְעַל יוּבַל יְשַׁלַּח שָׁרָשָׁיו
וְלֹא יִרְא כִּי יָבֹא חֹם–
וְהָיָה עָלֵהוּ רַעֲנָן;
וּבְשְׁנַת בַּצֹּרֶת לֹא יִדְאָג
וְלֹא יָמִישׁ מֵעֲשׂוֹת פֶּרִי. (ירמיהו יז 7,8)

התרנגול והגשם -מן האמונות העממיות

מן הברכה - "ברוך אשר נתן ל ש כ ו י בינה להבחין בין יום ובין לילה" - יוצא, שהאמינו בכושר-ההבחנה הזה של התרנגול-השכוי. מכאן כנראה גם הסיקו, על יסוד אותו פסוק באיוב, שהתרנגול מבין גם את סודות הגשם:

(כח) הֲיֵשׁ לַמָּטָר אָב,
אוֹ מִי הוֹלִיד אֶגְלֵי־טָל?
(כט) מִבֶּטֶן מִי יָצָא הַקָּרַח,
וּכְפֹר־שָׁמַיִם מִי יְלָדוֹ?

— — — — — —

(לו) מִי שָׁת בַּטֻּחוֹת חָכְמָה,
אוֹ מִי נָתַן לַשֶּׂכְוִי בִינָה?

(איוב לח 28-29,36)

גם התלמוד יודע על אמונה עממית זו, המתבטאת בקרבן לאליל להבאת-גשם בשעת-בצורת:

(מארמית): "בשעה שהעולם צריך לגשם...

שחטו לו (לאליל) תרנגול - וירד גשם..."

(בבלי, עבודה זרה נה/1)

עד היום קיים מנהג אצל הפלחים לסדר תהלוכות בזמן בצורת: קדימה הולכת אישה ועל ראשה סל ובסל תרנגול, אחריה ילדים לרוב, המדגישים את נקיותם מעוונות. קריאתו של התרנגול צריכה למשוך את תשומת ליבו של האל על צערו של העם. לפי מסורת אחרת רוכבת האישה ולוחצת את התרנגול בכוח כדי שיקרא. או לוקחים תרנגול לבן ותרנגולת שחורה ומכים אותם כדי שיקראו. תושבי כפר-שילוח מושיבים בזמן בצורת אישה זקנה על חמור וּבְיָדָהּ תרנגול, והיא מכה אותו כדי שיקרא; כך יורדים בתהלוכה אל מעיין-השילוח, אל אותו מעיין שגם אבותינו ירדו אליו בשמחת בית-השואבה...

(מתוך הספר - רפאל פטאי / המים, מחקר לידיעת הארץ ולפולקלור ארץ ישראלי בתקופת המקרא והמשנה, תרצ"ו)

★★★★

תפילת-הגשם של פלחים ערבים / ד"ר נ. שלם

...וּבְיָמֵינוּ „מִשֶּׁעָבְרוּ עוֹנוֹת הָרְבִיעָה, וְגִשְׁמֵי הַיּוֹרֶה טֶרֶם פָּקְדוּ אֶת הָאָרֶץ הַצְּמֵאָה לְמַיִם, מַתְחִיל הַפַּלָּח לְהִתְפַּלֵּל בְּלִבּוֹ מִתּוֹךְ דְּאָגָה וַעֲרִיגָה לְרַחֲמֵי הַבּוֹרֵא. אוֹתָהּ שָׁעָה יַלְדֵי הַכְּפָרִים יוֹצְאִים בְּסָךְ בִּרְחוֹבוֹת קִרְיָה וְשָׁרִים אֶת „שִׁירֵי הַבַּצֹּרֶת". הַתַּהֲלוּכָה עוֹבֶרֶת בְּכָל הַסִּמְטָאוֹת, עַל יַד כָּל בַּיִת מִתְעַכְּבִים, דּוֹפְקִים עַל הַדֶּלֶת וְשָׁרִים:

הַרְטִיבוּ דֶּלֶת בֵּיתְכֶם
וְחָרֵשׁ עֶשֶׂר בִּבְקַרְכֶם,
הַרְטִיבוּ פֶּתַח צְרִיפְכֶם
וְחָרְשָׁה בְּתוּלַת עֶגְלַתְכֶם,
צְקוּ מַיִם דֶּלֶת דִּירְכֶם,
וְחָרֵשׁ לָכֶם בְּעִירְכֶם.

מִכָּל מָעוֹן יוֹצְאִים הַדַּיָּרִים, עַל פִּי רֹב הַנָּשִׁים, מְרַסְסִים מַיִם מִתּוֹךְ כַּד עַל פְּנֵי הַנְּעָרִים, כִּסְגֻלָּה בְּדוּקָה וּמְנֻסָּה לְעוֹרֵר אֶת כֹּחוֹת הַטֶּבַע הַמְמֻנִּים עַל הַגְּשָׁמִים וּלְהָחִישׁ אֶת בּוֹא הַמָּטָר.

בִּתְפִלַּת „הַרְטִיבוּ" אוֹ „אָנָּא הַרְטֵב", פּוֹתְחִים הַרְבֵּה חֲרוּזִים וְקִטְעֵי פִּזְמוֹן, כְּבִטּוּי בָּרוּר לַיֹּבֶשׁ הָרַב שֶׁלֹּא בִּזְמַנּוֹ, בְּעוֹנַת הַגְּשָׁמִים.

הָהֵד הַמִּתוּלוֹגִי שֶׁבְּשִׁירוֹת וּבְמִנְהָגִים עֲמָמִיִּים אֵלּוּ נִכָּר בְּיוֹתֵר אֵצֶל שִׁבְטֵי הַבֶּדְוִים וְהַבֶּדְוִים לְמֶחֱצָה שֶׁבְּמִדְבַּר יְהוּדָה (וּלְפִי הַשְּׁמוּעָה גַּם בְּעֵבֶר הַיַּרְדֵּן וּשְׁאָר גְּלִילוֹת הָאָרֶץ), בִּכְפָּה בָּתִּים הוֹלֶכֶת וְנִשְׁנֵית „אֵם הַמָּטָר" — בְּרִיָּה אַגָּדִית, שֶׁאֵלֶיהָ פּוֹנוֹת הַנָּשִׁים הַמִּתְפַּלְּלוֹת עַל הַגְּשָׁמִים: ←

אם הגשם. נא המתינו.
הורידי נשם. לרגיה השקינו.

וְאִם נִשְׁאַל אֶת פִּי הֶהָמוֹן, מִי הִיא "אֵם הַמָּטָר" הַלּוֹז, לֹא יוּכְלוּ לָתֵת תְּשׁוּבָה בְּרוּרָה, וּמִתּוֹךְ לֹחֶץ יַעֲנוּ: "אֵם הַמָּטָר — זֹהִי הָעֲנָנָה הַפְּעוּנָה מִי נְשָׁם." חֵלֶק חָשׁוּב בְּפִכְּם תּוֹפְשֶׂת "הַזַּרְמָה". הַנָּשִׁים הַבְּדוּיוֹת נוֹקְלוֹת מִזֹּרֶה אוֹ קְלָשׁוֹן, מְלַבְּישׁוֹת עָלָיו שִׂמְלַת אִשָּׁה נָאָה, עוֹטְפוֹת לְרֹאשָׁהּ הַמְרֻבָּה מִטְפָּחַת וְעוֹנְדוֹת לָהּ עֲדָיִים וְחֲלָאִים בְּדֶרֶךְ מַכְשִׁירֵי נָשִׁים וּמְסֻלְסָלוֹת בָּהּ הִיא זוֹ הִיא הַ"זַּרְמָה". כָּל שֶׁעַת הַחֲלוּכָה, בָּהּ זוֹ הִיא סְבָלָהּ שֶׁל "אֵם הַמָּטָר", שְׁמִפְשָׁה, כְּמִי הַנִּרְאָה, בְּרֵכוֹת הַיָּמִים אֶת קְקוּמָהּ שֶׁל אֵלִילָה קְרוּמָה מִימֵי אֲלֻחַן פְּחוֹת הַמָּבָע.

בְּסוֹף הַהֲחַלוּכָה מוֹשְׁרִים חֲרוּזֵי נֶחְמָה וְרָצוֹן. אִם הַמָּטָר נֶעֱנְתָה לִתְפִלַּת הָאָדָם וְהִיא יוֹצֵאת לְמַלֵּא אֶת מִשְׁאֲלוֹת לִבּוֹ וּלְהָכִיא אֶת הַנִּשְׁמִים וְהַבְּרָכִים:

הִלְלָה אֵם הַמָּטָר לְהָבִיא שְׂרָקִים.
שְׂרֵם שֶׁבָּה—וְכָבָר עָלְתָה תְּאֵלָה פְּאֵלָה.
הִלְלָה אֵם הַמָּטָר לְהָבִיא הַנִּשְׁמִים.
שְׂרֵם שֶׁבָּה—וְכָבָר עָלְתָה תְּאֵלָה פְּאֵלָה.
הִלְלָה אֵם הַמָּטָר לְהָבִיא הָרְבִיבִים.
שְׂרֵם שֶׁבָּה—וְכָבָר אִרְכָה תְּאֵלָה פְּסֻלָּה.

בְּדֶרֶךְ חֲזִירָתָן שֶׁל הַפְּתָחִים אוֹקְפוֹת הַנָּשִׁים סַהֲנוּת לָהֶם, שׁוּטָן וְכֵיוֹצֵא בָּהֶם מִן הַמְּזוֹנוֹת, וְעִם פְּנֵי הַהַקָּפוֹת הֵן מְסַבּוֹת לְסָעֲדָה. פְּעָמִים נוֹהֵג רֹאשׁ הַשֶּׁבֶט לְזַמֵּן גַּם זֹבַח לְכִבּוֹדָן.

מתוך היקרון - טל ומטר.
ומוך מתוכו - צהלן.

(יב) יִפְתַּח יהוה לְךָ אֶת אוֹצָרוֹ הַטּוֹב, אֶת הַשָּׁמַיִם,
לָתֵת מְטַר אַרְצְךָ בְּעִתּוֹ
וּלְבָרֵךְ אֶת כָּל מַעֲשֵׂה יָדֶךָ (דברים כח 12)

רבי חנינא בן דוסא השלישי מוריד גשמים

על דמותו של רבי חנינא בן-דוסא (חי בסוף בית שני) מסופר הרבה באגדות התלמוד. הו-דות למידותיו המעולות הוא מתואר כחביבו של הקדוש-ברוך-הוא, ומשום כך יכול הוא להרשות לעצמו מה שאיננו מותר לכל אדם, ומשמיים היו נענים לו באשר ביקש להפסיק את הגשם או לחדשו:

(מארמית:) יירבי חנינא בן דוסא היה הולך בדרך, ירד עליו גשם, אמר: ריבונו-של-עולם! כל העולם כולו בנחת (=משמחה על גשמי הברכה) - וחנינא בצער! פסק הגשם.

אמר: ריבונו-של-עולם! כל העולם כולו בצער, וחנינא בנחת?! חזר ובא הגשם...

(תענית, ירושלמי ג/2)

כלומר - מוטב שחנינא האחד יירטב וירגיש אי-נחת, ובלבד שפרנסת הרבים לא תינזק, חס וחלילה...

***

לקוט-סופות לענות

טל ומטר / ד"ר נ. שלם

קטעים מתוך ספרון בשם זה
בהוצאת הקק"ל לפני כ-50 שנה (תרצ"ג)

עננים

דרך כלל, זכים וצחים שמי ארצנו ומערפלים פחות משמי יון ואיטליה, הידועים לתפארה כשמי תכלת ענוגים ובהירים. שמי ירושלים, למשל, מעוננים רק 30%, ואלו שמי עזה ודומיהם עוד פחות מזה. אפס כי בהגיע תור הגשם יתקשרו שמי הארץ בעבים הדורים, מחמד עין רואיהם.

— — — —

...אבותינו, אשר עיניהם היו תמיד צופיות פני מרום, הבדילו בין ענן לענן; ובמקרא נותרו לפלטה שמות או תאורים של העננים הללו. בימים ההם ידעו להבדיל בין עננות בקר קלות, המתנדפות כעשן בצאת השמש לפעלו, ובין הנשיאים השחורים העולים מקצה הארץ ופודים את האדמה מצמאונה. חכמי המשנה והגמרא הוסיפו על השמות הללו עוד שמות אחרים: אמר ר' יוחנן: סמן לגשמים—פורחות. מהו פורחות? אמר רב פפא: עננים קלושים תחת עננים עבים. ואף המלה חזיזים, אשר הוראתה במקרא היה ה„ברק", או גם קול גלגל הרעם, עברה בתקופה שלאחר המקרא להוראת העננים.

וידעו אבותינו בהביטם למרום, שאם העננים חשכים—מרבים מימיהם; ואם בהירים—מועטים מימיהם, חוץ ממקרים יוצאים מן הכלל, אשר הנשיאים כבדים והרוח עזה — ולא יהיה גשם.

גשמים

הימים הגשומים ביותר בארץ הם ימי דצמבר ובעקר ינואר ופברואר, אולם בדרך כלל מתחילים הגשמים קדם לכן ופוסקים, בערך, בסוף אפריל או מאי. ימים גשומים רצופים נדירים מאד בארץ. לעתים אתה רואה והנה ביום אחד בלבד ירדו 10% מכל גשמי השנה כלה, ופעמים גם יותר מזה. די לעין בלוחות המשקעים של עשרות השנים האחרונות, כדי להכיר עד כמה אין ימי הגשמים קבועים ועומדים.

— — — — —

עננֵי הגשם — שלא כרוחות הקדים היבשות, הנושבות ממדברות סוריה, הלוהטים בימות החמה והצוננים בימות הגשמים—מובלים שי לארצנו על ידי רוחות המערב או גם מדרום-מערב של הים התיכון, והואיל ואזור ההר נמצא במזרחה של הארץ, מאחרי שפלה, רחבה אם מעט ואם הרבה, המשתרעת לארכו של חוף הים הגדול, הרי שהגשמים הולכים ונוברים ככל שאנו מתקרבים אל קו פרשת המים, ושבים ונחלשים מיד ובמהירות רבה בהתקרבנו לבקעת הירדן העמקה (ראה דיאגרמה „חלקת הגשם בארץ") התמעטות שניה דומה לזו אנו רואים גם בכוון צפון-דרום של ארצנו.

הנה כי כן בעברנו על פני ערי החוף, החל מסוריה וכלה במצרים, נמצא: שעל בירות יורדים 90 ס"מ; על חיפה—63,5 ס"מ; על תל-אביב 53,7 ס"מ; על עזה—37,9 ס"מ; על אל-עריש—30 ס"מ; ואלו על אלכסנדריה של מצרים יורדים רק 20 ס"מ. ובבקעת הירדן: טבריה 43,6 ס"מ; יריחו — 12 ס"מ; ואלו באזור ים המלח עוד פחות מזה. 6,5 ס"מ. קצבה זו משתמרת יפה גם באזור ההרים.

היורה וגשמי-החורף

לפי טיבו של הגשם, אפן רדתו ארצה ופעלתו על הקרקע ועל היקום, הבדיל המקרא את עונת הגשמים לשתי יחידות העומדות ברשות עצמן: ליורה (או „מורה") ולמלקוש. חשיבות שתיהן נודעת לכל ואין להעדיף אחת על רעותה. ואף על פי כן הרבו הקדמונים לדבר על גשמי היורה יותר מאשר על המלקוש. הואיל והיורה שובר את תקופת החמה הארכה ומכנים תנועה רבה בארץ, ומזרז את תושביה לפעלה: לחרש ולזרע, לתקן את בדקי בית, להכנים את הפרות וכיוצא באלה—הרבו חכמינו לדבר בשבחו, ואמרו עליו שהוא משקה, מרוה, מזבל, מעדן, ממשיך וכו'.

— — — — —

בתקופה שלאחר המקרא אנו מוצאים את הבטוי „רביעה" ממלא מקומם של גשמי היורה. „וכמה היא רביעה? עד כדי שירטיב את הקרקע בעמק טפח", ומתוך ענין מיחד הרבו רז"ל לחקר את עתה של כל רביעה ורביעה היורדת בחשון וצינו אותן גם במספרים: ראשונה, שניה ושלישית, ואף גם בתארים: לפי עת בואן: בכירה, בינונית ואפילה. והבדלה זו נשתמרה עד היום בין הפלחים יושבי הארץ, עדות נאמנה לערכו הרב של מטר זה. אפס כי לאחר שחדלו הרביעות בתקופת חשון, לא יבוא מיד המלקוש. תקופת קר וגשמים

עַיִם תַּעֲמֹד בָּאָרֶץ חֲדָשִׁים מִסְפָּר. וְרַק אַחַר כָּךְ, לְאַחַר שֶׁהַמַּיִם הָעוֹמְדִים לְהַטִּיל אֶת מְרוּתָהּ עַל פְּנֵי הָאָרֶץ, לְעוֹנַת הַמַּחֲפֹּה הָעוֹמֶדֶת לְהַטִּיל אֶת מְרוּתָהּ עַל פְּנֵי הָאָרֶץ, וְהָיָה כְּנוֹשֵׂא בְּרָכָה אַחֲרוֹנָה, שֵׁי מִלּוּאִים, מַעַיַן צִיָּדָה קְלָה, לְעוֹנַת הַמַּחֲפֹּה הָעוֹמֶדֶת לְהַטִּיל אֶת מְרוּתָהּ עַל פְּנֵי הָאָרֶץ.

...וּלְאַחַר גְּשָׁמֵי הַבְּרָכָה וְהַנּוֹעָה, לְאַחַר שֶׁנּוֹצְרוּ אֲגַמֵּי מַיִם וְהָצִיפוּ אֶת הַבֶּל, מָה טּוֹב לְאַדְמָה? אָמַר רַב יְהוּדָה: רוּחַ שֶׁלְּאַחַר גְּשָׁמִים כְּגֶשֶׁם גְּשָׁמִים כִּנְשָׁמִים, חֲפָה שֶׁלְּאַחַר גְּשָׁמִים כְּשֶׁנֵּי נְשָׁמִים. וְאָמַר רָבָא: עֲרֶבֶל—אַמִּילּוֹ לַנַּעֲיָן שֶׁתַּחַת הָעֵטֶר נָפָה לוֹ[1]. תַּעֲנִית ג׳.

וּמָה יָמִים הַתְּאוּרִים הַקְּצָרִים אֲשֶׁר בָּאוּ בַּמִּקְרָא, הַמְתָאֲרִים אֶת הַמָּטָר בְּרִדְתּוֹ וְאֶת סַבָּב הָאָרֶץ לְאַחַר הַגֶּשֶׁם. תְּאוּרִים אֵלּוּ מְצוּיָנִים בְּקִצּוּרָם הָעז וּמְשֻׁנִּים צִיּוּר רֵיאלִי שֶׁל מֶטַע אַרְגֵּנוּ:

פָּקַדְתָּ הָאָרֶץ וְהִשְׁקֵתָהּ	רַבַּת תַּעְשְׁרֶנָּה
אֱלֹהִים מָלֵא מַיִם	תָּכִין דְּגָנָם כִּי כֵן תְּכִינֶנָהּ.
תְּלָמֶיהָ רַוֵּה נַחֵת גְּדוּדֶיהָ	בִּרְבִיבִים תְּמוֹגְגֶנָּה צִמְחָהּ תְּבָרֵךְ.
עִטַּרְתָּ שְׁנַת טוּבֶךָ	וּמַעְגָּלֶיךָ יִרְעֲפוּן דָּשֶׁן
לִנְאוֹת דְּשָׁאִים	וְגִיל גְּבָעוֹת תַּחְגֹּרְנָה
הִלְבִּישׁוּ צֹאן	וְעֲמָקִים יַעֲטְפוּ־בָר

יִתְרוֹעֲעוּ אַף־יָשִׁירוּ. (תְּהִלִּים ס״ה)

[1] יֵשׁ לְצַיֵּן דֶּרֶךְ אַגַּב שֶׁבְּאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל נַעֲשׂוּ קְדִירוֹת שֶׁעִיר הַמָּטָר בְּרוּאשָׁנָה: „וְנָפָה נְשָׁמִים יָרְדוּ וַיְהִי בָּהֶם בְּנֵי רְבִיעָה?״ אֶלָּא בְּלִי מַחֲזִיק שְׁלֹשָׁה מְסָתָם[2] וְנִרְאֶה (תַּעֲנִית א׳). אֲמָנָם גַּם אִם קְדֵרָה זוֹ הָיְתָה פְּרִימִיטִיבִית בְּיוֹתֵר וְדַיּוּקָהּ מְעַטּ, מִכָּל מָקוֹם—קְדֵרָה שָׁמָה.

פרק שמי - הגשמים

בֵּין עוֹנַת סִגּוּפוֹת הַחֹרֶף וּבֵין עוֹנַת הַמַּלְקוֹשׁ פְּעָמִים עוֹבֵר זְמַן מְמֻשָּׁךְ לְמַדַּי, עַד שֶׁנִּדּוּלֵי הַקַּרְקַע הָעוֹמְדִים בְּעֶצֶם לִבְלוּבָם כְּמֵהִים לִמְטַּת לַחְלוּחִית. הִנֵּה עַל כֵּן הִרְבּוּ הַמְּדַקְדְּקִים לְדַבֵּר בְּחֶשְׁבּוּנוֹת שֶׁל מָטָר אַחֲרוֹן זֶה, אֲשֶׁר אֵינוֹ מְבִיא מַיִם אֶלָּא בְּשִׁעוּר קָטָן לְעֶמֶת הַיְרִידָה אוֹ שֶׁאֵי גְּשָׁמֵי הַחֹרֶף...

תּוּךְ כָּךְ הַטַּל, הַמְחַיֶּה אֶת הַצֶּמַח, כַּנִּרְאֶה, גַּם דֶּרֶךְ עָלָיו. יֵשׁ חֲשִׁיבוּת מְיֻחֶדֶת לַחֲרִישַׁת הַקַּרְקַע בַּחֹרֶף. עַל יְדֵי חֲרִישָׁה קְשׁוּתָה זוֹ מְאַפְשָׁרִים לַמַּיִם שֶׁיִּחָדְרוּ עָמֹק בְּקַרְקַע וְיַכְלְכְּלוּ אֶת הַצֶּמַח בִּימוֹת הַחַמָּה (אֲבָטִיחִים, קִשּׁוּאִים, בִּקְיָה, שְׁקֵמִין, הִזְרָה, עֲנָבְנִיּוֹת וְכִיּוֹצֵא בָּזֶה). הַפַּלָּח יוֹדֵעַ אֶת יְגִיעַ חֲרִישָׁה וְשׁוּמֵר עַל הַמַּיִם שֶׁלֹּא יִתְאַדּוּ עַד תֹּם.

בְּמִזְבֵּן, בְּיֵה חֲרִישָׁה לֹא עֲמָקָה. הָעִקָּר הוּא, לְפוֹרֵר אֶת הַשְּׁכָבָה הָעֶלְיוֹנָה וְלִמְנֹעַ בְּעַד קַרְנֵי הַשֶּׁמֶשׁ מֵחַדֵּר עָמֹק וּמֵאֲדוֹת אֶת הַמַּיִם.

וְאַף כִּי הַמַּלְקוֹשׁ פּוֹזְחוֹ בְּמִבְעָו, לְעֶמֶת הַיְרִידָה בְּנַחַת וּמַרְוֶה עַד תְּהוֹם, הַלְוַאי אֲבוֹתֵינוּ בְּשָׁבְתָּו וְהַקְּיָשׁוּהוּ אֶל הַיְרִידָה הַסּוֹבֵב: „מָה יוֹרֶה לִבְרָכָה, אַף מַלְקוֹשׁ לִבְרָכָה.״

בשבים

צֵא וּרְאֵה מָה נְּדוֹלָה חֲשִׁיבוּתוֹ שֶׁל הַטַּל, שֶׁגְּבִיאֵינוּ וְסוֹפְרֵינוּ, בַּהֲרִיסָם עַל גַּם אֶת פְּעֻלָּתוֹ הַמְבֹרֶכֶת שֶׁל הַמָּטָר, צִיְּנוּ בָּהּ בְּשָׁעָה גַּם אֶת קְנֶלֶתָם שֶׁל רִסְיֵי הַלַּיְלָה.

...וּבַמֶּה נִשְׁתַּבַּח חֶלְקוֹ שֶׁל אֶפְרַיִם?

מִבִּרְכַת ה׳ אַרְצוֹ
מִמֶּגֶד שָׁמַיִם מִטָּל וּמִתְּהוֹם רוֹבֶצֶת תָּחַת.

וְאָמְרוּ חז״ל: מְלַמֵּד שֶׁאֶרְצוֹ שֶׁל יוֹסֵף מְבֹרֶכֶת מִכָּל הָאֲרָצוֹת, שֶׁהָיָה טַל מְצוּי בָּהּ בְּכָל שָׁעָה, וְהָיְתָה מְרֻבָּעֶת מַעְיָנוֹת וְכוּ׳. בְּהִנָּדַע לְדָוִד דְּבַר מוֹת שֶׁאוּל וְיוֹנָתָן בְּנוֹ עַל הָרֵי הַנִּלְבּוֹעַ קָרָא מְנַחֵם לִבּוֹ: „הָרֵי בַּגִּלְבּוֹעַ, אַל טַל וְאַל מָטָר עֲלֵיכֶם.״ וְכֵן אֵלִיָּהוּ הַתִּשְׁבִּי מְדַבֵּר קְשׁוֹת אֶל אַחְאָב עַל דָּבָר בּוֹא שְׁנוֹת הַבַּצֹּרֶת וְאוֹמֵר: „חַי אֲנִי אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אִם יִהְיֶה הַשָּׁנִים הָאֵלֶּה טַל וּמָטָר...״

...אֵין סָפֵק, כִּי בְּכוּחוֹ שֶׁל הַטַּל מִתְקַיְּמִים צִמְחֵי הַבָּר בַּשָּׁדֶה. וְאַף עַל צִמְחֵי הַתַּרְבּוּת, בַּמִּקְשָׁאוֹת, לְמָשָׁל, טָרְפָּשׁ כִּחוֹ מֵאָב. בְּנָפוֹת הָהָרִים הַדַּלִּים בְּמַיִם, כְּפוּתִים כָּל גִּדּוּלֵי הַבַּעַל לְמַל הַשָּׁמַיִם. וּרְאֵה זֶה פֶּלֶא, שָׁנַת תרצ״ב הָיְתָה שְׁנַת בַּצֹּרֶת לְכָל הָאָרֶץ, וְאַף עַל פִּי כֵן הוֹרִיעָה מַחְלֶקֶת הַסַּקָלָאוּת, כִּי שִׁפְעַת הַטַּל בְּדָרוֹם הָאָרֶץ הוֹעִילָה הַרְבֵּה לִיבּוּל הַקַּיִץ, מַגָּז הָאֲוִיר הָיָה טוֹב בְּמֶטַע, וְהַדּוּבְרָה, הַשָּׁקְשְׁקִין וְהָאֲבַטִּיחִים הִצְלִיחוּ יוֹתֵר מִן הַמְּשֻׁעָר. לְעֶמֶת זֹאת בְּצִפּוֹן הָאָרֶץ הָיָה מֻגָּז הָאֲוִיר רַע בְּיוֹתֵר, וּמִפְּנֵי הַחֹם לְקוּ עֲצֵי הַנִּיתִים וְעוֹד כַּמָּה גִּדּוּלִים.

חג-המים בבורמה / ברכה חדש

מתוך הספר: צלמות רחוקים

...חג-המים מקדים בדרך-כלל את סערות הבראשית. החג פותח בהילולא של הילדים. לבושים מיטב בגדיהם יוצאים הם לרחובות העיר ולפרשת-הדרכים בתופים וחלילים וכלי-נגינה עתיקים אחרים עשויים במבוק בחלקם. חבורות-חבורות ירקדו אלה מול אלה על-גבי המכוניות המתוחות והעגלות שגויסו כולן לימי החג. כלי-הרכב, עטורי פרחים וקישוטים אחרים, נושאים על גבם מיני חיות אגדיות עשויות נייר מלאכת-מחשבת. כל כרכרה ומכונית מצוידת חביות של מים ודליים וצינורות ופחים ומזלפים וקלחות וקערות, קסטות וגדולות. ובכל אלה יתיזו עליך מים תוך רעמי צחוק ובדיחות עליזות. אחד המראות המשעשעים ביותר הוא שני כלי-רכב הלוחמים זה בזה מלחמת-המים.

ימים רבים הכינו הילדים עצמם לקראת החג הזה, שבו מצוה היא להשתעשע בששושעים אשר כל ימות השנה הם בבחינת איסור חמור. צא וראה: אָתה רשאי, ואפילו חייב, לשפוך דליי מים על אמך ואביך, על המורה והחבר. במין רובה מיוחד המותקן לירייה קילוחי מים אָתה לוחם על ימין ועל שמאל כאֵוֶת-נפשך. זכות גדולה היא לך לזלוף מים על גברת לבנה החולפת על פניך במכוניתה ההדורה. איש לא יעבר בך. להיפך, הכל מחייכים וצוחקים, מנערים את המים מעל בגדיהם הרטובים וממשיכים דרכם כאילו לא קרה דבר. בעלי-נסיון יוצאים מביתם בבוקר ובידיהם מגבות גדולות. רבים המשוטטים ברחובות בכיפות-גומי על ראשיהם, כרוחצים בים.

בערב חג-המים נוהגים העתונים לפרסם הודעות לציבור לבל יציקו בקילוחי-המים למי שהוא בתפקיד, כגון שוטרים וחיילים וכן רופאים וכדומה. כן משדרים גלי הרדיו הודעות ובקשות לבל יפגעו בכוהני הדת, הנזירים הקדושים. ואף כי העם הבורמזי עדני פרימיטיבי בהשפלתו — כדאי לראות כיצד הוא ממלא את ההוראות הללו בדחילו ורחימו. במסעינו ברחבי בורמה באותם חמשת ימי החג, שבהם כל המשרדים סגורים וחיי העסקים שובתים, נפגשנו עם מקלחי-מים לאלפים ולרבבות, ילדים ומבוגרים, נשים וגברים, בערים ובכפרים, בצמתי-דרכים ובשבילים נידחים. המים קלחו כאילו נפתחו ארובות השמים וכל העולם כולו היה למקלחת זולפת על-פני ארץ רבה. אך ברגע שנתקרבה המכונית הצבאית, בה נסענו לאחת מעמדות החוגגים, מיד נפסק הקילוח כביד-קסמים. ידים מרושטות לזלוף מים נשארו תלויות בחלל האויר ועינים מחייכות באדיבות ליוונו עד אשר יצאנו מתחום-הסכנה ומיד שבו ועטו על חביות המים והצינורות והדליים כחזורים למלאכת-הקודש. בין כל המיליונים הנוספים פלגי מים היו הנזירים בגלימותיהם הכתומות מהלכים יבשים לחלוטין, כאילו מעולם אחר באו. איש לא פיקח על הסדר, איש לא צעק ולא נער. מעצמם נהגו ההמונים כך, מתוך חינוך פנימי עמוק של נימוסים ודרך-ארץ, מתוך רגש חובה אזרחי הנטוע עמוק בלב, התגברו על יצרם. בהכרת כבוד והערכה ליווי מבטי עיניהם את אנשי-המדים ואנשי-ההגונה, את נאמני-השלטון ומשיחי-הדת.

כל כפר וכל שכונה ופרבר התלקטו והתארגנו מבעוד מועד לקראת החג. אחד ממנהגיו המקודשים של חג זה הוא מצות הכנסת-אורחים. בצומת-דרכים הוצב שולחן ובפרשת-רחובות הוקמה סוכה וגברים ונשים מחלקים שם לעוברי אורח משקאות קרים ומגדנות חינם אין כסף. המשקה המשכר אינו מקובל בארץ הבודהיסטית, לא בפרהסיה ולא ברשות היחיד. הדת אוסרת אותו ורק יחידי-סגולה מעזים לפרוץ עול. התקרובת המוגשת לכל עובר ושב בימי חג-המים מתוך הסוכות והדוכנים מתוקה היא, מתובלת בשמים ריחניים.

ליד הסוכה הזקמה במה מצלה ועליה חבר נוגנים ומחוללים. הנה בני-נוער וקשישים יושבים בצוותא על האדמה בצל סככת-הבמבוק על אם הדרך ובידיהם מיני תופים וחלילים ומצלתים וכלי-נגינה אחרים עשויים כפיסי עץ-הבמבוק החלול, ואותה שעה מרקדת לפניהם בתוך המעגל ילדה קטנה וחיננית. פעוֹטה כבת ארבע-חמש היא ולא יותר, אך כולה נתונה לקצב המנגינה. תנועות ידיה ורגליה כשל רקדנית מקצועית, והיא הרי צעירה ורכה, ממש אפרוח. כי תיעף תטפס ותעלה על הכסא המיועד לה ותשב לנוח שעה קלה, רציניות ושקטה. ואולם אך נחה קמעה היא קופצת מן הכסא ושוב תשתקע בריקוד הקצוב המרהיב עין רואין.

אמונה מקובלת היא בקרב נאמני הדת הבודהיסטית, כי ביום האחרון של חג-המים, הוא הראשון לשנה החדשה לפי מנין הירח, תוך חישוב מיוחד לעם הבורמזי, יבוא שליחו של בודהא רכוב על עגלת-שוורים ובידו דבר שליחות קדושה, הוא בא להודיע מה יהא דינה של אותה השנה, לשבט או לחסד, לגשמי-ברכה או לבצורת, לבריאות או לחולי, לעושר או לעוני. וכתום ימי השעשועים יורדת הרצינות על העם, המחכה לגזר-הדין.

בשנה השניה להיותנו בבורמה חל חג-המים ערב ועידת בנדונג. אורחיו הנכבדים של ראש-הממשלה או-נו לימי החג היו נהרו ובאו, ראשי ממשלות הודו ומצרים, בדרכם לועידה. העתונות היומית היתה מלאה תצלומיה של האורחים מהשתתפותם בחג העליו אשר הם הגדירוהו כאחת החויות הנפלאות ביותר שידעו בחייהם. הם הופיעו על הבמות שהוקמו במרכזי העיר ולקחו חלק בטקסים המסורתיים המיוחדים במינם הקשורים בחג זה. נערות מקושטות עדיים ופרחים יצקו עליהם מים מתוך קערות-כסף כבדות, והם נתכבדו בחלוקת פרסים למצטיינים בטקסים המפוארים. והעיר כולה צהלה ושמחה...

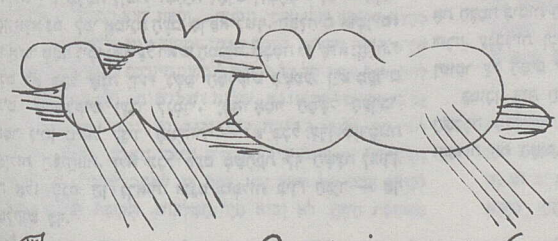

המים בישראל - קדמה / מינץ ופרושנסקי

מאז ומתמיד שימשו המים גורם מכריע בחיי האדם עלי־אדמות. כבר במקורותינו הקדומים, בספר התנ"ך, מוצאים אנו תיאורים אין־ספור על תופעותיו הברוכות ואף ההרסניות של הראשון במעלה שבאיתני הטבע. בראשית היו המים. היבשה לא הופיעה אלא עד שנאמר מפי הגבורה: „יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד ותראה היבשה" (בראשית, א, 9), ומיתום שהיא הופיעה, לא פסקה להיות תלויה במים. אבותינו הקדמתים שנדדו על־פני הארץ עם עדריהם, החזיקו בעקשנות בבארות המים שברשותם ואף נלחמו עליהן בעוז נפש. מטר השמים היה מקור דאגתם העיקרית, שכן בלעדיו לא היה מרעה לצאן. המחסור בגשם הוא שגרם לאותו מאורע הרה־גורל שיעקב ובניו ירדו מצרימה.

דורות חלפו ואורח־החיים של רועי צאן פינה מקומו לישיבת־קבע מסביב למקורות המים. החקלאות, בת־לווייתה של ישיבת־הקבע, תלויה הייתה כמעט כולה במטר השמים, שכן ארצנו לא נתברכה – כדוגמת ארם־נהרים או מצרים – בנהרות גדולים הנותנים להשקיית השדות, ונוסף על כך היא ארץ גבעות, הקשה להשקיה בשיטות שהיו ידועות בימים ההם. בצורה קולעת מתואר מצב זה בספר דברים (י"א, 10–11): „כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא אשר יצאתם משם, אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק. והארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעות, למטר השמים תשתה מים".

רק בקרבת מעיינות או על גדות נהרותיה הקטנים והמועטים של ארצנו ניתן היה להשקות את האדמה בתעלות. אולם זו הופיעה התפתחות מופלאה בגבי הצחיח. המצוקה – אם ההמצאות – לימדה את המתיישבים לארוך דרכי השיירות בגבי, כיצד להוציא קורטוב של מזון מאדמת המדבר הצחיחה, על־ידי צבירת מי־הגשמים המועטים שירדו בחורף והפנייתם להשקיית חלקות אדמה קטנות באפיקים של נחלי־האכזב.

הפרופ' נלסן גליק הצליח בחקירותיו השיטתיות בגבי לגלות עשרות רבות של מקומות יישוב. ביניהם כמה ערים חשובות, שנתפרנסו מחקלאות־שלחץ, אשר הייתה מבוססת על צבירת מי־חורף באמצעים מחוכמים כאלה. שרידי מערכות השקיה, שהוקמו ע"י בני־ישראל והוחזקו לאחר מכן ע"י הנבטים עד המאה השביעית לספירה, משוחזרים כיום לשם לימוד יסודי של השיטות הקדומות, וחלקן משמש אף כיום להשקיה ניסיונית.

רבים בארץ השרידים של מפעלי־מים עתיקים (מערת חזקיהו. בריכות שלמה, בריכת בירתיקה, אמת המים כברי־עכו, קיסריה). החפירות הארכיאולוגיות מוסיפות לחשוף שרידים דומים, המעידים על מפעלי־מים שהתקינו הקדמונים לפני תקופת החורבן וההגונה הארוכה שבאה אחריהם ושנמשכה עד לימי שיבת ציון, בימינו.

הימים הגבוה והנמוך

הימים הם החומר הנפוץ ביותר על פני כדור־הארץ, שכן הימים מכסים כמעט שלושה רבעים (72%) משטחו. עם זאת, רק חלקם הקטן יפה לשימוש האדם, הואיל ומליחותם של מי־הים גבוהה ומגיעה לכדי 3% ממשקלם, ואילו מים המוגדרים כ„מתוקים" מכילים, בדרך כלל, לא יותר מ־0.05% מלחים (500 מ"ג לליטר), שהם חלק העשרים של אחד ממשקל המים.

מחזור המים בטבע

בניגוד ליבשה, נתונים המים שעל פני כדור־הארץ בתנועה מתמדת: טעות ושפל, זרימת נהרות תחלים, גלישת קרחונים, זרימה תת־קרקעית ובציעת מעיינות, התאדות וירידת משקעים. מכאן המושג „מחזור המים בטבע": המים מתאדים (בהרכב טהור כמעט) מפני הים ומהבשה, מצטברים לעננים וירדים בצורת משקעים: גשם, שלג, ברד, טל. חלקו מתאדים או זורמים על־פני הקרקע ומתחתם אל הים, ממנו מתאדים המים שוב, והמחזור נחזר חלילה תמשך.

המים המצויים על־פני הקרקע או בתוכה באים, רובם ככולם, מהמשקעים, שמקורת־ראשו האדם תם ושלם החשוב שבמחזור המים בטבע.

המשקעים הם, למעשה, מקור בלעדי כמעט של כלל המים המופיעים בצורות שונות על פני הקרקע ומתחתם, והמספקים את צורכי האדם במשק הבית, בחקלאות ובתעשייה. השימוש במים אלה על־ידי האדם מוסיף למחזור המים בטבע שלב נוסף, מלאכותי, אך אינו משנה אותו ביסודו, הואיל ואחרי השימוש החוזרים המים למחזור הנצחי, הן על־ידי התאדות והן כשפכים ביתיים ותעשייתיים.

ילקוט-סוכות לענות

המים בכלכלת

עוד בימי קדם למד האדם לבנות מתקנים מיוחדים לצבירת המים ולהובלתם ממרחקים לצורכי שתייה והשקיה למקומות יישובו כפי שמעידים השרידים המזכרים לעיל, אך רק במאה האחרונה פותחו האמצעים לשמירה על טהרת מי השתייה ועל מניעת מחלות מידבקות המועברות בהם (טיפוס המעיים, דיזנטריה, חולירע). תעלות פתוחות ממשיכות לשמש להורמת מים להשקיה גם בימינו, אך שתייתם היא בגדר האסור, ואין לך מים ראויים לשתייה, אלא אם כן זורמים הם בצינורות חזקים, המונעים יפה מפני כל זיהום.

בחקלאות

במקום שאין החקלאות יכולה להתקיים על המשקעים הטבעיים בלבד, עשויה ההשקיה לבוא לעזרתה. אך כאן יכול השואל לשאול: אם כל המים באים למעשה מהגשמים, הרי גם מי־ההשקיה מקורם בהם; מדוע אפוא אין מי־הגשם מספיקים שעה שהם מגיעים במישרין, ואילו כמותם מספקת, לכאורה, כשהם ניתנים בעקיפין, בצורת מי־השקיה?

התשובה לשאלה זו נעוצה בעיקר בחלוקה הבלתי־שווה של המשקעים בזמן ובמקום (הייט. בין עונות השנה השונות ובין חלקי הארץ השונים) ואף בהתנהגותם של המים לאחר שירדו על־פני הקרקע, עניין שעליו יורחב הדיבור בפרק הבא.

מפעלי המים של ימינו, תוך ניצול המדע והטכניקה, מביאים לידי תפיסת המים ואגירתם, ומאפשרים את העברתם אל המקומות הזקוקים ואת הספקתם בזמן ובקצב המתאימים לצורכי הגידולים.

בדרך כלל עולה כמות המים הדרושה לדונם שלחץ בישראל ברוב חלקי הארץ על הכמות הירדת על דונם זה במישרים. החישוב פשוט: כל מילימטר משקעים שקול כנגד מטר משוקב מים לדונם (1000 מ"ר × $\frac{1}{1000}$ מ' = 1 מ"ק); ואם בסביבות תל־אביב, למשל, זקוק דונם פרדס ל־1,250 מ"ק מים לשנה, והמשקעים מסתכמים ב־500 מ"מ, הרי הביקוש הוא פי $2\frac{1}{2}$ מהמשקעים הדרושה תוספת של 750 מ"ק על־ידי השקיה מלאכותית, שבלעדיה לא ייתכן גידול הדרים.

והרי כמה דוגמאות של צריכת המים השנתית (עוסף למשקעים הטבעיים) של גידולים שונים. צריכה זו שונה ממקום למקום בהתאם להבדלי האקלים והקרקע, תנה בין המספרים הבאים: עצי־הדר – 700 עד 850 מ"ק לדונם, ובעמק בית־שאן – 1200; בננות – 1000 עד 2,300 מ"ק לדונם; תבואות קיץ – 450 עד 700 מ"ק לדונם; כותנה – 500 עד 1,100 מ"ק לדונם.

שטחה של מדינת ישראל, המשתרע על פני 21,000 קילומטר מרובע, אינו ראוי כולו להשקיה. סקר הקרקע שנערך ע"י הממשלה מראה, כי רק כרבע משטח זה מתאים לסוגי שלחין שונים, אך למעשה לא יספיקו מקורות המים הידועים לנו כיום אלא כדי השקיית פחות משמינית שטחה של הארץ, היינו 2 עד $2\frac{1}{4}$ מיליון דונם (2,000 עד 2,250 קילומטר מרובע).

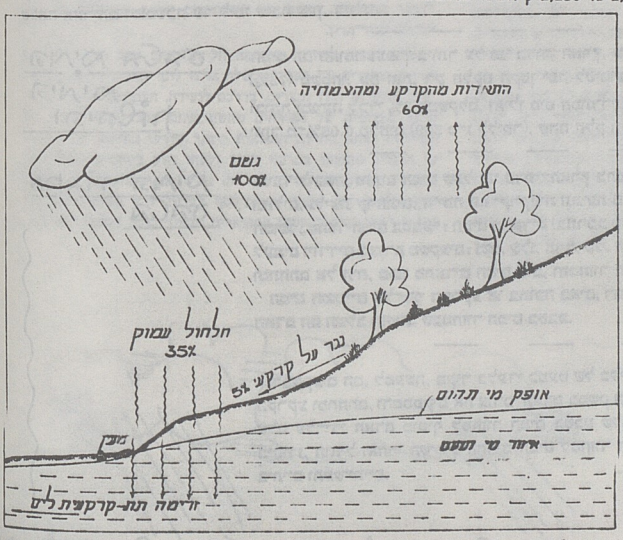

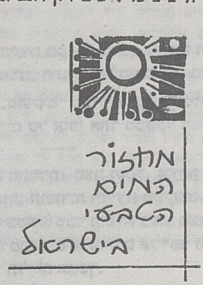

הגשם

(קטע מתוך "[illegible]")

יצמורה

מוזרים אנו, בני־האדם, שאפילו תופעות טבע אינן שוות לגבינו: תופעה אחת רצויה, דרך שגרה ובלי הבחנה; והשניה בלתי רצויה דרך שגרה, בלי טעם.

מציץ אדם החוצה, רואה שמש זוהרת, והוא אומר, אם לעצמו ואם לזולתו: — מזג־אויר נאה, כדאי לצאת, לטייל, ליהנות; ואם זו שמש לוהטת והיא קופחת על ראשו, הריהו מתגונן: — נוטל עמו שמשיה ויוצא.

ואילו אותו אדם, בהציצו החוצה ובראותו גשם יורד, הריהו אומר לעצמו, או לזולתו: — מזג־אויר פגום ולא נעים, ונשאר בביתו.

למה זה יעשה כן? במה חטא הגשם, שאינו מקובל על הבריות ואין הם רוצים לצאת בשעתו לטייל וליהנות?

והלא אין תופעת־טבע מרהיבה יותר מן הגשם; קח מטריה והתגונן מפני הרטיבות, אבל המשך וטייל, שים דעתך ולבך למראה המרנין, של הטיפות היורדות, הקשב לניגון הנטפים, הרהר לנפשך: מה נפלאים המסתורין שבירידת הגשם, מה רבה הברכה שבו.

ולא למעשה דוקא, אלא להלכה, — במובן המופשט: כמה יסוד של אהבה בגשם, מה משופע הוא בסוד הבריאה; כמה דומה הוא לבעלי־החיים, כמה דואג הוא להמשך, לגידול ולצמיחה, לנצח ולנצחיות.

ועוד: גשם יורד — כדי לשוב ולעלות, כדי שגשם אחר ירד לאחר־זמן; ממש מעגל־קסמים.

שפאות

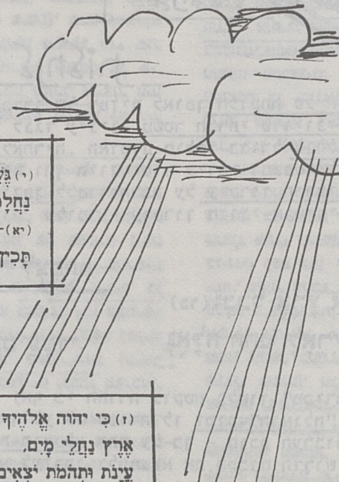

(י) גֶּשֶׁם־נְדָבוֹת תָּנִיף, אֱלֹהִים!
נַחֲלָתְךָ וְנִלְאָה אַתָּה כוֹנַנְתָּהּ
(יא) — חַיָּתְךָ יָשְׁבוּ בָהּ —
תָּכִין בְּטוֹבָתְךָ לֶעָנִי, אֱלֹהִים!
(תהילים סח)

(ז) כִּי יהוה אֱלֹהֶיךָ מְבִיאֲךָ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה:
אֶרֶץ נַחֲלֵי מָיִם,
עֲיָנֹת וּתְהֹמֹת יֹצְאִים בַּבִּקְעָה וּבָהָר:...
(דברים ח)

(יד) נְשִׂיאִים וְרוּחַ — וְגֶשֶׁם אָיִן:
אִישׁ מִתְהַלֵּל בְּמַתַּת־שָׁקֶר.
(משלי כה)

מפיוטי־גשם

– – – – – – –

בִּלְתִּי שָׁמַיִם.
אֲשֶׁר מוּל שַׁעַר הַמַּיִם.
דּוֹדִי יִפְתַּח מִשָּׁמַיִם.
בְּשָׁפְכִי לוֹ לֵב כַּמַּיִם. — —

שְׂעִירִים — לְהַרְבִּיב.
חֲזִיזִים לְהַצְבִּיב.
שִׁיחִים לְמַאֲבִיב.
עַד זְמַן אָבִיב.

עֲדָנִים לְהַנְבִּיב
מַקְדִּימַת שְׁבִיב.
עָבִים לְהַלְבִּיב
לְבַוּוֹת עִם חָבִיב.

רבי אליעזר הקליר
פייטן ארץ־ישראלי
במאה ה־10

„יפתח ה' לך את אוצרו הטוב
את השמים
לתת מטר ארצך בעתו"

אדמה

מאוירים המקוריים של אורן הלוי ינית ט׳

חלק שני - אדמה - בפרקנו זה, כולל עולם ומלואו במלוא מובן המלה, ואין למצות נושא מעין זה במסגרת מצומצמת. לפיכך נצטמצם להיבט של האדמה כמקור קיומה של האנושות (עד שלהי הזמן החדש), בנוסף להתייחסות מקורותינו לתחום זה, ועוד.

חלוקת אדמת הארץ לנחלות

ספרותנו המסורתית נוגעת רק בדרך של רמזים לאופן חלוקתה של אדמת ארץ-ישראל בין עובדיה; אך די בהם כדי שיצטייר לנגד עינינו משטר חברתי שוויוני מרחיק לכת, לפחות בשלבים הראשונים של ההתנחלות ולאחריה. האדמות חולקו בגורל לנחלות, לפי בתי-האב השבטיים; אלה שמרו עליהן בקפדנות והן היוו יסוד קיומי ומשפטי למעמדו של בן-העם. מחוקת התורה בסוגיות של ירושה ניתן ללמוד הרבה על עיקרון חברתי מרכזי זה, לפיו לא קיימת כלל אפשרות של סחר בקרקעות, כלומר - עיקרון חזוני-אוטופי בגושפנקא אלוהית:

(כג) וְהָאָרֶץ לֹא תִמָּכֵר לִצְמִתֻת –\
כִּי לִי הָאָרֶץ,\
כִּי גֵרִים וְתוֹשָׁבִים אַתֶּם עִמָּדִי.

(כד) וּבְכֹל אֶרֶץ אֲחֻזַּתְכֶם\
גְּאֻלָּה תִּתְּנוּ לָאָרֶץ.

(ויקרא כה 23-24)

הנחלה ניתנת לחכירה בלבד, (אף כי התורה נוקטת בלשון "מכירה"), באם הסתבך אדם מישראל בחובות כבדות מנשוא; אך לעולם שמורה לו זכות "הגאולה" - "אם השיגה ידו", ובכל מקרה חוזרת הנחלה לרשותו בשנת-היובל. יתר על-כן - חובת הערבות ההדדית במסגרת בית-האב מחייבת את קרובו-"גואלו" לבוא לעזרתו ולהמציא את הסכום הדרוש לגאולת הקרקע לאלתר:

(כה) כִּי יָמוּךְ אָחִיךָ וּמָכַר מֵאֲחֻזָּתוֹ –\
וּבָא גֹאֲלוֹ הַקָּרֹב אֵלָיו\
וְגָאַל אֵת מִמְכַּר אָחִיו;\
(כו) וְאִישׁ כִּי לֹא יִהְיֶה לּוֹ גֹּאֵל,\
וְהִשִּׂיגָה יָדוֹ וּמָצָא כְּדֵי גְאֻלָּתוֹ –\
(כז) וְחִשַּׁב אֶת שְׁנֵי מִמְכָּרוֹ\
וְהֵשִׁיב אֶת הָעֹדֵף לָאִישׁ,\
אֲשֶׁר מָכַר לוֹ –\
וְשָׁב לַאֲחֻזָּתוֹ;\
(כח) וְאִם לֹא מָצְאָה יָדוֹ דֵּי הָשִׁיב לוֹ,\
וְהָיָה מִמְכָּרוֹ בְּיַד הַקֹּנֶה אֹתוֹ\
עַד שְׁנַת הַיּוֹבֵל;\
וְיָצָא בַּיֹּבֵל –\
וְשָׁב לַאֲחֻזָּתוֹ.

(שם 25-28)

(ועוד על כך - להלן: היובל ומגמתו הסוציאלית).

אין פלא שבתנאים אלה, כאשר כל איכר ירש את נחלתו מאבות אבותיו, והכיר בה כל פיסת קרקע מילדותו, התוצאה היתה הצטברות של נסיון עשיר וטיפוח שיטות-עיבוד מתקדמות ביותר ביחס. החקלאות הקדומה בישראל - אף זה נושא שיוקדש לו להלן מקום של כבוד, כראוי לו בילקוטנו.

החקלאות - סקירה היסטורית / שאול גרחי

מתוך הערך הזה
באנציקלופדיה למדעי החברה

מסוו·רין
תמקוריים
של ס. הלוי
דגניה א'

הח' היא מענפי־הכלכלה הקדומים ביותר, והיא מילאה תפקיד נכבד בהתפתחותה של התרבות האנושית. היא ריתקה את הנודדים למקום אחד, והביאה להקמתם של יישובי־הקבע הראשונים. את ראשית הח' מייחסים לתקופת הניאולית (אם־כי יש סימנים כי היא קדומה יותר). תראה שמוצאה מאיסוף צמחי־בר, שורשים ופירות. לימים החלו האנשים, בכורח הנסיבות, לבער בעזרת מכשירים פרימיטיביים (כלי־אבן דמויי־מעדר או מקל־חפירה) את הצמחים שאינם ראויים למאכלם של האדם או של בעלי־החיים המבויתים, ולטפח את הצמחים המועילים. היו מעבדים חלקת־אדמה 3—4 שנים רצופות, עד שלקתה פוריותה, ואח"כ נחדדים למקום אחר, כדי לחזור ולעבד את החלקה הקודמת כעבור 15—25 שנים. מאוחר יותר, ובייחוד משלמדו לייצר כלי־מתכת ולהשתמש בבהמות־גרירה, נתרבה השימוש במחרשה מטיפוס פרימיטיבי. תקופת ההוברה נתקצרה לשנה אחת בלבד, ולשם שמירה על פוריות הקרקע החליפו את הגידולים. כך הונח היסוד למחזור־הזרעים.

עוד מלפני 5000 שנה ידועות היו במצרים ובבבל מערכות־השקיה גדולות, מחרשה פרימיטיבית, גידולי־שדה (חיטה, שעורה, דורה, ירקות שונים) וגידול בעלי־חיים (בקר, גמלים, עזים, כבשים). הזיבול מוזכר לראשונה בספרות יוון העתיקה. לגבי הח' ברומי יש בידינו עדויות על מחזור־זרעים, על זיבול ירוק, על טיוב הקרקע ע"י גידולי קטניות, על מחרשות משוכללות־יותר ושאר כלי־עבודה, וכן על פעולות ניקוז והכשרת־קרקע. בסין היו קיימים עוד לפני 4300 שנה מפעלי־השקיה גדולים, ואף ידעו את הניקוז, הזיבול ועוד. כן ידוע על ח' מפותחת בזמן העתיק בהודו, בציילון, ביאפאן, במקסיקו, בפרו ועוד.

ביה"ב לא התקדמה הח' הרבה. בארצות אירופה לא היה הציוד החקלאי אלא מעדר, את, מחרשה ומורג. הייצור היה חדגוני ומשק החי מצומצם. מחזור־הזרעים נתבסס על שי־טת „שלושת השדות", כלומר על חלוקת הקרקע מדי שנה בשנה לשדה לתבואות־קיץ (חיטה או שיפון), שדה לגידולי־חורף (שעורה, שיבולת־שועל או קטניות) ושדה־בור. לאחר הקציר הועלה המקנה על אדמת החריש. שיטות־עיבוד נח־שלות אלו השתקפו ביבולים הדלים (החיטה, למשל, הני־בה כ־10 בושלים לאקר, שהם כ־67 ק"ג לדונאם). המש־טר הפיאודאלי הטיל על האיכרים־הצמיתים מעמסה כבדה של רנטה (תחילה בצורת חלק מן היבול, אח"כ בכסף ושל חובת־עבודה באחוזת האדון (תכופות במשך כמה ימים בשבוע). דבר שבלם את היוזמה המשקית של האיכר.

...הפיאודאל־האביר נתן דעתו אך במעט על פיתוח משקו. יחסים נחשלים דומים ציינו את הח' גם באסיה ובאפריקה הצפונית.

מן המאה ה־15 ואילך נסתמנו בח' — בייחוד באירופה — שיפור רב בציוד ובשיטות העיבוד, עלייה מהירה של הפריון לעובד וליחידת־קרקע. שינויים יסודיים במיבנה הח' באו עם התפתחות המסחר ומשק־הממון וגידולן המהיר של הערים. התמורות נתחוללו תחילה באנגליה, ומכאן נתפשטו על פני יבשת אירופה וצפון־אמריקה. בראשית המאה ה־17 הוכנסו באנגליה גידולי התלתן, הלפת וצמחי־מספוא אחרים, אשר איפשרו הזנת הבקר בחורף, ובו־בזמן סייעו להעלאת פוריותה של הקרקע (בייחוד ע"י העלאת תכולת החנקן בה). בראשית המאה ה־18 הונהג מחזור־זרעים המבוסס על יסודות מדעיים יותר, מחזור ארבע־שנתי; כלומר, שני סוגי תבואה המתחלפים בגידולי לפת מזה וצמחי קטניות (תלתן או אפונה) מזה. כך הועלו יבולי החיטה ל־20 עד 24 בושלים לאקר (לעומת 10 ביה"ב). כן שופרו גזעי בעלי־החיים — ע"י סלקציה והצלבה, והונח היסוד לפיתוחה המזורז והאינטנסיבי יותר של הח'.

התפתחות מהפכנית בח' חלה במאות ה־19—20. יוסטוס פון־ליביג (במחקרו שפורסם ב־1840) הניח יסוד לשימוש נרחב בזבלים כימיים למיניהם ובמחזור־זרעים רב־שנתי המבוסס על יסודות מדעיים. התקדמות עצומה חלה בתחום ההנעה המכאנית. במקום בהמות־העבודה הוכנס השימוש במכונות־הסעה המונעות ע"י קיטור, ומאוחר יותר — בטראק־טורים; הופיעו מחרשות גרורות־טראקטור, מזרעות, קולטיוא־טורים, מכונות־דיש, קומביינים, מדגרות, מכונות־חליבה וכו'. שוכללו שיטות הסלקציה וההצלבה של הזרעים, הונים ותגזעים; פותחו שיטות למלחמה במחלות ובמזיקים, ואמצעים נגד הרס הקרקע ע"י סחף. סייע בכך קידומם של שירותי־העזר השונים (מכוניות־משא להובלה, שירותי אחסנה וקירור, תעשיית שימורים, מטוסים לריסוס, הורדת גשמים מלאכותיים ועוד). בהתפתחות זו כרוך היה גידול עצום של הפריון בח'. התפוקה הריאלית הממוצעת לעובד חקלאי עלתה...

— — — — — —

בו־בזמן חלו שינויים במיבנה הכלכלי והחברתי של המשקים החקלאיים. בעוד שבעבר התבססה הח' בעיקר על סיפוק צרכיו העצמיים של האיכר, הרי במאות 19—20 היא נהפכה — בייחוד באירופה ובאמריקה הצפונית — לח' מסחרית. במקביל לכך חלו תמורות חברתיות בכפר. הצמיתנות חוסלה.

וכן בוטל משטר העדה הכפרית. בקרב האיכרות של הארצות הקאפיטאליסטיות נסתמן קיטוב מעמיק: המוני משקים זעי־רים מזה וחוות גדולות המעסיקות עבודה שכירה מזה. בכמה ארצות, בפרט לאחר מלה"ע ה־1 וה־2, בוצעו רפורמות אג־ראריות שהפקיעו קרקעות מבעלי־האחוזות וחילקון בין תאי־כרים הזעירים או מחוסרי הקרקע (רפורמות מלאות בארצות הסוציאליסטיות, וחלקיות — במיספר ארצות קאפיטאליסטיות). כן נתפשטו בה' צורות האירגון הקואופראטיבי (לשיווק, לאספקה, לאשראי, קואופראציה יצרנית)...

חותמת-גליל מאכד, מאה 22 לפנה"ס, עליה נראה אל-השמש בסירתו, ובידו מחרשה

ולהשוואה: ←

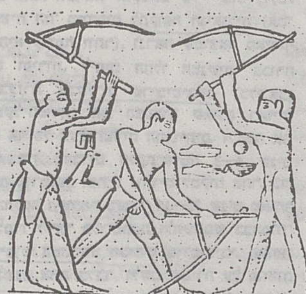

תמונת עידור ממצרים. מבנה המעדר שימש יסוד למחרשה הקדומה.

על אדם ואדמה

נתעכב עתה בקצרה על הקשר בין אדם ואדמה במיתולוגיות השונות.

התורה מטעימה את דבר יצירת האדם "עפר מן האדמה":

(ז) וַיִּיצֶר יהוה אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם – עָפָר מִן הָאֲדָמָה –
וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נִשְׁמַת חַיִּים; וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה.
(בראשית ב' ז')

עניין זה קשור ברעיון שסופו של האדם לשוב אל האדמה אשר נוצר ממנה:

(יט) בְּזֵעַת אַפֶּיךָ תֹּאכַל לֶחֶם –
עַד שׁוּבְךָ אֶל הָאֲדָמָה, כִּי מִמֶּנָּה לֻקָּחְתָּ;
כִּי עָפָר אַתָּה וְאֶל עָפָר תָּשׁוּב.
(שם ג' 19)

מושג זה של יצירת האדם מן האדמה לבש אצל עמים רבים, ובייחוד אצל עמים הודו-אירו-פיים, צורה שונה מזו שבעולם השמי. ההשקפה השמית רואה באדמה את החומר הגולמי, שממנו יוצר האל את האדם; ואולם המיתולוגיה של העמים ההודו-אירופיים רואה באדמה אֱלָהּ, מעין אֵם היולדת את האדם (ולא רק את האדם בלבד) - "אֵם כָּל חָי".
(ש. לוינשטם. ערך "אדמה" באנציקלופדיה המקראית)

עבודת-אדמה במקרא

תושביה של ארץ-ישראל התפרנסו בחלקם המכריע מן החקלאות, ברור איפוא שענייננו של ענף כלכלי זה משתקף יפה בכתובים. ולא עוד אלא שגם הממצא המוחשי שהגיע לידינו מחפירות באתרים שונים בארץ מורה על עיסוק זה. בראש וראשונה יש לציין כאן כתובת ממאה 10 לפני הספירה, הידועה בשם "לוח-גזר", ובה נחלקת השנה לפי זהותן של עבודות השדה הטיפוסיות המתבצעות באותם פרקי-זמן או לפי סוגי תופעות הטבע, שבהן כרוכות עבודות חקלאיות: אָסִף, זרע, עֶצֶד פֵּשֶׁת, קְצִר שְׂעֹרִם, קְצִר וכל (=כַּיִל), זמר, קץ (=קיץ), לֶקֶשׁ.

דומה שעבודת-האדמה בתקופה שעד חורבן בית ראשון עמדה, בעיקרה על כל פנים, על גידו-לי-בעל המקבלים את מימיהם רק ממשקעי טל ומטר. אופייה זה של עבודת-האדמה בישראל מודגש בספר משנה-תורה (דברים), שלדעת רוב החוקרים הוא תואם את המצב בתקופת המלוכה. שם מתו-ארת עבודת-האדמה בישראל כחקלאות-בעל בעיקרה, לעומת זו שבמצרים, שהיא חקלאות-שלחין; אין בה גשם כל השנה, אך יש לה נהר-מים נצחי שבא מההרים הגבוהים:

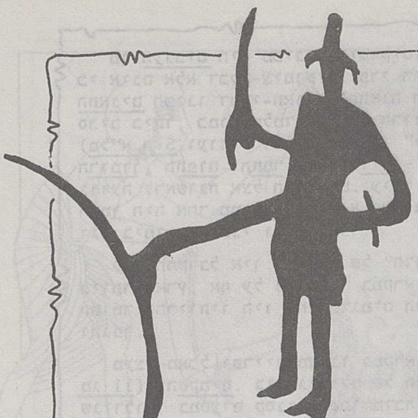

תחריט של טרם פולח אדמה, מרמת-מטרד

(י) כִּי הָאָרֶץ,
אֲשֶׁר אַתָּה בָא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ,
לֹא כְאֶרֶץ מִצְרַיִם הִוא,
אֲשֶׁר יְצָאתֶם מִשָּׁם:
אֲשֶׁר תִּזְרַע אֶת זַרְעֲךָ –
וְהִשְׁקִיתָ בְרַגְלְךָ כְּגַן הַיָּרָק;
(יא) וְהָאָרֶץ,
אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ:
אֶרֶץ הָרִים וּבְקָעֹת,
לִמְטַר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתֶּה מָּיִם...

(דברים יא 15,11)

בארץ כנען תלוי האיכר בגשמים, הכל בהתאם לאיזור בו מעבד אדמתו, וכמות המשקעים היורדת בו.

ונראה שיש כאן זכר למה שמסתבר מאליו, שבני אותו הזמן ידעו לנצל מי-מעיינות בסביבתם אף לחקלאות-שלחין בזעיר אנפין; שכן מדובר כאן בגן-ירק, כדוגמה לחלקה המושקית. והשווה –

(ז) כִּי יהוה אֱלֹהֶיךָ מְבִיאֲךָ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה:
אֶרֶץ נַחֲלֵי מָיִם,
עֲיָנֹת וּתְהֹמֹת יֹצְאִים בַּבִּקְעָה וּבָהָר...

(שמ ח׳ ד)

מכל מקום לא ניכר רישומה של חקלאות כזאת לא במקרא ולא בממצאים ארכיאולוגיים. מכאן שלא שימשה אלא בשיעור מועט, רק כדי סיפוק צרכיו הפרטיים של כל עובר-אדמה ומשפחתו הקטנה.

אופיה זה של עבודת-האדמה הישראלית עשתה אותה תלויה בחסדי שמיים. ואכן מדבר המקרא הרבה בשנות-בצורת, וגם בתקופות של שלוש שנות בצורת רצופות. כגורמי נזק לחקלאות היו ידועים יפה, מלבד שנות הבצורת, הברד, הארבה ומחלות-הצמחים השונות.

גידולי-חקלאות

גידולי החקלאות בארץ כללו זרעים (מיני דגן, קטנית וצמחי תעשייה), נטיעות (אילני-מאכל), ובשיעור מועט יותר – ירקות. צמחי-בר מוזכרים במקרא לעיתים קרובות, ולוח-גזר אף מחשיבם מבחינה חקלאית, עד כדי הקדשת עונה חקלאית מיוחדת לניכוש השדות וסביבתם (לפי פירושו המסתבר של טור-סיני לירח "עצד פשת" – הזמן של תלישת העשבים השוטים-הפושטים), אולי גם לשם קצירתם למאכל-בהמה; וכן מסמל ריבויים של צמחים כאלה חורבן ונטישת שדות מעיבוד. במקרא מוזכר תכופות גם היער, אם לטובה ואם לרעה; אך אין רמז לטיפוח יערות ואילנות-סרק; נהפוך הוא – אילני-סרק מותר לגדעם ולהשחיתם בימי מצור, והיער ניתן לבירוי לטובת ההתיישבות החקלאית. (יהושע יז)

תבואות המזרע בתקופה שעד חורבן בית ראשון היו כולן תבואות-חורף – חיטה ושעורה, שהן בכלל שבעת המינים. מגידולי השדה שלא שימשו מאכל-אדם או בהמה, יש לציין את הפשתה. בימי בית ראשון היתה קיימת כנראה גם תעשייה נרחבת למדי של אריגי פשתה בארץ; ומכל מקום היתה מצוייה תעשיית-בית של מוצרי-פשתה. ממיני הירק מצינו במקרא קישואים, אבטיחים, חציר, בצל ושום, אלא נאמר עליהם כי בית גידולם במצרים; קשה לדעת אם גודלו הללו גם בארץ-ישראל; ואם גודלו, בוודאי לא נזרעו בשיעור מרובה, אלא כדי צרכיו של בית-אב בלבד, שכן דומה שלא היה משק-שלחין מפותח בארץ לפני חורבן בית ראשון.

מבין עצי-הפרי שנתברכה בהם הארץ יש לציין בראש וראשונה את חמשת המינים המנויים בשבח הארץ:

וְגֶפֶן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן; אֶרֶץ זֵית שֶׁמֶן וּדְבָשׁ.

(דברים ח׳ ט)

מן הענבים היו מכינים צימוקים, וכן הוכנו "אשישי ענבים", שמהותם לא נתבררה, וייתכן כי אינם אלא דבלי-צימוקים. פרי התאנה נכלל בכינוי "קיץ", דהיינו - פירות-הקיץ. מן התאנים הכינו דבלי-תאנים. התאנה היתה יחד עם הגפן מן המצויים בגנו של כל בעל-קרקע סביב ביתו, כמו שמלמד הביטוי הרווח בתיאור השלווה והשגשוג: "איש תחת גפנו ותחת תאנתו" (מל"א ה 5 ועוד). ובכלל הכינוי "קיץ" יש להבין גם את שאר פירות-הקיץ שבארץ-ישראל, כגון הרימון, התפוח והתמר. אשר לזית - לא היה נאכל בשל; שריית הזיתים לשם התקנתם למאכל נודעה לראשונה אצל הרומאים. עיקר חשיבותם של הזיתים ששימשו חומר-גלם לעצירת-שמן, והרי השמן היה אחד ממוצרי-הייצוא החשובים של ארץ-ישראל למן ימי שלמה עד סוף ימי בית ראשון, וגם בימי בית שני ולאחר מכן.

לפי המקובל אין כוונתו של "הדבש" בשבח הארץ אלא לדבש-תמרים; ועץ-התמר היה נפוץ ביותר בארץ, אף על פי שאין במקרא עדות מפורשת לחורשות-דקלים אלא לעצי-תמר בודדים. התומר וחריותיו היו אחד הדגמים השכיחים ביותר באומנות הזעירה בישראל, וכן הרימון והגפן.

מעצי-מאכל ופריים מצינו במקרא גם את השקדים, הבטנים (אלה מ"זמרת הארץ" - בראשית מג 11) והשקמים. בית גידולם של האחרונים היה בעיקר בשפלת יהודה. מוזכר גם אגוז; מסתבר שגידלוהו במטעים קטנים, שכן מדבר הכתוב ב"גינת אגוז".

דרכי עבודת-האדמה וכלית

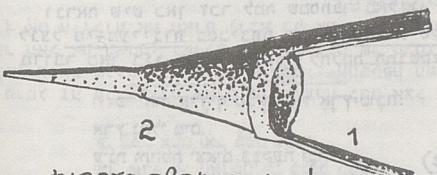

יתד מאתרשה הסרבית
מצפון סוריה - ישראל
1 אדן
2 סכה

על סדריה מעיד לא רק לוח-גזר בלבד, אלא ביתר פירוט קטע מדברי ישעיהו הנביא:

(כד) הֲכֹל הַיּוֹם
חֹרֵשׁ הַחֹרֵשׁ לִזְרֹעַ,
יְפַתַּח וִישַׁדֵּד אַדְמָתוֹ?
(כה) הֲלוֹא אִם שִׁוָּה פָנֶיהָ–
וְהִפִּיץ קֶצַח
וְכַמֹּן יְזָרֵק
וְשָׂם חִטָּה,
שׂוֹרָה וּשְׂעֹרָה;
נִסְמָן וְכֻסֶּמֶת גְּבָלְתּוֹ.
(כו) וְיִסְּרוֹ לַמִּשְׁפָּט, אֱלֹהָיו יוֹרֶנּוּ:
(כז) כִּי לֹא בֶחָרוּץ יוּדַשׁ קֶצַח,
וְאוֹפַן עֲגָלָה–עַל כַּמֹּן יוּסָב;
כִּי בְמַטֶּה יֶחְבַּט קֶצַח,
וְכַמֹּן–בַּשָּׁבֶט... (ישעיהו כח 24-27)

ראשית הפעולה בשדה, לאחר גשמי היורה, היתה החרישה. זו נעשתה במחרשה רתומה לזוג בהמות, כרגיל שוורים, ואולי אף חמורים, שכן צמד חמורים מוזכר בכמה מקראות, אמנם לא בזיקה לעבודת השדה, אך הוזכרו גם העיירים עובדי-האדמה, והאיסור לחרוש "בשור ובחמור יחדיו" (דברים כב 10). כנגד זה אין להניח כי חרשו הקדמונים באותה תקופה בצמדי-פרדים. יחד עם החרישה או מיד אחריה, בא שידוד-הרגבים, כדי לשוות את פני האדמה, כלומר - לפורר את רגבי-הקרקע, שהפכתם המחרשה, לעפר מודק. בוודאי נעשתה פעולה זו אם באתים או במעדרים. אגב שתי הפעולות הנ"ל הופצו ונזרקו צמחי הבר שגדלו בשדה לפני היחרשו.

הפוגה באה בעבודת שדות התבואה הזרועה עם עונת-הלקיש, כלומר - עם גשמי-המלקוש; אלא באותה שעה בא בוודאי הטיפול בכרמי-הפרי, אם בחריש או בעידור ואם בזמירה (כהוראת תיבה זו בימינו). עם תום גשמי-המלקוש בעיקרם ולפני בוא קציר-השעורים, הגיע תורה של עונת "יעצד פשתו" (עיין לעיל), ואפשר היה להטיל עבודה פשוטה זו, שלא דרשה יגיעה גופנית מרובה ולא ידיעה מקצועית, על ילדים, נשים וזקנים. אותה שעה אפשר היה לגייס את יוצאי-הצבא למלחמה, שבסוף האלף השני ובראשית האלף הראשון לפסה"נ זאת היא "עת צאת המלכים". אך למן האביב, עת קציר-השעורים, ועד גמר עבודת-הגורן וקטיף-הפירות (עונת-האסיף) רבה עבודתו של איש האדמה: קציר התבואות, הדיש, הבציר, קטיף הפירות, דריכת הענבים, עצירת השמן מן הזיתים, ייבוש-הפירות והכסנה של הכל.

כתוב אחר המזהיר בפני זריעה בטרם סולקו הקוצים על ידי שריפת עשבי-הבר (נִיר-נִיר-אש), מצוי אצל ירמיהו, איש ענתות:

...נִירוּ לָכֶם נִיר
וְאֶל תִּזְרְעוּ אֶל קוֹצִים..! (ירמ' ד 3)

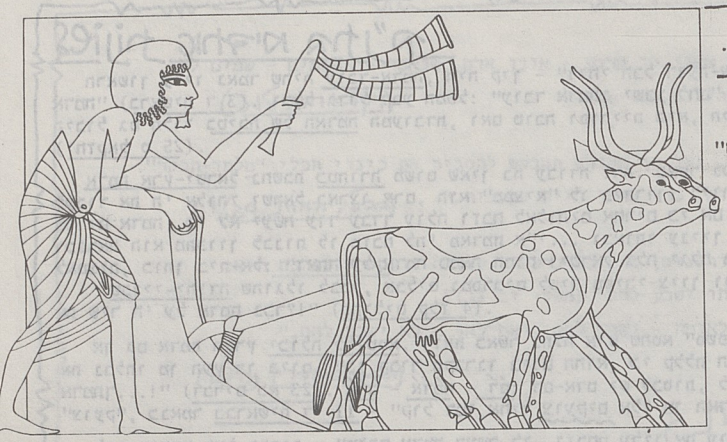

חריש עם מאי-שוריה.
ציור-קיר מצרי

הכשרת הקרקע ונטיעת-הכרם מתוארת ב"משל הכרם" בישעיהו ה':

(א) אָשִׁירָה נָּא לִידִידִי
שִׁירַת דּוֹדִי לְכַרְמוֹ.
כֶּרֶם הָיָה לִידִידִי
בְּקֶרֶן בֶּן שָׁמֶן:
(ב) וַיְעַזְּקֵהוּ וַיְסַקְּלֵהוּ
וַיִּשָּׂעֵהוּ שֹׂרֵק;
וַיִּבֶן מִגְדָּל בְּתוֹכוֹ,
וְגַם יֶקֶב חָצֵב בּוֹ;...

תחילה מעזקים את הקרקע, כלומר - עוקרים את גושי האבן הגדולים; אחר כך מסקלים את השטח, כלומר - מסלקים את צרורות האבן; ולבסוף נוטעים את הפנות (ובמקרה הנדון - "ישורק", דהיינו - ענבים כהי-גוון); כמו כן מתקינים בכרם מגדל (נוטרים), שבהר היה בוודאי בנוי אבן; בשפלה ובעמקים, מקום ששם האבן אינה מצויה ביותר, היתה זו סוכת-מוטות וענפים ("שׁוֹמֶרֶה"). לבסוף היו חוצבים בכרמים רבים גת, כלומר - היו מסתתים למשעי שטח סלעי מפולס וחלק, שעליו אפשר היה לדרוך את הענבים, ובקצהו היו חוצבים או כורים בור עמוק, שאליו זרם העסיס הנדרך באמצעות חריץ ושפת-פתח. את שטח הכרם כולו היו גודרים בגדר-אבן לא גבוהה ביותר, ועליה מערמים משוכה של צמחים דוקרניים לשמור על הכרם בפני פריצת בהמות וחיות-בר.

משל אחר המדבר על שבת "איש תחת גפנו ותחת תאנתו" (מל"א ה 5) מלמד שהיו נוהגים לגדל גפנים מגדלות. אמנם אפשר שלא היו אלה אלא גפנים אחדות שגדלו בגינות שליד הבתים, אבל מצד אחר אין הכתוב מדבר בגפן ה"סורחת" (כלומר - שאינה מודלית וזמורותיה מתפשטות על פני הקרקע), אלא פעם אחת ובמלים המלמדות על זלזול בה. אין איפוא בידינו להכריע מה היה הנוהג הרווח בגידול-גפנים. הקרקע בין גפנים מגדלות יכול שהיתה נחרשת במחרשה; אבל בין גפנים סורחות היו כנראה עודרים אותה במעדר:

(מה) וְכֹל הֶהָרִים אֲשֶׁר בְּמַעְדֵּר יֵעָדֵרְנָה-
לֹא תָבוֹא שָׁמָּה:
יִרְאַת שָׁמִיר וָשֵׁית;
וְהָיָה לְמִשְׁלַח שׁוֹר וּלְמִרְמַס שֶׂה. (ישעיהו ז 25)

אכן, כתוב זה אינו מדבר בפירוש על כרמים, ואפשר שהוא מתכוון גם לחלקות-שדה קטנות מותחמות במדרגות-הרים, שאי-אפשר להסב בהן את המחרשה הלוך וחזור בגלל צרותן. גם הגדרות וגם המדרגות בחלקות אלו היו טעונות אחזקה בלתי פוסקת; שאם לא כן, היו נפרצות על נקלה, ועפר החלקות הנתמך בהן היה נשטף בימות הגשמים עד מהרה אל הגאיות. בחורף היו זומרים את הגפנים, כדי שלא יהיו נטישותיהם ארוכות ורבות מדי, ולא יגזלו מכוח הניצה וחניטת האשכולות.

ימי-הבציר היו ימי-שמחה לאיכר ולבני ביתו. גם בשעת-הבציר עצמו היו הבוצרים והמעוללים אחריהם מרבים בשירה, וכן בשעת הדריכה בגיתות. כתום הבציר היו נערכים הילולים, ובנות-היישובים היו יוצאות לחול בכרמים.

אין במקרא שום רמז על דרכי עיבודם של גנים הנטועים עצי-פרי אחרים, או על הטיפול בעצים אלו. עושר הפעלולות ועושר הפעלים מופיע בספרות בית שני ובמשנה. רק בזיקה לזיתים נאמר כי היו חובטים אותם, או נוקפים אותם, כדי להשירם מן האילנות בשעת המסיק (מנח המצוי רק בלשון חז"ל).

****

נשיונות שוחדים מתנ"ך

הראשון עליו נאמר שהיה עובד-אדמה, היה קין - "ויהי הבל רועה-צאן, וקין היה עובד-אדמה" (בראשית ד 3). וכלל גדול קבע המשל: "עובד אדמתו ישבע לחם" (משלי יב 11). אך היבול גם תלוי בטיבה של האדמה המעובדת, ואם טובה ופורייה היא, הלא היא "אדמה שמנה" (יחזקאל ט 25).

אדמת ארץ-ישראל נחשבת כטהורה משום שאין בה עבודה זרה. כאשר נעמן, שר צבא-ארם, מבקש לעבוד את ה' אלוהי ישראל בארצו ארם, הוא "ממציא" לו פיתרון: "יותן נא לעבדך משא צמד פרדים אדמה, כי לא יעשה עוד עבדך עולה וזבח לאלוהים אחרים כי אם לה'" (מלכים ב' ה 17), וכנראה הוא מתכוון לבנות לו מזבח לה' מאדמת א"י... ובאותו עניין - עמוס הנביא מודיע לאמציה, כוהן בית-אל: "ואתה על אדמה טמאה תמות וישראל גלה יגלה מעל אדמתו." (עמוס ז 17).

שבויי-יהודה שהוגלו לבבל, אבלים ומסרבים לשיר משירי-ציון וטעמם עימם - "איך נשיר את שיר ה' על אדמת נכר?!" (תהלים קלז 4).

אך גם אדמת הארץ יכולה להיטמא, וזאת כאשר נתלה איש שחטא "משפט-מוות", ואין מורידים את נבלתו מן העץ בו ביום, "כי קבור תקברנו ביום ההוא, כי קללת ה' תלוי, ולא תטמא את אדמתך...!" (דברים כא 23). אָדָם - אַדְמָה - דָּם: דם-אדם יש לכסות, לקבור, שאם לא כן הוא "צועק", כנאמר בבראשית ד' 11 - "קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה".

לפי הוראת האל בסיני - "מִזְבַּח אֲדָמָה תעשה לי, וזבחת עליו את עולותיך" (שמות כ 25-24). מן ההמשך עולה שמזבח-אדמה מסמל את השלום, לעומת מזבח הבנוי מאבני-גזית מסותתות בכלי-ברזל שנפסל - "כי חרבך (=ממתכת-ברזל) הנפת עליה - ותחלליה".

כבר הזכרנו את בריאת-האדם "עפר מן האדמה", ואת גורלו לשוב אליה בתום חייו. לכך קשור ככל הנראה מנהג האבל, כנאמר - "איש בא... ובגדיו קרועים ואדמה על ראשו" (שמואל ב' א 2), ובשורת האיש - נפילתו בקרב של שאול ויונתן. הנפטר מובא אל קברו בטקס מכובד. עם הזמן היתה האמונה בתחיית-המתים לאחד מעיקריה של אמונת-ישראל, ולראשונה אנו שומעים על כך בספר דניאל: "ורבים מִיְּשֵׁנֵי אדמת עפר יקיצו..." (יב 2).

ומשונות של חז"ל

בניגוד לנאמר בספר-בראשית, אחד המדרשים טוען שעוד בטרם נגזר על אדם וחוה גירוש מגן-עדן ועבודת-האדמה "בזעת אפיים", כבר לימד אלוהים את אדם אומנות זו:

"...והיכן היה אדם באותה שעה (=כאשר הנחש פיתה את חוה)?

... נטלו הקדוש-ברוך-הוא וחיזרו בכל העולם כולו ואמר לו: כאן בֵּית-נָטָע, כאן בֵּית-זֶרַע..."

(בראשית רבה יג 3)

כלומר - הסביר לו איזה סוג של אדמה מתאים לנטיעת עצי-פרי, ואיזה לזריעת גידולי-שדה.

*

ובכלל - דברי שבח לרוב בפי חז"ל על עבודת-האדמה, עד שהם גוזרים גזירה שווה בינה ובין צדיקות:

"נוח משנקרא 'איש צדיק' - נקרא 'איש האדמה'..." (שמ"ז)

*

אף אברהם אבינו יודע את ערכה של עבודת-אדמה, ובמיוחד כאשר מבצעים אותה בעונה הנכונה:

"בשעה שהיה אברהם מהלך בארם-נהרים ובארם-נחור, ראה אותם אוכלים ושותים ופוחזים, אמר - הלוואי לא יהיה לי חלק בארץ הזאת! וכיוון שהגיע לסולמה של צור (=בשערי כנען) ראה אותן עסוקין בניכוש בשעת הניכוש, בעידור בשעת העידור, אמר - הלוואי יהיה חלקי בארץ הזאת!"

(שמ"ז 8)

ועוד בשבח-האדמה:

"יאמר רבי אלעזר: כל אדם שאין לו קרקע - אינו אדם, שנאמר - 'השמים - שמים לה', והארץ נתן לבני אדם' (תהילים קטו 16)!" (ניקרטו רבה צו 3)

*

האדמה היא מקור-החיים לאדם, ועל כך במדרש המבקש להסביר את כינוי הכלי "מלמד-הבקר":

"מלמד - שמלמד הפרה לחרוש, כדי שתתן חיים לבעליה." (בבלי, יבמות סב/1)

*

יחד עם זה לא נעלם מעיני הדרשנים, שעם כל ברכתה, עבודה זו קשה ומפרכת היא:

"מאי דכתיב - 'עובד אדמתו ישבע לחם' (משלי יב 11)?

אם עושה אדם עצמו כעבד לאדמה - לשבע לחם, ואם לאו - לא לשבע לחם."

(בבלי, סנהדרין נח/2)

++++++

החקלאות העברית הקדומה בארץ-ישראל

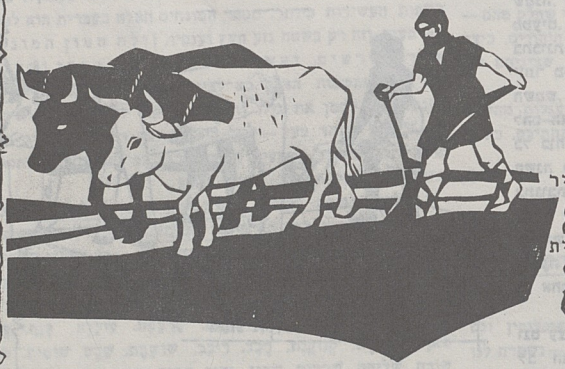

לפני 22 שנה ב-תשי"ט יצא לאור מטעם "ספריית השדה" קונטרס קטן-מידות, אך רב-תוכן ומופלא -

החקלאות העברית הקדומה

בארץ-ישראל.

ומחברו - ש"ד י פ ה.

בסך-הכל של 23 עמודים מצליח המחבר לצייר לפנינו מתוך תחושה חמה של אהבת-ישראל וארץ-ישראל, ובהסתמך על מקורותינו, את מקור הצמיחה העיקרי של תרבותנו, החומרית והרוחנית כאחד - האדמה ועבודת-האדמה. נביא להלן קטעים מספר מתוך קונטרס זה.

מבוא

כאשר אנחנו עוקבים אחרי התפתחות החקלאות באיזו ארץ שהיא, אנו רואים את קו עלייתה מדרגה לדרגה, יחד עם התפתחות העם היושב בקרבה. אמנם מצויות גם ירידות שבאו בתקופות של פורענויות שונות, בייחוד מלחמות, אבל אלה היו ירידות חולפות, והחקלאות התקדמה בקצב שלה עד לתקופתנו אנו, שבה חרגה ממסגרת המסורת וההסתכלות הפרימיטיבית והפכה לתורה ולמדע, המשתדלים להתגבר על אילו מכשולים טבעיים בחקלאות ולהכניסה לאפיק-מבטחים, שיד האדם תהיה שליטה בו, פחות או יותר.

אולם לא כך היה הדבר בנוגע לחקלאות בארץ-ישראל.

מזמן שארץ כנען נכבשה על-ידי שבטי ישראל, כ-1300 שנים לפני הספירה הנוצרית (שמאותה תקופה מתחילה אצלנו למעשה ההיסטוריה הארצישראלית) ועד חורבן בית שני (70 שנה לספירת הנוצרים), התפתחה החקלאות באיזי בצורה אינטנסיבית מאוד בכל ענפיה; אולם מחורבן בית שני חלה, כידוע, ירידה בחקלאות הארצישראלית, שקמה הארץ. ורק מעט שָׁב מהחקלאות האינטנסיבית המרובה שהיתה נהוגה בזמן אבותינו.

אף הארץ עצמה התנוונה; כשם שארץ ענייה יכולה ליהפך בסיועו של האדם לגן-עדן, כך עלולה היא ליהפך באשמת האדם למדבר ולארץ משכלת יושביה.

כידוע, שלושה הם הגורמים העיקריים לחקלאות משובחת: א. קרקע דשנה; ב. גשמים בעתם; ג. אקלים נוח. ופעזלת גוטליין שורטת בין שלושת אלה, וברכתם וקללתם מסורה במידה מרובה בידי עובד-האדמה.

"משמת ימי בראשית", כשהקרקע קלטה הרבה רַקָּבוּבית מהצמחים שהרקיבו בתוכה ומפגרי בעלי-החיים ששרצו בהמונים, הלך דשנה ורב מבלי שינצלוהו כמעט. התפתחו היערות, והם היו לטֶתֶרָה על הקרקע מפני הרוחות ומפני הגשמים השוטפים, לבל יסחפו את פני הקרקע הדשנים. היערות שומרים גם על הרטיבות שבקרקע שלא תתאַדה מהר, ואף מועילים הם למזג את האוויר ומגבירים את כמות המשקעים, ז'א — את כמות הגשמים והטל.

והנה, משנעקרו בארצנו היערות בימי המלחמות המרובות שעברו עליה, ושָׁבְתָה היד המטפלת בחקלאות, החגברו הפעולות

ההרסניות של הרוחות והגשמים, אשר סחפו את פני הקרקע הדשנים; השמש ורוחות־הקדים גמרו את הפעולה ההרסנית הזאת ואכלו את רקבובית האדמה, והקרקע נעשתה דלה ועניה.

אולם, נוסף לחורבן זה „בידי שמים", בא החורבן „בידי האדם" — הם ה„אֶפֶנדים" והפַּלָחים הערביים, שבמשך מאות שנים המשיכו לבָּרא (לעקור) את החורשות והיערות לשם תעשיית הפחמים ולהסקה; גם עדריהם השחיתו כל עץ מצֵל. הם אף הרבו לנצל מאוד את הקרקע, כי לא נהגו בה מחזור־זרעים תקין ומעולם לא זיבלו את האדמה, והיא נהפכה לציָה. הנענית בקושי לעובדיה; ושניהם כאחד, הארץ והחקלאי, חיו חיי עוני ורזון.

כדי לעמוד על טיבה של ארצנו וזיקת אבותינו לחקלאות לפני החורבן, עלינו לצרף עובדות ופרטים מספרותנו העתיקה — התנ"ך, התלמוד וגם ממקורות אחרים.

שירי־עם, שירי־שדה־ועבודה בחקלאות, שאצל כל עם היושב בארצו הם נמסרים מדור לדור; שירים ואגדות, שמהם נשקפים חיי העם, בחגגו על משמני שדותיו ותנובת כרמיו — ספרות כזאת כמעט שלא שָׂרָה אצלנו, לצערנו, כי נשתכחה מפי העם בגולה. אבל לעומת זאת נשארו לנו בתנ"ך, ובייחוד בתלמוד, הרבה פיסקות הדנות בהלכות ובמצוות שונות התלויות בחקלאות, ומהן אנו מקבלים מושג די־ברור מהחיים החקלאיים של עמנו באותה תקופה.

— — — —

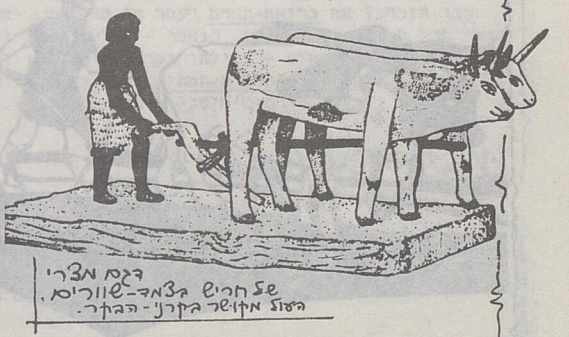

טיבה של ארץ־ישראל לפנים

בתקופה הקדומה ההיא מחוננה היתה ארצנו בגורמים אקלימיים וקרקעיים שהביאו ברכה רבה לחקלאות, והעם העברי היה חרוץ ושקדן.

ארצנו היתה לפנים באמת ארץ זבת חלב ודבש, ארץ בעלת חקלאות מפותחת מאוד, כפי שמעידים עליה עדים שונים.

המלומדים בימינו, ובראשם המלומד הרוסי המפורסם הפרופיסור ואוילוב, חקרו ומצאו, שבכל כדור הארץ יש 6 מרכזים, התופסים בס"ה את החלק העשרים משטח היבשת כולה, ומרכזים אלה שימשו בית־היוצר לצמחים התרבותיים אשר אנו מכירים כיום. אחד משמת המרכזים האלה הוא חלק מהחופים ההרריים של הים התיכון, וא"י בכללם. במרכז החקלאי הזה התפשטו הרבה צמחי־תרבות חשובים, כגון הזנים בעלי הזרעים הגדולים של הפשתה, האפונה, העדשים ועוד, ומהפירות — הזית, התאנה, החרוב ועוד. הוה אומר, שא"י מטבעה היתה ברוכה בתנאים מצוינים להתפתחות החקלאות.

גם מקורות שונים מהספרות העתיקה מראים על עשרה החקלאי של א"י בימי קדם.

התורה מספרת לעם ישראל על עתידו בארץ־ישראל (דברים ח) ומונה את מעלותיה: „כי ד' אלהיך מביאך אל ארץ טובה, ארץ נחלי מים, עיָנות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר; ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורימון, ארץ זית־שמן ודבש; ארץ אשר לא במסְכֵּנות תאכל בה לחם, לא תחסר כל בה".

ארץ־ישראל, למרות אוכלוסיה המרובים בימי שלמה המלך, אשר העסיק חלק גדול מהאוכלוסין בשירות צבאי ובבניית ארמונות וערים, סיפקה ניָבה חקלאית לארצות השכנות. כידוע, עשה שלמה המלך חילופין עם מלך צור, ותמורת ארזי הלבנון וחרשי־עץ סיפק לו ניבה חקלאית שונה. וכה מודיע בעניין זה מלך צור לשלמה המלך: „ועתה — החטים והשעורים, השמן והיין אשר אמר אדוני — ישלח לעבדיו, ואנחנו נכרות עצים מן הלבנון ככל צרכך ונביאם לך" (דברי־הימים ב, ב, יד—טו).

בספר „מלחמות היהודים" מתאר יוסף פלאַוויוס, דרך אגב, את המצב החקלאי בתקופתו בעמק גינוסר (סביבת כנרת ומגדל). בספרו כיצד כבש טיטוס את העיר טריכי, זכה דבריו: „ולאורך יאור גינוסר משתרעת ארץ הנקראת גם היא בשם זה (עמק בקעת גנוסר) והיא נפלאה בתכונתה וביפיה. ואדמת הארץ הזאת שמנה. לא יחסר בה כל צמח האדמה, ויושביה נטעו בה כל מיני מטעים. כי מזג האויר הטוב נוח לצמחים, השונים זה מזה בתכונתם. ופה צומחים לאין מספר אגוזים הדורשים להם קור יותר מכל המטעים, ועל ידם עולים תמרים היונקים את להט השמש, ובקרבת אלה — גדלים עצי תאנים ועצי זיתים אשר יפה להם האויר הממוצע, עד אשר יאמר האומר, כי הטבע חגר את כל כוחותיו לחבר פה את כל המינים השונים... וגם תקופות השנה מקנאות זו בזו וכל אחת מהן רוצה לעלות על חברתה בתנובתה ובענווחה..." ואדמת הארץ מצמיחה את הפירות השונים האלה למיניהם בדרך נפלאה. ועוד יותר מזה: היא שומרת עליהם כל השנה. מלכי כל עצי־הפרי — הגפן והתאנה — נותנים את פריים תשעה חדשים רצופים בשנה, ויתר פרי העץ הולך ובשל אתם, זה אחר זה, בכל ימות השנה".

הנ"ל מספר גם על הגליל: „כולה ארץ דשנה ואדמת מרעה וגם עצים שונים צומחים בה, ועושר תנובת הארץ מושך גם את לב האנשים הרחוקים מאהבת עבודת האדמה... ובגלל ברכת האדמה הטובה — ערי הגליל הרבות והמון הכפרים מלאים אדם רב" („מלחמות היהודים" ג, ג, ב).

בספר העתיק „איגרת אריסטיאס", שנכנס לספר „מאור עינים" של ר' עזריה מן האדומים ושמייחסים אותו לתקופת אלכסנדר ינאי (80—90 שנה לפני הספירה הנוצרית) כתוב:

„ובאמת גדולה השקידה, ששוקדים על עבודת האדמה בארץ ישראל. הארץ נטועה לרוב זיתים, תבואה וקטניות עם כרמים ודבש למכביר, מבלי למנות מספר לשאר מיני הפירות. וכ"כ יש בהמות מכל המינים ומרעה טוב בשבילן, לפיכך הכירו היהודים, שהארץ זקוקה ליישוב מרובה ובנו ערים וכפרים רבים, בערך הראוי אלה לאלה: ולארץ יש הכל בשפע. כי עשירה במים בכל מקום, ויש בה בטחון" (לפי ד"ר קלוזנר, „הבית השני בגדולתו").

מכל אלה ועוד כמה וכמה מקורות, שאציין בפרקים הבאים, אנו רואים, שא"י היתה אחת הארצות המבורכות בחקלאותה.

נשקיף אפוא אחורנית לתקופה שלפני למעלה מאלפיים שנה ויתגלה לפנינו, מהו אופי החקלאות בארץ ומה היתה זיקת אבותינו לעבודת האדמה.

המשק המעורב וגידול הפירות היו נהוגים בכל אזורי הארץ. אלא שעצי־הפרי המשובחים ביותר גדלו באיזור ההרים, והמרים המשובחים גדלו בעמקים (כפי שהדבר מצוי גם כיום בארצנו), ומטעם זה דנים החכמים במשנה (ביכורים א, ג) מאילו אזורים להביא ביכורים, וההלכה אומרת: „אין מביאים ביכורים לא מהמרים שבהרים ולא מפירות שבעמקים ולא מזית־השמן, שאינו מהמובחר".

פרק מיוחד, הדורש חקירה מיוחדת, הוא עניין כלי־העבודה החקלאיים, שאף על פיהם אפשר להסיק מסקנות בדבר אפני העיבוד החקלאי שנהגו אבותינו. כאן אציין רק שני פרטים קטנים: אבותינו נהגו שיטות־קצירה אחדות, ולא כמו אצל הפלחים כיום, שבמשקם קיים רק המגל הקטן. במסכת שביעית (פרק ה, ז) אוסרים חז"ל לאומן למכור מכשירי חקלאות לאיכרים בשביעית, מפני שהעבודה במכשירים אלה אסורה בשנת השמיטה: אבל מותר למכור מגל־יד ומגל־קציר ועגלה וכל כליה, מפני שהמגלים שימשו גם לקצירה עראית, והעגלה שמשה גם לנסיעה ולא רק להובלת תבואה. מהלכה קצרה זו אנו רואים, שזולת מגל־היד, זה הנהוג כיום אצל הערבים — עבדו אבותינו גם במגל־קציר, שהוא כלי גדול יותר. כן אנו למדים מהלכה זו, שאבותינו נהגו להשתמש בעגלות לצרכי החקלאות, כגון להוביל את תבואותיהם הגורנה וכד'. והרי „קולטורה" זו הופיעה במשקי הפלחים בארץ רק לאחר שחלק מהם — הסמוכים למושבות העבריות — למד מהמתיישבים היהודים, כיצד להשתמש בחקלאות באילו כלי־מלאכה משוכללים, שביניהם אנו רואים לפעמים גם את העגלה.

תיאור יותר מוחשי ע"ד הובלת התבואה בעגלות מהשדה הגורנה אנו מוצאים בעמוס: „הנה אנכי מֵעִיק תחתיכם, כאשר תָּעִיק הָעֲגָלָה המלאה לה עָמִיר" (עמוס ב, יג).

*

מידת האינטנסיביות של החקלאות הקדומה בארץ־ישראל

הודות לזה שהחקלאות היתה נפוצה בין כל האוכלוסין וגם בין החכמים, ראשי הישיבות, התנאים, מסדרי המשנה — נשארה לנו בעיקר בסדר „זרעים" שקלא וטריא מפורטת בהלכות הדנות בפרטי הטיפול בעבודת האדמה, המטעים וכו'. ומזה אנו למדים מה רבה היתה האינטנסיביות במשקים החקלאיים באותה תקופה, ומה מקיפה היתה ידיעתם של אבותינו בטיפול בגידולי־השדה השונים, במלחמה נגד מחלות, וכדומה.

על מידת האינטנסיביות המרובה בחקלאות העברית הקדומה מעיד גם העושר הרב, המצוי בשפה העברית במונחים חקלאיים שונים, ידוע, שבמידה שמתפתח איזה מקצוע שהוא והמומחיות רבה בו, כן תתרחב השפה הטכנית לשם קביעת מונחים וניבים לכל פרט וחלק במקצוע הנידון.

והנה בענפי החקלאות השונים נמצאים בספרותנו העתיקה המון מונחים ושמות לטיפולים ולעיבודים שונים, ואנו משתוממים להגדרות הדקות שבדקות. שאבותינו ציינו בהן את ענפי החקלאות לפרטי פרטיהן. למשל: בעבודות הטיפול בעץ לשם קביעת צורתו, מבנהו ופוריותו — יש בספרות העברית כתריסר מונחים להגדרת כל פעולה ולהבדלתה מחברתה הדומה לה.

העברי מגדיר את פעולת אוסף הפירות מהעצים בשמות מיוחדים, כפי מהות הפעולה: הוא מוסק זיתים וגם מחבֵּט זיתים ונוקף זיתים. מסתבר, שחביטה ונקיפה הן במקל, ומסיקה נעשית ביד או במכשיר מיוחד. הוא אוֹרֶה תאנים, מלקט עוללות, קוטף תפוחים, בוצר ענבים, גודד תמרים. תבואה קוצרים: ירק — חומסים, ועוד.

— — — — —

נציין בכיוון זה עוד דוגמה אחת: שמות חלקי העץ שמעל פני הקרקע, זאת אומרת, זולת השרשים — מרובים בעברית מאשר בשפות העשירות ביותר. מספר המונחים האלה בעברית הוא למעלה מארבעים, וזה רק בשטח גזע העץ וענפיו, זולת המון המונחים אשר לשרשים, ואשר לחלקי הפרח, הפרי והעלים. כל אחד מהשמות האלה בא לציין משהו מיוחד בצורת העץ או בענפיו, או לסמן את גילו ותפקידו. עושר לשוני כזה, תיאור כל תג וכל קו מיוחד בעץ — יכול היה להווצר רק ע"י אנשים, אשר מומחיותם במקצוע המטעים הגיעה לרמה גבוהה מאוד, ושהתפתחה מתוך חיבה נפשית רבה לשדה ולמטע.

לשם דוגמה לעושר הלשון הרב בשמות חלקי העץ שמעל פני הקרקע, אציין לפי הא"ב את המונחים אשר לקטתי מהספרות העתיקה שלנו: אֲמִיר, אַרְכֻּבָּה, בַּד, גֶּדֶם, גֶּזַע, גֶּפֶן, גְּרוּפִית, דָּלִית, זַלְזַל, זְמוֹרָה, זֶרֶד, חֹטֶר, חֲלִיפָה, חֲרִיטָה, טֶרֶף, יְחוֹר, יוֹנֵק, כַּפָּה, כְּרֻתָּה, לוּלָב, מַצֶּבֶת, מְרִבִּית, מַקֵּבֶת, נֶגֶד, נוֹף, נְטִישָׁה, נֵצֶר, סוֹר, סַלְסָלָה, סַנְסַן, סָעִיף, סַעֲפָה, סְרַעֲפָה, עוֹלֵלָה, עָנָף, עָפִי, פְּאֵרָה, צַמֶּרֶת, קְנוּקָנֶת, רֶכֶב, רוֹכֵב, שׁוֹשֶׁבֶת, שֶׁבֶט, שׁוֹטִית, שִׂיחַ, שׁוֹקָה, שִׁלּוּחָה, שַׂרְבִּיט, שְׂרִיג, ועוד שמות שונים, הנזכרים במקומות שונים בספרותנו העתיקה, כגון: שַׂרְשָׂרָה, שִׁבֹּלֶת וכדומה. שאין אנו יודעים כעת את פירושם הנכון.

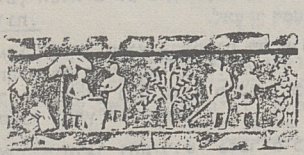

השומרון ושמח-ישראל
בחקלאות
של ארץ ראשון / מנשה הראל

סוגד-עבודה
שויר
מתוך
הגדת-
פראג
1529

בספר הושע ב' 24 אנו קוראים:

(כג) וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא:
אֶעֱנֶה, נְאֻם יהוה,
אֶעֱנֶה אֶת הַשָּׁמַיִם,
וְהֵם יַעֲנוּ אֶת הָאָרֶץ,
(כד) וְהָאָרֶץ תַּעֲנֶה
אֶת הַדָּגָן וְאֶת הַתִּירוֹשׁ וְאֶת הַיִּצְהָר,
וְהֵם יַעֲנוּ אֶת יִזְרְעֶאל.
(כה) וּזְרַעְתִּיהָ לִי בָּאָרֶץ
וְרִחַמְתִּי אֶת לֹא־רֻחָמָה
וְאָמַרְתִּי לְלֹא־עַמִּי: עַמִּי אַתָּה!
וְהוּא יֹאמַר: אֱלֹהָי!

השאלה היא, כיצד דוקא ארץ-שומרון תענה את שלושת המלים החשובים בתנובת הארץ, שהם הדגן, התירוש והיצהר, השונים בתכונותיהם ובמקומות גידולם, ומה ענייין עמק-יזרעאל לכאן?

באשר לחקלאות-הבעל חשוב להדגיש, שעם-ישראל היה עם עובד אדמתו בהר הטרשי, יותר משאר עמי האזור, ונופו התרבותי של ההר העשוי מדרגות מלאכותיות הוא תוצאה ישירה של יצירה עברית מקורית בנוף הארץ. הושע מדגיש בנבואותיו את כל ענפי-החקלאות של הארץ - מן הצומח ומן החי, כי הרי-שומרון שונים במבנם מהרי-יהודה הסמוכים. וזה משום שהרי-יהודה עשויים מקשה אחת של סלעי-גיר קשים וטרשיים וחסרים קרקע, ואינם נוחים בטבעם לעיבוד חקלאי; ואילו הרי-שומרון בנויים אמנם גם הרים טרשיים, אולם יש בהם הרים וגבעות קירטוניים פריכים, הנוחים לעיבוד חקלאי, ובייחוד מצטיין שומרון בעמקים רבים, שהם ערש-החקלאות המגוונת.

ראוי לציין שתנאי-האקלים של שומרון נוחים יותר מיהודה, לכן כמות המשקעים ומקורות מי-התהום רבים שם מביהודה. מאידך גיסא משתרעים הרי-שומרון מזרחה, ולכן מצטמצם בהם המדבר ומתפשטים בהם שדות המזרע, כך שבשומרון ישנם כל גווני הנוף של הארץ, ובו התפקדו כל משמני הארץ ותנובתה.

ואכן - הדגן והתירוש נזכרים כעשר פעמים בנבואות הושע, לעיתים כל אחד לחוד ולעיתים כולם יחד. היצהר נזכר כחמש פעמים, הבקר ארבע פעמים ובני-הצאן פעמיים בלבד, ומשום כך אין המדבר מוצא את ביטויו אצל הושע. באשר לגפן - היא גדלה בכל סוג סלע וקרקע ובכל גווני האקלים; לכן היא נזכרת תכופות בפי הנשע, כאמצעי לשיקוי אהבים, לזנות ולעבודת הבעלים:

... כִּי אָת יהוה עָזְבוּ
לִשְׁמֹר — (יא) זְנוּת, יֵין וְתִירוֹשׁ יִקַּח לֵב. (ד' 11,10)

(א) וַיֹּאמֶר יהוה אֵלַי עוֹד:
לֵךְ אֱהַב אִשָּׁה
אֲהֶבֶת רֵעַ וּמְנָאָפֶת–
כְּאַהֲבַת יהוה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל,
וְהֵם פֹּנִים אֶל אֱלֹהִים אֲחֵרִים
וְאֹהֲבֵי אֲשִׁישֵׁי עֲנָבִים. (ג' 1)

בעניין הזית ידוע שאין הוא גדל במרומי ההרים נישאים ובסלעים קשים, משום שורשיו הרדודים ולונקותיו הרכות, אלא בסלעים קירטוניים ובאדמה תחוחה המצויים בשפע בשומרון המערבי. ועל כך נאמר בפרק י"ד 7:

יֵרֵחוּ כְּזֵית הוֹדוֹ,
וְרֵיחַ לוֹ כַּלְּבָנוֹן.

אולם חשיבות גידול הזית בשומרון היתה רבה, כי מכאן הוצא שמן הזית לארצות הנכר, כנאמר בפרק י"ב 2:

(ב) אֶפְרַיִם–
רֹעֶה רוּחַ וְרֹדֵף קָדִים כָּל הַיּוֹם,
כָּזָב וְשֹׁד יַרְבֶּה,
וּבְרִית עִם אַשּׁוּר יִכְרֹתוּ–
וְשֶׁמֶן לְמִצְרַיִם יוּבָל.

ואף בימינו כ-50% מפירות-שומרון הם מכרמי-הזית. הדגן הוא צמח של העמקים, המישורים והרמות של הארץ, וערשו היה בעמקים המרובים של שומרון, ועיקרו - חיטה. לכן מרבה הושע להזכיר את החרוש והקציר, את הגורן והדיש כבפרק י' 12-11:

(יא) וְאֶפְרַיִם–
עֶגְלָה מְלֻמָּדָה, אֹהֲבְתִּי לָדוּשׁ.
וַאֲנִי עָבַרְתִּי עַל טוּב צַוָּארָהּ.
אַרְכִּיב אֶפְרַיִם,
יַחֲרֹשׁ יְהוּדָה,
וְעַת לְדָרְשׁוֹ אֶת יהוה
עַד יָבוֹא וְיוֹרֶה צֶדֶק לָכֶם.

(יב) זִרְעוּ לָכֶם לִצְדָקָה.
קִצְרוּ לְפִי חֶסֶד!
נִירוּ לָכֶם נִיר–
וְעֵת לִדְרוֹשׁ אֶת יהוה
עַד יָבוֹא וְיוֹרֶה צֶדֶק לָכֶם.

אולם מאחר שהשעורה סבילה יותר ליובש, והרי-שומרון משתרעים יותר מזרחה מהרי-יהודה, לכן גידלו שעורה במזרחו של שומרון בגבול המדבר כבימינו, כנזכר בפרק ג' 2. העמקים וההרים העוטרים אותם, הם המקום האידיאלי לגידול דגן, תירוש ויצהר של שומרון. כי הדגן גדל בעמק, הגפן במרומי ההרים הטרשיים, והזית במדרונות התחתיים של ההר במקום הצטברות הסחף מההר. ואילו עשתרות הבקר גדלו בביצות שבעמקים; ולצאן יש מרחב מחייה גדול, כי הוא רועה בחורף במורדות המזרחיים והנמוכים של שומרון בקרבת בקעת הירדן, באביב במורדות העליונים של ההר, בקיץ בשדות השלף שבמדרונות ובעמקים, ובסתיו בחורשים שבמרומי ההרים. על מרחבי המרעה האלה מעיד הושע ד' 16 לאמור:

(טז) כִּי כְּפָרָה סֹרֵרָה עַתָּה יִרְעֵם יהוה
סָרַר יִשְׂרָאֵל; כְּכֶבֶשׂ בַּמֶּרְחָב?

ערכם וחשיבותם של העמקים היתה כה רבה למלכי ישראל, שעמק-יזרעל הגדול שבעמקי הארץ היה סמל הפוריות ונחשב בעיני הושע כסמל של ממלכת-ישראל כנאמר בפרק א' 5:

(ה) וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא–
וְשָׁבַרְתִּי אֶת קֶשֶׁת יִשְׂרָאֵל
בְּעֵמֶק יִזְרְעֶאל.

ואכן בפסוקנו משמש עמק-יזרעאל לא רק כתמצית החקלאות העברית, אלא אף כסמל התחילה הלאומית, ובית נתיבות של צפון הארץ, כנאמר בהושע ב' 25-23:

(כג) וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא: (כד) וְהָאָרֶץ תַּעֲנֶה
אֶעֱנֶה, נְאֻם יהוה, אֶת הַדָּגָן וְאֶת הַתִּירוֹשׁ וְאֶת הַיִּצְהָר,
אֶעֱנֶה אֶת הַשָּׁמַיִם, וְהֵם יַעֲנוּ אֶת יִזְרְעֶאל.
וְהֵם יַעֲנוּ אֶת הָאָרֶץ,

יעקוב-סופות לענות

חריש וצריסת-חורף, של "רביעה" ו"תלמי-רביעה"

מתוך ספרו של
יהודה פליקס:
החקלאות הארץ-ישראלית
בתקופת המשנה והתלמוד

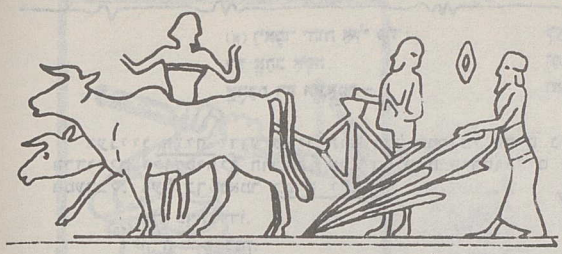

תמונת-חריש מצבעה

עם רדת הגשמים מתרככת האדמה וקל יותר לחורשה. בחריש זה מטרת החקלאי להספיג את המקסימום של מי-גשמים - דבר שהוא חשוב במיוחד בשדות מדרוניים, שלא נחרשו חריש-פתיח. (מושג זה - "חריש-פתיח" שבפי חז"ל, מוסבר בפרק קודם שבספר ומובנו: פתיחת שדה-השלף לאחר הקציר על ידי חריש שתלמיו מרוחקים אחד מן השני, מבלי להפוך את כל הקרקע, בהשאירו רצועה של קרקע-בור בין תלם ותלם.)

אמנם שלא כבחריש-פתיח אפשר כעת לחרוש בשדה חריש רצוף וצפוף, אך לשם עצירת מי-הגשמים יעיל יותר חריש לא-רצוף, שבו מרוחקים התלמים זה מזה (אבל לא מרחק גדול כמו בתלמים של פתיח). על ידי כך אין תלם אחד מכסה את קודמו, אלא נוצרים תלמים ובשני צידיהם מתרוממות תלוליות הקרקע שהעלתה המחרשה. שניים אלה עוצרים את מי-הגשמים והם נספגים בקרקע, תלוליות אלה קרויות במקרא "גדודים". הגשמים שבאים אחרי חריש זה שוטפים את הגדודים ומיישרים את השדה. מכאן התפילה -

(יא) תְּלָמֶיהָ רַוֵּה,
נַחֵת גְּדוּדֶיהָ,
בִּרְבִיבִים תְּמֹגְגֶנָּה,
צִמְחָהּ תְּבָרֵךְ.

(תהילים סה יא)

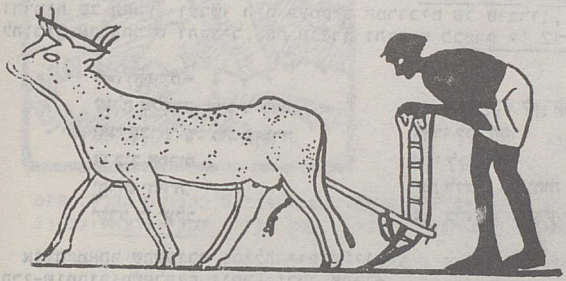

תמונת-חריש מאזרים הקדמונית

חריש תלמי-רביעה היה איפוא חריש לא רצוף, שבו נוגעת אמנם האדמה שנעקרה מתלם אחד בעפרו של התלם השני, אך מתחת לתלוליות זו נשארת אדמת-בור - לא חרושה.

בחריש רגיל מכסה העפר מן התלם החדש את התלם הקודם, והשדה כולו נחרש ומתיישר. אך בתלמי-רביעה הכוונה דווקא ליצור תלמים אשר יעצרו את מי-הגשמים, וקרוב לוודאי שחריש זה נעשה בשדות מדרוניים בכיוון של קוו-הגובה, כדי למנוע הסתחפות האדמה וזרימה מהירה של המים.

החריש שלפני הצריסה

תמונת-חריש מיוון
מתוך קדירה,
סוף המאה 4 לפנ"ס

לאחר הגשם הראשון - "רביעה ראשונה" - נובטים בשדה עשבים, מהם קוצים ועשבי-בר, ומהם ספיחי הגידולים מהשנה הקודמת, והחקלאי מחכה זמן מה עד שהשדה מתייבש קצת ואחר ניגש לחריש שלפני הזריעה. מטרת חריש זה היא הפיכת העשבים ויצירת בסיס של קרקע תחוחה ומאווררת לזרעים. החריש שלפני הזריעה צריך שיהיה עמוק, כדי לאפשר את חדירת השורשים לעומק, כמו כן הוא צריך להיות רצוף, שלא תישאר אדמת-בור לא חרושה.

*****

המחרשה בארץ-ישראל
תולדותיה והתפתחותה

שמואל אביזר

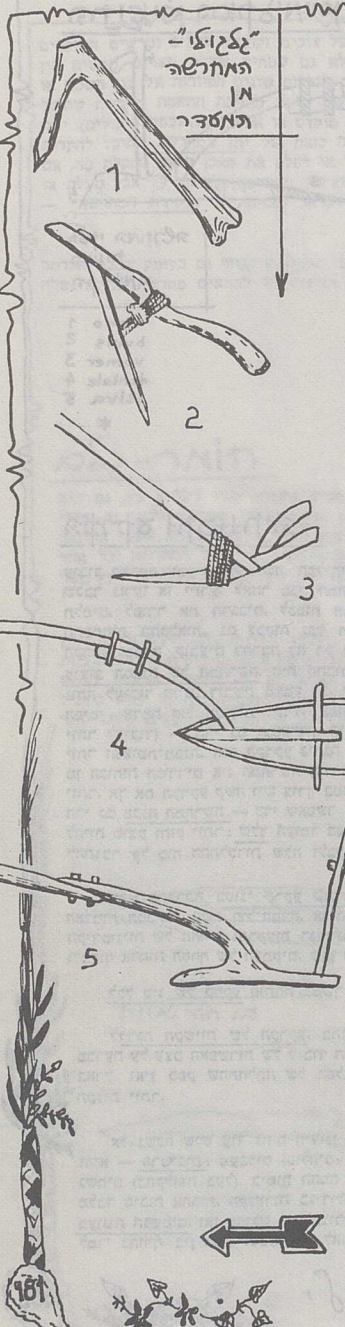

המחרשה הראשונה

כבר אמרנו כי המחרשה לא היתה המכשיר החקלאי הראשון של האדם; היא פותחה מכלים פשוטים שקדמו לה; ואף הם לא היו הכלי הראשון שסיגל לו האדם כדי להפיק תועלת מתבונת האדמה. הכלים החקלאיים הראשונים היו, לפי כל הסימנים, מקל הנבירה והמגל לקצירת תבואת-בר, ואילו הכלים הראשונים לעיבוד אדמה במכוון היו המכוש והמעדר הקמאיים, שהתפתחו ממקל החפירה (והנבירה).

למחרשה הגיע האדם בשלב מתקדם יותר בעיבוד האדמה, שבא כתוצאה מצרכים, ניסיון ותנאים שאיפשרו את התקנתה. הצורך במחרשה התחיל להיות מורגש בזמן ובמקום שבהם עבודת אדמה וגידולי שדה נעשו מקור ראשי, ולעתים גם יחידי, לסיפוק מזונותיו של האדם ולעצם קיומו; הוא אומר — כשגדל יותר ההכרח להרחיב את השטח המעובד ולייצר יותר מזון באותו מספר של ידיים עובדות.

הניסיון שהצטבר בעבודת האדמה עם הכשרת הקרקע לזריעה והטמנת הזרע, ובעיקר בכל הקשור בעידור ובניכוש, הכשיר את התנאים להתקנתו של מכשיר חקלאי ליצירת תלם (על-ידי גרירתו הרצופה לאורך החלקה המעובדת או לרוחבה).

והעיקר: ביות בעלי-חיים, בדרך-כלל הבקר, העמיד לרשותו של האדם כוח עבודה עולה עליו כמה מתנים. כלי חרישה כשלעצמו עדיין לא היה בו כדי להגדיל במידה ניכרת את פריון העבודה ואת הסיכויים לקציר שופע יותר, כל זמן שהופעל בידיהם (וברגליהם) של בני אדם בלבד. כלי זה נהפך למחרשה של ממש רק בשעה שבעלי-חיים, ובדרך-כלל צמד בקר, התחילו לגרור אותו והוא הותאם לגרירה זו ולכל הקשור בה.

מקדמי, לפי הגדרתו הידועה של גורדון צ'ילד, לדבר על "המהפכה הניאוליתית" בתולדות האנושות, הקשורה במעבר מליקוט מזון (ולאחר מכן גם אצירתו) — אל ייצורו, ואל הקמת ישובי-קבע ואפילו ערים מוקפות חומה.

המהפכה השניה בדרכי התפתחותו של האדם היתה בניצול כוח עבודתה של בהמה מבוימת לצרכיו. נתברר לו לאדם כי הבהמה, במקום לספק בשר ועור באופן חד-פעמי הקרקע, התרדדותה במדרונים — ביחוד לפני הריבוד — חייבה שימוש במחרשה שתתאים לעומק המצוי.

התנאים הטבעיים לסידוותה של המחרשה בארץ

כל כלי חקלאי, וביחוד כלי כמחרשה, נתפתח במסגרת טבעית מסוימת ותנאיה הטביעו את חותמם על צורתו. מכאן ההבדלים בין כלים שנתפתחו בנופים טבעיים שונים ולצרכי גידול צמחים הזורשים דרכי עיבוד אופייניות להם בלבד. מאידך גיסא, בתנאים דומים בטבע ובחברה האנושית, על דרכי הייצור שלה, יכלו להתפתח מכשירי עבודה הדומים זה לזה, ולעתים אפילו ממש זהים.

נגסה אפוא לבדוק מה הם התנאים הטבעיים היסודיים שקבעו את דרכי עיצובה של המחרשה (או המחרשות) בארץ-ישראל; ומה הם השינויים שחלו במשך הדורות, כשהאדם השכיל לא רק להפיק את מלוא התועלת מהיתרונות שהעניק לו הטבע, אלא גם להתגבר על הקשיים והתקלות שהפריעו בחיי יום-יום שלו ובפיתוח משקו החקלאי. זאת עשה הן על-ידי השגת חמרים הנחוצים לו מחוץ לגופו הטבעיים והן על-ידי שינוי הדרגתי של הגוף עצמו — כמובן הרחב ביותר של מושג זה — "בהפיכת" סדרי בראשית.

להלן נפרט את הגורמים הטבעיים שהשפיעו על טיבן, אופיין וצורתן של המחרשות בארץ.

היתנאיא האוקלימיים

לכמות המשקעים הכללית ולחלוקתם בין עונות השנה ולמידות החום יש השפעה מכרעת על התפתחותה של הצמחייה הטבעית ועל דרכי העבודה של החקלאי.

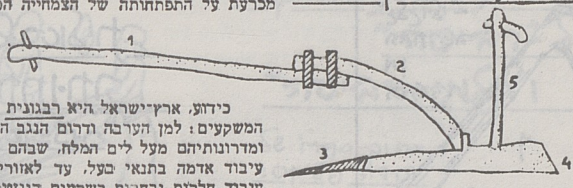

תקני האתרשה היוונית הקדומה

temo 1
buris 2
vomer 3
dentale 4
stiva 5
*

כידוע, ארץ־ישראל היא רבגונית ביותר במובן האקלימי. בייחוד בכל הנוגע לכמות המשקעים: למן הערבה ודרום הנגב הקיצוני הסמוך לה, למדרונות הרי יהודה המזרחיים ומדרונותיהם מעל לים המלח, שבהם כמות הגשמים היא מתחת לכל מינימום המאפשר עיבוד אדמה בתנאי בעל, עד לאזורים אחרים בנגב, שבהם כמות הגשמים מאפשרת עיבוד חלקות נבחרות בשקעים הניזונים ממי נגר הזורמים אליהם ממדרונות הסמוכים, ועד לשטחים המניבים יבולי דגנים לא רעים, פרט לשנות בצורת, שהן אמנם מרובות למדי. מצפון להם — תנאי אקלים יותר־תיכוניים עם כמות גשם מרובה יותר, בייחוד בהרים. ובכן: מ־30 מ"מ גשם בממוצע שנתי באילת ועד כ־1000 מ"מ בהר מירון וסביבות מטולה — והו „מתח" המשקעים בארץ. לכך יש להוסיף כמובן את ההתאדות הרבה, בפרט בחדשי השיא של החום. ועוד: חלוקת הגשמים היא מיוחדת במינה ושונה מזו שבאזורים אחרים (כגון באירופה, באזורים בעלי כמות משקעים שווה), בכך שעונת הגשמים קצרה יחסית. במשך שלושת החדשים יורדים 75% מכל כמות המשקעים השנתית ובמשך כשלושה חדשים נוספים — הרבע הנותר; ואילו במשך חצי שנה, לערך, אין כלל גשמים בארץ, ורק הטללים מתקנים פה ושם, באזורים אחדים, את מצב הדברים ומסייעים לצמיחתם של גידולי קיץ מסוימים.

תנאים אלו קבעו את הצורך בשמירה על רטיבות הקרקע בזמן החרישה, בפתיחת תלמים וסגירתם־כיסוים, כי לא היה כל צורך להפוך את האדמה כדי לנקז את השטח ולאדות את עודף המים שבה. זאת הסיבה שדווקא באזורים השחונים של המזרח הקרוב (וארצנו בתוכם) התפתחה המחרשה לראשונה, לפי שהיא יכלה להיות הכלי הפשוט והקל ביותר לצורת־עיבוד זו של הקרקע.

הקרקע ותכונותיה

עיבוד האדמה, ובעיקר החרישה, תכליתו ליצור תנאים נוחים לצמיחתם של הגידולים שכבר נזרעו או ייזרעו לאחר מכן. המחרשה צריכה לחדור לתוך האדמה, לפתוח בה תלמים, לפורר את הרגבים, לכסות את הזרעים — ובתקופות מאוחרות יותר, עם התפתחות החקלאות, גם לכסות זבל ולעשות פעולות אחרות (הצנעת עשבים). טיב הקרקע וטבעה קובעים בהרבה לא רק את גידולו של הצמח באופן כללי, אלא גם את עיצוב המבנה של המחרשה, ואת התכונות הנדרשות ממנה. אם האדמה קלה, כלומר נוחה לעיבוד ואינה דורשת מאמץ רב, יחסית, לפליחתה (ואין זה קשור כלל במשקלה הפיסי: אדמת חול משקלה ליחידת נפח רב יותר מאדמת טין, אלא שהיא רכה וקלה יותר לעיבוד) — הרי גם המחרשה, הן השלד והן היתד הפולחת, יכולה להיות קלה יותר ופשוטת־מבנה. ואם הקרקע ניתנת ביתר קלות לחרישה, הרי גם המאמץ הנדרש מן הכוחות הגוררים את המחרשה (עד הזמן האחרון היו אלה בהמות עבודה) הוא קטן יותר. אך אם הקרקע קשה ויש צורך במאמצים גדולים יותר כדי לחדור לתוכה ולפלחה, הרי גם מבנה המחרשה — כדי שאפשר יהיה להפיק ממנה תועלת אופטימלית — צריך להיות מוצק וחזק יותר: שלד העומד בפני התנגדותה של האדמה הקשה ויתד המסוגלת להתגבר על כוח ההתלכדות שלה ולבקעה.

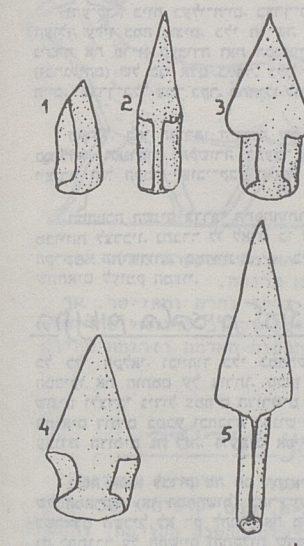

ארצנו נתברכה בסוגי קרקע שונים: קלה, כגון חול ולאס; קלה פחות, כגון האדמות המכונות בשם חול־חמרה, או חמרה־חול, וכורכר; הכבדות יותר, כגון האדמות הקירטוניות של ההרים וקרקעות רנדזינה; אדמות ההרים האדומות הכבדות עוד יותר; ולבסוף אדמת הסחף של העמקים, שהן הכבדות והקשות לחדירה מבין כולן.

לכל סוג של קרקע פותחה במשך הזמן גם מחרשה המתאימה לו יותר.

לדרגת הקשיות של הקרקע, בתוספת גורמים אחרים, היתה השפעה מכרעת על עצם האפשרות של עיבוד האדמה בשלבים הראשונים של התפתחות החקלאות בארץ, ואין ספק שהתחלתה של הפלחה וראשיתה של המחרשה הן באזורי האדמות הקלות יותר.

אל נשכח שיש עוד גורם חיצוני המשפיע על קשיותה של האדמה לצורך עיבודה, והוא — הרטיבות: מעבדים (פולחים) את האדמה לאחר שספגה כמות מסוימת של מי גשמים (בחקלאות בעל). בימות החמה האדמה קשה למדי גם בקרקעות קלות. לכן — מלבד סיבות אחרות, הקשורות בגידולו של הצמח — היו מעבדים־חורשים את האדמה בעונות הגשמים, ואז מורגש היה הצורך במחרשה שאפשר לעבוד בה גם באדמה רטובה למדי בחורף, בין גשם לגשם, ולא לאבד זמן יקר עד שהאדמה תתייבש כמעט כליל.

„צלבני" יתדות האתרשה היוונית הקדומה

אוזניות

באדמות הרים יש לא רק קרחות רצופות של צוקים זקופים, סלעים זטרשים התופסים לעתים חלק ניכר מהמדרונים והרמות, אלא גם שטחים שבהם מצויים טרשים בין סלעים מוצקים הצמודים לקרקע, וכן אבנים בגדלים שונים הפזורות על פני השטח או שקועות באדמה בעומק קטן. צורה כזאת של קרקע מחייבת התאמת מחרשה שתוכל לצאת שלמה מבין האבנים (גם לאחר סיקול מוקדם או אפילו כמה וכמה סיקולים). יתר על כן: מציאותן של האבנים מחייבת צורה כזאת של יתד במחרשה שתוכל להקדים במידת האפשר רפואה למכה. כלומר לגרור או לסלק את האבן שהיא נתקלת בה, אם זו אינה גדולה ביותר, או להוציא את המחרשה מהאדמה ולפסוח על אבן גדולה או טרשון־סלע שאין להתגבר עליו (אבותינו קראו לפסיחה זו „עקירת המחרשה" — ירוש' פאה ב', הלכה ב' ...

עיצוב מבנה המחרשה, על צורת חלקיה ודרכי הפעלתה, קשור גם בעומק שכבת האדמה הפוריה מעל לתשתית הסלע. אם שכבה זו רדודה, יש להתאים מחרשה שהיתד שלה אינה מעמיקה לחדור.

המחרשה מאורף־ישראל
מתוך האשנב והתלמוד

1. חרב; 2. בורך; 3. יצול; 4. ביריה (עין של מתכות); 5. יתד — קנקן; 6. עריים (לידם מטומנים הלחיים).

תומר־בצע

המחרשה התפתחה ממקל הפירה ומעדר, או מכוש עידור, שהיו עשויים עץ. גם היא היתה בתחילה כולה עץ עד שהתחילו להתקין חודים־יתדות ממתכת, ולפני זה, אולי פה ושם, גם יתדות מצור. צורתה של המחרשה, מספר חלקיה, גדלם, אופני החיבור ביניהם — כל אלה נקבעו לא רק לאור המטרה התיפקודית של המחרשה וכל אחד מחלקיה, כי אם, לא במעט, גם לפי החומר הגלמי — טיבו־איכותו וגדלו של העץ אשר שימש להתקנתה.

כדי להבטיח שהמחרשה תהא חזקה ולא תישבר בקלות, נהגו לעשותה מן העץ החזק ביותר המצוי במקום: בדרך־כלל מגנים שונים של אלון. כן נדרשו צורות טבעיות מסוימות מהעץ, למשל צורה מעוקמת־קשתית מאותו גזע, או שלוחתו, שנועדה לשמש כבורך. ואין צורך לומר שנדרש חלק בעל חוזק מירבי מאותו גזע, או ענף, בשביל שישמש חוד — החלק הפולח, היתד, לפני שהותקנו יתדות מתכת. עצים קלים יותר ופחות חזקים נדרשו לעשיית יצולים ועולים.

עד היום אפשר לראות בהיאך השפיעה מציאת אלונים או עצים אחרים מגדלים וזנים שונים על צורתה של המחרשה. בצפון סוריה וכורדיסתאי מצויים אלונים חסונים וגדולים המאפשרים להתאים — לאלפים ולרבבות — עצי „זוגות" בצורת אות ד' הפוכה ובעלת זווית קהה ולהשתמש בחפיכה אחת זו כבשן חלק מחרשה: יד וסוליה. בכך חוסך לו המתקין עבודת חיבור של שני החלקים האלה זה־לזה, אף אינו צריך לחשוש מפני הפרקות זה. בגליל ובחלקים אחרים של צפון הארץ נפוץ בעיקר האלון המצוי בצורת חורש של עצים נמוכים או שיחים נמוכים עוד יותר. כאן אי־אפשר „לחסוך" אחד מחלקי המחרשה, להיפך: יש לחפש גזעים שעוביים (קוטרם) וצורתם המתעקמת יתאימו להתקנת היד או החרב הבורך או הסוליה. לעומת זאת, במקומות שאין בהם, או אפילו לא במהלך יום־יומיים מהם, עצי אלון כלל, עצם התקנתה של המחרשה עלול היה להתעכב ולהתאחר. ואילו במקומות שאין בהם עצים בשפע יהאלון נעדר לגמרי, אבל המחרשה יכולה להיות קלה ולא חזקה ביותר, כגון בנגב, השתמשו (ועוד משתמשים כיום) גם בסוגי עץ נחותים יותר המצויים במקום, כגון האשל. רק בשלב מאוחר יותר, כשהמחרשה כבר נעשתה נחלת הכלל, יכלו לחפש עצים מתאימים גם במרחקים, ליבאם או להשתמש בשירותם של חרשי־עץ נודדים המביאים את תוצרתם מאזורים אחרים.

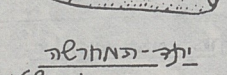

יתד־המחרשה
עם חוד שטוח

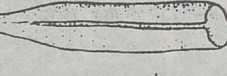

סוף־חרוט
עם חוד

דוגמה חותכת היא הבאת המתכת מרחקים עם התקנת יתדות ברונזה, ולאחר מכן יתדות ברזל. בארצנו ובשכנותיה. יש שהחרש המקומי קבה את הברזל מסוחרים, ויש שאומנים נודדים (הקינים בימי קדם והנורי [צועני] בדורות האחרונים) הם שעשו ותיקנו את חלקי המתכת למחרשות של הכפריים.

גדלה של היתד, ומכאן גם טיבה ויעילותה של המחרשה, היה תלוי הרבה באפשרות להשיג מתכת (כלומר, החל מתקופת ההתנחלות — ברזל), במחירה של מתכת זו ובמציאותם של אומנים שיכלו להתקינה או לתקנה.

יקוב־סופות לענות

רמת הטכניקה

הגורם האחרון בסדרת הגורמים המעצבים את צורת המחרשה במקום מסוים או בחבל ארץ, הוא לא לגמרי „טבעי" — כלומר אינו שייך לתנאים הטבעיים החיצוניים, כי אם לטבעו של האדם, למידת שליטתו בכוחות הטבע ובתנאיו וליכולתו להתאימם לצרכיו — הווה אומר, ברמת הטכניקה של התקופה.

גבולות יכולתו של האדם בייצור כלים, בהתקנת אמצעי הייצור, ואפשרויותיו להפיק חמרי גלם ולעבדם לצרכיו, וכן טיב העיבוד הקובע את איכותם של הכלים והתאמתם לעבודה — מתרחבים מתקופה לתקופה. והאדם אף למד להביא ממרחקים את הדרוש לו, שאינו מצוי במקומו.

ומאידך גיסא — רמת הייצור החקלאי: אופני עיבוד האדמה, האפשרות לעמוד בתנאים הקרובים לאופטימליים, ועצם בחירת הגידולים וגיוונם (קנה סוכר, כותנה, אינדיגו, הדרים, ויותר מאוחר — תירס, טבק, תפוחי־אדמה, עגבניות, אגוזי־אדמה וכו'), או ההזדקקות להשקיה — כל אלה קבעו לא במעט את אופיים וטיבם של הכלים החקלאיים.

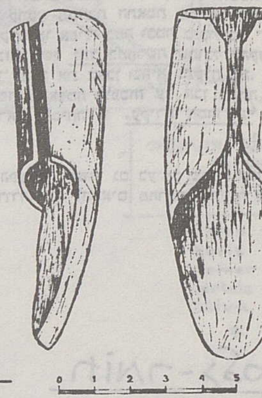

יתד של מחרשה
מן החפירות
הארכיאולוגיות
של
תל מגן.

פיוט להושענא רבה
של הפייטן
הארץ-ישראלי
רבי אליעזר הקליר

הוֹשַׁע נָא —
אֲדָמָה מֵאָרֵר.
בְּהֵמָה מִמְּשַׁכֶּלֶת.
גֹּרֶן מִגָּזָם.
דָּגָן מִדַּלֶּקֶת.
הוֹן מִמְּאֵרָה.
וְאֹכֶל מִמְּהוּמָה.
זַיִת מִנֶּשֶׁל.
חִטָּה מֵחָגָב.
טֶרֶף מִגּוֹבַי.
יֶקֶב מִיֶּלֶק.
כֶּרֶם מִתּוֹלַעַת.
לֶקֶשׁ מֵאַרְבֶּה.
מֶגֶד מִצְּלָצַל.
נֶפֶשׁ מִבֶּהָלָה.
שֹׂבַע מִסָּלְעָם.
עֲדָרִים מִדַּלּוּת.
פֵּרוֹת מִשִּׁדָּפוֹן.
צֹאן מִצְּמִיתוּת.
קָצִיר מִקְּלָלָה.
רוֹב מֵרָזוֹן.
שִׁבֹּלֶת מִצִּנָּמוֹן. הוֹשַׁע נָא!
תְּבוּאָה מֵחָסִיל הוֹשַׁע נָא!

כמה הולמת אימרה זו שבספר
ק ו ה ל ת את השעה של סיום
השנה החקלאית:

(יא) מְתוּקָה שְׁנַת הָעֹבֵד —
אִם מְעַט וְאִם הַרְבֵּה יֹאכֵל,
וְהַשָּׂבָע לֶעָשִׁיר —
אֵינֶנּוּ מַנִּיחַ לוֹ לִישׁוֹן. (קהלת ה' יא)

עובד-האדמה, שזה עתה הוביל הגורנה את פירות עמלו, ואף סילם את זריעת תבואות החורף, מנוחתו עתה שלמה ושנתו בלתי-מופרעת!

אלוהים מלמד את אדם הראשון את עבודת-האדמה

"...והיכן היה אדם באותה שעה (=כאשר הנחש פיתה את חוה)?
...נְטָלוֹ הקדוש-ברוך-הוא וחיזרו בכל העולם כולו ואמר לו: כאן בית-נטע, כאן בית-זרע..."
(בראשית רבה יט 3)

כלומר - הסביר לו איזה סוג של אדמה מתאים ל נ ט י ע ת עצי-פרי, ואיזה סוג ל ז ר י- ע ת גידולי-שדה.

ואם על א ד מ ה אנו מדברים,
זהו המקום לציין את פרוס
שנת ה–80 להיווסדה של
הקרן הקיימת לישראל
ת ר ס " ב (1901) - ת ש מ " ב

שִׁיר לַקֶּרֶן הַקַּיֶּמֶת

עַל הַקִּיר תְּלוּיָה קֻפְסָה,
זוֹ קֻפְסַת הַתְּכֵלֶת,
כָּל פְּרוּטָה שֶׁנִּכְנֶסֶת
אֲדָמָה גּוֹאֶלֶת.

דּוּנָם פֹּה וְדוּנָם שָׁם
רֶגֶב אַחַר רֶגֶב,
כָּךְ נִגְאַל אַדְמַת הָעָם
מִצָּפוֹן עַד נֶגֶב.

קרן קיימת לישראל / לוישובדי (עמיר) האנציקלופדיה למדעי החברה

——— הקרן הלאומית של התנועה הציונית העולמית לגאולת הקרקע בא"י ולהכשרתה להתיישבות. נוסדה בדצמבר 1901, לפי החלטת הקונגרס הציוני ה־5.

עוד בקונגרס הציוני ה־1 בבאזל (1897) הציע הפרופ' הרמאן צבי שפירא (1840—1898) לייסד קרן לגאולת אדמת ארץ־ישראל: הקרקע, שתירכש בכספי תרומות העם כולו, תימסר למתיישבים ולא תימכר לצמיתות (אבל היא עוברת בירושה). קק"ל מחכירה אדמותיה ל־49 שנים בלבד.

קק"ל גייסה את כספיה ע"י תרומות ישירות, עזבונות, עזבונות־בחיים, „ספר־הזהב" (להרשמת אישים ומאורעות חשובים), תרומות לנטיעת עצים או חורשות ע"ש אנשים, מוסדות ותנועות, הפצת בולים, „הקופסה הכחולה" (לאיסוף פרוטות מהמוני־העם והנוער) וכו'.

ב־1905 רכשה קק"ל את שטחי־הקרקע הראשונים: כ־2000 דונאם מאדמת כפר־חיטים (ליד טבריה), 2000 ד' מאדמת חולדה ו־1600 ד' בבית־עריף (כיום: בן־שמן). בשנת 1907 נקנתה מידי אפ"ק אדמת דלייקה ואום־ג'וני שבעמק־הירדן (שנרכשה ע"י יק"א ב־1905) ולאחר־מכן הונח שם היסוד לקבוצות דגניה (1909) וכינרת (1913). ב־1910 נקנתה אדמת פולה, עליה הוקמה מרחביה — היישוב היהודי הראשון בעמק־יזרעאל. בסיוע קק"ל הוקמו הבניינים הראשונים ב„אחוזת־בית" (היא תל־אביב), וכן רכשה הקרן את הקרקעות לבניין בי"ס „בצלאל" והאוניברסיטה העברית שעל הר־הצופים בירושלים, הטכניון בחיפה, הגימנסיה „הרצליה" ובית־החולים „הדסה" בת"א ועוד. ערב מלה"ע היו ברשותה 16,366 דונאם, הם 4% מכלל הקרקעות שנמצאו אז בידי היהודים. לאחר הכיבוש הבריטי הוסיפה קק"ל להרחיב את קניותיה.

עם הקמת קרן־היסוד (יולי 1920) כמכשיר הכספי של ההסתדרות הציונית למימון ההתיישבות, נשאר תפקידה המרכזי של קק"ל — גאולת הקרקע, הכשרתה והשבחתה. נרכשו אדמות גוש־חרוד וגוש־נהלל שבעמק, ורכושה של הקק"ל גדל ל־65 אלף דונאם. ←

אלקיל: "שלום על ישראל"

בשנת 1921 הועברו הלשכה הראשית ומושב הדירקטוריון מהאג לירושלים. באוגוסט 1921 התכנסה בקארלסבאד (צ'כוס־לובאקיה) הוועידה העולמית הראשונה של קק"ל, בה השתתפו נציגים מ־30 ארצות.

תקופה חדשה בפעולתה של קק"ל נפתחה עם אישור המאנדאט על א"י (1921). מדיניותה היתה מעתה מכוונת לרכישת גושי־קרקע המאפשרים התיישבות צפופה. עמק־יזרעאל נהפך למרכז ההתיישבות העובדת על כל צורותיה: קבוצות, כיבוצים ומושבי־עובדים. ב־1925 נרכשו אדמות מפרץ־חיפה (כ־41 אלף ד') וב־1929 אדמות עמק־חפר (30 אלף ד'), ואף הורחבו שטחי־הקרקע בשאר האזורים.

למן 1922 ועד לכינון מדינת ישראל גדל רכושה הקרקעי של קק"ל מ־65,384 ד' ל־925,749 ד', ועליהם 231 יישובים מכלל 303 היישובים העבריים בארץ (76%), ובהם למעלה מ־100 אלף נפש. ב־1934 נרכשו אדמות החולה (57 אלף ד', מהם 38 אלף ד' מוצפים מים) וכן שטחים נוספים בגליל, בעמק־בית־שאן ובדרום־יהודה. הקרן עסקה גם בייבוש בי־צות, וניקוז ופיתוח עורקי־התחבורה — ובין השאר ייבוש עמק־יזרעאל, ניקוזו של נחל קישון, ייבוש מפרץ־חיפה והב־ראת עמק־חפר ע"י ייבוש ביצת קובאנה.

החל משנת 1933 התיישבו על אדמת קק"ל גם בני המעמד הבינוני (רמות־השבים, כפר־שמריהו, שדה־וארבורג ועוד). עם פרוץ מאורעות 1936—1939 שיתפה עצמה קק"ל בתקציב ההתיישבות (חומה ומגדל) ובהוצאות הבטחון. לאחר פירסום „חוק הקרקעות" ב־1940 (ר' ספר לבן) היא הגבירה את קניותיה, לא אחת תוך עקיפת החוק.

בשנות מלה"ע ה־2 אספה הקרן כ־5 מיליון לי"ש, כסכום שאספה במשך כל 38 שנות קיומה הראשונות, וגאלה 337,887 דונאם (לעומת 472,770 ד' שנרכשו עד אז). בעצם שנות המלחמה הוקמו 37 יישובים חדשים. הקרקעות נרכשו בכל אזורי הארץ, לרבות סביבות ירושלים בואך חברון וצפון הנגב. המגמה ברכישת קרקעות היתה מעתה — להדוק דוקא לאזורים ה„אסורים" (ע"י חוק הקרקעות), להיאחז בשטחים שנועדו לפיתוח, ולבצר את העמדות החלשות. עד מלחמת־השיחרור הוקמו 56 יישובים נוספים, מהם 17 בדרום הרחוק ובנגב.

מדינת ישראל ירשה כ־12 מיליון ד' משלטונות המאנדאט בעיקר בנגב הדרומי ובאזורי ההרים, וכן 4.8 מיליון ד' שבעליהם הערביים נטשום. הממשלה הזמנית העבירה לידי הקק"ל 2.4 מיליון ד' מן האדמות הנטושות. בתוספת הקניות, שבהן מתמידה הקרן עד היום (ולאחר שפיק"א העבירה לרשותה ב־1957 130 אלף ד'), הגיע רכושה הקרקעי ב־1959 ל־3.5 מיליון ד', 17% משטח המדינה, ושני־שלישים מהקרקעות המעובדות.

ב־1960 הוקם „מינהל מקרקעי ישראל" המרכז את כל הקרקעות הציבוריות, ובניהן של הקק"ל. קק"ל התרכזה מאז בעיקר בפיתוח הקרקעות, הכשרתן לעיבוד ולהתיישבות, פריצת דרכים אליהן, בניית סכרים, מפעלי ניקוז וכו' (מפעלה הגדול ביותר בתחום האחרון היה ייבוש אגם החולה).

עד קום המדינה נטעה קק"ל 5 מיליון עצים, ומאז ועד 1967 — 80 מיליון עצים נוספים (על פני 350 אלף דונאם). כן שוקמו 350 אלף דונאם חורש טבעי.

בראש הקק"ל עומד דירקטוריון, הנבחר בקונגרס הציוני. עמדו בראשה יתזה קרמנצקי (1901—1907), מאקס בודנהיימר (1907—1914), נחמיה דה־לימה (1917—1922), מנחם מנדל אוסישקין (1922—1941), אברהם גרנות (1945—1962), ויעקב צור.

יובל / מנחם נדל

(האנציקלופדיה למדעי החברה)

אין למצוא סעיפים בדומה לשמיטה וליובלות באוספי החוקים של העולם העתיק, שהגיעו אלינו (של שומר, בבל, אשור, חת). באוספים אלה משתקפת מציאות סוציאלית של חברה עירונית והחוקה עצמה נושאת אופי חילוני, ואילו חוקי התורה מדגישים כוונות תיאולוגיות מסוימות. ניתן כאן ביטוי לתפיסה הקמאית, שעליה מושתתת עוד היום התחיקה האגראַ־רית של שבטים אפריקניים, לפיה האדמה שייכת לא למשפחה ולא לשבט, אלא היא קיימת בפני עצמה ובזכות עצמה, או שהאדמה שייכת לאל העליון וניתנה לשבט רק לשימוש. מזמן לזמן חוזרים האדמה והיחידה הסוציאלית לקדמותם, למצבם הטבעי. תפיסה דומה אנו מוצאים בתורה: „כי לי בני ישראל עבדים" (ויק' כה 55).

(כג) וְהָאָרֶץ לֹא תִמָּכֵר לִצְמִתֻת –
כִּי לִי הָאָרֶץ,
כִּי גֵרִים וְתוֹשָׁבִים אַתֶּם עִמָּדִי.
(כד) וּבְכֹל אֶרֶץ אֲחֻזַּתְכֶם
גְּאֻלָּה תִּתְּנוּ לָאָרֶץ:
(ויקרא כה 23)

יש סבורים, כי השבתת הארץ היתה קשורה בהכרזת האל כאדוני הארץ, כבעל הקרקע. ורמז לכך ניתן בדברים לא 9 ואילך: „ויצו משה אותם לאמר: מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה בחג הסוכות, בבוא כל ישראל לראות את פני יהוה אלהיך במקום אשר יבחר תקרא את כל התורה הזאת נגד כל ישראל באזניהם". קריאת התורה משמעותה חידוש הברית בין האל ועמו, ובהתחדש ברית זו אחת לשבע שנים הוכרז גם על בעלות האל על הארץ.

אלברכט אַלט מצמיד את השמיטה לתקופת המעבר מחיי נוודים־למחצה ליישובי קבע של עובדי־אדמה, בטרם תפסה החקלאות את מקומה המכריע במשק, ועדיין אפשר היה לוותר על שנה חקלאית אחת. ברם, לא בזמן אחד התבסס המשק החקלאי אצל שבטים שונים ובמחוזות טריטוריאליים שונים בא"י, ואין לדבר על תקופת מעבר אחת. בספרות ההיסטורית שבמקרא אין אנו מוצאים אסמכתות או ידיעה כל־שהי, כי חוקי שמיטה ויובל היו נהוגים הלכה למעשה. נוכל לשער כי עוד בימי המלוכה נהגו לחַדש כל שבע שנים את חלוקת קרקעות השָׂדה בין המשפחות (בית־מושב בעיר־חומה אין חל עליו חוק היובל — ויק' כה 29—30), ועל סמך נוהג זה פותחו הציוויים שבספרי שמות וויקרא. השמיטה היתה סאק־ראלית: החזרת הקרקע לידי בעליה האמיתיים וחידוש הברית אתם לפי מניין הזמנים המקודשים. המגמות הסוציאליות־אוטופיות נשתלבו עם המגמות הסאקראליות, ולא במציאות, כי אם בצורה אידיאלית של תחיקה אלוהית.

אסמכתא לדעת המאחרים אפשר למצוא בויק' כו 34—35: בתיאור העונשים המרובים שיבואו על העם שלא שמע בקול יהוה ולא עשה את מצוותיו, נזכרת גם השמת הארץ: „אז תִּרְצֶה הארץ את שבתותיה כל ימי הָשַּׁמָּה ואתם בארץ אויביכם אז תשבת הארץ והרצת את שבתותיה. כל ימי הָשַּׁמָּה תשבת את אשר לא שבתה בשבתותיכם בשבתכם עליה." מסתבר כי לא שמרו בני־ישראל, עד חורבן הארץ, את מצוות השמיטה, או שהיא כלל לא היתה ידועה להם.

התגברות הקניין הפרטי בחברה החקלאית והתפתחות היחסים הכלכליים (מכירת קרקעות, הלוואות בריבית, שיעבוד לווים שמכה ידם) הרסו אט־אט את הקשרים השבטיים, ובוודאי גם את האמצעים לשמירת נחלות האבות. ורק החוק, או הספרות הסאקראלית, העלום על נס.

ומקורו של המושג - במשנה, מסכת פאה:

אֵלּוּ דְבָרִים שֶׁאֵין לָהֶם שִׁעוּר: הַפֵּאָה, וְהַבִּכּוּרִים, וְהָרֵאָיוֹן, וּגְמִילוּת חֲסָדִים, וְתַלְמוּד תּוֹרָה. אֵלּוּ דְבָרִים שֶׁאָדָם אוֹכֵל פֵּרוֹתֵיהֶן בָּעוֹלָם הַזֶּה וְהַקֶּרֶן קַיֶּמֶת לוֹ לָעוֹלָם הַבָּא: כִּבּוּד אָב וָאֵם, וּגְמִילוּת חֲסָדִים, וַהֲבָאַת שָׁלוֹם בֵּין אָדָם לַחֲבֵרוֹ; וְתַלְמוּד תּוֹרָה כְּנֶגֶד כֻּלָּם. (א' 1)

ובפירוש: "המצוות, שהמרבה בהם, הרי זה משובח, ושכרן שמור לו בעולם הבא"...

"הקופסה הכחולה"

במילון אבן-שושן

אנו קוראים בהסבר

למילה קֶרֶן:

(מחוץ למובן הראשוני - "זיז קשה בראשו של בעלי-חיים שונים..."

ומחוץ לחולית-הבינלים הקושרת למובן המעניין אותנו כאן - "כינוי מקוצר במשנה לנזקים שהשור גורם ב ק ר נ י ו".)

..."סכום עיקרי, גודל יסודי, הון יסודי שעליו נוספים רווחים ("פירות")... אוצר, קופה, סכום-כסף שנועד למטרה מסויימת, ציבורית או פרטית...

הקרנות הלאומיים - הקרן הקיימת לישראל וקרן-היסוד."

ואת המשולש –
מ י ם / א ד מ ה / א ד ם

נסגור בסיפורה של

דגניה

70 שנה

תרע״א – תשמ״א

ראשית

ראשיתה של **דגניה** בקומונה ה״חדרתית״, ששורשיה בקומונה ה״רומנאית״ (מרומני, רוסיה). הגרעין שנזרע בחו״ל ונבט באוניה, בדרך ארצה, צמח וגדל בנדודים (בפתח־תקוה, בבן־שמן, בחוות־כינרת ובחדרה) והבשיל **באום־ג׳וני** – היא דגניה, אם הקבוצות והקיבוצים.

בשלהי שנת 1910 חצו את הירדן אנשי הקומונה ה״חדרתית״ ועלו אל אדמות **אום־ג׳וני**, שמדרום לים־כינרת. וכך כתבו הראשונים:

״בכ״ה תשרי תרע״א באנו, עשרה חברים ושתי חברות, לאום־ג׳וני... ניגשנו להקים יישוב עצמאי של פועלים עבריים על אדמת־הלאום, יישוב שיתומי ללא מנצלים ומנוצלים – קומונה!״

בין המייסדים, שטבעו ברבות־הימים את חותמם על חיי־הקבוצה, היו יוסף ׳ברץ, מרים ברץ, תנחום תנפילוב, יצחק בן־יעקב, יעקב ברקוביץ, ויוסף בוסל. האחרון כתב, בי״ב באב תרע״א (1911) –

למנהל המשרד הארצישראלי, הד״ר א׳ רופין.

א״נ,

בזה אנו מודיעים לכבודו, כי קראנו את שם מושבתנו החדשה **״דגניה״** – על שם חמשת מיני־הדגנים, הגדלים אצלנו.

בכבוד רב בשם הקבוצה י. בוסל

דגניה של היום

ממשק־פלחה של 3,000 דונאם התפתח, במרוצת־השנים, משק מעורב – ובו גם ירקות, מטעים ובעלי־חיים. בדגניה של היום יש שלושת אלפים דונאם גידולי שדה, ואלף דונאם מטעים – פרדס, בננות, תמרים, זיתים ואבוקאדו. ברפת – 450 ראש־בקר, בהם 275 חולבות; לול בכושר־ייצור של 500 טון בשר־עוף בשנה.

בצד החקלאות הוקם וצמח בשנים האחרונות מפעל־תעשיה – ״טולגל, יהלומי־תעשיה״ – המייצר משורים, מקדחים וצלחות־ליטוש לעבודות־אבן וכן אופני־השחזה שונים. לאחרונה צוין המפעל כ״יצואן בכיר״. בשנה האחרונה הגיע הייצוא לשישה וחצי מיליון דולר והיקף המכירות – בארץ ובחו״ל – 256 מיליון ל״י.

אוכלוסיית דגניה מונה היום:

חברים ומועמדים	302
ילדים (עד גיל 18)	182
הורים	9
אוכלוסיה קבועה וילדים,	37
סה״כ	530

בקרב חברי דגניה חיו ופעלו אישים נודעים – ארתור רופין, א״ד גורדון, המשוררת רחל ויוסף טרומפלדור.

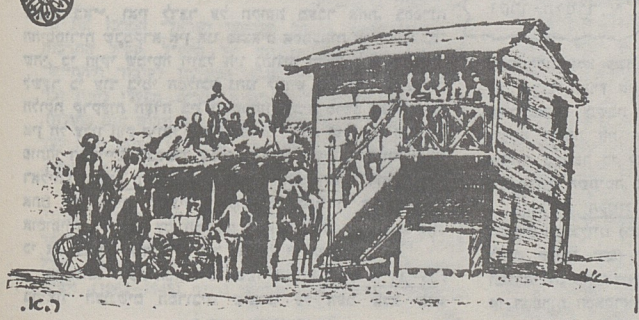

(צ.ל.)

חיים חפר

וְעַל הַיָּם בְּדָמָה

הַאִם זוֹ עֲדַיִן אוֹתָהּ הַכִּנֶּרֶת
הַאִם זֶה עֲדַיִן אוֹתוֹ הַיַּרְדֵּן?
אֶתְמוֹל עַל הַחוֹף עִם רָחֵל הַמְשׁוֹרֶרֶת
אַלְפֵּי שִׁקִּיעוֹת קַיִץ בְּשֶׁקֶט יָרְדוּ

וְכָל הָעֵצִים שֶׁגָּבְהוּ בֵּינֹתַיִם
וְכָל הַשָּׂדוֹת שֶׁרָחֲבוּ וּפָרְחוּ
שׁוֹמְעִים אֶת הַשִּׁיר הַמְהַלֵּךְ עַל הַמַּיִם
רוֹאִים אֶת אַבְגֵי הַבְּשׂוֹרָה שֶׁהוּנְחוּ

הַאִם יֵשׁ עוֹד יָד שֶׁעַל אֵבֶן חוֹרֶטֶת
אֶת סוֹד הַנְּעוּרִים שֶׁחָלַף אַךְ לֹא גָז
הַאִם הַבְּשׂוֹרָה עוֹד צְלִילֶיהָ פּוֹרֶטֶת
הַאִם הַמִּלִּים חֲזָקוֹת כְּמוֹ אָז?

וְשָׁמָּא וְשָׁמָּא אֵין אֱלֹף יָדַיִם
לָגוֹל אֶת הָאֶבֶן מִפִּי הַבְּאֵר
וְשָׁמָּא עֲיָפְנוּ וְאִישׁ לֹא יֵדַע אִם
הַנֵּעֶר כְּשֶׁשָּׁר הִנּוֹ הַמְבַשֵּׂר?

וְעַל הַיָּם בְּדָמָה
שֶׁמֶשׁ נָחָה עַל גַּל
וְאֶרֶץ דְּנִי חֲלוֹמָהּ
וְשָׂדוֹת רְחוֹקִים וְעָמֶל
הוֹ, כֹּאן עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה
לֹא נֶעֱבִים מֵעָל.

הֵם הָיוּ עֲלָמִים צְעִירִים,
הֵן הָיוּ עֲלָמוֹת צְעִירוֹת.
כְּעוֹלִים חֲדָשִׁים, עִם צְרוֹרוֹת זְעִירִים,
הִתְהַלְּכוּ בִּיהוּדָה וּבְבִקְעַת כִּנֳּרוֹת.

הֵם (בְּעֶרֶךְ לִפְנֵי חֲמִשִּׁים שָׁנִים)
אַרְצָה בָּאוּ, לִהְיוֹת חָלוּצִים רִאשׁוֹנִים.
וְכָל רוֹאֵיהֶם
אָמְרוּ עֲלֵיהֶם:
אַיזֶה מִין בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים!

עוֹלִים אַרְצָה,
אֶל אֶרֶץ בְּצוֹת וּשְׁמָמוֹת.
בֶּאֱמֶת, בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים מְאֹד.

הֵם אָמְרוּ: אֵין זֶה דַי לְדַבֵּר
עַל צִיּוֹן וְעַל אֶרֶץ אֲבוֹת.
כִּי צָרִיךְ לְסַקֵּל וְלַחְפֹּר בְּאֶר
וְלַחְרֹשׁ וְלִזְרֹעַ. צָרִיךְ לַעֲבֹד.

זֹאת אָמְרוּ וְעָשׂוּ. בֵּין בָּזִים וְשׂוֹנְאִים
הֵם עָמְלוּ עַד בְּלִי כֹּחַ בְּשָׂדוֹת קְמֻשׁוֹנִים.
וְכָל רוֹאֵיהֶם
אָמְרוּ עֲלֵיהֶם:
אַיזֶה מִין בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים!

אוֹמְרִים וְעוֹשִׂים,
וְיוֹצְאִים לַעֲבֹד.
בֶּאֱמֶת בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים מְאֹד.

הֵם אָמְרוּ: לֹא צָרִיךְ שְׁנִירָא
מְשׁוֹדָד וּמְצָר וְרוֹדֵף.
יֵשׁ לָקוּם וְלָצֵאת לִשְׁמִירָה
עַל סוּסָה עִם רוֹבֶה עַל כָּתֵף.

זֹאת אָמְרוּ וְעָשׂוּ. בְּלֵיל הַפָּנִים
הֵם שָׁמְרוּ בַּלֵּילוֹת עַל שָׂדוֹת וְגָנִים.
וְכָל רוֹאֵיהֶם
אָמְרוּ עֲלֵיהֶם:
אַיזֶה מִין בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים!

מְיַסְּדִים „הַשּׁוֹמֵר"
וּמְשִׂיחִים שִׂיחַ סוֹד.
בֶּאֱמֶת בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים מְאֹד.

הֵם אָמְרוּ: בִּלְשׁוֹנוֹת נָכָר
מְדַבְּרִים הַיְּהוּדִים. נַחְלִיט
מֵהַיּוֹם (אַל נֹאמַר: מִמָּחָר...)
לְדַבֵּר וְלִכְתֹּב עִבְרִית.

←

ילקוט-סופות לשנת

וּבְעִבְרִית שֶׁרַדְמָה בְּסִפְרִים יְשָׁנִים
הֵם זָמְרוּ, הִתְנַכְּחוּ וְעָרְכוּ עִתּוֹנִים.
וְכָל רוֹאֵיהֶם
אָמְרוּ עֲלֵיהֶם:
אַיֵּזֶה מִין בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים!

מְדַבְּרִים הֵם עִבְרִית
(אָזְנֵיכֶם הַשּׁוֹמְעוֹת!) –
בֶּאֱמֶת בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים מְאֹד.

הֵם אָמְרוּ: נֵיצֵד קִבּוּצָה
וְנִהְיֶה אֲנָשִׁים אַחִים
וּבַכֹּל, מִשְׁרוֹךְ נַעַל וְעַד חֻלְצָה,
נִתְחַלֵּק בְּלִבָּבוֹת שְׂמֵחִים.

כָּךְ אָמְרוּ וְנִטּוּ אֹהָלִים לָבָנִים
וּבְכִנָּרֶת וּדְגָנְיָה הִתְחִילוּ חוֹנִים.
וְכָל רוֹאֵיהֶם
אָמְרוּ עֲלֵיהֶם:
אַיֵּזֶה מִין בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים!

כִּיסְּדִים קְבוּצַת־דְּגָנְיָה –
עַל אֵיזֶה יְסוֹד? –
בֶּאֱמֶת בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים מְאֹד.

לֹא הָיוּ נְבִיאִים הֵם וּבְנֵי נְבִיאִים
אַךְ יָדְעוּ הֵם: בָּאָרֶץ תָּקוּם הָאַמָּה
אִם בָּאָרֶץ יִהְיוּ פּוֹעֲלִים עִבְרִיִּים
וְשׁוֹקְרִים עִבְרִיִּים וְעוֹבְדֵי אֲדָמָה.

הֵם אָמְרוּ: עִם עִבְרִי פֶּה בְּרִבּוֹת הַשָּׁנִים
יִזְרַע נִיר, יִבְנֶה עִיר וְסַדְנוֹת־אֻמָּנִים.
וְכָל רוֹאֵיהֶם
אָמְרוּ עֲלֵיהֶם:
אַיֵּזֶה מִין בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים.

מְפַלִּיגִים בְּדִמְיוֹן
וְחוֹלְמִים חֲלוֹמוֹת.
בֶּאֱמֶת בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים מְאֹד.

הֵם כַּיּוֹם אֶת הָאָרֶץ עוֹבְרִים וְרוֹאִים
בָּהּ סַדְנוֹת וְנִירִים וְגַנּוֹת פּוֹרִיוֹת,
אִכָּרִים, פּוֹעֲלִים, חַיָּלִים עִבְרִיִּים,
מוֹשָׁבוֹת וּקְבוּצוֹת וְעָרִים עִבְרִיוֹת.

הֵם אוֹמְרִים: עַם חוֹרְשִׁים וְזוֹרְעִים וּבוֹנִים.
מִי פִּלַּג? מִי חָלַם? מַה שׁוֹנִים הַזְּמַנִּים!

וְכָל רוֹאֵיהֶם
אוֹמְרִים עֲלֵיהֶם:
אַיֵּזֶה מִין בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים:

הַדְּבָרִים כֹּה פְּשׁוּטִים...
מַה לִּרְגֹּשׁ וְלִתְהוֹת?
בֶּאֱמֶת בְּנֵי־אָדָם מְשֻׁנִּים מְאֹד!

*

הוֹרֵי בַּגַּיִם

חלפו שבועות וירחים ועונת־הגשמים הגיעה. לילה אחד, בסוף חודש כסלו, עלה באוזנינו בשנתנו קול־רעש בלתי־רגיל – טפיחת טיפות־הגשם על דפנות האוהל. הצצנו החוצה – רוח וגשם. לכתחילה היה הדבר נעים ואף מעורר התרגשות. הגשם הראשון שיחלנו לו. שכן הובטח לנו כי לאחר שתרוה האדמה מים נפתח מיד ביעור השחים. אולם פתאום חשנו שהמים חודרים בעד הגג אל המיטות. קמה מהומה. מיהרנו להעביר המיטות והמיטלטלים למקום־מחסה. כן נשלחו שנים־שלושה חברים לאוהל הבחורות לעזרה. בינתים גברו הגשם והרוח, היתדות התחילו מתירים עצמם מן האדמה הרוויה והאוהל נוטה על צדו. מצורדים בפטישים יצאנו כולנו להעמיק היתדות בקרקע. אנו מסיימים במקום אחד – ושוב בהלה במשנהו. לבסוף הפילה רוח עזה את האוהל על כל יושביו. בקושי זחלנו מתחת לבד שנפרש עלינו, כטלית של שמחת־תורה בשעת עליה לתורה "עם כל הנערים" – לדברי הליצנים שבנו. רוחנו לא נפלה. גם תקלה זאת נראתה לנו טבעית בחבלי הסתגלותנו לארץ. יצאנו בהקפות הורה סתרת מסביב לאוהלים השטוחים על האדמה, כשרגלינו מדשדשות בבוץ, שדבק לנעלים. שני מדריכינו ראו בקורת־רוח את מצב־הרוח המרומם של החברים והצטרפו אף הם למעגל. כך בילינו כל שאירית הלילה בריקוד הורה בגשם.

נחום גוטמן-גורדון בעבודה

עִם תְּמוּנַת הַצְּרִיף בְּאוּם־גִּ׳וּנִי

לְפִי הַצִּלּוּם הַנּוֹדָע בּוֹ נִרְאִים רִאשׁוֹנֵי דַּנְגִּיָּה מְקֻנָּסִים
עַל גַּבּוֹ וְעַל מַדְרֵגוֹתָיו וּמַעֲקֵהוּ שֶׁל צְרִיף מַרְאשׁוֹן.

הֵן, הִנֵּה הַצִּלּוּם... עַל הַגַּג וּבַפֶּתַח
וְעַלֵי מַעֲקֶה הֵם עוֹמְדִים.
נִכְחָם נִבְטִים הֵם בְּמִין שְׁתִיקַת־פֶּתַע...
הַסַּיָּים וְאִתָּם הַמֵּתִים.

עוֹד דַּקָּה רַק אַחַת וְיִפְנוּ וְיָנוּעוּ
אִישׁ וְאִישׁ לְמַלַּאכְתּוֹ, אֶל יוֹמָם הַמְּנֻפָּר.
עוֹד מְקֻדָּם... שְׁנַת תַּרְפ״א עוֹד בָּאָרֶץ שֶׁל לוּם...
עוֹד הַרְבֵּה עֲנָיְנִים יֵשׁ לְגָמֹר בֶּחָצֵר...

בְּתְמוּנַת הַצֶּלֶם. עַל הַגַּג וּבַפֶּתַח.
וְעַלֵי מַעֲקֶה הֵם עוֹמְדִים.
נִכְחָם נִבְטִים הֵם בְּמִין שְׁתִיקַת־פֶּתַע —
הַסַּיָּים וְאִתָּם הַמֵּתִים.

תִּסְתַּכֵּל בָּם וּכְאִלּוּ חִידָה לֹא־נִפְתֶּרֶת
הֵם חֲדִים בְּעָמְדָם צְרוּכִים כְּאֵל חָג.
אֶת זְמַנָּם, אֶת רוּם מֶרְכַּבְתּוֹ שִׁבַּדְתָּ.
לֹא רָאוּ הֵם אֲפִילּוּ אוּלַי מִן הַגַּג.

אַךְ הִנֵּה שְׁתִיקָתָם, רְצִינִית וְחוֹגֶגֶת.
מַבְקִיעָה אֶת חוֹמוֹת אַרְבָּעִים הַשָּׁנִים.
הֲלֹא כֵן? לִפְעָמִים, אֶת מוֹעֲדֵת הָרֶגֶל.
טוֹב לִרְאוֹת, יְדִידִי, צְלוּמִים יְשָׁנִים.

רינת הציפרים לא הכזיבה

מאת: דוד גלעד

בליל ירח רב־אימים יצא גדוד בחורים נלבבים מן הגליל, כדי לחבל באויב המתעלל בקולות תותחים, אירונים וטאנקים בכפרנו הקבוצתי השוכן בחיק ירדן וכנרת. ואכן, בנערי גדוד הגליל תלינו תקותנו. אולם בהעיר הבוקר פשטה השמועה במחנה: מסע־הליל נכשל. נותרנו לבדנו!

בצינת הבוקר הזה קפא גם הדם בעורקים. שתיקה קרה נחה על השפתים החיורות. לפתע טיפס ועלה על גב הסוללה החבר הותיק ח., כפוף־גב ושחוח־צער, ופנה אלי בפשטות אכזרית: "הכל אבוד! עתה עלינו להיכון למערכת האחרונה ... יקח איש איש את רובהו"! חבר זה – בתו החמודה, הצעירה כל כך נפלה שלשום בנופלים הרבים בשער כפרנו. רק את צמתה הנפלאה הארוכה והעבותה של יהודית ילדתו, מצא בעפר המחפורת – זה אשר נותר מכל חמודותיה! והוא עצמו הולך לקראת המות כהולך לכלולות בתו.

שוב השתררה לרגע דממה מחניקה, כאילו לב העולם חדל מלדפוק: האמנם הקיץ הקץ על כפרנו היקר לנו מכל, על כולנו? אך לפתע פרצה סביב רינת הבוקר של הצפרים, כים זה מלא שירה, רון מלבב מלא רוך ומתיקות, כפטפוט תינוקות בעריסותיהם. אימתי שמעתי רינת בוקר כזאת?! הגם אתן, הצפרים, מלעיגות עלינו בבוקר אכזרי זה ובצרתנו לא צר לכן? נשלחתי אל הקוים, כדי להביא כריכים, זו הסעודה המפסקת לפני הקרב לחברינו העומדים זה ימים אחדים בחפירותיהם מול צר ואויב בתוך "גן מוליא". רובי נגרר אחרי בכבדות, כמחרוזת השנים, שחייתי כאן בחסד אדמתנו, והנה החלה האובר־טירורה למחזה הטראגי, המרעיד את כל נימי הנפש. שריקת כדורים ונפץ פגזים ומערבולת של אבק דקיק, כגופות ערטילאיים, כמחול של רוחות־אימים בעצם היום.

החבר מ. הניח את התנ"ך מידו והתפייט לפני בחיוכו הנבוך: "הצפרים – רחמי עליהן. כמה הן מבוהלות! והנה הפרות משתוללות ברפתים. כנראה, לא קיבלו אוכל ומשקה, גועות הן עד כדי טירוף. מרציאות אותנו מדעתנו. אנא, עשר למענן דברו!"

לשאלתי מתי נקבל פקודה לירות, ענני החבר צ', הבוטח תמיד בכוח ימינו, באבק־לגלוג: "לפתוח באש? פקודת אש? למען נדגדג את הטאנקים בכדורי רובים? כשיפרצו המשוריינים שלהם לתוך המשק, נמית אחדים מבין הרגלים – כדי כך מגיע כוחנו ... ובכך גם יסתיים תפקידנו".

חלחלה אחזתני ... לפתע התקדמו זחליליו של האויב האכזרי כחיות טרף לתוך "גן־מוליא" וקרעו את גדרות ההגנה כקורי־עכביש. נשמע צחוק שטני של אנשי האויב: "מה אתם וכדוריכם, יהודים?!" לפתע טיפס מן המחפורת אחד – בחור צעיר ונלבב – שריד ממחנות אושביץ וידה בהם את "בקבוקו" הראשון. ואחריו חבר קשיש וחלוש, בר אוריין ואנין דעת – גם הוא טיפס על הסוללה בכבדות וידה את "בקבוקו" השני בחרוף נפש ודבקות חסידית, והטאנק הרצת! – "הוא בוער, הוא בוער!" פשטה הרינה מסביב. בכל הקוים, בכל המחפורות נשמעה הצהלה: הוא בוער! שמחה הציפה כל לב. זקן צעיר ונער רך – הכל לעגו לחיצי־המות והתחרו בזריקת "בקבוקי מר־לר־טוב", בקבוקי "מלא־טוב", והמערכה הוכרעה מהרה. נמוג היאוש, פגה האימה, האדם גבר על המכונה: מסירות־נפש נלהבת ניצחה את הפלדה הקרה.

פתע הובהר לי: רינת הבוקר, רינת־הצפרים לא הכזיבה, לא הכזיבה! גם רינתנו אנו מימי חרפנו ועד הבוקר על אדמתנו זו העקובה מזיעה ומדם – לא הכזיבה.

ינואר 1948 (תש"ח)

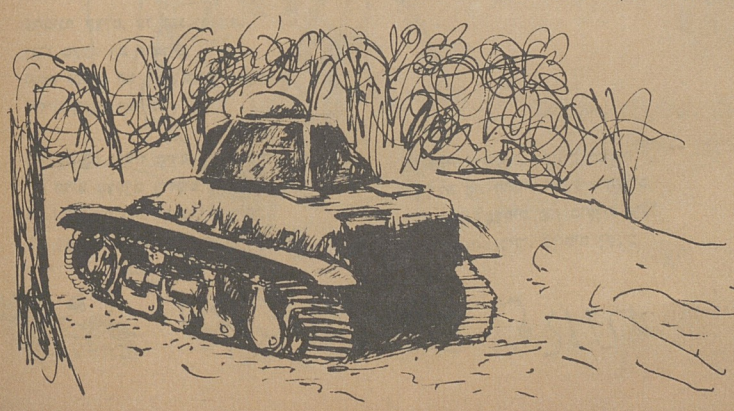

ה"פועלון" לגן

החג בבית-הילדים

יומן-תצפיות לשלהי-קיץ

מתוך החוברת-
פעילויות-טבע לשדה ולכיתה.
בהוצאת טורתים, חוברת ג׳-
קיץ ושלהי-קיץ / 1981

ומה בפרקנו השישי:

כשמו - כן הוא -

* פעילויות שונות לפני החג הקשורות בתופעות העונה בטבע ובחקלאות,

* דיווחים מקיבוצים שונים על מהלך ההכנות לקראת החג, הטקס בסוכה, פעילויות בסוכה במשך שבוע החג ועוד.

ר.ש.

חמריה

ספטמבר

- פורחים החצב, חבצלת-החוף, החרוב ועוד.
- סרטני-הנחל עם צעירים.
- עקרבים עם וולדות על הגב.
- פרפרים של טוואי-הברוש מתעופפים בערבים ובלילות.
- בקיעה של ביצי טוואי-הברוש.
- מעוף-כלולות של הדבור.
- מופיעים פרפרים של סס-הנמר ומטילים ביציהם על עצי פרי.
- בקיני נמלת-הקציר מצוילים פרטים מכונפים.
- הדובון היפהפה מטיל את ביציו על עוקץ-העקרב.
- מתעופפים לבנינים רבים: לבנין-הכרוב הקטן והגדול, לבנין-משויש, צלפית.
- חרקים שונים על גבי הצלף הקוצני.
- מתעופפים בשעות אחה"צ פרטים רבים של רפרף-הדבקה וחודרים אף לבתים.
- בלילות טל מקפצות קרפדות ירוקות.
- הזיקית מטילה את ביציה לגומה בקרקע.
- מביצי צפע שהוטלו לפני חודש בוקעים נחשים צעירים.
- בוקעים צבי-ים חומים צעירים.

*

ציפרים

קיציות העוזבות אותנו לארצות בדרום: כחל, אנפה ארגמנית, חנקן נובי ואדום-הראש, חמריה; חוואי ועוד.

חורפות המגיעות אלינו מאירופה: בריכיה, שרשיר, קיווית, ביצנית לבנת-כנף, אנפה אפורה, שחף-האגמים, נחליאלי לבן, עלוויות, זרעית, סנונית-הרפתות האירופית, סבכי שחור-כיפה ועוד.

חולפות מאירופה בדרך לאפריקה: קוקיה אירופית, זהבן, שליו ועוד.

סבכי הגן

ר.או.

אוקטובר

- מבשרי-הגשם - סתוונית בכירה, בן-חצב סתווני, אחילוף קטן, כדן קטן פרחים ועוד.
- עכבישי זאב עם פקעת בקצה בטנם או צעירים על הגב
- בקן הדבורים מתמעטת מאוד האוכלוסיה.

*

ציפרים נודדות

עוזבות אותנו לארצות הדרום: סנונית-המערות, שרקרק מצוי ועוד.

מגיעות אלינו מאירופה: נחליאלי זנבתן, אדום-החזה, הפרוש, דוחל, חכלילית-הסלעים, כחול-חזה, שחף גמדי, אגמיה, נץ מצוי ועוד.

*

שלהי-קיץ - מאמצע אוגוסט עד אמצע אוקטובר

הטמפרטורות ממשיכות לעלות והלחות בקרקע ובאוויר לרדת נוספות. אמנם בספטמבר יורד גשם-סרק, המביא לכאורה הקלה בחום וביובש - אך אחרי ירידת-מה בטמפרטורה ועליה בלחות שוב עולות הטמפרטורה ויורדת הלחות עם חמסיני הסתיו.
בעוד שבבתי הגידול היבשים שוררת תרדמה כמעט כללית, הרי רוב בפעילות ממשיכה להתרכז סביב בתי-הגידול הלחים.

פרט לצמחים ובעלי חיים קיצים מובהקים כגון הקיצת, חסת המצפן מחד ודבורניים כגון הדבור, צרעות ונמלים, העכבישניים והזוחלים, שרבים מהם מתרבים דווקא עתה, שובתת הפעילות בעולם הצומח והחי.

עם ראשית בדידת הציפורים מתחלפת האוכלוסיה של כל הציפורים, שאינן יציבות. הקיציות מתחילות בהדרגה להיעלם בדרכן דרומה ואילו החורפות והחולפות תופסות את מקומן של הקיציות, כשבראשונים מופיעים עופות המים ואחריהם גם ציפורי השיר.

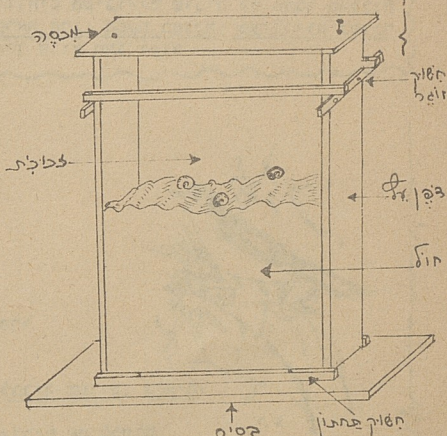

שקף חלזונות

מאת **שבתאי לוי**

מי אינו מכיר את החלזונות הלבנים, המטפסים בימות הקיץ על ענפי השיחים ומשתזרים עליהם במחרוזות? הפעם רצוני להציע לכם דרך, כיצד לצפות בחלזונות אלה — שמם בספרי המדע הוא חלזונות־השיח — בקביעות, בשבתכם בבית. אפשר לשימם בקופסה פשוטה, אבל אם רוצים אתם להגיע לתצפית טובה, מוטב שתבנו שקף, כלומר מיתקן בעל זכוכיות שקופות, ואז תהיה הנאתכם גדולה פי כמה.

ניגש איפוא למלאכת הבניה, ותחילה נכין את האביזרים.

זכוכיות שמשה: ניקח שתי זכוכיות־שמשה שקופות בעלות צורה מלבנית, בגודל של 20 על 15 ס"מ. חשוב להקפיד, ששתי הזכוכיות יהיו בעלות מידות שוות. אפשר להשיג אותן בנקל אצל כל זגג.

קרשי דפנות: נתקין לנו שתי דפנות מעץ באורך של 20 ס"מ, ברוחב של 2.5 ס"מ ובעובי של 1 ס"מ. יש להקציע את הקרשים, כדי שלא יהיו מחוספסים.

חישוקים: נתקין ארבעה מקלות דקים ומחוקצעים באורך של 18 ס"מ וברוחב ובעובי של 1 ס"מ. שניים מהם ישמשו כחישוקים עליונים ושני האחרים כחישוקים תחתונים. נתקין גם שני מקלות באורך של 5 ס"מ ובעובי של 1 ס"מ. מקלות אלה יהיו חישוקים חוגרים: הם יחגרו את החישוקים העליונים ברוחב.

הבסיס: נתקין לוח־עץ מהוקצע באורך של 20 ס"מ, ברוחב של 6 ס"מ ובעובי של 1.5 ס"מ.

המכסה: אותו נתקין מלוח דק באורך של 20 ס"מ וברוחב של 4 ס"מ.

ההרכבה

עתה, משהכינונו את כל האביזרים הדרושים, נוכל לגשת למלאכת ההרכבה.

נסמן על הבסיס את מקום הדפנות בעזרת הזכוכיות. נניח זכוכית אחת על הבסיס ונסמן לפיה את רוחב השקף. אל הדפנות נקבע במסמרים את החישוקים החוגרים מן הצד של השקף.

עתה נקבע את הדפנות אל הבסיס בעזרת מסמרים, שיסומרו מן הצד התחתון של הבסיס. בצורה זו תתקבל צורת "חית" הפוכה. עתה נצמיד את שתי הזכוכיות אל הדפנות ונקבע אותן בעזרת שני חישוקים עליונים. חישוקים אלה נחבר אל החישוקים החוגרים בעזרת מסמר או אפילו בחוט. יש לדאוג לכך, שלא יישאר רווח בין הזכוכיות לדפנות מחשש שהחול יחלחל ויעלם.

במצב זה הזכוכיות חשוקות בחלק העליון של השקף. עתה נצמידן גם בחלק התחתון. לשם כך ניקח את שני החישוקים התחתונים ונסמרר אותם אל הבסיס באופן שיהדקו כראוי את הזכוכיות לבסיס. בפעולה זו יש סכנה שהזכוכית תישבר. לפיכך עלינו למסמר את החישוקים, כך שהפטיש מחליק על פני הזכוכית ומכה בראש המסמר. מכה נגיבת לזכוכית מסכנת אותה.

לבסוף ניקח את המכסה ונצמיד אותו אל הדפנות מלמעלה. נמסמר צד אחד במסמר אחד שישמש כציר. מסמר שני נתקע עד מחציתו, באופן שנוכל לסגור בקלות ולפתוח את השקף.

מילוי השקף

החלזונות נוהגים להטיל את ביציהם באדמה לחה. מאחר שאדמה רגילה מלכלכת, נשתמש בחול. נמלא את השקף בחול עד למחצית הגובה. מי שלוקח חול משפת הים, עליו לשטוף אותו קודם במים ולהוסיף כפית אדמה רגילה כדי להעשיר את החול בחומרי־מזון.

עתה, כשיש בידינו שקף עשוי לתפארת, נצא לשדה ונבחר לנו שלושה זוגות חלזונות, ולא יותר, לפי הכלל "כל המרבה הרי זה אינינו משובח". עתה יש לנו שלושה זוגות זכרים ושלושה זוגות נקבות. הא כיצד? ה־סבר הוא, שחלזונות השיח הם אנדרוגיניים: כל אחד הוא גם זכר וגם נקבה.

נכניס את החלזונות לשקף. נוסיף תחיכה קטנה של ירק, כגון חסה. נשמור על נקיון השקף מפני ירק שנרקב ומלכלוך אחר. נשמור על לחות מתמידית של החול בכך שנוסיף לו מים בשעת הצורך.

התצפית

נעמיד את השקף עם החלזונות במקום מואר, אבל לא במקום גלוי לשמש, ונתחיל בהסתכלות. נצפה ביחסים שבין החלזונות, בזמני פעילותם, בהתנהגותם בעת הטלת הביציים. מאחר שהשקף צר וההטלה נעשית בתוך גומה, נמצא באחד הימים גוש ביצים פניניות בצד הזכוכית. בתקופה זו חשוב מאד לשמור על לחות, כדי שהביציים לא תיבשנה. נעקוב אחר התפתחותן.

האם החלזון מתפתח כדרך הפרפרים, כלומר ביצה — זחל — גולם — פרפר? או שמא יש לו דרך־התפתחות שונה? כמובן, יכולים אתם למצוא את התשובה בספרים, אך מוטב שתמצאו אותה לא מתוך קריאה, אלא מתוך הסתכלות!

ועתה לא נשאר לי אלא לאחל לכם תצפית פוריה בחלזונות־השיח!

איזק־סלעית

ילקוט־סיפות לענות

הדסות לפסיעות בטורבסת המינים

דב הלוי
(שדי-חמד)

סיורים ותצפיות

במרכז ההתעניינות והעשייה יעמדו כמובן ארבעת המינים וחשוב מאוד להכיר אותם במקום גידולם הטבעי, ולו רק כשהם מופיעים בסוכה כאלמנט של קישוט או בטקס שנערך בשעת המסיבה.

*

פרי-הדר/האתרוג

אם יש עצי-אתרוג בסביבה הקרובה, אפשר כמובן לערוך בו הסתכלות ולהפנות את תשומת-ליבם של הילדים למראהו של העץ, גובהו, צורת הגזע, העלים (למולל עלה בידו כדי להרגיש את ריח השמן האתרי), הפרחים, והעיקר - הפרי.

זאת היא הזדמנות להקנות מושגי-יסוד בחלקי-הצמח: גזע, צמרת, נוף, ענף ראשי, ענף צדדי וכו'.

ח ל ק י ה ע ל ה - פטוטרת, טרף, שפת העלה - תמים, משונן וכו'.
ח ל ק י ה פ ר ח - עלי-גביע, עלי-כותרת, אבקנים, עלי, שחלה.
ה פ ר י - צורתו, האם הקליפה חלקה או מגובששת, העוקץ והפיטם.

אפשר לערוך גם השוואה בין האתרוג ועצי-הדר השונים, בכל חלקי העץ. אם אין בסביבה עצי אתרוג, יש לערוך סיור לפרדס לשם הכרת מיני ההדר השונים ולערוך השוואה בין העלים והפירות. בעונה זו יש כבר קטיף מוקדם (באיזור הכינרת, בית-שאן, והפרדס עומד במרכז ההתעניינות).

*

התמר

מטעי תמרים מצויים רק באזורים מסויימים, אבל אם המרחק אינו רב, כדאי לנסוע למטע הקרוב כדי לעשות שם הכרה עם עץ חשוב זה. רצוי כמובן לתאם את הביקור מראש עם עובדי הענף, כדי לקבל הדרכה ולכוון את הביקור ליום שיש בו גדיד, כדי שהילדים יהיו עדים לתכונה הרבה שבמטע, ויראו את האנשים בעבודתם. זאת גם הזדמנות לקבל לולב ממקור ראשון ולהצטייד בחלקי צמח שונים בשביל תערוכה בגן ולקישוט הסוכה (אשכול שלסנסיניו קשורים עדיין פירות, מספר כפות וכו'). גם פה יש אפשרות להקנות לילדים את המושגים הקשורים לצמח זה - כף, סנסן, גדיד וכו'.

אני ממליץ גם על ביקור בבית-אריזה, אם הוא בקרבת המקום, כדי לראות את אופן הטיפול בפרי - קירור, איחסון, ניקוי, אריזה.

*

הדס

אם היישוב בסמוך לחורש טבעי, רצוי להביא את הילדים לשם ולהראות את הצמח בבית-גידולו הטבעי. אם זה לא ניתן, אפשר להסתפק בהסתכלות בשיחי נוי המצויים באיזור.

*

ערבה

אם היישוב מרוחק מנחל או וואדי, שם גדלים עצים אלה, אפשר להסתפק גם בערבת-בבל, שענפיה ארוכים ונטויים כלפי מטה. ערבה זו מצויה בשטחי-הנוי.

ילקוט-סוכות לגננת

פינת ארגזית האיניס

אולי זאת ההזדמנות הנאותה לדאוג לכך שבאיזור הגנים, או בשטח בית-הספר, תקום פינת ארבעת המינים. במרכזה של פינה זאת יכולה להיות בריכת-מים, בצידה ערבה ומסביבה גם שאר השלושה. מעצי התמר יש לנטוע לפחות זוג, כדי שאפשר יהיה להראות את ההבדלים בין פרחי הנקבה והזכר בתקופת האביב, גם אם פירות ראויים למאכל ייתכן ולא יניבו עצים אלה בגלל חוסר תנאי אקלים מתאימים (טמפראטורות הקיץ והסתיו נמוכות מדי). מפגיעות קור אין לחשוש, למרות היות התמר יליד איזור חמים.

גם הערבה עץ דו-ביתי הוא, כלומר - יש עץ זכר ועץ נקבה, אבל היות ופירותיה אינם ראויים למאכל אין האבחנה בין שני המינים חשובה כל כך. על כל פנים - אלה המעוניינים להראות את ההבדלים בין הפרחים האבקניים והעלייניים, צריכים לדאוג לכך שהשתילים יהיו משני המינים. הפריחה - בחודשים אדר-ניסן.

*

פסיעות נוספות - בצלף, הינבוט, השיזף

כדי להדגיש ביתר שאת את המקורות העתיקים של החג (חג-טבע - חג-אסיף), רצוי להפנות את תשומת-לבם של הילדים לפירות של צמחי-בר, גם אם הם אינם ראויים לאכילה. מצויים בעונה זאת פירות הצלף הקוצני, הינבוט, וכמובן פירות יבשים של צמחי אביב וקיץ חד-שנתיים. אם יש בסביבה עצי שיזף מצוי אפשר יהיה לראות עליהם שפע פרחים וגם פירות - הדומים, הגדלים והבשלים בהם, מאכל תאווה לילדים. (כך כתוב גם בשיר מחציתי-היובל של שער-הגולן - "כפרי הדומים שנערתי משיזף"...)

בבוסתנים אפשר למצוא גם תאנים, ובחורש הטבעי מבשילים בעונה זאת פירות העוזרד הקוצני, הדומים לאגסים קטנים וטעמם החמוץ-מתוק ערב ביותר לחיך.
מלבד ההנאה שבאכילה רצוי לאסוף מהפירות הנ"ל ולערוך מהם תצוגה - "פינת האסיף".

*

ניסויים

כשמשוחחים עם הילדים על תכונותיהם של ארבעת המינים, בוודאי תישאלנה השאלות: מדוע קשורה הערבה לסביבת מים, וההדס לעומת זאת גדל באיזור הררי ללא הספקת מים עשירה? כדי להמחיש את כושר עמידותם של הצמחים לתנאי יובש נציג במקום גלוי לשמש ענפי הדס וערבה, נושאי-עלים, ונבדוק אותם כעבור מספר שעות - איזה מהם נובל?

*

פושר-ריבוי - וויכוחים של הערבה

חותכים מהערבה מספר ענפים דקים באורך 40 ס"מ בערך. שמים כל ענף בבקבוק כהה, מלא מים. אם אין בקבוקים כהים, אפשר לעטוף בקבוק רגיל בנייר שחור; העטיפה דרושה כדי למנוע התפתחות אצות במים. לילדים אפשר להסביר שהעטיפה יוצרת תנאים דומים השוררים בקרקע.
את הבקבוקים מעמידם על מדף. כעבור 10-7 יום יופיעו שורשים בצידם התחתון של הענפים.
את הייחורים הללו אפשר גם לשתול בקרקע, ואם ישקו אותם, הם גם ישתרשו ויוכלו להשתלב בפינת ארבעת המינים.

אפי הילף:
המטריה של ריבונו-של-עולם

נמרוד: רזיה! כשיורד גשם, אלוהים נרטב?
אני: מה אתה חושב?
נמרוד: אני חושב שהגשם יורד מן השמים. אלוהים נמצא מעל השמיים וזה הוא לא נרטב.
(חושב קצת ומוסיף):
או שהשמיים הם המטריה של אלוהים... יש לו מטריה גדולה, גדולה...

החרוב בגן הילדים

מאת: פה הגלוי

איור: הד-הגן

תפרחות נקביות (עליונות) של חרוב

תפרחת זכרות (אבקנית) של חרוב

עוד בטרם פג מחלל הגן הניחוח העדין על ענפים קמלים ופירות מתייבשים, אשר שמשו לקישוט הסוכה, וכבר חודר דרך החלונות הפתוחים ריח חדש ועז, אשר ודאי לא נעלם מאפיהם הרגישים של הילדים - החרובים פורחים! ואם אין חרובים מצויים בקרבת מקום, כדאי לערוך טיול מיוחד לחורשה. לשדרה או למקום שם גדלים עצים אלה, כי במחיר מאמץ קטן נכיר את אחת התופעות העונתיות המעניינות ביותר.

ייתכן שהריח החזק העולה מהצמרות אפילו יעורר תגובות שליליות אצל הילדים, אבל לרוב מתגברים על כך עד מהרה ואת מקום הדחייה תתפוס הסקרנות: "הבה נגלה מאין בא הריח". אז יתברר שאין זה פשוט כל-כך, כי פרחי החרוב אינם בולטים לעין בגודלם, בצבעם ובצורתם ולרוב הם מצויים לא בין העלים אשר בהיקף הצמרת, אלא צמודים לאורך הענפים. לשם מציאתם יהיה אף צורך בטיפוס קל, אבל זה הרי רק מוסיף ענין. כאשר יהיו בידי כולם כמה דוגמאות, ודאי תתעוררנה שאלות רבות: א) ההבדל בין הפרח הבודד לבין התפרחת; ב) על מבנה הפרח עצמו שהוא יוצא דופן במקצת; איך בו עלי עטיף, גביע וכותרת. אפשר לשאול את הילדים: "מה חסר בפרחי החרוב?" יהיו כאלה שישיבו בשאלה: "איזה מין פרח זה?" אבל אחדים ודאי יענו את התשובה הנכונה.

אחר השוואת פרחי חרוב לפרח רגיל אפשר לעשות צעד נוסף במחקר הבוטני ולשאול שאלות מספר. א) האם דומים הפרחים על כל העצים? ב) האם כל החרובים מפיצים את הריח החזק? בעלי העניינים החדות יגלו עד מהרה, שיש שני מיני פרחים: באחד יוצא ממרכז של דיסקית קטנה שטוחה - הלל, בעוד שבשני חסר העלי ובקצוות הדיסקית הזעירה צומחים האבקנים. את האבקנים יהיה צורך לספור ואז יתברר שמספרם בלתי קבוע, אם כי חמישה הוא המספר השולט. הילדים בעלי האף הרגיש ימצאו, שהריח נודף רק מהפרחים האבקניים. לבסוף תתגלה עוד עובדה: הפרחים האבקניים והפרחים העליניים נמצאים על שני עצים נפרדים; כלומר: יש עצי-זכר ועצי-נקבה, ואם רוצים - חרוב וחרובה. כך יכירו הילדים צמח דו-ביתי.

לשם יתר הבהרה אפשר להוסיף דימוי: אבא ואמא גרים בשני בתים. אם ידוע להם מושג הדו-ביתיות מהתמר, אשר ודאי דובר בו בסוכות, אפשר לחפש דוגמאות נוספות כגון:

הקזוארינה, שהיא עץ-נוי נפוץ וכאן האבחנה בין העץ הזכרי והנקבי קלה ביותר - הזכריים בולטים מרחוק בתפרחות האבקניות המשוות להם צבע חלוד-אדמדם, בעוד שהנקביים צבעם ירוק כהה ואת הפרחים העליניים והפירות, מיני אצטרובלים קטנים, יש לחפש בין הענפים.

אגב חיפוש הפרחים ובדיקתם ודאי יתגלו גם הפירות. כאן המקום להסב את הלב לדמיון הרב שבין העלי לבין הפרי הבשל (העלי הוא ממש דמות מוקטנת של חרוב) ולהדגיש שרק העצים

הנקביים הם המניבים. אם פקעה סבלנותם של הילדים לעסוק בבוטניקה טהורה, אפשר לסיים את הפרק הראשון בסעודת חרובים, ולקינוח אף לספר את אגדת רבי שמעון בר-יוחאי שניזון מפירות אלה בהסתתרו מפני רדיפת הרומאים...

הפירות שנותרו והובאו לגן עשויים לשמש כפתיחה לפרק הבא:

השם, ההשתייכות המשפחתית והסרק הכלכלי

השתתפתי פעם בסעודת חרובים של כיתה א' וכשמצאתי פרי רב-מידות הצגתיו לפני הילדים ושאלתי: "למה זה דומה?" אחרי התבוננות קצרה ענה אחד הבנים: "לְחֹרֵב", ומישהו אמר: "לקרן". ליתכן ששני הדימויים גם יחד מתאימים לזני החרובים המשוכחים, שפירותיהם ארוכים ורחביב; אבל בראשון, כלומר בחרב, יש קשר ממוטכני (מסייע לזיכרון) לחרוב. בעוד שהשני הלך ממש בעקבות השם המדעי: Ceratonia, כי Ceros ביוונית קרן.

בשון ופונקציה

בני-סמכא במינוח העברי נוטים לראות בחרוב קשר לחֹרֶב, לֹבֶשׁ; רוצה לומר: העץ יכול לגדול גם ללא מים רבים, ואולי יש בכך רמז ליובש ולחוסר העסיסיות של הפרי. גם הפירוש המצוי בספרות התלמודית קשור לאכילת הפרי: "חרוב, כי אכילתו מחריבה את השיניים". מדברי הפרשן העתיק אינה מורגשת הערכה רבה לחרוב כמזון לבני-אדם. ואמנם במקום אחר כתוב מפורש: "חרובים מאכל בהמה הם. משל אומרים לאדם, מפני מה אתה אוכל שעורים, מפני שאין לי פת-חיטים. מפני מה אתה אוכל חרובים, מפני שאין לי דבלה".

כמאכל לבני-אדם שימשו כנראה החרובים רק בעונות מחסור ומצוקה, או לאלה שנאלצו להסתתר מפני הכובש הזר, כדוגמת רבי שמעון בר-יוחאי. כעדות נוספת לכך אביא גם את דברי רבי אחאי: "צריכים ישראל לחרובא, עבדו תתובא" (כשניצרכים ישראל לחרובים, זקוקים הם לתשובה) - הכוונה לחזור בתשובה כדי להחזיר לעצמם חסדי-שמים. הד לכך אפשר למצוא בשם המקובל של החרוב בכמה שפות אירופיות: "לחמו של יוחנן הקדוש", המתייחס לאגדה, שלפיה הזינו פירותיו את האיש הקדוש בתקופת נדודיו במדבר.

הפירות - צמ מתוקים וצמ יפים

דעתם והערכתם של הילדים על ערכו המזין ועל טעמו של החרוב תיקבע במידה רבה לפי טיב הפרי המדמין להם. יש זנים משובחים, שפירותיהם עסיסיים; כששוברים אותם נוטף מהם נוזל מתוק וסמיך המתקרא: דבש-חרובים. כאלו היו כנראה גם בימי-קדם, ויעידו על כך דברי רבי חנינא: "כשעליתי מן הגולה, מצאתי חרוב ופצעתיו ונמשך מלוא ידי דבש". מכל זה ברור דבר אחד: ערכו של החרוב - במתיקותו, כלומר בכמות הגדולה של סוכר שהוא מכיל (30-40 אחוז). בעבר נהגו להוסיף כמויות גדולות למדי של חרובים טחונים למזון המרוכז שניתן לפרות, וברוב המשקים החזיקו במחסנים שקים רבים מלאי חרובים. כשנדמנו ילדים בקרבת השקים היו מכרסמים לתיאבון את הפירות היבשים ואף מילאו את כיסיהם, למורת רוחן של המטפלות שחששו מאוד מניקיונו המפוקפק של מאכל זה. במיוחד מקובלת היתה תוספת ממתקים זאת בימי מלחמת העולם השנייה ובתקופת הצנע. אז הכינו מחרובים טחונים גם מין סירופ מתוק, ששימש תחליף לסוכר להמתקת מזונות. אפשר לספר עובדות אלו כאילוסטרציה מודרנית לדברי חכמים קדומים.

בשנים האחרונות ירדה קרנם של החרובים אף כמאכל-בהמה. את הסיבות יש לחפש בכך, שחכמי ההזנה אינם רואים בו עוד מרכיב רצוי בתפריטן של בהמות הבית. במקום זה נמצא שימוש אחר בחרוב: הזרעים המבריקים ובעלי הקליפה הקשה משמשים להכנת תכשיטים וחפצי-נוי שונים. למלאכת-מחשבת מסוג זה אפשר לעורר גם את הילדים. בעזרת דבק סינתטי טוב ניתן להכין מהזרעים מיני קישוטים והדבקות, בתנאי שהם יימצאו בגן במספר מספיק. הזרעים שימושיים גם כאמצעי-המחשה להקניית יסודות החשבון.

"קרובי-משפחה"

האם יש לחרוב קרובי משפחה בין העצים? את השאלה הזאת אפשר להפנות ישר לילדים ואם יש צאלונים Poinciana בקרבת מקום, לא יקשה עליהם לגלות את הדמיון. אחרי התבוננות והשוואה קצרים בתרמילים, (תרמיל הוא המונח הבוטני לצורת פרי זאת) של שני העצים יתברר השווה והשונה. הצורה הכללית והצבע דומים בשניהם, אך תרמילו של הצאלון ארוכים ורחבים יותר. אם נציע לילדים לנענע במקצת את הפירות יתגלה הבדל חשוב נוסף: הצליל, שאותו משמיעים תרמילי הצאלון. אחרי זה טבעי הוא למצוא את מה שמקשקש בפנים; והנה,

ילקוט-סיפות לענות

אגב נסיון לפתוח את הפירות, נמצא עוד הבדל: לאורך תרמילי הצאלון, אם הם כבר בשלים ויבשים די הצורך, נראה סדק. בעזרת סכין בעל להב חזק ובמאמץ מסויים אפשר להרחיב את הסדק ואף להפריד את התרמיל לשני חצאים. אז נראים הזרעים השוכנים בתוך שקעים מתאימים. בתקופה מאוחרת יותר, כשפירות הצאלון נושרים מן העץ, הם אף נפתחים מאליהם. לעומת זאת, בתרמילי החרוב אין כל סימן לפתיחה וכדי להוציא את הזרעים יש לשברם. על כל פנים, אפשר להשוות את הזרעים וגם בזרעי הצאלון אפשר להשתמש כבזרעי החרוב, והפרי השלם המלא זרעים יכול למלא תפקיד חשוב בתזמורת כלי-הקשה.

מלבד הפרי אין כל דמיון ממשי בין שני העצים. מישהו מן המכירים את הפרחים האדומים והיפים של הצאלון אולי ישתומם על כך, שהסיסטמטיקאים (סיסטמטיקה - ענף המדע העוסק בקביעת מידת הקרבה בעולם הצומח ובעולם החי ובערכת הצמחים ובעלי החיים לסדרות, משפחות וכו') מצאו לנכון לשייך את שני העצים למשפחת הקסלפיניים (על שם החוקר קסלפיני). מבין עצי-הבר שלנו נימנה עם המשפחה הזאת כליל-החורש, מכין עצי הנוי - הפרקינסוניה.

*

סוגי-עלים שונים

ואם מצאנו דמיון בין הפירות נסתה להשוות גם את העלים. טוב לצרף גם ענפים נושאי עלים של שניים מבין ארבעת המינים - ענף הדר (אשכולית, תפוז - אם אתרוג אינו בנמצא) וערבה. הדבר יאפשר לנו להסביר ולהמחיש מושג בוטני חדש: ההבדל בין עלה פשוט ועלה מורכב. לעלה הפשוט (ערבה, עץ הדר) טרף אחיד, המחובר - באמצעות פטורת ארוכה פחות או יותר - לענף, בעוד שעלי החרוב והצאלונים מורכבים מעלעלים. איך נדע את ההבדל בין עלה לעלעל? לגבי הצאלון שם זה ברור לגמרי, כי עלעלי קטנים, אבל עלעלי החרוב גדולים למדי והדבר עלול לעורר ספקות ואי-הבנה. לכן יש להתבונן במקום חיבורו של העלה לענף. במקום זה נמצא ענף דק צדדי או לפחות ניצן קטן (ראה צילום), בעוד שבהיקף של העלעלים אין כל בליטה או ניצן. כאן אפשר אפילו להוסיף מושג - עלה מנוצה (מלשון נוצה) פעם בחרוב, ועלה מנוצה פעמיים אצל הצאלון.

לשם השלמה והעשרת עולם המושגים יש להסב את הלב לצורת העלים (מוארך, מעוגל, ביצתי, מחודד וכו') ולשפת העלה או העלעלים (תמים, משונן וכו'). לשם חידוד חוש המישוש טוב למעך את העלים בין האצבעות ולחוש את ההבדל בין עלים רכים הנמעכים בקלות, לבין העלים הקשים יותר והמבריקים.

אם ישאלו הילדים לפשר ההבדלים - טוב יהיה לבצע ניסוי פשוט אך מאלף: נציג מארבעת מיני העלים ונבדוק אותם כעבור שעות מספר. אילו מהם נבלו ואילו החזיקו מעמד. אז יבינו הילדים את כושרו של החרוב לגדול גם באיזור החרוי ללא השקייה, מה שאין כן הערבה והצאלון.

*

ומוד ש את לספר על החרוב

בכך עדיין לא מיצינו את כל האפשרויות, שמזמן לנו החרוב, אם כי אחרי מנה גדושה כזאת של מושגים ורשמים כדאי יהיה להפסיק את העיסוק בעץ ולבחור נושא אחר. עם זאת רצוי מאוד לחזור אליו כעבור זמן מה, בעיצומו של חורף, או לקראת ט"ו-בשבט. בתקופה זאת, במסגרת הנושא "חג-האילנות", טוב יהיה לערוך ביקור אצל החרובים, שהרגשנו את ריחם ואכלנו את פירותיהם. אם אפשר רצוי גם לצאת לטיול של יום לאחת החורשות בגליל או על הכרמל ואם יימצאו שם החרובים בחברת אילות, אלוני-תבור או עצים נשירים אחרים - הם יבלטו מאוד בצמרתם הירוקה, שאין השלכת שולטת בה. בעת סיור כזה יובנו ויקבלו ממשות ההסברים על השמדת היער העתיק על ידי רעייה בלתי מרוסנת של עדרי העיזים ועל ידי משק-גזל של הממשלה התורכית, שהשתמשה בעצי יער כחומר הסקה לקטרי הרכבת החיג'אזית בעת מלחמת העולם הראשונה. ודאי נראה שם גדמי חרובים עתיקים, שייצמיחו חוטרים חדשים תחת

ידם המטפחת של יערני הקרן הקיימת. כמה מן הילדים ודאי ייזכרו בתורה שלמדו חודשים מספר קודם לכן ולא יהיה קשה לעורר אותם למחקר בוטני קטן: "מה קרה לפרחי החרוב?" אז יתברר, שלפרחי הזכר כמעט אין כבר זכר וגם חלק גדול מהפרחים הנקביים נשר, אבל לפחות בחלק מהם כבר נראה חרובים קטנים ירוקים. זוהי הזדמנות גם להתאמן במניין החדשים מחשון עד שבט והלאה עד תשרי וחשון הבא ולחשב שלמן הפריחה ועד להבשלת הפירות עוברת כמעט שנה.

מסביב לעץ, על האדמה הספוגה רטיבות, ודאי ימצאו כמה תרמילים שנתרככו ונרקבו, והם מתפרקים ממש עם מגע היד. נרים אותם ונגלה הם זרעים נוטפים, שאפשר להעבירם לעציץ או לפחית ולגדל מהם שתיל חרוב קטן.

אם אגב סיור בחורשה נמצא חרוב עתיק יומין, בעל גזע עבה, נזכור את דברי רבי חנינא: "כשעליתי מן הגולה היתרתי איזורי של בהמתי ושל אבא ולהקיף קורתו של חרוב לא יכולתי". זו גם ההזדמנות הטובה לספר לילדים את קורות נוטע החרובים העתיק, חוני המעגל, אשר ישמש אקורד סיום לנושא עשיר ומגוון, שהיה בו שפע חומר מדעי, הסתכלות, עשייה, ניסוי וגם חומר סיפורי.

הערה ביבליוגרפית:

ברשימתי אמנם שילבתי בצד החומר הבוטני העובדתי הצעות לביצוע - ובמיוחד להפעלת הילדים; אני רואה בכך רק דוגמאות, ויש כר נרחב לכוח האמצאה של הגננת. את המושגים המדעיים יש לבחור בהתאם לגיל הילדים ולרמת השכלתם הבוטנית. אל החרוב אפשר לחזור גם במשך שנים מספר ולהרחיב את אוצר מושגי הילדים בהדרגה, מעגלים-מעגלים.

חומר נוסף על החרוב ימצא הקורא המעוניין במקורות הבאים:

מ. זוהרי: עולם הצמחים, הוצאת עם עובד; אוריה פלדמן: צמחי המשנה, ספריית דביר לעם; י. ויץ: גידול חרובים, השדה, כרך ה' ע' 351; ברוך בן עזר: החרוב בארצנו. המשק החקלאי, כרך ו', חוברת ד'; ספר האגדה לביאליק - רבניצקי - אגדת רבי שמעון בר יוחאי, ע' קצ"ב; חוני המעגל ע' קנ"ו.

ארגזת המיונים,
בול ישראל למוזיאון-
תשי"ט / 1950

להתעניין בבית-הילדים -

עלים של צמחי-בר למאכל

הדשאה הרעננה מחיה לא רק את הצאן והבקר אלא גם את הפלח והבדווי, שנפשם צמאה לירק חי במשך חודשי הקיץ היבשים. מצויידות בסכינים גדולות ויריעות בד רחבות תצאנה הנשים והילדות לשדות הבור והמגרשים העזובים ותאספנה חימרים-חומרים מצמחי הבר לסלט ולבישול. העלים החביבים עליהן ביותר הם של החלמית (חובזה) והעולש (עילת). ילדי הרועים יאספו את עלי הדרדר והחרחבינה ויאכלו את פטוטרותיהם לתיאבון. גם בפטוטרות העסיסיות של עלי הברקן והחוח יחיו את נפשם בהיותם במרעה.

בשוקי הערבים שבערים הישנות אפשר לראות פלחיות מציעות למכירה את הגבעולים הרכים והבשריים של עכובית הגלגל (עכוב) והעלים הירוקים-כהים של מרוות ירושלים (ליסאן), כשהראשונים מסודרים בצרורות-נבשושיות והאחרונים - ערוכים צרורות-צרורות כדפי הספר. גבעולי העכובית נחשבים למאכל-תאווה במטבח הערבי, ואת עלי המרווה הירושלמית ימלאו בשר ויבשלום על שמן ובצל. בשפילה יאספו את עלי החמציץ (שם זה מצוי בפי כל ילד ערבי מילדי השפילה) ויאכלום בהנאה.

אליעזר שאולי

ילקוט-סיפורים לגננת

קישוטי-הסוכה

/ רחל א. טולר

(מתוך "דבר לילדים")

כל השנה אנו משתדלים לקשט את ביתנו ועל-ידי כך להנעים את חיינו בו. הסוכה היא לאורחה ביתנו לשבעה ימים בלבד, אבל גם בתקופה קצרה זו רוצים אנו באוירה עליזה ונעימה. נדאג לכן לקשט את סוכתנו.

קישוט הסוכה שונה מקישוט ביתנו הרי קבוע. כאן יש לנו אפשרות מסוימת של "התפרקות": אפשר להשתמש בחמרים ובצבעים, אשר בקישוט הבית היו נה-שבים אולי בלתי-רצויים.

נהוגים להלות בסוכה את ארבעת ה-מינים: אתרוג, לולב, ערבה והדס. נוסף עוד פירות כגון רימון, תפוח, אשכולית, וכד'. רוב הפירות מגיעים אלינו ללא ענפים ועלים. לכן נוסף עליהם עלים ש"לאכותיים למיניהם, והרושם יהיה של שפע ירק וצבעוניות.

לצורך זה נשיג ניירות צבעוניים ב-גוונים ירוק וחום בהיר, מט או מבריק, ואפילו נייר של שבועונים או יריעונים מחוץ-לארץ. האחרונים טובים מאד ל-מטרה שלנו, כי יש בהם גוונים שונים. כל דף שיש בו צבע מתאים יוכל לשמש אותנו כמו נייר צבעוני רגיל בגוונים שונים, מבלי להתחשב בתוכן או בצורת ההדפסה שבו.

על-מנת להקל על הכנת העלים ב-כיות גדולה, נגזור אותם כשהדפים מקופלים לחצי. באופן זה נקבל עלים סימטריים. כך אפשר לגזור בבת אחת שלושה עד ארבעה עלים.

בציור שלפניכם דגמים של עלים שו-נים, חלקם מציאתיים וחלקם דמיוניים, וכן אפשרויות של הרכב העלים כתוספת ל-פירות.

את העלים אפשר לחבר לפירות על-ידי הדבקה בדבק, חיבור בסיכות או ב-נייר סלוטייפ. אפשר גם ליצור שרשרת עלים על-ידי הדבקתם או חיזוקם בסי-כות לחוט חזק או לחבל-פשתן. כך נקבל שטחים ארוכים של עלים שונים.

את התכנון הסופי אשאיר להחלטתכם, בהתאם לצורת הסוכה ואופן בנייתה. אצל סוכה בנויה מקרשי-עץ החיבור לקיר יהיה במסמרים, בדבק או בסיכות. בסוכה שקירותיה שמיכות או סדינים אפשר ל-לחבר את הקישוט בסיכות, בסיכות-בטחון או אפילו בתפירה גסה. אפשר גם למתוח חבל חזק בין הקירות ולתלות עליו את הקישוטים בצורת שרשראות.

כל צורה שתבחרו תתקבל יפה על-ידי אורחיכם בסוכה.

בהצלחה ובהנאה!

העלים (למטה) יוצמדו לפירות (למעלה)

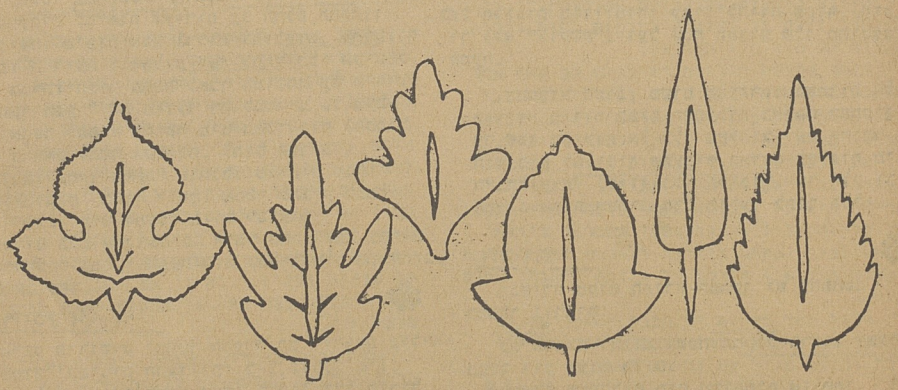

הדשה לניסוי מעניין:

יצירת מים במצוקות של מצוקת-מים / יעקב השלח

(נסיונות מקוריים - כמעט "יש מאין"...)

תכונותיה של השיטה: פשטות הביצוע ומיעוט האמצעים הדרושים, ושלמושה העיקרי הוא בשטחי מדבר שונים בהם לא נמצא מקור מים אחר.

בעזרת יריעת "ניילון" שקופה (פוליאתילן) וקרני השמש נוכל להפיק מים נקיים וטובים לשתיה מאדמה או חול רטובים, מצמחי המקום ואף ממים מזוהמים ומשתן. את היריעה אפשר לקפל ולשאת בתרמיל או בכיס גדול ואילו את "מתקן ההפקה" עצמו נצטרך לחפור באדמה.

מבנה המתקן

בור חפור באדמה, בצורת קערה ומידותיו מותאמות לגודל היריעה המצויה ברשותנו. (מידות נוחות של הבור הן: קוטר של 70-80 ס"מ ועומק של 50-60 ס"מ). במרכז הבור מונח כלי קיבול - שגם אותו אפשר להכין בצורת ספל מפיסה של פוליאתילן המוחזקת בעזרת מקלות וחבל. סביב כלי הקבול מונח החומר ממנו אנו מתכוונים להפיק את המים.

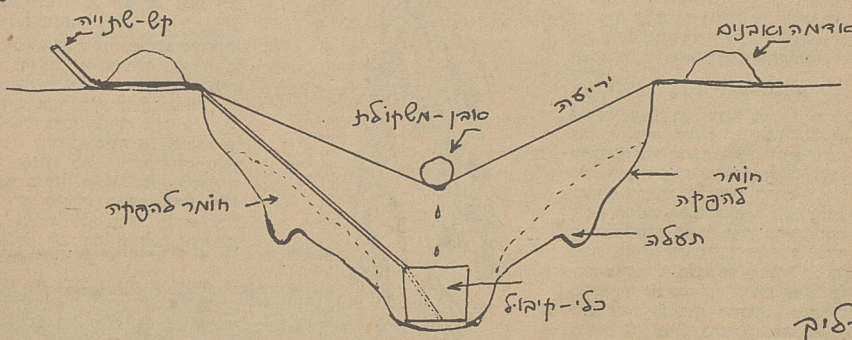

התהליך

התהליך: מכסים את הבור ביריעת הפוליאתילן השקופה, מניחים עליה אבן, המשקיעה את מרכז היריעה ששוליה על שפת הבור, כשהן מחוזקות באבנים ו/או אדמה. קרני השמש החודרות דרך יריעת הפוליאתילן - גורמות להתאדות המים מן החומר (חלקי צמחים ירוקים, אדמה לחה וכו'). המים מתעבים לטיפות זעירות על החלק התחתון של היריעה. טיפות אלה גדלות והולכות, מתנקזות אל מרכז היריעה ונופלות ישר לתוך כלי הקיבול המונח במרכז הבור מתחת לאבן המונחת על היריעה.

"מתקן הפקה" זה מיועד רק למקרים של שעת-חרום. אפשר להפיק כליטר מים במשך יום (הכמות משתנה בהתאם למשך הקרינה, לחום הסביבה).

בעזרת "מתקן הפקה" שבתוכו מניחים ענפי צמחים ירוקים (כגון רותם) אפשר להגיע לכמות של כ-½ ליטר מים ומעלה ביום "מוצלח".

במקרים בהם אין בסביבה אדמה לחה ו/או צמחים אפשר להשתמש במתקן הפקה כזה לטהור מים מזוהמים, מי-ים או שתן.

חומרים וציוד

החומרים הדרושים למתקן ההפקה הם: יריעת פוליאתילן שקוף (המידות הרצויות: כ-1,5×1,5 מ'), כלי-קיבול או חומר ממנו אפשר להכין כלי-קיבול. פריט חשוב, אך לא הכרחי הוא צנור פלסטיק. שקוטרו 3 עד 6 מ"מ ואורכו כ-1,20 עד 1,50 מ'. צנור זה יוכנס לתוך מתקן ההפקה כשקצהו האחד מחוזק אל קרקעית כלי הקיבול וקצהו השני מחוץ לבור. בעזרת צנור זה אפשר יהיה לשאוב ולשתות את המים שיתאספו בתוך כלי הקיבול בלי להרים את יריעת הפוליאתילן כדי שלא תופרע התעבות המים.

מנסיוננו למדנו כי כדאי לבחור בחומר פלסטי בעל תכונות מסויימות: עליו להיות שקוף, חזק, רך (לא "נוקשה") ועל שטח הפנים שלו מחוספס קמעה.

החספוס חשוב, משום שבעזרתו נצמדות אל היריעה טיפות המים המתעבות בחלקה התחתון - עד שהן מגיעות אל כלי הקיבול. אם החומר הוא חלק לחלוטין מתעבים האדים לטיפות מים, ה"מחליקות" לכוון כלי הקיבול, אך חלק גדול מהן נושרות מסביב טרם הגיען לתוך הכלי.

מבנה

בבחירת מקום חפירת המתקן יש להתחשב במספר גורמים:

על המקום להיות בשטח המקבל קרינה ישירה במשך רוב שעות היום.

במקרה שמטהרים מים מזוהמים או שתן - רצוי לחפור תעלה לאורך דפנות הבור בגובה של כמחצית דופן הבור. לתעלה זו שופכים אדמה או

פיסות בד שהורטבו במים המזוהמים או בשטן ועל ידי כך מונעים מגע ישיר של החמרים הללו עם כלי הקיבול וסביבתו (ראה הציור). שיטה זו של הרטבת אדמה ו/או הספגת בד בנוזל מגבירה את קצב הפקת הנוזלים - ע"י הגדלת שטח ההת-אדות והוכחה כיעילה יותר משפיכת הנוזלים ישירות לבור. אם בידינו יריעת פוליאתילן כפולה, אפשר להניח יריעה אחת על קרקעית הבור וע"כ למנוע "בריחת" הנוזלים הנ"ל אל דפנות הבור.

במקרה שהכוונה להפיק מים מצמחים או אדמה וכו' - אין צורך בחפירת התעלה הנזכרת למעלה.

לאחר שהבור וכלי הקיבול מוכנים הגיע השלב של הכנסת הצמחים לבור. רצוי ביותר לבחור צמחים הנראים כמכילים כמות של נוזלים - כלומר ירוקים ומעובים.

נסיונות שערכנו כבדיקת סוגי צמחים שונים ויעילותם הוכיחו כי הרותם הוא אחד הצמחים הטובים ביותר למטרה של הפקת מים. גם מהאשל אפשר להפיק כמות מים נכרת (אך קשה מאד לשמור על נקיון המים המופקים ממנו בגלל האבק על ענפיו.)

בזמן קיצוץ הענפים צריך להשתדל לקצץ ככל האפשר יותר חומר ירוק ופחות ענפים עבים חסרי עלים.

אורך הענפים צריך להיות לכל היותר כ-30 עד 40 ס"מ.

כמות ממוצעת של חומר צמחי לבור היא כקילוגרם ורבע עד קילוגרם וחצי חומר.

השלב הבא: פרישת יריעת הפוליאתילן. על קצות היריעה נשים מספר אבנים ולאחר קביעת מקומה וצורתה נשפוך אדמה לאורך כל הקצוות של היריעה. יש לזכור לשים במרכז היריעה, בדיוק מעל לכלי הקיבול, אבן המשמשת כמשקולת. הזוית הרצויה של יריעת הפוליטתילן היא כ- 30. זוית זו מאפשרת לטיפות המים לזרום בקלות אל תוך כלי הקיבול.

בזמן פרישת היריעה יש לשים לב שאף אחד מהענפים הנמצאים בבור לא יגע ביריעה (כי כל נקודת מגע בין ענף ויריעה גורמת לטיפות לנשור מהיריעה לפני הגיען לכלי הקיבול.

אם ברשותנו צנור פלסטיק שקוף, המשמש במתקן זה כ"קש שתיה", נכניסו לבור לפני פרישת היריעה כשקצהו האחד מונח בחלק התחתון של כלי-הקיבול וקצהו השני משתרבב ויוצא מחוץ לבור, מתחת ליריעה ולאדמה המכסה אותה ובולט מעל פני הקרקע עד לגובה המאפשר שתיה נוחה.

רצוי מאד לסיים את הכנת המתקן בשעות הבוקר המוקדמות, כדי שהמתקן יקבל קרינה רבה וחזקה מיד עם זריחת השמש.

זירוז ההפקה על ידי אבנים מחוממות

בנסיון שערכנו בשני מתקנים מקבילים (כל התנאים שווים) כשהחומר הצמחי היה רותם, הפקנו (במשך 5 שעות בלבד) במתקן רגיל - כרבע ליטר מים. בעוד שבמתקן השני, בו השתמשנו ב"פטנט" הפקנו כמעט חצי ליטר מים.

מהו ה"פטנט"? לפני הכנסת החומר ממנו אנו מתכוונים להפיק את המים, נכניס לבור מספר אבנים לוהטות שחוממו קודם לכן באש. על האבנים נניח את החומר ונמשיך בעבודה לפי הפרטים שתוארו לעיל. הטמפרטורה הגבוהה השוררת במתקן מיד עם תחילת פעולתו מזרזת את תהליך הפקת-המים ומגדילה את כמות המים המופקים.

לאחר שמתקן-ההפקה הוכן כדבעי, רצוי לא לגעת בו במשך כל היום. אם אין ברשותנו צינור פלסטיק ("קש השתיה") ואנו מוכרחים לפתוח את היריעה בכדי להוציא את המים ולשתות אותם, יש להמעיט ככל האפשר במספר הפתיחות. לאחר פתיחת המתקן עוברת כמחצית השעה עד שהתנאים בתוך המתקן חוזרים לקדמותם והתעבות המים נמשכת. בכל פעם שעלינו לפתוח את המתקן, יש לנסות ולנקז את טיפות המים המצויות על החלק התחתון של היריעה אל תוך כלי הקיבול. זאת נוכל לעשות על ידי מכות קלות בחלקה העליון של היריעה ועל ידי העברת האצבעות באיטיות על פני היריעה משפת הבור אל האבן הנמצאת במרכז היריעה - במספר מקומות על פני היריעה. בצורה זו יתנקזו רב המים שעל היריעה אל תוך כלי הקיבול.

שיטה אחרת - "מתקן השקית"

מתקן נוסף המאפשר הפקת מים מצמחים בלבד הוא "מתקן השקית". עקרונות פעולתו דומים לאלה של הבור. המתקן הוא שקית פוליאתילן שקוף (באורך של כמטר אחד וברוחב של כחצי מטר) שקצותיה סגורים היטב ואטימים למים. (במקום שקית אפשר להשתמש ביריעת פוליאתילן גדולה ולהקפיד שקצותיה יאספו ויסגרו היטב בחבל בנקודה אחת) את השקית מלבישים על ענפים של צמחים מבלי לקצצם מן השיח או העץ, משתדלים להכניס לתוך השקית כמות גדולה ככל האפשר של ענפים ועלים ירוקים. את הענפים מכופפים בצורה כזו שקצה אחד של השקית יהיה מוטה כלפי מטה.

את השקית סוגרים בחזקה, בעזרת חבל, סביב הענפים העיקריים עליהם "הולבשה" ומכוונים אותה בצורה שתקבל מכסימום של קרינה.

גם כאן מתעבות הטיפות על החלק הפנימי של שקית הפליאתילן ונוזלות לקצה השקית המוטה כלפי מטה.

לאחר יום שלם של פעילות - לא נותר לנו אלא לחתוך את הקצה התחתון של השקית - וללגום את המים, או לרכזם לתוך כלי קבול. אם אין בסביבה שיחים או עצים גדולים דיים כדי ל"הלביש" עליהם את השקית, אפשר לקצץ ענפים של שיחים וצמחים נמוכים - להכניסם לתוך השקית ולהניח אותם ע"פ הקרקע. גם כאן אנו חייבים להקפיד ולהשאיר למים מקום להקוות.

(מתוך עלון "נאות קדומים")

איך קורה הגשם?

שיחת-ילדים בנתיב-הל"ה

(שיחה של ילדי-הגן על הגשם בעקבות סיפור שהביא יזהר מהחדר שהגשם בא מן האדים של הים, ובעקבות אמרת-כנף של גדי שהרעם זה חביות שאלוהים מגלגל בשמים).

- אלוהים הוא אחראי על החביות והוא הוריד לנו את החבית מהשמים. בחורף הוא שפך ממנה את המים.
- אלוהים מגלגל את החביות בשמים. אחרי שהוא שופך את המים הוא מגלגל אותם חזרה לברזים.
- לאלוהים יש הרבה חביות. הוא ממלא בהן מהברזים מים ואחר-כך, כשהילדים רוצים שיהיה גשם - הוא לוקח את החבית בידים ושופך ונהיה גשם, ואחר-כך הוא עוד פעם ממלא.
- אז הוא ממלא בחזרה את החביות עד לחורף הבא: בחורף הבא הוא שופך עוד פעם את כל המים.
- העננים זה אדים. כשהשמש שוקעת והיא בתוך הים, היא מחממת את הים ויוצאים אדים. עולים למעלה למעלה, ואחר-כך בחורף הם חוזרים לים, ממלאים מים ושופכים על כל הארץ.
- כשהלכנו למטע ראינו חביות ענקיות שאלוהים הוריד.
- כשהשמש בקיץ יורדת לים זה עושה ענן גדול גדול, וזה עולה לשמים. בחורף יורד מהענן גשם.

השנה לא בנינו סוכה

מאת חנן שדמי

אַבָּא יָקָר,
הַשָּׁנָה לֹא בָּנִינוּ סֻכָּה,
כִּי כִּמְעַט כָּל הַזְּמַן
הָיָה כָּל הַ„גַּן" בַּמִּקְלָט.
שִׂחַקְתִּי, הִשְׁתּוֹבַבְתִּי
וְחָשַׁבְתִּי עָלֶיךָ, אַבָּא.
מָה אִתְּךָ?
הֵיכָן אַתָּה?
מָתַי תַּחֲזֹר?

אֵלִי אוֹמֵר,
שֶׁלֹּא צָרִיךְ מִלְחָמָה יוֹתֵר.
וְהוּא צוֹדֵק. אָז מַדּוּעַ
אֵינָם מְבִינִים זֹאת הַסּוּרִים וְהַמִּצְרִים?
הֲלֹא גַּם לָהֶם יְלָדִים קְטַנִּים,
שֶׁיּוֹשְׁבִים אוּלַי כָּל הַשָּׁבוּעַ בַּמִּקְלָטִים,
נָכוֹן? אֵיךְ אֶפְשָׁר לְהַסְבִּיר לָהֶם זֹאת, אַבָּא?

אָז כָּתַבְתִּי לְךָ, כִּי לֹא בָּנִינוּ סֻכָּה,
אֲבָל הָיָה דֵּי שָׂמֵחַ;
גַּם אוּרִי הַקָּטָן בָּא מִמִּקְלָטוֹ לְהִתְאָרֵחַ
אֶצְלֵנוּ וְיָשַׁב עַל הַבִּרְכַּיִם שֶׁל אִמָּא.
הָיָה דֵּי שָׂמֵחַ
וּבְכָל זֹאת עָצוּב,
כִּי לֹא בַּסֻּכָּה יָשַׁבְנוּ, בַּחוּץ,
אֶלָּא בַּמִּקְלָט צְפוּפִים בִּכְלוּב סָגוּר מִתַּחַת לָאֲדָמָה.
וְאֵיפֹה אַתָּה, אַבָּא?
וּמָה אִתְּךָ?
וּמָתַי תַּחֲזֹר?

הַשָּׁנָה לֹא בָּנִינוּ סֻכָּה,
אֲבָל בַּשָּׁנָה הַבָּאָה נָקִים סֻכָּה גְּדוֹלָה וְיָפָה
וְנַזְמִין לְתוֹכָהּ אֶת כָּל חַבְרֵי הַקִּבּוּץ;
הֲרֵי נָחוּץ שֶׁנִּזְכֹּר גַּם אֶת חַג־הַסֻּכּוֹת הַזֶּה,
נָכוֹן, אַבָּא?
אָז מָתַי תַּחֲזֹר?

אֲנִי עֲיֵפָה וְרוֹצָה לִישֹׁן
אוּלַי מָחָר בַּבֹּקֶר, כְּשֶׁנָּקוּם
כְּבָר לֹא תִּהְיֶה מִלְחָמָה
וְשׁוּב נוּכַל לְשַׂחֵק בַּחוּץ,
לָרוּץ עַל הַדֶּשֶׁא
וּלְהִשְׁתּוֹלֵל —
וְכָךְ יוּכְלוּ כָּל הַיְלָדִים בְּיִשְׂרָאֵל.
נָכוֹן, אַבָּא?

לַיְלָה טוֹב וְשֶׁיִּהְיֶה כְּבָר מָחָר
מְמֵנִי בִּתְּךָ הַגְּדוֹלָה מִ„גַּן הָדָר"

לקט
מתוך דיווחים של גננות על ההכנות ועל מהלך החג

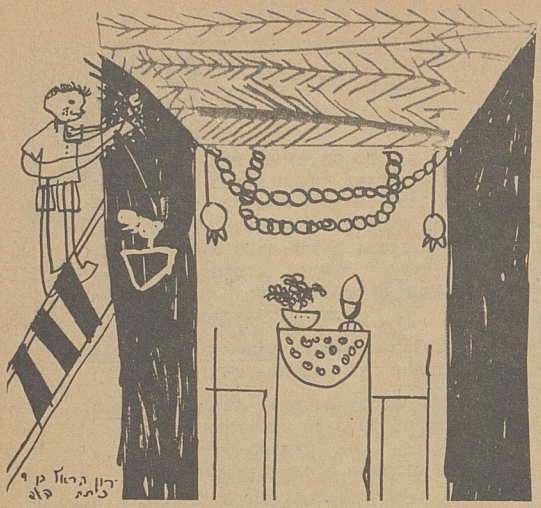

בשבוע שלפני החג

1. שיחת זכרונות.
2. טיול לאיסוף חרובים.
3. כל שנה אנו מלווים שטח חקלאי מסויים מעיבודו, טמינת הזרע, הנביטה, צמיחה ועד קטיף. לדוגמא: בעת הקטיף מתאמים עם מרכז הכותנה על השארת השטח לשבוע שלפני סוכות, ובאים לשדה לראות את הקטיף. הילדים אף קוטפים כותנה ומבי-אים הביתה, ולאחר קבלת הסבר בשטח משוחחים על דרך צמיחתה וכו'.
4. טיול לפרדס.
5. נסענו לראות גדיד-תמרים בקיבוץ שכן.

פסיפסים

איסוף פירות יבשים של עצי סרק, הדבקתם ועשיית שרשרות לקישוט הסוכה.

בפינת הטבע: מביאים את האסיפים למיניהם. תמונות סתיו.
בטילים לשדות צופים בנדידת הציפורים.
מזג האויר סגרירי.

בפינה המבשרת: שירי-החג, סמלים, מאכלים של חג וסיפור על המנהגים של החג.
ארבעת המינים:

מביאים הדס, ערבה,
לולב ואתרוג ומציגים בפינה המבשרת.
(שיחה על משמעות ארבעת המינים).

המסיבה הסופית

אושפיזין:
מזמינים לסוכה כאושפיזין שלנו את בוגרי הגן מכיתה א' למסיבת בסוכה.

הסוכה: מקור החג בתנ"ך - "בסוכות תשבו שבעת ימים..."
יום לפני סוכות מביאים שני הורים כפות תמרים לגן.
ערב החג - סידור הסכך עם הילדים בסוכה שבחצר.

בכניסה שלט: "ברוכים הבאים".
- קישוט הסוכה,
- סידור שולחן לכיבוד,
- שולחן קטן ועליו ארבעת המינים,
- ספסלים וכסאות.

כיבוד: גרעיני רימון שהילדים פוררו יום קודם בצלוחיות-פירות, יין.
בשעות אחה"צ המוקדמות מזמנים הילדים ובני משפחותיהם להתכנסות בסוכה.

תוכנית המסיבה:

הנה מה טוב - שירה בציבור:
הדלקת נרות חג וקריאה: תפילה לסוכות.
הקיץ עבר - שירה בציבור.
גננת: דברים על החג (ההכנות לחג).
חג סוכות תעשה לך (קריאה).
חג אסיף - מספר ילדים ומשפחותיהם.
קטנה הסוכה אך תכיל את כולם (קריאה).

בוגרי הגן (אושפיזין): ריקוד ארבעת המינים.
שלומית בונה סוכה - שירה בציבור.
סתיו (מתוך "בוקר טוב" קריאה).
ברכה על הגשם - זקן הפלחים.
מלאו אסמינו בר (שירה בציבור).
ברכה על הסוכה: שים שלום ופרוש סוכת שלום...

וכך בחפצי-בה / גילה שולכני

בשבוע של סוכות

בכל יום ארוחה אחת לפחות בסוכה.

1. אכילת "תפוח במעיל רחצה" בסוכה.
אופן ההכנה: מכינים בְּלִיל של כרוכיות, ביצים, קמח, סוכר, מים. חותכים פרוסות-תפוח, טובלים בתוך הבליל ומטגנים על גזיה בשמן עמוק.
אח"כ מפזרים אבקת-סוכר. טעים מאד!
להזמין אושפיזין לטעימה.

2. סיפורי סבים ואבות על סוכות בביתם, ועל סוכות בחפצי-בה בשנותיה הראשונות.

3. סיפורים: הסוכה של שלום עליכם.
האתרוג של שלום עליכם.
מתוך האגדה:
סיפורים קצרים הקשורים בפירות.

לסיכום החג - הערות והארות:

א. להשתדל שפירוק החג (כמו הכנתו) ייעשה בצורה מסודרת ויפה.
את הסכך יש להניח בערימה מסודרת במקום שנקבע מראש עם עובדי הנוי.
ב. לסכם עם החשמאלי על התקנת תאורה בסוכה לכל משך החג.
ג. אין צורך ביותר משולחן ארוך אחד עמוס פירות וכיבוד (חוסך מקום).
ד. טוב לחוג ביום-החג של המשק, בשעה מוקדמת, 4.45 - שעה מתאימה.
ה. לחלק רימונים עם סוכר בצלוחיות לילדי הגן. השאר במגש מרכזי.
ו. הצגת אושפיזין (ילדי כיתה א').

***

דו"ח מפורט משפיים

/ מירי גורן

על החג סוכות החילותי לספר כמה ימים לפני יום-כיפור;
השינוי במזג האויר, רוחות קרירות;
כמעט ולא הולכים להתרחץ בבריכה ובים, ומתחילים למדוד בגדי-חורף ארוכים.
חג-הסוכות: חג-האסיף.
איסוף פירות השדה והגן. בשפיים אוספים את הבוטנים, קוטפים את הכותנה ופירות ההדר; קלמנטינות מתחילות להבשיל, גם רימונים וגויאבות.
זרעי הצמחים מבשילים, הקוצים מתייבשים והזרעים נפוצים ברוח ונופלים לאדמה.
האדמה יבשה ומצפה לגשם.

בפלחה: הכנת האדמה לזריעת תבואות החורף, חיטה ושעורה.
בטיול לפני החג אספנו זרעים ופירות יבשים של קוצים, אותם הדבקנו על נייר-גויל ירוק.

את הסוכה בנינו יום לאחר יום-כיפור, עם ההורים, בשעות אחה"צ. האבות הקימו את שלד הסוכה מעצים: שלושה קירות שנשענו לקיר אחד של הגן. הביאו את הסכך והניחו אותו למעלה.
על הקירות מתחנו יריעות מבד יוטה.
האימהות עזרו להכין קישוטים לסוכה.

על 3 פלקטים כתבנו 3 אימרות:
"משדה ומגן נאסף כל פרי וזן",
"חג אסיף חג אסיף כן ירבה וכן יוסיף",
"חג הסוכות תעשה לך שבעת ימים".
כל אִמרה הודבקה מזרעים אחרים.
קישוט נוסף לסוכה: תלית אצטרובלים.

השרשראות ניתלו בסכך. האמרות וההדבקות, שהילדים עשו מזרעים, קוצים וענפים יבשים ניתלו על היריעות. אוירת הקמת הסוכה במשותף, הורים וילדים, היתה טובה. גם המטפלות השתתפו.

במשך ימי החג סיפרתי ב-3 המשכים את סיפור האתרוג של שלום עליכם.
ערכנו טיול ארוך לכותנה, כולל ארוחת בוקר.
הבאנו ענף כותנה, והוספנו אותו לקישוט הסוכה.

בתום חג הסוכות הורדנו עם הילדים את קישוטי הסוכה, החזרנו את השולחנות והכסאות לגן, הורדנו את הסכך והיריעות. את היריעות ואת הפלקטים עם האימרות שמרנו לשנה הבאה.
את שלד הסוכה פירק אחד האבות של הילדים, למחרת החג.

מסיבה של ענת ותיקה

הכנות לחג

קובעים יום עם ההורים: ההורים מביאים יחד עם הילדים את כפות התמרים ואת הסוף, ועובדים בצוותא בהקמת הסוכה.
עוברים במשק ואוספים את 4 המינים. מציבים בפינה שולחן קטן או מדף ועליו במקום מיוחד עורכים את 4 המינים.

בימים לפני החג מספרים את אגדת הסוכות במדבר, את סיפור 4 המינים, על אושפיזין.

בערב החג - מקיימים מסיבה משותפת עם ההורים כשהסוכה עדיין טרייה, בערב, כשכבר חושך בחוץ והישיבה מאד חגיגית ונעימה.

ביתר ימי החג אוכלים רק ארוחת בוקר בסוכה. צהריים בעמק הירדן חם, וקשה לשבת בסוכה. אחרי-הצהריים מוקדש למימוש הרעיון של האושפיזין עם גן שכן או פעוטון שבקרוב צריך להכנס לגן, וכך יושבים לסירוגין בצוותא, פעם אצלנו בסוכה ופעם אצלם: שרים שירי סוכות ושומעים סיפור.

מתוך התכנית של המסיבה: הברכה שהגננת קוראת:

"שתהא שנה זו שנת רצון, שגשמים יירדו בעיתם, ולא תהא זו שנת בצורת! שיהיה הרבה יבול, ובשדות תעלה הקמה ותיתן הרבה הרבה גרעיני חיטה ושעורה!"

החידות שהגננת שואלת:

1. אילו פירות הם? - מבחוץ אדום, ובפנים מלא גרעינים אדומים?
   מבחוץ צהוב ובפנים צהוב ורוח כשל לימון?
2. עצים - עץ גבוה מאד שמענפיו לוקחים משתמשים לסכך?
   עץ העומד כאילו הוא בוכה?
3. זכר למדבר - לא אוהל, לא צריף ולא בית?
4. איזה פרי קוטפים? בוצרים? מוסקים? גודדים? קוצרים?

את החידות אפשר כמובן לבנות במילים אחרות כמו: בית עגול ובפנים המון חברים טובים אדומים מתחבקים (רמון).

את חג שמחת תורה גם כן חוגגים:
יום קודם מכינים דגל צבעוני כרצון הילדים. שומעים שיחה של תחילת הקריאה בספר התנ"ך מבראשית. הילדים נזכרים בסיפורי התנ"ך שסופרו במשך השנה - כל אחד מעלה מה הוא זוכר. באותו בוקר מכינים סוכר לציפורי וטובלים בו תפוח. לאחר שמתייבש - מצמידים אותו למקל מעל לדגלון שעשו. יושבים בסוכה, מסיימים את החג ופותחים בקריאת "בראשית" כהתחלה של ספר התנ"ך.

רותה בלפר/שפיניה

משפחה שלפני החג, החג ואחריו - המחנייה/צליה ניו

יום ראשון

בשיחת צהריים: זכרונות מסוכות לפני שנה, כינוי החג ופשר הכינוי:
חג האסיף - מפני שאוספים. מה אוספים? כותנה, תפוחים, אגסים, אבוקדו. על הכסאות הנחתי תמונות של פירות שפגשנו בהם בקיץ, כמו ענפים שגדלים ליד הגן, תפוחים ואגסים במטע, תאנים שגדלים ליד הגן.
שיחזרו זכרונות על פירות הקיץ שאכלנו, מתי ראינו אותם או נפגשנו בהם.

יום שני: טיול בוקר לאבוקדו

יום שלישי: טיול בוקר לראות את הסוכות ליד החדרים, באיזה שלב של הקמה הן.

יום רביעי: טיול קצר להביא מארבעת המינים וכפות תמרים לקישוט הסוכה.
הבאת סכך, מעירמה כללית, הילדים מביאים את הענפים בגרירה. סיום הקישוט.
הכנת עוגת תפוחים לכבוד המסיבה.

אחה"צ: קבלת חג בסוכה באחד הגנים.
במשך ימי ההכנה לחג שרנו כל בוקר את שירי חג הסוכות עם המטפלות.
בחג השני - שמחת תורה:
סיפור הדגל של שלום עליכם.
הכנת תפוחים מסוכר: מרתיחים היטב סוכר, מים, כפית צבע מאכל אדום, ואח"כ טובלים בבלילה את התפוחים. נעזרים בקסמים ארוכים וחזקים, שתוקעים בתפוחים.
לאחר החג: חיסול הסוכה בעזרת הילדים.
הכנסת המוטות לעליית הגג, קיפול היוטה וסחיבת הסכך לעירמה.

הערה לתשומת לב: אין זה מקרה שאבותינו נהגו לסיים בכבוד את השימוש בסכך הסוכה, ולא גררו אותו לפחי האשפה, אלא ערכו מהסכך מדורה, ורקדו סביבה.
מרכיב האש (שמחת בית השואבה) שייך למרכיבי החג; גם שמחת החג מתגברת עם סמליות הלהבות שעולים מהענפים של הסוכה, וכך מסתיים החג בכבוד.

ילקוט-סוכות לגנות

קבלת-הדש בגבעת-
ברנר ביו כ-30 שנה / איזי פריק

בערב החג, אחר הצהריים, מקבלים את החג יחד עם ההורים. כאושפיזין - אנו מזמינים את אחד הסבים. סבא זה מספר כיצד נהגו הוריו בגולה, ובמה קישטו הם את סוכת הגולה. כמובן שרים משירי החג חדים חידות לארבעת המינים, ואני חותמת באגדה שהכנתי.

משך שבעת ימי חג הסוכות יושבים, אוכלים, משחקים בסוכה, ואפילו את ימי ההולדת חוגגים בסוכה.

ביום השמיני או התשיעי אנו מפרקים את הסוכה יחד עם כמה הורים ויושבים לטעום טעמו של אתרוג.

כך אני נוהגת מאז תשי"ב (1952).

מנהג מקורי
בגבעת-השיטה

תדריך לתלמידת ארבעת המינים למשפחות

בערב חג-הסוכות, עם תום יום העבודה, מחלקת חֶברת-הילדים הצעירה עם מחנכיהם שי ארבעת-המינים לכל חדר בקיבוץ:

צלוחית קרטון או פלסטיק מעוטרת ע"י הילדים.

על הצלוחית:

א. שקית-תמרים.

ב. פרי-הדר (אתרוג, לימון או אשכולית),

ג. בד-הדר וענף-ערבה קשורים.

ם אפשר לקטוף בסביבה צברים בשלים ולהוסיף צבר, כמין חמישי על הצלחת - מותר.

אם תחשק לטעום את פרי הצבר, השרה אותו לימה והקוצים יתמוססו.

לחברינו והורינו

שי לחג הסוכות והאסיף

ארבעת המינים:

האתרוג — יש בו טעם ויש בו ריח
ה ת ב ל — יש בו טעם ואין בו ריח
ה ה ד ס — אין בו טעם ויש בו ריח
הערבה — אין בו טעם ואין בה ריח

ואף על פי כן כולם אחים
המה, בני האדמה והשמש,
יאגדו כולם לאגודה אחת

מאת: המין החמישי — *הצבר*
(שיש בו טעם וריח)

סוכות תשל"ה
קבוץ:
חברת הילדים

לקוט-סיפורים לענות

מסכת-חג הסוכה לכבוד הציבור / ראיבים

פתיחה:

מחרוזת שירי סוכות, מבוצעת ע"י חבורת-זמר בליווי כלי.

השירים: שישו ושמחו, חג אסיף, מלאו אסמינו בר, סוכתי הסוכה, שישו ושמחו בשמחת-תורה, ושמחת בחגיך, שישו ושמחו.

קריין:

ושוב סוכותנו בָּסוכות, בנויה
והיא נאה ומאירה והדורה - הללויה!
אסמינו מלאים בר, ובתינו - תינוקות הומים,
וחג את שמחתו מושך על יתר הימים.
וכך אגב מצווה, שבת-אחים-יחדיו,
נסקור נא את החג - מבראשית לדורותיו.
והראשית הלא כתובה בספר הספרים,
ספר "ויקרא" וספר "דברים":

(מב) בַּסֻּכֹּת תֵּשְׁבוּ שִׁבְעַת יָמִים;
כָּל הָאֶזְרָח בְּיִשְׂרָאֵל
יֵשְׁבוּ בַּסֻּכֹּת -
(מג) לְמַעַן יֵדְעוּ דֹרֹתֵיכֶם
כִּי בַסֻּכּוֹת הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
בְּהוֹצִיאִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם. (ויקרא כג)

(יג) חַג הַסֻּכּוֹת
תַּעֲשֶׂה לְךָ שִׁבְעַת יָמִים
בְּאָסְפְּךָ מִגָּרְנְךָ וּמִיִּקְבֶךָ;
(יד) וְשָׂמַחְתָּ בְּחַגֶּךָ
אַתָּה וּבִנְךָ וּבִתֶּךָ וְעַבְדְּךָ וַאֲמָתֶךָ
וְהַלֵּוִי וְהַגֵּר וְהַיָּתוֹם וְהָאַלְמָנָה,
אֲשֶׁר בִּשְׁעָרֶיךָ.
(טו) שִׁבְעַת יָמִים תָּחֹג לַיהוה אֱלֹהֶיךָ
בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר יהוה -
כִּי יְבָרֶכְךָ יהוה אֱלֹהֶיךָ
בְּכֹל תְּבוּאָתְךָ וּבְכֹל מַעֲשֵׂה יָדֶיךָ,
וְהָיִיתָ אַךְ שָׂמֵחַ. (דברים טז)

קריין:

גם אל התפילות נדרשנו שוב -
תפילת-סֻכות, ובה כתוב:

"ותתן לנו ה' אלהינו באהבה מועדים לשמחה,
חגים וזמנים לששון, את יום חג הסֻכות הזה
זמן שמחתנו מקרא קדש, זכר ליציאת מצרים".

קריין:

ואכן בימי בית-ראשון
נחוג החג ברוב ששון.
בעם-רב ושירת-עולים
הפך לראשון בשלושה רגלים.

מסורת זו של מסע המוני
האריכה ימים גם בבית שני.
וכך מצינו כתוב במשנה
על אותם הימים ואותה התכונה:

"חסידים ואנשי מעשה היו מרקדים לפני העם
באבוקות של אור שבידיהם, והיו אומרים
לפניהם דברי שירות ותשבחות, והלווים
בכינורות ובנבלים ובמצלתיים, ובחצוצרות
ובכלי-שיר בלא מספר על חמש-עשרה מעלות,
היורדות מעזרת-ישראל לעזרת-נשים, שעליהם
לווים עומדים בכלי-שיר ואומרים שירה.
כשהיו נפטרים זה מזה, מה היו אומרים זה לזה?

(ה) יְבָרֶכְךָ יהוה מִצִּיּוֹן,
וְרְאֵה בְּטוּב יְרוּשָׁלָם
כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ
(ו) וּרְאֵה בָנִים לְבָנֶיךָ!

— שָׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל! (תהלים קכח)

לאחר קריאת הברכה - שירת חבורת-הזמר או שירה בציבור לפי מילות הברכה.

קריין:

כשגלו ישראל מעל אדמתם
גלתה הסוכה והלכה אתם.
וככל שהלכה הגלות וארכה,
עסקו חכמים יהודים בסוכה.

גילו בה משל ותקוה ואות,
ורמז ופשט ומדרש וגם סוד:

- "סוכת דוד הנופלת" - משל לאומה המושפלת.
- "סוכת שלום" - כאז כן היום.
- "תצפנני בסוכה מריב לשונות" - מגן מאימת האומות השונות.
- "כל מי שמקיים מצוות סוכה, האל מושיבו בסוכת עורו של לויתן, לעתיד לבוא".

קריין:

גם בצורת האותיות
יש מספר משמעויות:

האות ס - סגורה מארבע צדדים, מסמלת סוכה עם ארבע דפנות.

האות כ - סגורה משלושה צדדים, מסמלת סוכה בעלת שלוש דפנות, שאף היא כשרה.

האות ה - לה דפנות מחוברים ושלישית קטועה ומנותקת - מסמלת סוכה בעלת שתי דפנות ושלישית אפילו טפח, שאף היא כשרה.

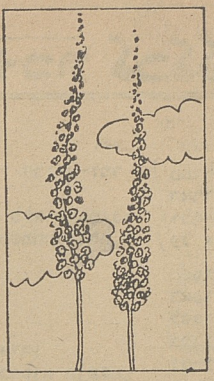

ק ר י י ן :

מימי המקובלים נהוג להזמין
אל תוך הסוכה שבעה אושפיזין.
אלו הן נשמות:
אברהם, יצחק, יעקב, יוסף, משה, אהרון,
דוד - זכותם תגן עלינו לעולם - תמיד.

שיר האושפיזין - מבוצע ע"י ילדים -
הקהל וחברת הזמר מצטרפים בפזמון.

ק ר י י ן :

לחסידים נודעת חיבה עמוקה
לכל הקשור במצוות-סוכה,
בלב שלם, ללא תהייה -
ומעשה שהיה - כך היה:

"במחיצת ר' לוי יצחק בעולם הבא"/ש.י. זוין.
(בסיום הסיפור - שירת יחיד של השיר:
"זכור דבר לעבדך").

ק ר י י ן :

קשורים בסוכה עוד צווים ודינים
כגון המצווה של ארבעת מינים.

למה דווקא ועל מה -
מציינו כתוב במדרש תנחומא:

"ולקחתם לכם פרי עץ הדר, כפות תמרים
וענף עץ עבות וערבי נחל" -מה טיבן של
ארבעת המינים הללו?
מהן שעושין פירות ומהן שאינן עושין פירות?
פרי עץ הדר וכפות תמרים - אלו הצדיקים,
שיש להם מעשים טובים.
וענף עץ עבות וערבי נחל - אילו בינונים
שיש בישראל.
אמר להם הקדוש ברוך הוא: כולכם כאחד
תעשו אגודה אחת, שלא יהיה בכם פסולת.
אם עשיתם כן, אני מתעלה עליכם.

המשך

ק ר י י ן :

נניח לשעה קלה להדס, לערבה,
לאתרוג ולולוב -
כדי לומר מלה על סתיו.
כי אימתי אם לא עכשיו
נשוב ונדבר עליו?
זוכרים מה קורא כשהוא מתארח:

י ל ד י ם :

- הקיץ בורח!
- והחצב פורח!

ה ח צ ב / מירה מאיר

בְּצִיצֵי הַשְּׁבִילִים פִּשְׁתוֹתֵינוּ
נְשָׁלְפוֹת חֲרָבוֹת הַחָצָב,
וְרוּחוֹת מְנַשְּׁבוֹת בְּבֵיתֵנוּ,
לוֹחֲשׁוֹת עַל אָזְנֵי נוֹ שֶׁכְּבָר סְתָיו.
אֶת הַסְּוֶדֶר נוֹצִיא נִלְפְּשָׁנוּ
וְגִבְּהּ נְטַיֶּלָה יַחְדָּיו.
כְּבָר עוֹבְרִים הַחַגִּים מֵעָלֵינוּ.
בְּכָבְדָם - חַגִּיגִי וְעָגוּם.
גַּם הַסֻּכָּה כְּבָר נִפְרֶשׂ עַל רֹאשֵׁינוּ
וְסַפְגָּנוּ רֵיחוֹ הַבַּשּׂוּם,
וְרִימּוֹן אַחֲרוֹן פִּגֵּינוּ
כְּבָר זִמֵּר אֶת שִׁירוֹ הַקָּסוּם.
אֵין מָנוֹס מֵחוֹלִין מֵעַכְשָׁיו
רַק נִצָּפֶה לְבוֹא הַגְּשָׁמִים,
וּכְשֶׁקֶט פָּרְחֵי הַחָצָב
שֶׁבְּצִיצֵי הַשָּׁדוֹת הַצְּמָאִים -
כֵּן נִלְפֵּין בְּתִפְרַחַת שֶׁל סְתָיו
אֶל מוּל עֲלֵי זָהָב רְאשׁוֹנִים.
אַל תַּגִּידוּ הַכֹּל שׁוּב חוֹזֵר פֹּה
אַל תֹּאמְרוּ: כֵּן זֶה כָּל שָׁנָה,
כִּי הָעֵצָב הַזֶּה הָעוֹבֵר פֹּה
הוּא חָדָשׁ בְּנִשְׁיקָה רִאשׁוֹנָה.
וְהַסְּתָיו הוּא עָצִיר וּמְזַמֵּר פֹּה
בְּתִפְרַחַת חָצָב לְבָנָה.

*

אחרי השיר על החצב -
שירת-יחיד בשיר: שלכת / אמנון בקר,
לבון נאמן.

ק ר י י ן :

ומהסתיו ורוחותיו
והסוכה עכשיו -
נותר דבר אחד לומר:
תפילה על טל ועל מטר.
בית משיר של אבן-גבירול
אומר על כך כמעט הכל:

"שפעת רביבים יוריד מזבוליו
לחיות זרע ולתת פרי יבוליו,
מטר יורה ומלקוש יוריד עם אגליו,
היות דשן ושמן כל פרי עץ ועליו".

ס י ו ם :

חברת הזמר שרת:
ברך עלינו את השנה הזאת,
את השנה הזאת.
ברך את כל מיני תבואתה לטובה
ותן ברכה על פני האדמה.
ושַׂבְּעֵנוּ מטובך וברך שנתנו
כשנים הטובות.
ותן ברכה, ותן ברכה,
ותן ברכה על פני האדמה.

סיפור וחרוז

נָשְׁבוּ רוּחוֹת קָרִים בַּבֹּקֶר.
וּבְצָהֳרַיִם
כָּסוּ עָבִים אֶת הַשָּׁמַיִם,
וּתְינֹקֶת בַּת שְׁנָתַיִם
אָמְרָה: אִמָּא, טִפָּת מַיִם
עַל הָאֹזֶן, עַל הָעַיִן!
מַה־זֶּה?
עָנְתָה אִמָּא: הַיּוֹרֶה!

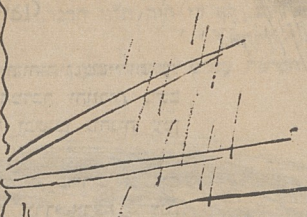

בָּרָק וָרַעַם וְרוּחַ יָם.
קָרְבוּ עָבִים זֶה אֶל זֶה,
וּבְעֹז וָסַעַר
עַל גַּיְא וָהָר,
וְעַל כָּל תֵּלֵם בַּשָּׁדֶה
נִתְּכוּ מַיִם מְשָׁמַיִם –
הַיּוֹרֶה!

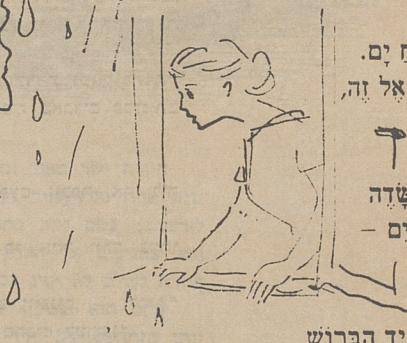

מוּל הַצְּרִיף עַל יַד הַבְּרוֹשׁ
עוֹמֵד "בָּחוּר" כְּבֶן שָׁלֹשׁ,
רַ־טַ־ב
מִכַּף רֶגֶל וְעַד רֹאשׁ
וְגוֹמֵעַ מַיִם בְּכָל הַפֶּה.
וְאִמּוֹ
גּוֹעֶרֶת בּוֹ מִן הַחַלּוֹן:
הַבַּיְתָה, אַהֲרֹן!
מַה־זֶּה?
צָחַק אַהֲרֹן בְּמִלֹּא הַפֶּה:
אִמָּא,
הַיּוֹרֶה!

בַּגְּלִיל הָעֶלְיוֹן
גָּלְשׁוּ עָזִים מֵהַר עַצְמוֹן.
וְאַחֲרֵיהֶן רוֹעֶה קָטָן,
כְּבֶן־שְׁמוֹנֶה,
הוֹלֵךְ וּמְהַלֵּל "הַיּוֹרֶה,
הַיּוֹרֶה – –
חַג לָעֵשֶׂב בַּשָּׂדֶה,
לַפֶּלַח וְלָרוֹעֶה,
חַג לָעֵז וְחַג לַשֶּׂה –
חַג מֶה־מֶּה – –"

לְרַגְלֵי הַר גִּלְבֹּעַ
בָּחוּר מִכִּין לְזֹרַע
גִּרְעִינֵי פָז בַּשָּׂדֶה.
עוֹד הַזֶּרַע בַּיָּדַיִם
נִתְּכוּ עָלָיו מַשָּׁמַיִם
גִּשְׁמֵי־עֹז – הַיּוֹרֶה!
וַיִּדַּהַר עַל סוּסוֹ חִישׁ,
וַיַּעֲבֹר קוֹל בַּמַּחֲנֶה:
הַ־יּוֹ־רֶ־ה!
הַמַּעְדֵּר הַנַּח, גַּנָּן!
סְגֹר כַּוֶּרֶת, הַכַּוָּרָן!
עֵת עֲבֹד וְעֵת רְקֹד.
הוֹרָה, הוֹרָה, עֵין־חָרֹד.
הַיּוֹרֶה!

שלא כחגים של חנוכה, פסח ושבועות, אין מתלווה לסוכות סיפור מן המסורת (יציאת-מצרים, מגילת-רות וכרומה); והרי בימים שלפני החג מתבקש להשמיע באוזני הילדים קטעי סיפורת המסייעים ביצירת האווירה המכינה לקראת חוויית החג.

אמנם בפרקים הקודמים נכללו מספר אגדות השייכות למכלול הנושא, למשל –

* אגדה להושענה רבה – ע' 65,
* מים בירושלים – ע' 105,
* מעשה ברבי חנינא בן דוסא – ע' 97,
* מה סח לי האתרוג – ע' 118,
* מה סחו לי ההדסים – ע' 133,
* חוני המעגל – ע' 158,
* בימיו של רבי תנחומא – ע' 159.

בכל זאת ראינו לנכון להביא להלן חומר סיפורי נוסף, בחלקו מנסיונם של מחנכים, ובחלקו כהצעות לעיבוד אישי שבעל-פה.

לקוט-סוכות לעגנון

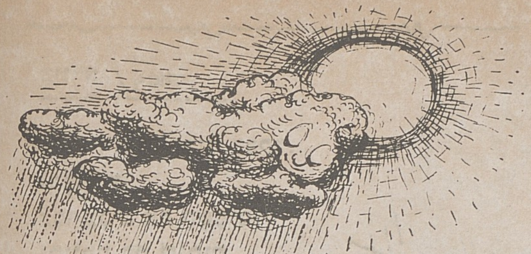

גשמים

מתוך ספרו של בנימין הלוי ז"ל
(בית-לרע) 1958
איורים: שרגא וייל (תעוגן)

החורף כבר השלים את כל ההכנות ורוחותיו מטיילות על פני הארץ. יש מהן מגיעות עד קצוי המדבר והוזרות משם עמוסות צינה וכפור, ויש מפליגות הימה ובשובן נוהגות עמן עדרי עננים.

גם במרומים הכל ערוך זה-כבר. הגשמים סדורים ומצפים לתורם. גשם-גשם בצורתו המושלמת בה יירד ארצה: מנת מימיו קצובה והוראה מפורשת עמו, כמה זמן מותר לו להשתהות בכל מקום.

רוצים הגשמים בקוצר-רוח, רוצים כבר לרדת. נמאס להמתין באפס מעשה, תלויים בין שמים וארץ. לבסוף מאבדים סבלנותם ומתחילים לרטון:

„מדוע אין יורדים?"

החורף יושב על תוכניותיו ובודק פעם נוספת את לוח הזמנים:

„מה החפזון, רבותי, ומה הפחד? כל אחד יירד בעתו ובמועדו!"

„ולמה, בעצם, מחכים? — שואל גשם עז-פנים, — ולמי?"

„למי מחכים? — מחייך החורף, — מחכים ליורה!"

הגשמים נרגעים. משיודעים סיבת העיכוב, הצפייה קלה יותר. אבל בהמשך הזמן שוב מתגבר השעמום. בוחרים הגשמים משלחת ומשגרים אותה להתייצב לפני החורף.

„מתי הוא יירד כבר, הוד-מעלתו היורה? חשוון הולך-ותם, וזה עדיין לא הואיל להראות פניו. החרוב פורח, עלי החצב מציצים מן האדמה, העולם ממתין לנו ורק יורה מעכב בעדנו. סוף-סוף יש גבול לכל דבר!"

בקושי עוצר החורף את הגשמים למעלה, בל יתפרצו לרדת כולם יחד בטרם-עת. ויום בהיר אחד, במפתיע, הוא קם ומכריז:

„הכונו! הגיעה שעתכם! ראשון יירד היורה!"

נדחקים הגשמים לראותו וחיש-מהר נסוגים באכזבה רבה:

„מה? זהו היורה?"

הם תיארו להם גשם ענק, אדיר ותקיף, וראו לפניהם גשמון קטינא, רזה וצנום. מי פילל, כי זה העלוב, אשר בסבלנות ובשקט עמד בראש התור, הנהו היורה?

גשם בעל-גוף, שלושה-ימים-ושלושה-לילות אורכו. עוד רגע-קט יתפקע מכעס ומימיו יישפכו ארצה, מרעים בקולו:

„ראיתם גשם? אפילו למלא שלולית לא יספיק לו כוחו!"

שני, גם הוא בעל מים רבים, רוגז ומתרתח מרוב עלבון:

„ילוה חכינו כל הזמן? **אנחנו כולנו?** את עקבות עדרי הצאן באבק־הדרכים לא ימחה!"

אכזבת הנשמים גדולה. סחים זה לזה:

„אוי להורק, אם יורה כזה מַבְשָׂרו!"

שומע היורה ומתנצל:

„סלחו, אחים, שעיכבתיכם. לא כי היה תלוי הדבר. גם לא כי האַשמָה שכה קטן אני הַשַּׂטָא."

והוא אוסף תחתיו חטישה עננים ומחצית הענן — כדיוק מנתו! — וצונח למטה.

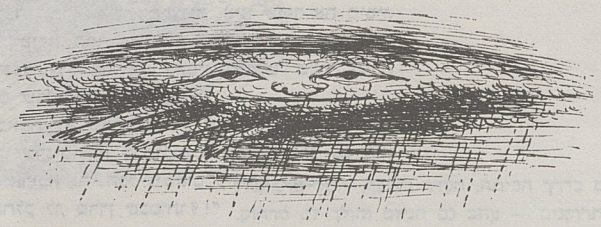

היורה ישר מאוד ומקפיד על הסדר. אפילו אם הוקצבה לו שנה אחת מנת־עננים דלה — הוא שמח בחלקו. בשמים יקרה לא־פעם: גשם גונב מחברו עננים אחדים, פורצים דין־ודברים, ויש שמגיעים אל הארץ (בושה וחרפה!) רעמי התגרה. ואלו היורה לעולם לא יסיג גבול רעהו.

שקט הוא וצנוע. ישר עד טיפה אחת וגלוי־לב. אף אינו יודע להתחפש. רק יירד ארצה וכבר הכל יודעים מי הוא הבא. המלקוש, רמאי ומתעתע, לועג לו ומקנטרו לעתים:

„אל תהיה צדיק הרבה! חמוד לך פעם לצון ורמה גם אתה את הבריות. רד בהסתר, כמוני, ויהיו מחפשים אחריך!"

והיורה עונה ברוב רצינות:

„אינני אוהב הלצות. גם אינני יודע כיצד מרמים. אפילו הפעוטות מכירים אותי תיכף־ומיד. אך נפלו טיפותי הראשונות על הארץ פורצים הם החוצה בלי פחד רטיבות וצינה, רוקדים ושרים: הַיוֹרָה! הַיוֹרָה! חג לָעֵז וחג לָשֶׂה!"

לשוא יפתהו המלקוש. היורה לא ינוב את דעת הבריות. לכל היותר מסוגל הוא להפתיע. יירד פתאום חמים וקל ויעורר התוות בלב.

חוזה הוא!

מתנבא על ימים באים. בעוד הארץ מתענה בחרבוני קיץ מוכת שרב ומעולפת צמאון, מסיח הוא על פרחים, על לחם, על שורשים יונקים לרויה. הוא מלטף ומרכך רגבים בודדים ונקשים ומאגדם יחד, רוחץ עצים מן האבק ומרעננם ואת הזרעים והגרעינים הקבורים באדמה מעורר הוא וקורא:

„הקיצו, נרדמים! קומו־עלו, כי בא היום!"

מבשר הוא תקופה חדשה!

לא ייצאו ימים רבים לאחר בשורת היורה והנה נוהרים שאר הגשמים. פעמים בהפסקות ארוכות בינותם, ופעמים בהולים, דוחקים זה ענניו של זה. המון גדול ואפור, רטוב וקר, נופל־שוטף רוב ימות החורף. גשם דומה מאוד לאחיו, וכלל זאת, אם תכירם מקרוב, נבדלים זה מזה ולכל אחד עצמיותו שלו. יש מהם גדולים וקטנים, טובים ורעים, חמים וקרים, שתקנים וצעקנים.

הנה גשם ארוך ורזה. איננו משופע במים ועל כן ינהג בחסכון; אם תרצה לומר, אפילו בקמצנות. אינו שופך את מימיו, אלא מטפטף טיפין־טיפין. הוא נמשך יום ולילה ועוד יום ועוד לילה והולך ונמשך. וככר אין הבריות מאמינים־במעט שעוד תזרח שמש. פסימיסטים שבהם חוקרים־לדעת:

„ומה, אם באמת לא ייפסק הגשם לעולם?"

אפילו הירדן, שרגיל הוא ברטיבות למיום היוולדו, גם הוא נמאס עליו גשם אריכא זה. הכל נושאים עיניהם לשמים:

„נו, מתי יסתלק לו, טרדן שכמותו?!"

עד שבאה רוח מערבית עזה, מחמרת אחרי העננים ומגרשתם:

„די! לא לפי־כוחכם היא המלאכה לגמור! לכו לכם לכל הרוחות!"

והם בורחים מזרחה דוקא.

יום אחד מופיע גשם קצר־קומה ושמן. פזרן הוא מטבעו, אוּלי, חסר־סבלנות. עושה מלאכתו בחריצות רבה ואינו חס על עצמו כל־עיקר. תוך שעות מועטות שפך את כל מימיו דליים־דליים, ופתאום — אסף את כנופיית ענניו והסתלק.

(גשמים כאלה ירדו פעם רצופים ארבעים יום וארבעים לילה והוללו את המבול על האדמה!)

ויש גשמים רעי־לב, אוהבי־להכעיס. הללו בוחרים להם יום הדור־נאה לתעלוליהם. יוצא רועה עם עדרו, בני־אדם הולכים לעבודת השדה, ילדים נפוצים לקטוף פרחים ולרדוף פרפרים. והנה שם, מאהורי ההרים, אורב הרשע. מזמן לזמן שולח הוא

עננה קטנה, בהירה־תמימה, לסייר את הסביבה. וכעת שהכל שקועים במלאכתם, כלא שמין חשד, הרחק מן הבית, עולה הוא בפתע מעבר להרים, ניתך ארצה ומפיק את זממו.

„אהא, תפסתיכם כלי גג!"

(הגשמים, כידוע, שונאים גגות, מטריות, כובעים רחבי־תיתורת. לפי דעתם, הללו מתערבים בעסק לא־להם!)

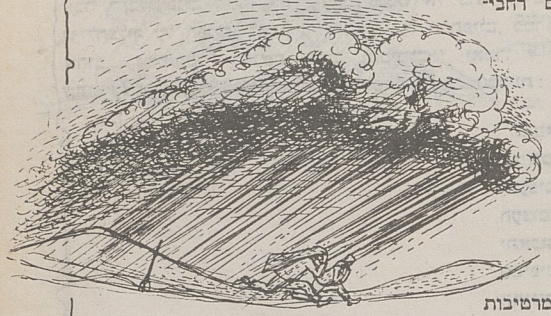

בורחים האנשים בדרך הכיתה, העדר מצופף, רועד מרטיבות וקור, וכשהשדות מתרוקנים — עוזב גם הגשם והולך לו. מרחוק, לפני היעלמו מתחת לאופק, הוא צופה לאחוריו ומלגלג:

„אך לצון חמדתי לי. אך לצון!"

ויש גשמים עליזים ומוכי־לב. כמעט יוצאי־דופן במשפחתם הקודרת. באים הם על פי רוב כשלהי חורף ואינם מקפידים על כל ההוראות החמורות שלו. אינם מכסים את השמים כסה היטב כדרוש. אדרבה, לא איכפת להם אם אי־שם, בין מפלשי העננים, תציין לה השמש. את מלאכתם הם עושים דרך־משחק: מתיזים מים שעה קלה, תולים קשת צבעונית בטרום וטסתלקים כלעומת־שבאו. כמוהם כפעוטות: מרטיבים קצת, ורצים הלאה.

ועוד יש גשם שאמנם אין בו שום דבר מיוחד, אלא ששיחק לו מזלו וירד בשעה טובה.

יקרה והגשמים נעצרים — מי יידע את תהפוכות החורף? היורה ירד בעתו, התבואה נזרעה ונבטה, ויטים בהירים, ימי קיץ, חזרו ובאו לעולם. שמי כחול משתרעים מדי יום ביומו בלא סימן־עננה. וכך עובר שבוע, וחודש, ועוד יום ועוד יום. הכל מצפים לגשם — ואין.

משכימים בני־אדם וכראותם שמים זכים, ושמש רכה מלטפת פניהם כן יידכדכו: **שוב יום יפה!** עד הערב, יום תמים, אין העין פוסקת מלעקוב אחרי המערב: **אולי?** אולי מגיח ענן? ובאשר ילכו, בבית ובשדה, תלך עמם המחשבה שאין הוגים אותה עד־נמירה:

בצרית!

לבסוף בא ומכה ההתהון: שמא הסתתרו הגשמים באחד משבעת הרקיעים? שמא תעו והלכו לאיבוד במרחקי אינסוף?

יעקוב־סופות לענות

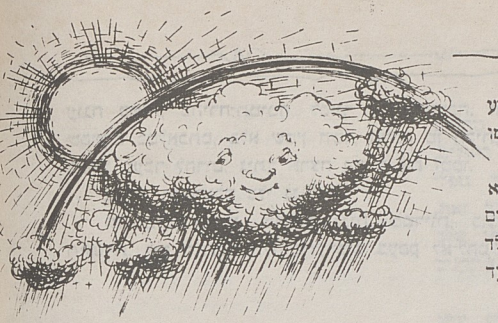

וכאשר התקוה דעכה והשדות כמעט לאחר־יאוש, מופיע ענן זעיר על רכס ההר בפאתי מערב; אחריו עוד אחד, ועמו קמות התקוות לתחייה: אולי בכל זאת יירד גשם?

והוא בא. גשם ככל הגשמים, רטוב וקר, אבל הפעם הוא זוכה לקבלת־פנים חמה. אין בורחים ממנו אל סתר־גג, מניחים לו להצליף על הפנים, לטפס על הראש ועל הכתפיים, כמו לילד אהוב. „גשם־חסד! הגשם הטוב והמיטיב!" יאמרו — עד שהוא־עצמו מתמלא גאוה ומתחיל לפטפט באזני הבריות:

„כן, כן! צריך לדעת מתי להופיע!"

כאלה הם הגשמים, שונים מאוד ונבדלים בצורתם ובאופיים, אך גם תכונות דומות להם, כלכל בני עם אחד. רובם קודרים וזועפים ונוטים למרה־שחורה. מיטב טוב־לבם שופכים הם על העצים ועל הצמחים. את האנשים אינם מחבבים ביותר, וביחוד יתאכזרו לעניים. חודרים דרך סדקי הגג והקירות הרעועים, מטיפים טיפות דלוחות על המיטות, על השולחנות, על עריסות התינוקות — מכניסים את החורף פנימה; לתוך נעליים קרועות של עניים, ילד קטן וזקן חולה, שולחים הם את מימיהם הצוננים.

„אין זה עניינו! — אומרים הגשמים. — כל יהיו עניים בעולם! האדם עצמו אשם בכך!"

ועוד אומרים הם:

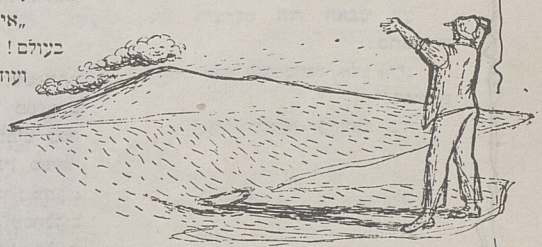

„אצלנו אין משוא־פנים. אבל אל העשירים קשה להגיע. הללו הסתגרו בתוך בתים מתוקנים והתעטפו בבגדים טובים. אנו — אם יותן לנו — נרטיב גם את העשירים!"

האטינו להם. אילו נמשך החורף שנה רצופה, היו הגשמים שוב מציפים ומטביעים את העולם. אבל החורף ימיו ספורים והוא הטיל על גשמיו תפקיד מפורש: להצמיח עשב לבהמה ולחם לאדם.

מטרה נעלה!

הגשמים הראשונים הם חלוצי העם. נופלים לשם מטרה רחוקה ואת פרי עמלם לא יראו. אובדים בסדקים עמוקים של קרקע יבשה צמאה למים, שוטפים סלעים צחיחים ושדות שוממים, גורפים בהרים קַמַל־אשתקד. הם יחדרו ויגיעו אל כל גרעין וינביטו את ירק החורף, אבל בעצמם לא יידעוהו.

גורלם של ראשונים!

הגשמים הבאים־אחריהם נופלים כבר על שטיחים ירוקים, על מרבדי קמה, וטוב להם וקל.

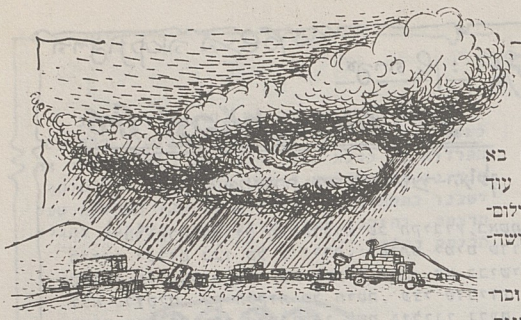

ג. האחרון

המלקוש רמאי הוא מטבע־בריותו. לעולם לא תדע אם בא כבר או לא בא, אם זהו כבר הגשם האחרון, או שמא יבוא עוד אחד והוא, הבא, יהיה המלקוש. מנהגו לעבור את הארץ בעילום־שם, ורק אחר־כך נודע ברבים כי זה הגשם שירד לפני שלושה־ארבעה שבועות הוא־שהיה המלקוש.

צא וראה, שני גשמים: יורה ומלקוש! הראשון תם וכר־לבב. אפילו תתן לו מי־יודע־מה, לא יתכחש ולא יעמיד־פנים. ואלו השני, אפילו תטיף לו מוסר כל השנה — יבוא באביב וישוב לא תדע אם היטיב את דרכיו.

יותר מכולם סקרנים הפלחים ורוצים להכירו. שדות ההציר מוכנים לקציר, אין לחכות הרבה: הדגניים משתבלים, הקטניות פורחות והחציר — מיום ליום פוחת טיבו והולך.

עומדים הפלחים לפנות ערב, מרחרחים באויר, חוקרים את שולי הרקיע כמערב ושוקלים בלבם:

„לקצור או לא לקצור — הנה השאלה!"

ליתר־בטחון מחכים הם יום נוסף ולבסוף פושטים עם המקצרות — שמא, בכל זאת, ירד כבר המלקוש ואין חשש לחציר שיירטב ויופסד. קוצרים ובלבם דאגה: עבר או לא עבר? כזה הוא — לעולם לא תדע ארחותיו!

ומסביב — הקיץ כבר עומד בשער. רוחות־שרב ממזרח נראו בארץ ומספרות, כי המדבר התעורר. החום הולך וכא. התבואה בשלה ועוד־מעט תיקצר. הפרחים נבלו וה־כבר זרעי העשבים, אך יתייבשו די־צרכם, יקומו ויפוצו לכל עבר. גם ציפורי־הנוד עוזבות להקות־להקות וחוזרות למכורתן לַקַנָּן, לדגור. הכל מתקרב למטרתו: כְּשֶׁלּוֹ וּמוּכָן לְעִתּוֹ!

עוד מעט ושממון צהוב יתפשט בהר, בקמה, בגיאיות. והוא, המלקוש, ענוג ורפה, נצר אחרון וחלוש לעם זועף ורב־כוח, אשר־תמול־שלשום שפך את שלטונו על תבל כולה, עומד אין־אוניב בחביונו ותוהה:

„מדוע איחרתי לבוא?"

התקופה החדשה שבישר היורה — מתקרבת אל קצה.
התקוות והחלומות שטיפחו הגשמים — נתגשמו.
יקום המלקוש וינדוד הלאה, אחוז מחשבה מעודדת:
„אשוב בעת־חיה. לעונת הצמיחה אחזור. והפעם — אני אהיה הראשון!"

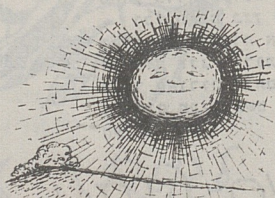

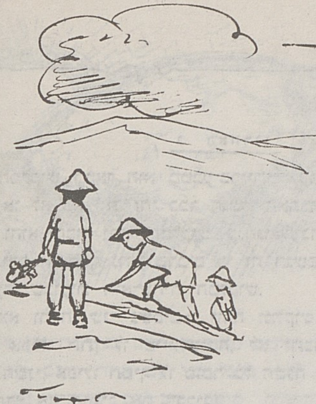

הרפתקאה בגשם -

עפרה שן:

טיול לגבעת האוצרות

מתוך החוברת: מסיפורי שער-הגולן

הדבר קרה בשנים הראשונות של הקיבוץ, כאשר היינו ילדים בגן של צ'ירורה. באותם ימים שדות הדורור היו חשופים - לא מטעים בהם, לא כבישים ולא פרדסים, רק חלקות של חיטה, עצי סדריות ודרך עפר מאובקת. בטיולנו לשם גילינו גבעה קטנה אחת ובה הרבה אבנים גדולות, ביניהן אבני צור קטנות, משוננות ושברי חרסים. קראנו לגבעה, "גבעת העתיקות", או "גבעת אבותינו".

באחד מימי החורף הבהירים אמרה צ'ירורה שמטיילים היום "לגבעת העתיקות". שמחנו כולנו וחיש מהר יצאנו לדרך. הלכנו ברגל בדרך העפר ועד מהרה התחממנו מההליכה ומהשמש החמה. הורדנו חולצות וקשרנו אותן סביבנו כחגורות. הגענו לגבעה שלנו ומיד התפזרנו לכל עבר.

אחדים חיפשו עתיקות, כדי להביא אותן ליהודה רות, אוסף העתיקות, ואחרים שיחקו בין הסלעים הגדולים. אכלנו אשכוליות, והזמן עבר בנעימים. לפתע נשאה צ'ירורה עיניה והנה היא רואה במערב קצה ענן אפור. אבל היום היה בהיר, לכן חשבה לעצמה שזו עננה קטנה שתעבור לה. אולם לאחר רגעים מספר, כשהסתכלה שנית לכיוון מערב, גילתה שהעננה הקטנה, האפורה, הפכה לגוש עננים המתקדם לעברנו.

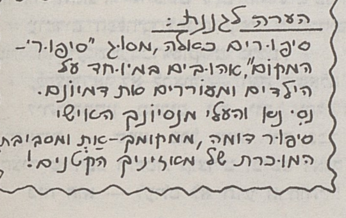

ילדים, צריך לחזור-, גשם ירד עוד מעט, אמרה צ'ירורה.

אנחנו לא האמנו, שביום יפה כזה יכול לרדת גשם ולא הזדרזנו כלל וכלל, ועד שצ'ירורה אספה את כולנו עבר זמן רב, ובינתיים העננים התקדמו. התחלנו ללכת לכיוון הקיבוץ, הדרך ארוכה והקיבוץ נראה קטן ורחוק.

אנחנו הולכים בדרך, והרוח בשמים דוחפת את העננים. אנחנו הולכים מהר יותר, אבל גם הרוח חזקה יותר ויותר. הנה כבר כיסו העננים את השמש, ועוד מעט כל השמים מעלינו אפורים, אפורים - וקר. והנה טיפה, ועוד טיפה, גדולות ורטובות, וריח של גשם עולה מאבק הדרך. ומסביב אין מטעים להסתתר בהם, ואין סוכת פח לשבת בה, רק שדות חשופים, דרך ארוכה וטיפות גשם.

הגשם התחזק ואנחנו עדיין רחוקים. את החולצות שמנו מעל לראשינו כמו מטריות, ורצנו מהר, בדרך העולה הביתה.

ובינתיים בגן ראתה אטל המטפלת את השמיים השחורים, מיהרה אל בנימין העגלון וביקשה שירתום זוג פרדות ויצא לקראתנו. בנימין מיהר לאורוה, רתם זוג פרדות, שם שק על ראשו (במקום מעיל גשם - ככה עשו אז) והדהיר את העגלה.

פגשנו את עגלת ההצלה כבר קרוב – קרוב לשער. עלינו עליה במהירות, ובנימין דהר עם הפרדות עד לדלת הגן. חיש מהר הורידה אטל את בגדינו ושמה אותם ליבש. בחוץ ירד גשם שוטף, ישבנו בתחתונים ובגופיות על גבי המחצלת שעל הרצפה, והיינו מאוד מרוצים כי הצלחנו להגיע הבייתה בשלום.

בָּשְׁלוּ הַפֵּרוֹת בְּגַנִּי / לימור

בָּשְׁלוּ הַפֵּרוֹת בְּגַנִּי
וְיָרַד הַטַּל עַל הַפְּרִי,
וַאֲחוֹתִי
יָרְדָה אֶל הַגַּן עִם הַטַּל
לֶאֱסֹף אֶת הַפְּרִי עַל הַטַּל
וַאֲנִי לֹא יָדַעְתִּי.
לְפֶתַע שָׁמַעְתִּי
קוֹל צְחוֹק
וְרִשְׁרוּשׁ עָלֶה יָרֹק
וְטִיחַ! –
עַל הַשָּׁבִיל
נוֹסַף טַל הַשַּׁחִיל.
וּמֵרָחוֹק –
זוּג עֵינַיִם, וְיָד –
הִכְרַתִּיהָ מִיָּד!
זֹאת הִיא,
אֲחוֹתִי.
הִתְקָרַבְתִּי בַּלָּאט
וְהִיא יוֹשֶׁבֶת עַל הַשָּׁבִיל
וּמְשַׁחֶזֶת אֵלַי שְׁתִיל
שׁוֹלַחַת יָד
וְלוֹחֶשֶׁת: "טוֹב
פֵּרוֹת לֶאֱסֹף.
טוֹב גַּם לִזְרֹעַ,
טוֹב גַּם לְשָׁתֹל,
אַךְ מֵהַכֹּל –
טוֹב
פֵּרוֹת לֶאֱסֹף".
וּפִתְאֹם
הִיא נוֹשֵׂאת הָעֵינַיִם
מִגֹּל עֵינַי
וְשָׁתֵי גּוֹמוֹת בַּלְחָיַיִם
צוֹחֲקוֹת אֵלַי:
"– – – בָּאתִי עִם הַטַּל
לֶאֱסֹף פֵּרוֹת עַל הַטָּל,
הַאֵינְךָ רוֹאֶה? –
הַפְּרִי כְּבָר בָּשַׁל!"

תּוֹר אָסִיף הִגִּיעַ / יוסף

תּוֹר אָסִיף הִגִּיעַ,
רֵיחַ דְּבַשׁ בַּגַּן.
בְּקוֹל גָּדוֹל יָרִיעַ
עֶפְרוֹנִי קָטָן.
מַאֲדִים תַּפּוּחַ
אַגָּס צוֹחֵק בָּרוּחַ
חַג אָסִיף בַּגַּן.

הנשיכה בפיטם האותיות

אגדת-עם. סיפרה: תקווה שריג (בית-השיטה)

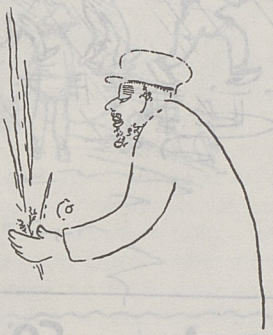

יש מאמינים, שבכל דור ודור חיים
שלושים-וששה צדיקים נסתרים,
שבאותיות עבריות "לַמֶד-וו" מכונים.
אגדה מתהלכת בעם,
שיהודי אחד כזה, לַמֶד-וו-ניק נסתר, רבי אליקים שמו,
חי לו אי-פעם בעיירה אחת בפולין.
איש עני ואביון היה רבי אליקים,
בלי מזון ובלי מחיה
ואשה לו ובנים עשרה, בלי עין-הרע...
אבל תפילין היו לו, לרבי אליקים,
מיוחדים ביופיָם ועתיקים,
שלא היו כמותן בכל העולם.
היו הבריות מספרות בסודי סודות
שתפילין אלו, של רבי אליקים
נמצאו ביער עבות, במערה אפלה,
וכי אליהו הנביא עצמו הניח בה את התפילין,
ואף הוביל לאותה מערה במו-ידיו את רבי אליקים...

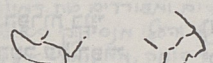

מ. שץ: איורים המינים

*

ובאותה עיירה עצמה, חי לו גם יהודי אחר,
עשיר ונכבד, שכסף לו וזהב ואבנים טובות לרוב.
היה אותו עשיר מוכן לשלם לו, לרבי אליקים,
כסף רב במחיר התפילין שלו, היפים והעתיקים.
אבל הלמד-וו'ניק אמר לו: - לאו,
על כל שְׁדוליו ומָחויו.
היתה אשתו הרעבה של אליקים
טוענת באזני בעלה כל הימים:
- מכור, אליקים, לגביר את התפילין,
ולא נרעב ללחם אנחנו והילדים!
השיב רבי אליקים לאשתו: - לאו!
- אלהים לא יפקיר אותנו, את בניו - לרעב.
התפילין האלו ישארו בידי ובידי בננו הבכור - אחרי!

*

יום אחד, בין יום-כיפור לסֻכות,
הגיע רוכל יהודי אחר, לאותה עירה,

ושני סלים מלאים אתרוגים בשתי ידיו.
עמד לו היהודי על יד סליו,
הוציא אתרוג אחד מיוחד מתוך רפידת פשתן,
ריחנית ורכה כפלומה של אפרוח.
הרים את האתרוג והראה אותו ליהודים שעמדו סביבו.
מיד נכנס ריחו לנחיריהם
והיו שואפים אותו לתוכם ופניהם זורחות.
התבוננו כולם באתרוג הגדול
שהחזיק היהודי וידיו רועדות,
שמא יפול האתרוג וישבר הפיטם.
היה האתרוג זוהר צהבהב מתוך הפשתן
ועל לחייו רקמת בליטות קטנטנות,
במעגלים, מעגלים סדורות,
והפיטם מתנשא באמצע,
ככתר על ראשו של מלך.

אמר המוכר ליהודים הנרגשים והנרעשים שעמדו סביבו
ובולעים כמעט את לשונותיהם
מרוב חשק שחשקו לגעת באתרוג,
לפחות באצבעם הקטנה:
- רואים אתם, יהודים, אתרוג מלכים זה?
רק הוא, מכל האתרוגים, צמח בארץ-ישראל!
ומחירו שלוש מאות מטבעות!

עמד שם בין שאר היהודים, רבי אליקים,
ופניו מלבינות והולכות,
עד שאזל מהם כל הדם.
סבב על עקביו וצעד הישר אל בית הגביר, העשיר האדיר.
דפק על דלתו, נכנס ואמר:
- רבי גביר, תן לי שלוש מאות מטבעות -
ותקבל במחירן את התפילין שלי!
הוציא לו הגביר מכיסו שלוש מאות מטבעות,
והלך רבי אליקים אל ביתו והביא לגביר את התפילין היפים, העתיקים,
הנתונים בנרתיק קטיפה אדום ומרוקם.
עכשיו, רץ רבי אליקים, כל עוד נפשו בו,
אל מוכר האתרוגים, נתן לו את שלש מאות המטבעות -
וקבל לידיו את מלך-מלכי-האתרוגים לתוך כפות ידיו,
כמו קבל אוצר זהב, והוליך אותו זהיר-זהיר, אל ביתו.

נכנס רבי אליקים לביתו,
ונפשו מזמרת בקרבו, מרוב שמחתו.
ראתה אשתו את האתרוג בידי בעלה, רבי אליקים, השתוממה ונבהלה:
- מנין לך, אליקים, אתרוג נאה והדור זה?!
- קניתי אותו, אשתי יונתי, במחיר התפילין שמכרתי אותם לגביר!

הוריקו עיני האשה כעשב השדה,
וחיתה בן-רגע להר געש, שוצף ורושף גחלי אש:
- ה . ש . ת . ג . ע . ת ?!!
הלא כולנו ערומים, יחפים ורעבים,
וחג סוכות קרב, ושמחת-תורה!
נשכה האשה בחמתה את פיטם האתרוג, בלעה אותו,
ונפלה תחתיה, מהעלפת.

עמד רבי אליקים וראה,
כיצד נפגם האתרוג מארץ-ישראל,
ראה את אשתו המתעלפת
ואת בניו המיללים בקול גדול,
ועמד דומם, פניו חיוורות כסיד
והאתרוג הפגום בידיו...
נכנסו השכנים לראות מה המהומה
בבית שכנם, רבי אליקים, ונתקפו תדהמה:
- את פיטם האתרוג נשכה ובלעה אשתך?
- כן - אמר רבי אליקים - עכשיו אין לי תפילין,
אין לי אתרוג, אשתי מתעלפת,
בני רעבים והחג קרב ובא...

באותו לילה, בא אליהו הנביא לבית רבי אליקים,
עטף את האתרוג בפשתן הרך
והניח במקומו אוצר.

עלה לשמי-שמים והביא אותו לגן-העדן והגיש אותו
לאברהם,
ליצחק
וליעקב.
הריחו האבות את ריח האתרוג מארץ-ישראל
אל קרבם, ופניהם זרחו כאור החמה.
הניחו האבות אותו אתרוג למשמרת,
עד שיריח אותו ה מ ש י ח,
שיבוא לקץ הימים...

אתרוג של אותו צדיק / סיפורו של ש"י עגנון, כפי שמספרת אותו לילדים יאירת ש. (צפת)

רבי מיכלי עני היה וביתו ריקם היה. פעמים הרבה לא היה בידו חוץ מפרוסה לעני, שהיה מצניע במצנפתו שבראשו, שאם יבוא עני, לא ישוב נכלם ומבוייש, כי אין דבר לתיתו לו.

היתה אשתו של אותו צדיק יודעת נפש בעלה הצדיק, עשתה מה שעשתה ובלבד שלא יצטער ולא יתבטל מתלמודו. לא כדרך רוב הנשים, שאם כלה השאור מן העריבה - מריבה מקשקשת ובאה... שהן טורדות את בעליהן בעניינים פעוטים, כגון מזון ושאר צורכי הבית.

שנה אחת הגיע ערב-סוכות ולא מצאה הרבנית במה לקבל את החג, אמרה - אלך ואודיע לבעלי, ישמע וידע צערי. נכנסה אצלו לחדר עבודתו, ועמדה על הפתח ואמרה:

"ערב-סוכות היום, ועדיין אין לי צורכי החג."

הגביה עצמו אותו צדיק מכסאו והוציא ראשו מטליתו, והניח ידו על תפיליו ואמר לה:

"את דואגת לבשר ולדגים - ואני דואג לאתרוג שעדיין אין לי!"

נשקה הרבנית את המזוזה ויצאה בפחי נפש. עמד אותו צדיק והתהלך בכל הבית, שמא ימצא כלי למכור ויקח לו בדמיו אתרוג. פישפש ולא מצא שום חפץ כדי שוויו של אתרוג, דבר שימכור ובכסף שיקבל יקנה לו אתרוג. מישמש בתפיליו והירהר בליבו:

"תשעה ימים של חג ממשמשים ובאים ובחג אין מניחין תפיליו; ותפיליו שלי יקרים הם ומחירם רב. הריני מוכרן ולוקח לי בדמיהן - אתרוג!"

חלץ רבי מיכלי את תפיליו ונטלם, ונכנס לבית-מדרשו ושאל:

"מי כאן רוצה לקנות תפיליו שלי?"

עמד אדם אחד ואמר:

"אני אקנה אותן!"

הוציא דינר-זהב ונתנו לצדיק, ונתן לו הצדיק את תפיליו. נטל הצדיק את הדינר ורץ אצל האתרוגר ליקח לו אתרוג. ראה אתרוג נאה ומצאו כשר והדור. שמע שמבקשים במחירו דינר-זהב, נתן את הדינר ולקח את האתרוג. צדיק אמיתי שלוקח חפץ של מצווה, אינו עומד על המקח, כל שכן לגבי אתרוג!

שמעה אשתו הרבנית שהיה בעלה בשוק, הלכה ונכנסה אצלו. ראתה מאור פניו, וכולו אומר שמחה.

סבורה היתה הרבנית שהביא עימו כל צורכי-החג, אמרה לו:

"ראוה אני שאתה שמח, וודאי הבאת לנו כל צורכי-החג. תן לי ואתקין אותם, שהיום פונה והולך!"

עמדה הרבנית והמתינה עד שיתן לה בעלה, אך הוא ישב על כסאו וסיפר לה שזכה ומצא לו אתרוג כשר. שאלה אותו:

"מהיכן היו לך מעות ליקח לך אתרוג?"

אמר לה:

"מכרתי את תפילי בדינר-זהב וקניתי לי את האתרוג!"

אמרה לו:

"אם כן - תן לי את העודף!"

אמר לה:

"לא נתנו לי עודף. כל המעות שנתנו לי בתפילי, נתתי באתרוגי..."

הבליעה הרבנית את דמעתה ואמרה:

"רוצה אני לראות מה מציאה מצאת."

הוציא הצדיק את האתרוג וסילק את עטיפתו, הבהיק זיו הדרו ועלה ריחו הטוב - תאווה לעיניים ונחמה לברכה. אמרה האישה:

"תן ואסתכל בו!"

הושיטה את ידה ונטלה את האתרוג. נזכרה צער ביתה וצער בניה, שאין להם מה יאכלו, ועכשיו יום-טוב של סוכות בא ואין לה לשמחו. נתמוטטו ידיה מחמת צערה ונשמט האתרוג ונפל, וכיוון שנפל - נשברה פטמתו. וכיוון שנשברה פטמתו - נפסל.

ראה הצדיק שנפסל אתרוגו ואינו ראוי לברכה, שטח שתי ידיו דרך יאוש, ואמר:

"תפיליו אין לי, אתרוג אין לי, לא נשתייר לי אלא כעס. אבל אני לא אכעס, אבל אני לא אכעס..."

****

לקוט-סיפורים לשנת

האתרוגים/אגדת-עם בעיבודה של ימימה שי (גבים) (השוות לנוסח המקורי בע' 65)

לפני ימים רבים היה מלך אחד, אשר חלה מחלה קשה, והרופאים לא מצאו תרופה למחלתו. יום אחד בא אחד הרופאים הגדולים אל המלך החולה ואמר לו:

"מין פרי יש בארץ-ישראל - אתרוג שמו, והיהודים מביאים אותו לבתי-הכנסיות בחג-האסיף. ריחו ריח ניחוח, ואם יריח המלך ממנו - יחיה."

ציווה המלך את עבדו לשאול את כל יורדי-הים וסוחריה, האם יש בידם אתרוגים למכירה. יום אחד עברה ספינה בים ובה יהודי עני ושקו על ידו. באו עבדי המלך אל הספינה ושאלו את היהודי:

"היש בידך דבר-מה למכירה?"

ענה האיש ואמר:

"עני אנוכי ובידי אין מאומה, מלבד השק הזה ואשר בו."

בדקו את השק ומצאו בו אתרוגים. הביאו את היהודי ואת שקו לפני המלך, הריח המלך מן האתרוגים - ואורו עיניו, קם ממיטתו ונרפא מחוליו. שאל המלך את האיש:

"מי אתה ומאין באת?"

ענה האיש:

"מארץ-ישראל אני. את כל כספי חילקתי ליתומים ולאלמנות ויצאתי למדינות הים לבקש את מחייתי ואת מחיית בני ביתי. ולמען אזכור בנכר את ריח מולדתי, לקחתי איתי מאתרוגי ארץ-ישראל."

מצאו דברי האיש חן בעיני המלך, ציווה למלא את שקו שקלי-זהב, ושלחו לארצו ולמשפחתו בכבוד רב...

אושפיזין

מאת לאה אילני

לִי סֻכָּה יָפָה בָּנִיתִי,
לַקִּירוֹת קִשּׁוּט עָדִין.
וְכַאֲשֶׁר הַכֹּל כִּלִּיתִי —
אֲצַפֶּה לָאֻשְׁפִּיזִין.

לִי שִׁבְעָה אַחִים בְּצַהַ"ל,
לִכְבוֹדָם הַכֹּל אָכִין;
אוּלַי אֶחָד מֵהֶם פֹּה יַעַל,
יִצְטָרֵף לָאֻשְׁפִּיזִין?

הָרִאשׁוֹן, מִן הַגּוֹלָן,
בָּא אָחִינוּ אַבְרָהָם.
הַשֵּׁנִי, מֵחוֹף אֵילַת,
בָּא יִצְחָק, שׁוֹמֵר הָעָם.

מִיהוּדָה עַל גִ'יפּ דָּהַר
יַעֲקֹב אָחִי בְּרֹן.
וּמִכְּתֶף הַר שֹׁמְרוֹן —
מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן.

מִן הַמִּדְבָּר דָּוִד עָלָה
מְאֻבָּק, עָיֵף;
וּמִגְּדוֹת הַתְּעָלָה
בָּא אָחִי יוֹסֵף.

לִי שִׁבְעָה אַחִים בְּצַהַ"ל.
הֵם יִהְיוּ לִי אֻשְׁפִּיזִין.
וְאִמִּי מִבַּעַד דֶּמַע
עֵינָהּ בָּהֶם תָּזִין.

הסופה על הגבול * שמות י"ג

א

ירושלים — גבולות סביב לה. לאן שלא תישא את עיניך — גבול. קטנה ירושלים מטווח העין, וכל מבט חוצה את הגבול ומסתנן "לחוץ לארץ".

בשכונות המרוחקות מן המרכז, בעיבורה של העיר, עומדים הבתים על הגבול עצמו. פעם אחת התגוררתי בבית האחרון של שכונת גבול. בחציו של הבית התגוררו אזרחים, ובחציו השני התקינו חיילינו עמדה לעצמם. מול הבית שלנו עמד הבית של הערבים, אף הוא חציו לאזרחים, וחציו לחיילי הלגיון.

רצועה צרה של מטרים ספורים חצו בין הבית שלנו לבין הבית שלהם. אך את המטרים המעטים האלה, שקוראים להם שטח הפקר, אין איש חוצה לעולם — לא הם ולא אנחנו. כל מה שמצוי עתה בשטח ההפקר נשתייר בו מימי מלחמת השחרור, ואין איש נוגע בו: דלי הפוך שהעלה חלודה ונתכסה עשבים שוטים; סולם סירידים שמוטל לו באין־בעלים, שנים על שנים, בגשם ובחמה, וסופו להירקב; שמיכה ישנה שמתפוררת והולכת; ספר פתוח, שאך הרוח לבדו מעלעל לפעמים בדפיו, שהשחירו בגשם והצהיבו בחמה; וכן שאר מיני גרוטאות וברזלים ורהיטים שנשתיירו, כפי שיד אדם הניחה אותם לפני כמה וכמה שנים.

וגם עץ תומר צמח שם, ברצועה הצרה של שטח ההפקר, עץ תומר נאה, שהזדקף לו בגאווה ערירית והטיל את בדל־צלו על הדלי החלוד ועל סולם הסיידים.

כל בוקר, בצאתי למרפסת, ראיתי לפני את תומותיה של העיר העתיקה ואת צריחי המסגדים ומגדלי הכנסיות המזדקפים מעליה. לשווא ביקשתי לראות את בתי הרובע היהודי. הבתים היו לחורבות ועל החורבות האלה סללו הירדנים את הכביש היחידי בעיר־העתיקה.

בצל החומות, מזה ומזה של הגבול, שיחקו ילדים את משחקיהם. העיניים רשאיות לשוטט על פני הגבולות באין מפריע, אך להידבר עם ילדי האויב — אסור. לפעמים היו הילדים מעיפים עפיפונים והעפיפונים היו נעים עם הרוח ועוברים את הגבול, ופעמים היו העפיפונים של הילדים שלנו והעפיפונים של הילדים שמעבר לגבול מסתבכים זה בזה ועושים שלום במרומים...

בימי החמה היו נערי השכונה צדים "ציפורי אור" בשברי מראות ומסנוורים את עיניהם של הילדים מעבר לגבול. וכן גם עשו הילדים הערביים לילדים שלנו. פעמים היו "ציפורי האור" מצטלבות באוויר, כמו העפיפונים. איש לא השגיח בשיחת אורות זו שבין הילדים משני עברי הגבול, ואיש לא גער בהם.

ואף־על־פי־כן — הגבול הוא גבול, וכל החוצה אותו מתחייב בנפשו.

ב

פעם אחת עמד מחמוד על משמרתו ליד אשנבו וצפה על הגזרה שלפניו. לפתע ראה את הבוכרי הזקן טורח ליד הבית שלנו, מנסר לוחות, דופק מסמרים ומקים מעין בקתה צמודה לכותל הבית. וסיעה של ילדים יחפי־רגלים עוזרת על ידו בצהלה ובשמחה.

— הא, יוסוף! — קרא מחמוד למפקדו.

— מה יש, יא מחמד? — שאל יוסוף.

— ראה, היהודים מקימים להם ביצורים!

— היכן?

— כאן, לפניך! ליד העמדה שלהם!

נטל יוסוף משקפת שדה למען יטיב לראות ועקב אחר מעשהו של הבוכרי הזקן.

— אבל אלה אזרחים, לא חיילים — הפטיר יוסוף.

— אצל היהוד לעולם אינך יכול לדעת — קרא מחמוד בהתרגשות — אצלם כל העם צבא, אפילו האזרחים.

— טוב — הפטיר יוסוף — הודע לקצין.

כעבור שעה קלה ראינו ג'יפ צבאי של הלגיון מטפס ועולה מן העיר העתיקה ונעצר בחריקת־בלמים ליד העמדה שלהם, שלא הייתה אלא בית על הגבול, בדומה לעמדה שלנו. מן הג'יפ ירדו ארבעה קצינים גבוהים ונבלעו בבית פנימה. עד מהרה ראינום יוצאים אל הגג, משקפות צמודות לעיניהם. הם נשענו על מעקה הגג, תמכו מרפקיהם על שקי החול, ועקבו בעיון אחר הבוכרי הזקן והילדים הטורחים בהקמת בקתתם.

* מתוך "הצריף ברחוב הצפצפות" שלמה ניצן, הוצאת מ' ניומן 1960, עמ' 168—178.

יקוט־סופות לענות

— אכן, היהודים מתבצרים! — הפטיר האחד.
— מה יכולה להיות הכוונה שלהם? — התמיה שני — הרי בקתה עלובה זו לא תעמוד אפילו כנגד כדורי רובה פשוטים.
— הבקתה אינה אלא הסוואה בלבד — פסק שלישי.
— כלומר? — הקשה רביעי.
— ראשית, אפשר לבצרה מבפנים בשקי חול. שנית, אפשר אין זו עמדה כלל. יכול להיות שהיהודים מתכוונים לחפור, דרך רצפת העץ של הבקתה, מנהרה בתוך האדמה, שתגיע אל העמדה שלנו ויום אחד יעיפו אותנו באוויר!
— ומה מונע בעדם להעמיק את המנהרה עד לעיר העתיקה?!
— איני מאמין שכך יעשו.
— שמע, היהודים — מומחים גדולים הם בכריית מנהרות תת־קרקעיות. וכי לא שמעת על מנהרת לטרון? הפרו להם מנהרה ונמלטו על נפשם!
— הרי בדרך זו יכולים הם להגיח אל תוך העיר העתיקה באישון לילה ואיש לא ירגיש בהם! השערה זו הטילה מבוכה גדולה בקרב קציני הלגיון. אחזי בהלה הוציקו את המפקדים הגבוהים שלהם, ועד מהרה נאספו ליד פתח ביתם ג׳יפים ומכוניות, והגג שממולנו נתמלא קציני ומפקדים גבוהים, מדיהם מגוהצים למשעי, אותות הצטיינות מבריקות על חזיהם, הכפיות האדומות מתנפנפות ברוח ומשקפות צמודות לעיניהם.
ואילו הבוכרי הזקן המשיך בשובה ובנחת בהקמת בקתתו, צרף לוח ללוח, כותל לכותל, ועדת הילדים מסייעת על ידו בקריאות ובשמחה. ורק כאשר הבוכרי הזקן טיפס על סולם וניסה לכסות את גג הבקתה בכמה ענפים דלים, טפח קצין אחד את כף ידו על מצחו כאילו נזכר במשהו ופרץ בצחוק גדול.
— מה אתה צוחק? — געו בו חבריו הנבעתים.
ביקש הקצין הצוחק להגיד להם מה, אך צחוקו הבליע את דבריו.
— יא אברהים! — געו בו אחד, גבוה ממנו בדרגה.
— נבהלנו כארנבות, חה חה — דיבר אברהים וכבש את צחוקו — אנחנו... עכשיו נזכרתי: יש ליהודים מין חג כזה, שכחתי את שמו. בחג זה הם נוהגים לצאת מן הבתים שלהם ולאכול את ארוחותיהם שבעה ימים תמימים בסוכות...

ג.

הסוכה עמדה על תילה ורק גגה היה חשוף.
— נו, ילדים עכשיו צריך להביא סכך ולכסות את הגג — אמר הבוכרי הזקן.
— מהיכן נקח לנו סכך? — הקשו הילדים.
— אינני יודע, תקחו מהיכן שתקחו, אני נכנס בינתיים לאכול.
הבוכרי הזקן נכנס לביתו והילדים נשארו בחוץ, תמהים מהיכן יקחו סכך לקרות את גגה של הסוכה, שאותה שכונת־גבול ענייה הייתה בצמחייה.
— ואולי נקטוף לנו כפות תמרים אחדות? — הציע נסים והורה על עץ התומר שצמח ברצועת ההפקר שבין הגבולות.
— החוצה את הגבול מתחייב בנפשו — הזכיר רחמים.
— אין צורך לחצות את הגבול — אמר נסים — מן הגג ההוא מגיעים בקלות עד לעץ.
— אבל התומר צומח ברצועת ההפקר, ואולי אסור לגעת בו? — היסס רחמים.
— שטויות, הוא לא שייך לאף אחד! — עמד נסים על הצעתו — מה אכפת לירדנים אם נקטוף לנו ענפים אחדים?
— מכל מקום, כדאי לנו להודיע לוקיף, אחרת עוד יחשוב שאנו מתכוונים לחצות את הגבול שלו.
אותה שעה עמד על משמרתו חסן. מחמת קרבת הגבול הכירו הילדים אישית כמעט את כל הזקיפים.
היו ביניהם בעלי שפמים שחורים מטילי אימה, שהזעימו פנים ולכל קריאה של מה בכך אחזו ברוביהם והשימו עצמם מכוונים ויורים. אך היו ביניהם גם זקיפים אחרים, כמו חסן זה. גם חסן הצמיח לו שפם אדירים, שקצותיו הסתלסלו דק דק כלפי מעלה. אך שפמו לא הטיל מורא, שחסן היה מסלסלו במשובה, קורץ בעיניו ומבליע חיוכים קונדסיים. חסן היה קשיש מן הלגיונרים האחרים, ואפשר שילדינו הזכירו לו את ילדיו שלו, ועל שום כך, אולי, נהג בהם בחיבה חבויה. אולם גם כלפי האורחים נהג אחרת מאשר חבריו. בשכונה מספרים בו מעשה בשמיכה אחת שהתעופפה פעם בסערה מאחד הבתים ונפלה מעבר לגבול.

במקרים דומים — חפץ כי יפול ויתגלגל מעבר לגבול, נוהגים השכנים לפנות אל החיילים שלנו, החיילים פונים למשקיפי או״ם, משקיפי או״ם למפקדה העליונה של הירדנים, המפקדה העליונה למפקדה הנמוכה, והמפקדה הנמוכה בודקת את החפץ שבע בדיקות ומעבירה אותו, בכפוד גדול, דרך מעבר מגדלבוים...

ואילו חסן, היודעים אתם מהו שעשה? לא ייאמן ממש: בחדר הרובה שלו הרים את השמיכה והעיפה בתנופה אל מעבר לגבול — וחסל פרשת השמיכה!

— עם חסן נוכל להסתדר — אמרו הילדים.

— הה, חסן — קרא ניסים — אנחנו רוצים לקטוף לנו כמה כפות תמרים מן העץ ההוא.

חסן השים עצמו כלא שומע והוסיף לעמוד דומם על משמרתו שעל גג הבית.

— אנחנו רוצים שתֵדע ואל תחשוב לך, כי מבקשים אנו לחצות את הגבול שלך.

חסן לא זע ולא נע וגלגל עיניו למרום.

— מה לך, חסן, וכי נורשת?!

— חסן!

— אסור לי, ילדים. לא איכפת לי התמרים, אך נצטוויתי לשמור לבל יחצה אף אחד את הגבול שלכם.

— תעשה את עצמך כאילו אינך רואה — יעצו לו הילדים.

— אי אפשר. הסמל שלי ינזוף בי.

— טוב, אנחנו נעזור לך לא לראות! — קרא ניסים והקהיל סביבו את החבורה.

רגעים אחדים המתיקו הילדים סוד ביניהם, ותכף אחר כך נתפרדו כל אחד לביתו.

כעבור שעה קלה שבו ונתכנסו, ושברי מראות בידיהם. הם התחבאו מאחורי הסלעים והחלו, כולם בבת אחת, לצרר "ציפורי אור" ולכוונן אל פניו של חסן ולסנוורו. חסן האהיל על עיניו בכף ידו ואותה שעה טיפס ניסים על הגג הסמוך ובסכין אשר בידו חתך חיש מהר כפות אחדות מן התומר שצמח ברצועת ההפקר.

— תודה רבה לך, חסן! — קראו הילדים לאחר שהביאו את כפות התמרים אל סוכתם.

וחסן התהלך לו על הגג, הבליע בת צחוק ערמומית וסלסל בגינדור את שפמו...

ד

משירד הלילה על ירושלים, לילה עמוק וצונן, וריבואות אורות שלווים הבליחו מכל הסוכות עלה גם אור קטן מן הסוכה שעל הגבול: קולות זמרה ערבים בקעו ממנה, וחסן הקשיב להם דומם, סלסל בשפמו וחייך בחשאי.

סוכת מיכל / נאה

עֲנָפֵי עֵץ,
כַּפּוֹת תָּמָר,
קְטָעֵי שָׂמַיִם וְכוֹכָב כָּחֹל;
קְצֵה עָנָן,
קֶרֶן־אוֹר,
מַשַּׁב־רוּחַ מִן הַיָּם הַגָּדוֹל,
וְהֶמְיַת גַּל –
סֻכַּת מִיכָל.

*

רִמּוֹן אָדֹם,
רֵיחַ הֲדַס,
שָׁרִיגֵי גֶּפֶן מִכַּרְמֵי יִזְרְעֶאל;
תַּפּוּחֵי זָהָב,
רֵיחַ אֶתְרוֹג,
רוּחַ וֶרֶיחַ מִכָּל אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל,
וְאֶגֶל טַל –
סֻכַּת מִיכָל.

*

בַּת־קוֹל,
הַד פַּעַם
הַמֶּלֶךְ דָּוִד וַאֲבוֹת הָעָם;
קוֹל־הָמוֹן,
נִגּוּן, שִׁיר־
יְהוּדִים בַּסֻּכָּה בְּכָל הָעוֹלָם
לֹא־יֶחְדַּל –
סֻכַּת מִיכָל.

סוכה קטנה / תקווה שריג

(מאתנה לילדי בית-השיטה)

כשהיתה בית-השיטה פעוטה,
עץ בה לא פרח,
כבר היו בה ילדים עשרה
וגננת אחת, מאוד צעירה.
תשאלו מי היא זו ואיזו היא?
זו היא ברכה אשכנזי!
אז - נערה צעירה היתה,
והיום, תודה ליעל, כבר סבתא...

כשהתקרב חג-הסוכות
חשבה ברכה, מה לעשות,
שתהיה לילדים סוכה
כשרה, יפה וירוקה?

קראה לאבות ולאמהות,
(עוד לא היו אחים ואחיות),
ושאלה אותם, ככה סתם:
- איזה חג מתקרב, חברים?
מי מכם זוכר, יקרים?
- חג-סוכות! גילו לה,
כולם יחד, אמרו לה.
- יפה מאוד - אמרה ברכה,
ובשאלות שלה המשיכה:
- ומה צריך לבנות
לכבוד חג-סוכות?
אמרו לה האבות:
- סוכה יפה, סוכת פלאות!
- וממה בונים סוכה
כזו ירוקה, מתוקה?
- מקרשים, שמיכות, שרשרות
וענפי עצים לסכך ירוק!
שמחה ברכה ואמרה תודה,
וקדימה - לעבודה!

העמידו האבות קורות,
תלו האמהות שמיכות,
ועשו ברכה והילדים
קישוטי-נייר חמודים.
כך עבדו שלושה לילות בערך,
ממש עבודת פרך...

כשהכל גמרו, ניקו, סידרו,
הביטו בסוכה וכך אמרו:
- בסדר, הסוכה כבר עומדת,
והיא יפה ומקושטת,
אבל ס כ ך מאין לה ניקח?
ועץ כאן לא צומח,
פרח לא פורח?

- מה הבעיה - מישהו אמר -
מה זה פה? המעיין כבר נגמר?!
בואו, ניסע למעין-חרוד,
סכך ניקח, ערימות אדירות!

לקחו משורים, גרזינים
וסתם כמה סכינים מסכנים,
שתי פרידות רתמו לעגלה
הכי-הכי-הכי גדולה.
אבא אחד לקח המושכות,
על הפרידות הניף השוט,
ו-דְיו - כבר הפרדות
בדרך - לא כביש - צועדות...

כעבור שעה, או שעתיים,
לחורשה הגיעו, עד שפת המים.
מצאו שם ערבות-נחל והדסים,
כפות-תמרים, אקליפטוסים.
כרתו, חתכו, קטפו, אספו,
עד שמאוד מאוד עייפו...
אבל על העגלה להם חיכתה ערימה
ריחנית וקרירה, למנוחה נעימה.
שוב נסעו שעה, או שעתיים,
אל הילדים, שלהם חיכו בכליון עיניים.
כבר היתה שעת לילה מאוחרת
ומעל ליער, במזרח,
ירח גדול זהוב זרח...
למחרת, השכם בבוקר, קמו,
את הסכך על הגג שמו,
סחבו שולחנות וכסאות,
פנסים, כדים וצנצנות,
אתרוג עם פיטם קטן
שוכב לו כתינוק, בפשתן.
הכל בה היה נהדר,
דבר בה לא נעדר!

ובערב, בליל חג-הסוכות,
זרחה הסוכה באור יקרות.
ב כ ל העמק אותה ראו
ומכל צד חברים נהרו
ישבו בה ילדים וחברים,

בבגדי חג, כשלג צחורים,
אוכלים ושותים ושירים שרים.

היתה זו, ילדים, סוכה נהדרת,
מכל הסוכות ל ג מ ר י אחרת,
כי היתה זו סוכה ר א ש ו נ ה
אחרי אלפיים שנה...
ומאז ועד עתה,
סוכה כמוה לא היתה!

ילקוט-סוכות לגננת

אַשְׁפִּיזִין בְּסֻכַּת הַיְלָדִים

מאת דוד כהן

סַבָּא־רַבָּא, שֶׁהִגִּיעַ לִגְבוּרוֹת, אָהַב מְאֹד אֶת יַלְדֵי הַקִּבּוּץ, אֵלֶּה שֶׁבְּפָעוֹטוֹן וְאֵלֶּה אֲשֶׁר בַּגַּן. אַף הַיְלָדִים הִשִּׂיבוּ לוֹ אַהֲבָה וּבְבוֹאוֹ לְבַקֵּר אֶת אָמִיר אֲשֶׁר בְּפָעוֹטוֹן הָיוּ אֹמְרִים, תָּמֵר, גִּיא וְשֹׁהַם מַקִּיפִים אֶת סַבָּא וּמְבַקְּשִׁים שֶׁיָּשִׁיר לָהֶם. וְסַבָּא נָעָתַר לִבְקָשָׁתָם שֶׁל הַיְלָדִים וּבִקְּשׁוּ הַצָּרוּד שֶׁר לָהֶם: „יֵשׁ לִי אַבָּא טוֹב, טוֹב / שְׁמוֹ לֹא אֲגַלֶּה, / שְׁמוֹ לֹא אֲגַלֶּה". וְהַיְלָדִים מוֹחֲאִים כָּף וְשָׁרִים יַחַד עִם סַבָּא: „גִּלָּה, גִּלָּה חִישׁ, חִישׁ". וְתָמֵר, שֶׁהֵם, אָמִיר וְגִיא יוֹצְאִים בְּרִקּוּד.

לִקְרַאת כָּל חַג הָיָה סַבָּא מְסַפֵּר לְיַלְדֵי הַגַּן סִפּוּר הַקָּשׁוּר בְּחַג הַקָּרֵב וּבָא. וְהִנֵּה, לִקְרַאת סֻכּוֹת סִפֵּר סַבָּא לְיַלְדֵי הַגַּן, כִּי לְכָל סֻכָּה בָּא אַשְׁפִּיז. שְׁאָלוּ הַיְלָדִים: מָה זֶה אַשְׁפִּיז? וְסַבָּא עָנָה: אַשְׁפִּיז הוּא אוֹרֵחַ. „וּמִי הָאוֹרֵחַ?" שָׁאֲלוּ הַיְלָדִים. „בְּכָל עֶרֶב שֶׁל הַחַג סַר וּבָא אוֹרֵחַ אַחֵר. בְּעֶרֶב הָרִאשׁוֹן שֶׁל הַחַג בָּא אַבְרָהָם אָבִינוּ, בְּעֶרֶב הַשֵּׁנִי שֶׁל הַחַג בָּא יִצְחָק וְאַחֲרָיו בָּאִים יַעֲקֹב, מֹשֶׁה, אַהֲרֹן וְיוֹסֵף הַצַּדִּיק".

הָיוּ הַיְלָדִים אוֹמְרִים לְסַבָּא: „אֲנַחְנוּ רוֹצִים לִרְאוֹת אֶת הָאַשְׁפִּיז הָרִאשׁוֹן, אֶת אַבְרָהָם אָבִינוּ".

„טוֹב, — עָנָה סַבָּא. — הָקִימוּ לָכֶם סֻכָּה קְטַנָּה וְאָז יָבוֹא אַבְרָהָם אָבִינוּ לְסֻכַּתְכֶם".

שָׁמְעוּ הַיְלָדִים בְּקוֹל סַבָּא וְהִתְחִילוּ לֶאֱסֹף עֲנָפִים, כְּדֵי לְהָקִים לָהֶם סֻכָּה מְיֻחֶדֶת, אַף כִּי הַגַּנֶּנֶת וְכַמָּה אִמָּהוֹת הֵקִימוּ כְּבָר בַּגַּן סֻכָּה נָאָה.

וּכְשֶׁתָּמְהוּ הָאָבוֹת: „הֲרֵי יֵשׁ לָכֶם סֻכָּה נָאָה בַּגַּן וְלָמָּה לָכֶם סֻכָּה מְיֻחֶדֶת?" עָנוּ הַיְלָדִים: „זֶה סוֹד שֶׁלָּנוּ".

„טוֹב, — נִכְנְעוּ הָאָבוֹת, — שִׁמְרוּ לָכֶם עַל הַסּוֹד".

עָבְדוּ הַיְלָדִים קָשֶׁה, וּבִיחוּד הַצְּטָיְנָה מִיכָלִי בַּת הֲחָמֵשׁ, שֶׁדָּאֲגָה לְקִשּׁוּט הַסֻּכָּה מִבִּפְנִים. הִיא הֵבִיאָה מֵחַדְרָהּ נְיָרוֹת צִבְעוֹנִיִּים, עָשְׂתָה מֵהֶם שַׁרְשָׁרוֹת וְסִדְּרָה אוֹתָם כְּעֵין מָגֵן־דָּוִד. וְכַאֲשֶׁר שְׁאָלוּהָ: „מִיכָלִי, מַדּוּעַ אַתְּ עוֹבֶדֶת יוֹתֵר מִכָּל הַיְלָדִים?" עָנְתָה מִיכָלִי וְאָמְרָה: „אֲנִי עוֹבֶדֶת בְּמָקוֹם שְׁנַיִם". „וּמִי הוּא הַשֵּׁנִי שֶׁבְּמְקוֹמוֹ אַתְּ טוֹרַחַת?" „הַשֵּׁנִי הוּא אָחִי נִיר. הוּא עוֹד קָטָן, אֲבָל אֲבַקֵּשׁ מֵאִמָּא לְהָבִיא אוֹתוֹ לַסֻּכָּה כְּדֵי שֶׁיִּרְאֶה אֶת הָאַשְׁפִּיז". „וּמִי הוּא הָאַשְׁפִּיז?" שָׁאֲלָה אִמָּא. וּמִיכָלִי עָנְתָה: „זֶה סוֹד".

עָיְפוּ הַיְלָדִים מֵהָעֲבוֹדָה הַקָּשָׁה, אֲבָל הִצְלִיחוּ לְהָקִים מֵהֶעָנָפִים סֻכָּה קְטַנָּה. בְּעֶזְרָתוֹ שֶׁל סַבָּא כִּסּוּ אֶת הַסֻּכָּה בְּמִסְפַּר זַלָּזִים דַּקִּים וְכִשְׁיֵרֵד הָעֶרֶב הִדְלִיקוּ נֵר. הַיְלָדִים יָשְׁבוּ לָהֶם עַל הַמַּחֲצֶלֶת, שֶׁהָיְתָה פְּרוּשָׂה עַל הַקַּרְקַע, וּמִיכָלִי, נֹהֶרֶת כֻּלָּהּ מִשְׂמְחָה לְמַרְאֶה שַׁרְשֶׁרֶת הַנְּיָר הַצִּבְעוֹנִי, הֶחֱזִיקָה בְּזָרוֹעוֹתֶיהָ אֶת נִיר הַקָּטָן, הַמַּבִּיט בְּעֵינֵי תְּמִהוֹן עַל הַנֵּר הַדּוֹלֵק וְעַל מִיכָלִי אֲחוֹתוֹ.

פָּצְחוּ הַיְלָדִים בְּשִׁיר: „סֻכָּה סֻכָּתִי, / אֶת בְּרוּכָה וְנָאָה. / הָיֵי לָנוּ מַחֲסֶה לְכָל הַשָּׁנָה". הָאֲרִיכוּ הַיְלָדִים לָשִׁיר עַד שֶׁנִּרְדְּמוּ וְאָז בָּאוּ הָאָבוֹת וְהָאִמָּהוֹת, אָסְפוּ אוֹתָם בִּזְרוֹעוֹתֵיהֶם וְהֵבִיאוּם לְחַדְרֵי־הַשֵּׁנָה שֶׁלָּהֶם.

וּלְמָחֳרַת הַיּוֹם סִפְּרוּ הַיְלָדִים, כִּי כַּאֲשֶׁר נִרְדְּמוּ רָאוּ אֶת הָאַשְׁפִּיז אַבְרָהָם אָבִינוּ וְהוּא בַּעַל זָקָן לָבָן אָרֹךְ וְהוּא פָּרַשׂ אֶת יָדָיו וּבֵרַךְ אֶת כָּל הַיְלָדִים. וּמִיכָלִי הוֹסִיפָה וְאָמְרָה: „הוּא גַּם הֶעֱנִיק נְשִׁיקָה חַמָּה לְנִיר הַקָּטָן".

(איזק זבר לילדים)

ילקוט-סוכות לענת

בסכת תשבו שבעת ימים

מאת גאולה קדם

סבא שלנו מרבה היה לספר לנו, הנכדים, ספורים. היו אלה מעשיות על חגי ישראל, על חיי העירה ועל מארעות שארעו בה. תמיד היה סבא בוחר באחד הספורים, שנימות של עצב ובדיחות־הדעת מערבות בו אלה באלה:

ספור על שרפה שפרצה בעירה דוקא בלילות השבת, כשאטמו את הארבה לבל יצא החם מן הבית; או ספור על משגע־העירה, שהיה עובר מבית אל בית ומחלל בחלילו... ילדים היו מתגרים בו ונסים מפניו, ונשים רחמניות גוערות בילדים ומוציאות אליו צלחת מרק חם... ספור אחרי ספור, מעשיה אחרי מעשיה.

בשבתות ובחגים, כשהתפנה מעבודתו, היינו מקיפים את סבא ומבקשים: „אנא, ספר לנו ספור!"

סבא היה מגיע בידיו, כמנסה להשתמט: „כבר ספרתי לכם את כל הספורים"...

ואנו: „אין דבר, סבא, ספר עוד פעם!"

סבא העלה בת־צחוק על פניו, פרש ידיו ואמר: „אי, שובבים, אין מנוס מכם. טוב, אספר לכם ספור... בודאי שמעתם אותו לא פעם."

ואמנם, היו ספורים שידענו אותם כמעט בעל־פה. אך תמיד נשארו חדשים בשבילנו — מענינים, מרתקים, ספוגים בדיחות־דעת יהודית.

וסבא ידע כל־כך יפה לספר!

ביום־הכפורים ספר על יהודי תשוש, שהתעלף בבית־הכנסת לאחר יום צום ארך. בפסח ספר על אליהו הנביא, המתחפש ועוזר לכל נצרך. בחג השבועות קראנו יחד את מגלת רות, וסבא לא פסק להלל את גדל רוחה של רות המואביה, שעזבה את מולדתה ודבקה בעם ישראל.

ואנו, הילדים, יושבים סביבו, רתוקים אל מקומנו ובולעים בצמא כל מלה ומלה. לפעמים היה סבא מסים את ספוריו באנחה עמקה, ולעתים בצחוק מתגלגל: „אי, אי, ילדים, אשריכם שנולדתם בארצנו. אשריכם שאינכם יודעים גלות מהי..."

★

„ועכשו, ילדים, לכבוד חג הסכות, אספר לכם ספור בשתי 'מערכות'," נהג סבא לאמר לאחר יום הכפורים, שעה שהתחיל בונה את הסכה, ואנו הנכדים עוזרים על ידו בקשוטה. „בואו, ילדים, נעשה הפסקה קלה, שבו על־ידי והקשיבו!" אמר וכבר החל צוחק.

ספור זה היה חביב עליו ביותר. את הספור הזה, הספור „בשתי מערכות", היה סבא מספר בצחוק הולך וגובר; קשה היה עליו לסימו, כי בשעת ספור היה צוחק עד שדמעות עלו בעיניו. הוציא את הממחטה מכיסו, נגב את דמעותיו, ושוב פרץ בצחוק — ואנו צוחקים יחד אתו.

„ומעשה שהיה כך היה", פתח ואמר בחיוך, „שם, בגולת רוסיה, נהלתי טחנת־קמח, שהיתה שיכת לאחד מבעלי האחוזות, עתירי הנכסים. נכרי היה, ולא מאוהבי ישראל.

שנה שנה, לאחר הקציר, היו אכרי הכפר מביאים בעגלות את שקי החטה אל טחנת־הקמח. באותם ימים עבדה הטחנה במלא כחה, הקמח הלבן נערם לערמות גדולות, ואכרי הכפר אוספים אותו אל השקים, עומסים על העגלות וחוזרים בשמחה הביתה.

היה בעל־האחוזה נוהג לבוא אל הטחנה רכוב על סוס, לפקח עין על העושים במלאכה. בבואו היה מרים קולו: „יהודי, איפה אתה? בוא ועמד לפני ומסר דין וחשבון על העבודה בטחנה!"

„כן, אדוני רב־החסד," אמרתי ומהרתי ועמדתי לפניו.

„בוטח אני בך, יהודי," המשיך בעל־האחוזה, „יודע אני שאתה עושה את עבודתך במסירות ונאמנות. אך בכל־זאת רוצה אני לדעת את החשבון המדיק."

„בבקשה, אדוני, הנה החשבון," אמרתי.

התישב בעל־האחוזה ברוחה ואני עמדתי על ידו... תמיד הייתי אני עומד והוא יושב...

„איש חרוץ אתה, יהודי, חכם ובעל כשרון, מעשיר את נכסי משנה לשנה. אין כמוך! תודה לך, ושלום!" העיף מבט בחשבון, קם, הרים ידו ועזב את הטחנה.

„שלום, אדוני רב־החסד, סע לשלום!" עניתי אני.

לימים נקשרה ידידות בין שנינו. בעל־האחוזה בא לעתים קרובות אל הטחנה לבקרני, גם אל ביתי היה סר — לשיחה על בעיות עולם, או לשאל בעצתי. אך תמיד, גם בטחנה אף בביתי היה הוא יושב ואני עומד לפניו. מעולם לא ישבנו יחד בשעת השיחה כשני רעים, ותמיד קרא הוא לי „יהודי", ואני קראתי לו „אדוני רב־החסד".

חלפו שנים — וברוסיה פרץ פתאם מרד אכרים. אז ברח בעל־האחוזה ונמלט אל ביתי.

קבלתי את פניו בסבר פנים יפות והסתרתי אותו מתחת לתנור, במקום שהיינו משכנים את התרנגולות בחרף. שכב בעל־האחוזה, נחבא ומכרבל במעילו מתחת לתנור — עד יעבר זעם. ואני הייתי מביא לו מאכל ומשקה שלש פעמים ביום, בקר צהרים וערב.

במר־לבו קרא ואמר אלי: „בוא, יהודי, בוא ואשיח את כאבי לפניך, אשפך את צרותי לפניך."

הזזתי כסא וישבתי לפניו.

„לאו!" הרעים עלי בקולו מתחת לתנור. „כשאתה מדבר אלי עליך לעמד! איך מעז אתה לשבת?"... וכאן, בדיוק במקום זה בספור, פרץ סבא בצחוק רם. צחק וצחק עד שזלגו עיניו דמעות, נגבן בממחטה האדמה והמשיך:

„נו, מה דעתכם, ילדים? אפילו בשכבו עלוב ונרדף מתחת לתנור שלי, בביתי שלי, אוכל את לחמי ושותה את משקי, גם אז הרים עלי קולו: „יהודי, כשאתה מדבר אלי עליך לעמד... חה־חה־חה... איך מעז אתה לשבת? חה־חה־חה, האין זה מבדח, ילדים?"

„עד כאן — החלק הראשון. עכשו אספר לכם את ה,מערכה השניה' — המעשה בסכה."

„כן, כן, סבא!" קראנו כלנו יחד, „ספר לנו על הסכה!"

את ספור הסכה הכרנו ואהבנו. גם ידענו בדיוק מתי יפרץ סבא בצחוק. אף על סבא חביב היה ספור הסכה. לכן נענה ברצון: „טוב, ילדים, שבו והקשיבו."

התישבנו מסביבו והטינו אזן.

✱

„מעשה שהיה כך היה: בחג הסכות בונה הייתי שתי סכות. לא סכה אחת, כמו כל יהודי, אלא שתים — אחת בחצר ביתי ושניה על־יד טחנת־הקמח. ומדוע? כי עונת החג היתה תמיד עונה בוערת בטחנה: סוף קיץ ותחלת הסתו. החרף הולך וקרב. האכרים אוספים את החטה, עומסים אותם בשקים על העגלות ופניהם אל הטחנה.

הזמן קצר והמלאכה מרבה, ועד בוא החרף יש לסים את טחינת החטה. שעות רבות שהיתי בטחנה. לעתים אפילו לן בה. לכן החלטתי בלבי לבנות בחצר הטחנה סכה נוספת על זו שבביתי, כדי שאוכל לקים את המצוה „בסכות תשבו שבעת ימים".

ילדי קשטו את שתי הסכות: תלו בהן את ארבעת המינים, העבירו בהן שרשרות, פנסים, דאגו להעמיד בהן שלחן, כסאות ואפילו מטה. סבתא היתה שולחת אל הטחנה ממטעמי החג, ואני זכרתי להביא אתי לשם את הלולב והאתרוג.

כך נהגתי שנה שנה.

ויהי היום, ולמחרת החג, ביום הראשון של חל־המועד סכות, בא בעל־האחזה לבקרני בטחנה.

„יהודי, איפא אתה?!" שמעתיו קורא מרחוק.

מהרתי ועמדתי לפניו: „הנני, אדוני רב־החסד!"

„באתי לשאל בעצתך, ענין חשוב, דחוף"... לפתע קדרו פניו והוא שאל בכעס: „מה המבנה הזה, העומד על אדמתי?"

„סכה, אדוני".

„סכה?!" רעד קולו מכעס.

„כן, אדוני. סכה... חג הסכות עכשו, ועלינו לשבת בסכה, לאכל בה וללון, כמו שכתוב בתורתנו הקדושה".

„ומי בנה את הסכה הזאת?"

„אני בניתי אותה... בעזרת ילדי".

„ככה?! ומי נתן לך רשות לבנות את הסכה על אדמתי?"

שתקתי. וכי מה יכלתי לענות? עמדתי והבטתי בעיניו... לפתע שמעתיו מרעים בקולו: „לעזאזל עם החגים שלכם, עם המסרת שלכם! יושבים כאן, בארצנו, גרים בבתינו, אוכלים את לחמנו ושותים את מימינו — וחוגגים את חגיכם העתיקים. לעולם, לעולם לא תהיו כמונו. לעולם תשארו זרים!"

עמדתי נדהם. הרגשתי שמשהו התמוטט. הידידות בת־השנים חלפה כלא היתה. לפתע עמדנו זה מול זה כשני אנשים זרים, עוינים.

בעל־האחזה הביט בי בזעם וקרא: „מצוה אני עליך להרס מיד את המבנה המכער הזה!"

ברגע זה הרגשתי כאלו רוח־גבורה אחזה בי. יהיה אשר יהיה! — לחשתי אל עצמי. זקפתי את קומתי ואמרתי בקול תקיף, קול שבעל האחזה לא רגיל היה לשמע מפי: „לא! את הסכה הזו לא אהרס!"

הפעם עמד הוא נדהם: „מה?! כיצד מעז אתה לדבר כך אלי? אם לא תהרס מיד את הסכה הזאת אתבע אותך לדין, על הקמת מבנה ללא רשיון על אדמתי!"

„בבקשה, תבע אותי למשפט." אמרתי.

חמתו של בעל־האחזה בערה בו. פניו אדמו מכעס, הסתובב על עקביו וסנן בין שניו: „חצפה של יהודי! חכה חכה, אני אלמד אותך לקח! גם תהרס וגם תשלם קנס! אני הולך מיד אל בית־המשפט!"

וכאן, בדיוק במקום זה בספור, פרץ סבא בצחוק, אך סים את המשפט: „אני הולך מיד אל בית המשפט." — התחיל צוחק וצוחק, עד שדמעות זלגו על לחייו, הוציא את הממחטה האדמה, נגב את דמעותיו ובקשי סים את הספור: „ואמנם, בעל־האחזה קים את דבריו. כעבר יומים קבלתי צו מבית־המשפט, וזה היה דברו: ‚עליך לשלם קנס של חמשים רובל על בנית מבנה ללא רשיון, על אדמה שאינה שיכת לך. תוך שבוע ימים עליך להרס את המבנה שבנית!'"

ושוב פרץ סבא בצחוק: „מובן שמלאתי את צו בית־המשפט מלה במלה. את הקנס שלמתי ברצון: סכה עדין שוה בעיני חמשים רובל. גם את החלק השני שבצו מלאתי בדיקנות: אחרי שבוע ימים הרסתי את הסכה. כן כן, אחרי שבוע ימים לא היתה עוד סכה. חה־חה־חה. ובינתים, כל שבוע החג ישבתי בסכה, אכלתי בה, לנתי בה וברכתי על שצונו לישב בסכה... וכך קימתי את המצוה: בסכות תשבו שבעת ימים."

ושוב פרץ סבא בצחוק; ואף אנו צחקנו אתו בכל לב.

■

(מתוך דבר לילדים)

קצר וקולע

אדם מריח באתרוג — הוא נהנה והאתרוג אינו חסר כלום.

(במדבר־רבה י"ז)

הערה לגננת:
אם הסיפור נראה לך ארוך מדי, אפשר לספר רק את ההתחלה ואת ה"מערכה השנייה", הקשורה בחגנו.

ילקוט־סוכות לגננת

מפינת-החוג של גן-הילדים:
ארבעה כרטיסים בכתב-יד/שולה צוקרמן (גבים)

הַסֻּכָּה

אוריאל אפק.

בבקר נשבה רוח צוננת
וכל משפחתנו היתה עסוקה,
מֵעַל הַבַּיְתָה אלינו עננת
וְאָמְרָה:
הֵם יָקִימוּ סֻכָּה!

צהרים, הארץ חמה ונושמת
עבדנו קשה והזמן כמו פרח,
ממעל הביתה אלינו השמש
וְאָמְרָה:
מַעֲלִים אֶת הַסְּכָךְ!

בערב עלה במרום הירח
תלינו לולב והדס ורמון,
ממעל הַבַּיִת הכוכב הזורח
ואמר:
כה יפה כארמון!

סֻכָּתֵנוּ.

לאה בן-דורון.

נְטוּלָה הַקֶּרֶשׁ נִקַּח הַמַּסְמֵר
הִנֵּה כְּבָר בָּנִינוּ בְּגֹבַהּ גָּדֵר
דַּהּ הַפַּטִּישׁ, דַּהּ הַקִּירוֹת
דַּהּ וְדַהּ עוֹד וָעוֹד.

הָבוּ הָבִיאוּ הֵנָה הַסְּכָךְ
הַגִּישׁוּ לְמַעְלָה! כָּכָה וְכָךְ
נְכַסֶּה אֶת הַגַּג נְכַסֶּה אֶת הַגַּג
עוֹד מְעַט יִתְקַדֵּשׁ הֶחָג.

הִנֵּה סֻכָּתֵנוּ עוֹמֶדֶת הָכֵן
קִשַּׁטְנוּ פֵּאַרְנוּ. לִוִּינוּ לָהּ חֵן
עַתָּה נְבָרֵךְ בָּהּ לוּלָב וְאֶתְרוֹג
אוֹהוֹ מַה נִּשְׂמַח בָּהּ חַגֵּנוּ לָחֹג!

הַסֻּכָּה, הָרוּחַ וְהֶעָנָן

סוּכָּה - לֹא חֶסֶד וְלֹא גַג לָהּ אֵין.
הוֹפִיעָה פִּתְאוֹם בֵּין חוֹמָה וּבִנְיָן
אָמְרוּ לָהּ בְּלַעַג בָּתֵּי הַקּוֹמוֹת: - מָה לָךְ נִדְחֶקֶת גּוּצָה בֵּין חוֹמוֹתַי:
אָמְרָה לָהּ הָרוּחַ סְתָוִית צוֹנְנָה: - אֶנְשׁוֹב וְתָעוּפִי לְיַד הַקְּטַנָּה!
אָז בָּאָה עֲנָנֶת קָרְאָה מִמָּרוֹם: - גּוּרִי סוּכָּה לָךְ מִגֶּשֶׁם פִּתְאוֹם!
נָשְׁבָה בָּהּ הָרוּחַ, עֲנָנֶת טִיף-טַף
זָעוּ קִירוֹת וְהַסְּכָךְ הוּא נִרְטַב.
אַךְ זוֹ הַסּוּכָּה מִבַּחוּץ כֹּה דַּלָּה
בִּפְנִים כְּאַרְמוֹן הִיא נוֹגַהַת כֻּלָּה.
טוֹבְלָה בִּפְרָחִים וְנִצְנוּץ פָּנָסִים
עֲדוּיָה רִמּוֹנִים, תַּפּוּחִים אֲגָסִים.
מְלֵאָה עַד גְּדוֹת קוֹלוֹת זֶמֶר שֶׁל חַג
וְהִיא לַעֲנָנֶת, לָרוּחַ תִּצְחַק:

בְּרוּכוֹת הַבָּאוֹת!
כֹּה חִכִּיתִי לָכֶן
לְטִפָּה שֶׁל מָטָר
לְהַשִּׁיב הַצּוֹנֵן
וְחִפּוּ הַשָּׂדוֹת
אַדְמָתָם כֹּה סְדוּקָה.
וְנָשְׂאוּ הַזּוֹרְעִים עֵינֵיהֶם בִּמְצוּקָה
הִנֵּה תַּעֲלֶינָה עָבִים מִפְּאַת-יָם -
הֲיָבִיאוּ בְּרָכָה לַתְּלָמִים, לָאָדָם?
עַל-כֵּן כֹּה אֶשְׂמַח לָךְ עֲנָנֶת בָּרוֹם
מְבַשֶּׂרֶת בְּרָכָה אַתְּ הִנָּךְ לִי הַיּוֹם
וְגַם לָךְ הָרוּחַ, סְתָוִית וְקָרָה
אֶשְׂמַח כִּי אוֹרַחַת אַתְּ לִי יְקָרָה!

הַסֻּכָּה שֶׁלָּנוּ

קֶרֶשׁ לוּחַ וּמַחְצֶלֶת
חֹפֶן מַסְמְרִים,
זֶה חַלּוֹן הֵבִיא, זֶה דֶּלֶת
זֶה כַּפּוֹת-תְּמָרִים
וּבְבוֹא הֶחָג וְנַחַת
הוּא שֶׁפַע וָאוֹר -
בַּסֻּכָּה יָשַׁבְנוּ יַחַד
שַׁרְנוּ לָהּ מִזְמוֹר:

מָהִי הַסֻּכָּה שֶׁלָּנוּ?
נֵבֶל וְעוּגָב.
כִּי נוֹגֵן בָּהּ, כָּךְ שָׁמַעְנוּ
חֶרֶשׁ רוּחַ סְתָו.
מָהִי הַסֻּכָּה שֶׁלָּנוּ?
כֶּרֶם וּבוּסְתָּן
רֵיחַ כָּל סְפָה בָּאנוּ
שֶׁל שָׂדֶה וָגָן.

כָּכָה שַׁרְנוּ וְשַׁרְנוּ
מְלֻוֶּה תְּפִלָּה:
פְּרוֹשׂ סֻכַּת-שָׁלוֹם עָלֵינוּ
רֶגַע בְּצִלָּהּ.
כִּי נִשְׁקוֹט בָּהּ וְנָנוּחַ
וְלִבֵּנוּ רָן
עִם הַנִּגּוּן שֶׁל הָרוּחַ
עִם רֵיחוֹת הַגָּן.

בנימין טנא.

נאה חג

דברי-הקדמה לגננת

שירי-סוכות - כיצד?

בבואך לשיר עם הילדים את שירי-החג, הציעי להם להיזכר בשירים אותם שרו בשנה "שעברה. וכך, לאט-לאט, תיזכרו ביחד בשירי החג, 'החל במה שזכור לילד, אחר כך בשירים מוכרים שנשכחו, ובסוף תלמדו שירים נוספים לקראת החג, השנה.

אין צורך להרבות בשירים בגיל זה. רצוי לשיר את השירים המוכרים לציבור בו חי הילד, ולהוסיף שירים בעלי איכות ושעדיין מושרים.

אפשר ורצוי להציע לילדים למיין את השירים לפי תוכנם (כמובן אחרי ששרתם אותם כמה ימים): שירי-סוכה / שירי-אסיף / שירים של ציפייה לגשם / שירי שמחת-תורה / הכל בהתאם ליכולתם של הילדים. אפשר להסתפק בשני קרי-טריונים.

לא את כל השירים כדאי לשיר ביחד. למשל - את השיר "שלומית בונה סוכה" רצוי לשיר לילדים ולתת להם להצטרף בשורה החוזרת תמיד בשתי השורות האחרונות של הבית.

יש שירים כמו "שיר אסיף" של פ. ברגשיין, שאת מילותיו אפשר לדקלם ללא הלחן, כי הן יפות מאוד. בשירים אחרים אפשר למצוא קטע, אותו ישיר ילד-סולו, ואחר כך כולם מצטרפים, כמו "סוכתי, הסוכה", וכל פעם מתחלפים ילדי-ה"סולו". כך נרבן את השירה שלא תהיה מיכ-נית, בפרט כי אנו שרים את השירים במשך שבעה ימים ויש חשש לשיעמום ועייפות.

כמובן אלו הצעות הניתנות לשינוי על פי טעמה ורצונה של כל גננת.

*

ואלה השירים ותוויהם המובאים להלן:

א ס י ף

1. בחג האסיף / שמואל נבון.
2. חג אסיף / שרה לוי, משה רפפורט.
3. אסיף וסוכות / שרה לוי, עמנואל עמירן.
4. שיר אסיף / פ. ברגשיין, י. סטוצ'בסקי

ס ו כ ו ת

5. סוכות / עמנואל הרוסי, נחום נרדי.
6. סוכתנו / נתן אלתרמן, דניאל סמבורסקי.
7. סוכתי / יעקב אורלנד, יואל וולבה.
8. אורחים לחג / לוין קיפניס, נוסח א'.
9. " " / " נוסח ב'.
10. שלומית בונה סוכה / נעמי שמר.

*

פרקנו האחרון - זמר-חג

נערך ומוגש בידי

דינה כספי

(משמר-העמק)

לבסוף - סקיצה של מיון-שירים, ביניהם גם כאלה שאינם מובאים בפרקנו זה, אך הם בוודאי מוכרים לכול.

א. שירי סוכה

סוכתי, הסוכה
סוכה קטנה

שלומית בונה סוכה
פטיש מסמר
קרש מוט
אורחים לחג א'

ב. ציפייה לגשם

הנה גשם בא
כי בשמחה תצאון
ישושם מדבר
ושאבתם מים

ג. שירי-אסיף

הדס ולולב בחג האסיף
חג אסיף
מלאו אסמינו בר
אורחים לחג ב'
והטלפו ההרים
אסיף וסוכות
שיר אסיף
ברך עלינו

ד. שמחת-תורה

שישו ושמחו
אורחים לחג

***

ילקוט-סוכות לגננת

בְּחַג-הָאָסִיף / מִלִּים וּלְחַן: שְׁמוּאֵל נָבוֹן (שִׁיר מִתְאִים לְרִיקּוּד-הַרְקָס)

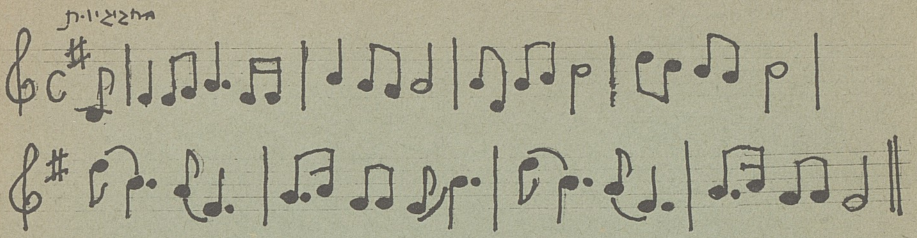

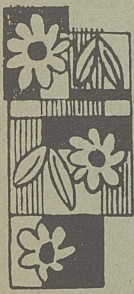

1. הֲדַס וְלוּלָב,
עֲרָבָה וְאֶתְרוֹג -
חֲבֵרִים יַחְדָּיו
בָּאוּ לָחוֹג.

בּוֹאוּ, בּוֹאוּ,
בּוֹאוּ לָחוֹג!
בּוֹאוּ, בּוֹאוּ,
בּוֹאוּ לָחוֹג!

2. שִׁיכָּר בַּסּוּכָּה
יָנוּחַ בַּצֵּל.
פְּרִי הָאָסִיף -
חַג לְסָמֵל.

חַג-חַג -
חַג לְסָמֵל!
בּוֹאוּ, בּוֹאוּ,
בּוֹאוּ לָחוֹג!

חַג אָסִיף

שרה לוי־תנאי

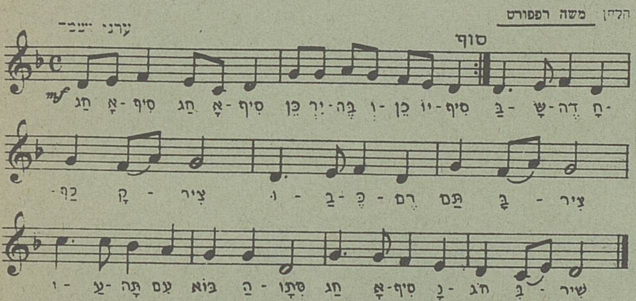

חזור מההתחלה ועד הסוף

פזמון: חַג אָסִיף, חַג אָסִיף,
כֵּן יִרְבֶּה וְכֵן יוֹסִיף.

א. בַּשָּׂדֶה חָלַף קָצִיר,
וּבַכֶּרֶם תַּם בָּצִיר.
וְעַתָּה עִם בּוֹא הַסְּתָו
חַג אָסִיף נָחֹג בְּשִׁיר.
חַג אָסִיף...

ב. לַיּוֹגֵב וְלָאִכָּר
שְׁנַת שָׁלוֹם וּשְׁנַת מָטָר.
וְעָמֵל בְּכָל פִּנָּה
שָׂא לְחַג אָסִיף רִנָּה.
חַג אָסִיף...

© Copyright 1960 by I.C.L.P., Israel

אָסִיף וְסֻכּוֹת

שרה לוי־תנאי

הלחן: עמנואל עמירן

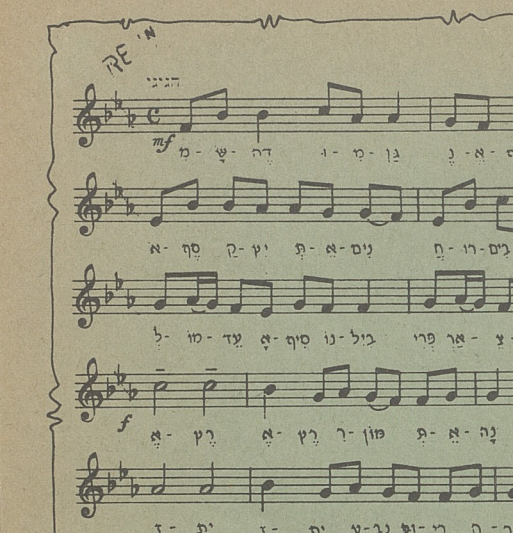

א. מְשֻׁבָּח יִהְיֶה
נָאֶסֹף כָּל פְּרִי, כָּל זֶה,
אֹסֶף־יַיִן: תְּאֵנִים.
חֲרוּבִים וְרִמּוֹנִים.
לְמַעֲרָךְ־אָסִיף נוֹבִיל
פְּרִי אַרְצֵנוּ: בָּרֹב גִּיל.
אֶרֶץ רִמּוֹן, תְּאֵנָה וְיָקָר,
זַיִת, גֶּפֶן וּפְרִי הָדָר.

ב. הַג נָהֹג, הַג נָהֹג!
בַּשָּׂדֶה וּבָאֲתָרוֹג;
תְּמָר רָם נָתַן לְלֵב,
הַפַּרְדֵּס — אֶתְרוֹג וְהָב,
לְסֻכּוֹת זֶה שַׁי אָסִיף,
בַּסֻּכָּה שְׁמָחָה יוֹסִיף,
אֶרֶץ רִמּוֹן, תְּאֵנָה וְיָקָר,
זַיִת, גֶּפֶן וּפְרִי הָדָר.

© Copyright 1960 by I.C.L.P., Israel

שִׁיר אָסִיף

סניה ברגשטיין

הלחן: יהויכין סטוצ'בסקי

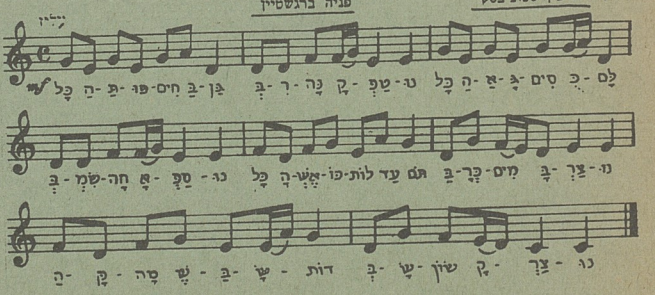

א. כָּל הַתַּפּוּחִים בַּגַּן בְּרִנָּה קָטַפְנוּ,
כָּל הָאֲגָסִים, כֻּלָּם, בְּשִׂמְחָה אָסַפְנוּ,
כָּל הָאֲשִׁכּוֹלוֹת עַד תֹּם בַּכְּרָמִים בָּצַרְנוּ,
הַתָּמָה עֲבֹדוֹת בְּעֹשֶׁן קָצַרְנוּ.

ב. אֶת גַּרְנֵנוּ הֵיטַבְנוּ, לְחֹם פַּז עָבַדְנוּ,
אֶת שְׂדוֹתֵינוּ סָבַבְנוּ בְּתִלְמֵי הָהַשְׁנוּ,
עוֹד מְצֹא הַנַּרְעִינִים בְּתִקְוָה נִטְמִינָה,
לַשָּׁנָה הַבָּאָה יְבוּלִים נְזַמִּינָה.

© Copyright 1960 by I.C.L.P., Israel

ילקוט־סוכות לענות

סְכּוֹת

עמנואל הויזר

הלחן: נחום נרדי

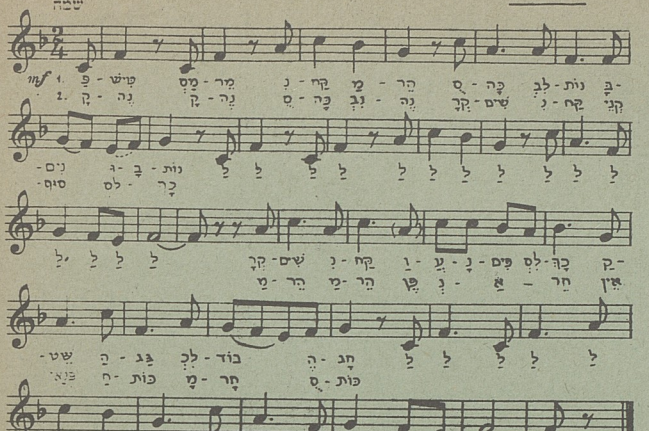

א. פַּטִּישׁ, בַּסְטָר
נַקַּח מַהֵר.
סֻכָּה לְבָנוֹת,
בָּנִים וּבָנוֹת, לַלַלַ...
קְרָשִׁים נַקַּח
וַעֲנָפִים לְסֻכָּה.
שֶׁתֵּת הַגַּג
לְכְבוֹד חֻגָּנוּ, לַלַלַ...

ב. בָּנָה, בָּנָה.
סֻכָּה נִבְנֶה.
קְרָשִׁים נַקַּח,
חֲגִי סוּכָּה לְכְבוֹדָהּ... לַלַלַ...
מַהֵר, מַהֵר,
פֶּן נָאַחֵר,
אֵין פְּנַאי הַכּוֹת,
מַהֵר סְפוֹת. לַלַלַ...

סְכָּתֵנוּ

נתן אלתרמן

הלחן: דניאל סמבורסקי

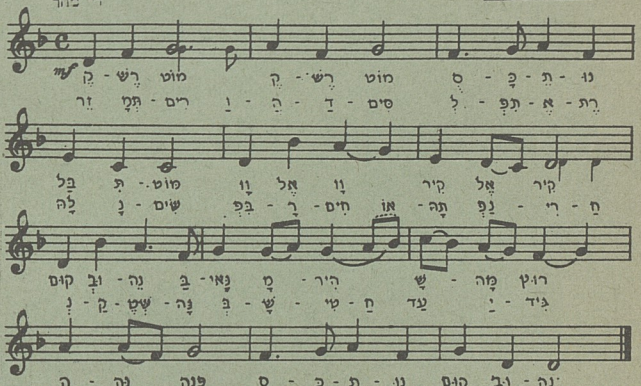

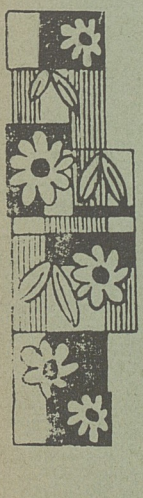

א. קֶרֶשׁ, מוֹט, קֶרֶשׁ, מוֹט,
סֻכָּתֵנוּ עַל תִּפְתֵּינוּ!
וָו אֶל וָו, קִיר אֶל קִיר
קוּם וּבְנֵה, בָּנַאי טָהִיר.
שָׁמָּה רוּעַ, הֲנָה פְּנָה,
סֻכָּתֵנוּ קוּם וּבְנֵה.

ב. זֵר תְּמָרִים וַהֲדַסִּים,
לְתִפְאֶרֶת לָהּ נָשִׂים
כְּפָרָחִים אוֹתָהּ נַפְרִיחַ,
נְשַׂמְּחָנָה בְּשָׁטִיחַ,
גַּד יַגִּיד כָּל רוֹאֶה:
אֵין כָּמוֹהָ נִפְלָאָה.

סַפְתִּי

הלחן: יואל ולבה

יעקב אורלנד

מהתן

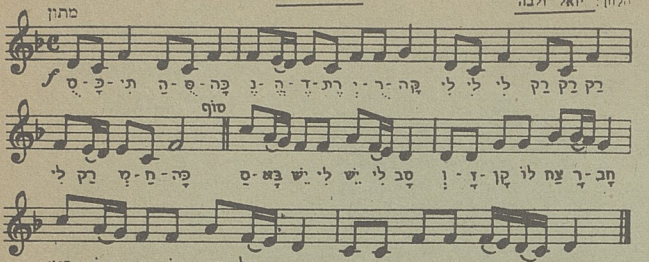

חזור מתחילה ועד הסוף

פזמון: סַפְתִּי, הַסַּפָּה,
נַהֲדָרֶת, יְרַקָּה.
לִי, לִי, לִי, רַק, רַק, רַק,
לִי רַק מַחֲצָה.

א. סַבָּא יֵשׁ לִי, יֵשׁ לִי סָב,
וְזָקֵן לִי צַח, רָחֵב.
הוּא אוֹתִי אוֹהֵב כָּל־כָּךְ.
סַפְתִּי יָפֶה בִּכְפָךְ.

פזמון: סַפְתִּי...

ב. מִן הַבֹּקֶר עַד הַלַּיְלָה
הִיא עוֹבֶדֶת לָהּ בַּצֵּל.
לְבִישָׁה הִיא עַד הַגַּב,
מְקֻשֶּׁטֶת לְיָמִים חָג.

פזמון: סַפְתִּי...

אוֹרְחִים לֶחָג

הַשִּׁיר: לֵוִין קִיפְּנִיס

הַלַּחַן: מַארְק וַרְשַׁבְסְקִי (1848–1907)

(108 = ♩) בְּחֶדְוָה

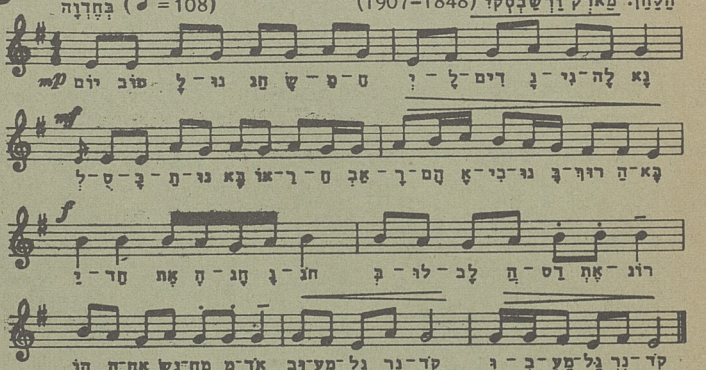

א.
יוֹם טוֹב לָנוּ, חַג שָׂמֵחַ,
יְלָדִים נָגִילָה נָא!
לְסֻכָּתֵנוּ בָּא אוֹרֵחַ:
אַבְרָהָם אָבִינוּ, בָּרוּךְ הַבָּא!

יַחַד אֶת הֶחָג נָחֹג
בְּלֵוָלָב, הֲדַס, אֶתְרוֹג,
הוֹ, הֶאָח, נִשְׂמַח מְאֹד
וּבְמַעְגָּל נִרְקֹד.

ב. יִצְחָק אָבִינוּ, בָּרוּךְ הַבָּא!...
ג. יַעֲקֹב רוֹעֵנוּ, בָּרוּךְ הַבָּא!...
ד. מֹשֶׁה רַבֵּנוּ, בָּרוּךְ הַבָּא!...
ה. דָּוִד מַלְכֵּנוּ, בָּרוּךְ הַבָּא!...

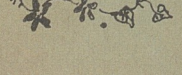

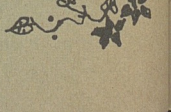

אוֹרְחִים לָחָג / עממית

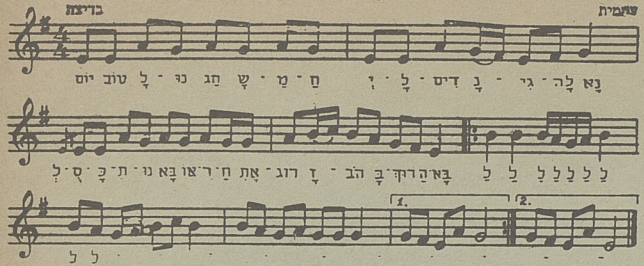

א. יוֹם טוֹב לָנוּ, חַג שָׂמֵחַ,
יְלָדִים, נָגִילָה־נָא;
לְסָכָּתֵנוּ בָּא אוֹרֵחַ:
אָתְרוֹג וָהֵב – בָּרוּךְ הַבָּא!
לַ לַ לַ לַ לַ לָה...

ב. יוֹם טוֹב לָנוּ, חַג שָׂמֵחַ,
יְלָדִים, נָגִילָה־נָא;
לְסָכָּתֵנוּ בָּא אוֹרֵחַ:
לוּלָב יָרֹק – בָּרוּךְ הַבָּא!
לַ לַ לַ לַ לַ לָה...

ד. וַעֲתָּה, כֻּלָּנוּ יַחַד,
יְלָדִים, נָגִילָה־נָא;
נְקַבֵּל פְּנֵי אוֹרֵחַת:
בַּת הַנַּחַל – עֲרָבָה!
לַ לַ לַ לַ לַ לָה...

ג. יוֹם טוֹב לָנוּ, חַג שָׂמֵחַ,
יְלָדִים, נָגִילָה־נָא;
לְסָכָּתֵנוּ בָּא אוֹרֵחַ:
הַדָּס רֵיחָן – בָּרוּךְ הַבָּא!
לַ לַ לַ לַ לַ לָה...

שְׁלוֹמִית בּוֹנָה סֻכַּת־שָׁלוֹם / עמי שמר

שְׁלוֹמִית בּוֹנָה סֻכָּה — הִיא לֹא תִשְׁכַּח לָשִׂים — וּכְשֶׁשְּׁלוֹמִית תֹּאמַר — וְאָז מִתּוֹךְ הַסֻּכָּךְ
מוֹאֶרֶת וִירֻקָּה — לוּלָב וַהֲדַסִּים — הַבִּיטוּ, זֶה נִגְמַר! — יָצִיץ לוֹ וְיִזְרַח
עַל כֵּן הִיא עֲסוּקָה הַיּוֹם — עִנְיַן־שֶׁל־עֵרָבָה יָרוֹק — יִקְרֶה דָּבָר נִפְלָא פִּתְאֹם: — כּוֹכָב בָּהִיר כִּיהֲלוֹם:
וְלוּ סֻכָּתָם שֶׁלָּהֶם — רִמּוֹן בְּתוֹךְ עָלָיו — יָבוֹאוּ הַשְּׁכֵנִים — שָׁלוֹם סֻכַּת־פְּלָאִים
מוֹאֶרֶת וִירֻקָּה — וְכֹל פְּרוֹת־הַסְּתָו — כֻּלָּם בַּהֲמוֹנִים — מַה טּוֹב וּמַה נָּעִים —
שְׁלוֹמִית בּוֹנָה סֻכַּת־שָׁלוֹם — עִם רֵיחַ בּוּסְתָנִים רָחוֹק — וּלְכֻלָּם יִהְיֶה מָקוֹם! — שְׁלוֹמִית בּוֹנָה סֻכַּת־שָׁלוֹם!

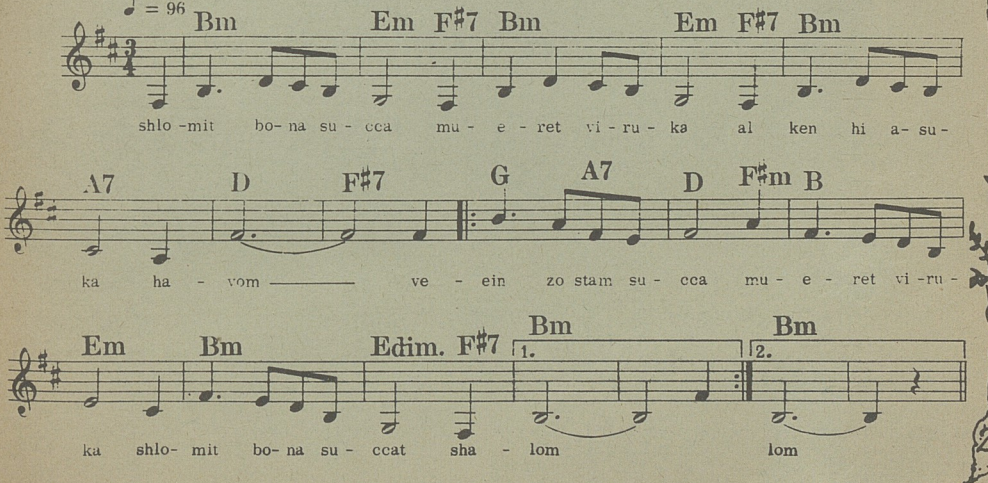

אחרית-דבר

אם שתי נקודות בגיאומטריה יוצרות קו — כי אז 6 ילקוטי-חגים יוצרים שביל בחינוך ואתנחתא לקראת המשך.
מפעל ילקוטי-החגים לגננת, נמשך ארבע וחצי שנים ברציפות ובדבקות.

סדר פירסום הילקוטים:

* ילקוט-חנוכה (תשל"ז),
* ילקוט-ט"ו-בשבט (תשל"ז),
* ילקוט-ראש-השנה (תשל"ט),
* ילקוט-פסח (תשל"ט),
* ילקוט-שבועות (תשל"א).
* ילקוט-סוכות - לקראת תשמ"ב.

לכל ילקוט-חג היתה מצורפת חוברת למשפחה. וזאת בכדי ליצור מבנה-משותף של ידיעות, פעילויות יצירתיות, שירי-חג, כאחדות החג על מרכיביו בתחום המשפחה והחברה.

הילקוטים זכו להדים חיוביים ביותר, הן מציבור הגננות והמטפלות בקיבוצים, והן ממו-רים בכיתות-יסוד בקיבוצים, ואף מאותן מחנכות עירוניות שזכו לרכוש הילקוטים ולפנים משורת-הדין.

ילקוטי-החגים הִנם נסיון בלבדי להגיש את לימוד-החג למחנך הקיבוצי - כתפישת-עולם שלמותית: בהסתמך על הנסיון החינוכי רב השנים של הגננות בקיבוצים, והן על דרך הגשת החומר העיוני כתפישת רצף: מעולם המקרא, דרך מציאות וספרות בית שני, דרך הגלויות והעֲדות ועד להת-חדשות החג בתקופת בית שלישי - היא תקופת הציונות המתגשמת וכן ובעיקר באורח-החיים המיוחד של החברה הקיבוצית.

פרקי כל ילקוט מכילים תבנית קבועה:

* הטבע והעונה, בחקלאות ובעבודה.
* היסטוריה. גילגולו של מנהג.
* פרק עיוני.
* פרוזדור ההכנות לחג. יצירתיות.
* החג בקיבוץ. דיווחי מחנכים.
* סיפור וחרוז, שיר ולחן

בתקווה
שיהיה "טוסיף"
לשמאלנו -

צבי ש.ט
שוריה בן-גורי

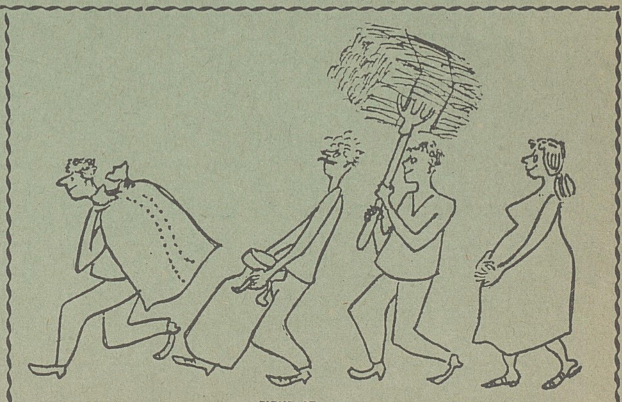

חג האסיף

(ארשולה - נתיב הל"ה)

ילקוט-סוכות לגננת

זִרְעוּ לָכֶם לִצְדָקָה

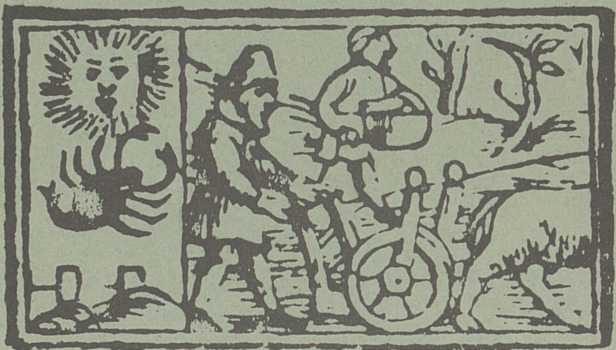

מתוך: ספר-מנהגים, אמסטרדם · 1662
תשרי: דריכת-ענבים בגת. חשוון: חריש וזריעה

*

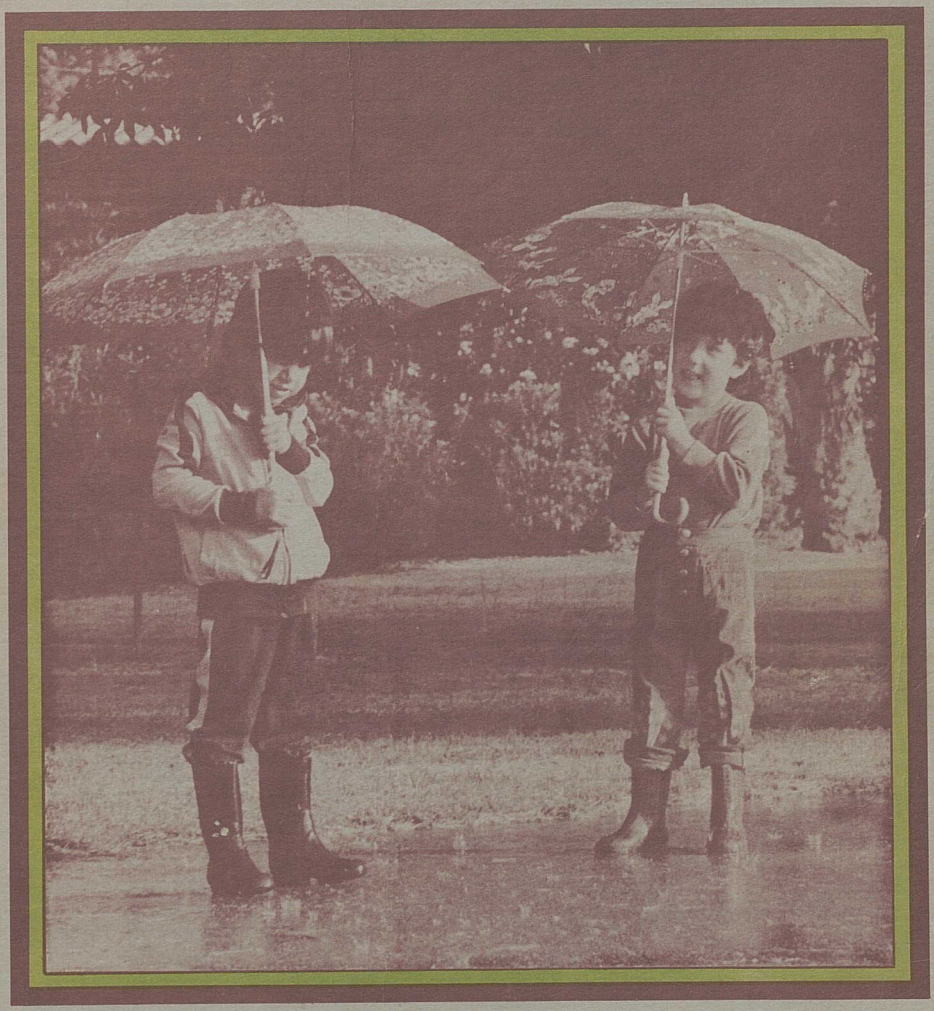

מדור הגנים הבינקיבוצי
ברית התנועה הקיבוצית

תשמ"ב 1981

קט-אופסט
שרותי הדפסה בע"מ
רח' בן-אביגדור 18, תל אביב 67210, טל' 335774 (03)